МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МЕДВЕДЄВА МАРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 341.22:349.6

РЕАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Спеціальність: 12.00.11 – міжнародне право

дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Науковий консультант
ВАСИЛЕНКО Володимир Андрійович
доктор юридичних наук, професор

КИЇВ – 2012

ЗМІСТ

Список умовних скорочень 5

Вступ 10

Розділ 1. Загальнотеоретичні питання реалізації норм міжнародного права 28

1.1. Огляд літератури 28

1.2. Теоретичні підходи до поняття, форм та способів реалізації норм міжнародного права 33

1.3. Міжнародно-правовий конвенційний механізм реалізації норм міжнародного права 45

1.4. Міжнародно-правовий інституційний механізм реалізації норм міжнародного права 54

1.5. Внутрішньодержавний механізм реалізації норм міжнародного права 63

1.6. Співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права у реалізації міжнародно-правових норм 71

Висновки до розділу 1 80

Розділ 2. Процес створення міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 86

2.1. Основні фактори впливу на становлення міжнародного права навколишнього середовища як галузі сучасного міжнародного права 86

2.2. Особливості створення та застосування міжнародно-правових звичаєвих норм з охорони навколишнього середовища 95

2.3. Особливості створення та застосування міжнародно-правових договірних норм з охорони навколишнього середовища 102

2.4. Роль актів «м'якого права» у створенні та реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища 109

2.5. Односторонні акти держав у процесі створення міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 114

2.6. Роль системи спеціальних принципів міжнародного права 126

навколишнього середовища у забезпеченні реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм

Висновки до розділу 2 139

Розділ 3. Неконфронтаційні засоби міжнародно-правового конвенційного механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 142

3.1. Інформаційні засоби у реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 143

3.2. Механізми з питань дотримання багатосторонніх природоохоронних угод 164

3.3. Науково-технічні та фінансові засоби у реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 184

Висновки до розділу 3 194

Розділ 4. Інституційний механізм забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 199

4.1. Роль міжнародних органів у забезпеченні реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 199

4.2. Встановлення внутрішніх зв’язків між органами багатосторонніх природоохоронних угод та налагодження інституційної синергії 214

4.3. Участь недержавних акторів у реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища 220

4.4. Проблема створення універсальної природоохоронної організації та міжнародного екологічного суду 239

Висновки до розділу 4 250

Розділ 5. Конфронтаційні засоби міжнародно-правового механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 254

5.1. Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища 254

5.2. Застосування контрзаходів у міжнародному праві навколишнього середовища 273

5.3. Використання торгових обмежень, що не є контрзаходами, з природоохоронною метою 285

5.4. Вирішення міжнародних спорів у галузі природокористування та охорони навколишнього середовища 293

Висновки до розділу 5 304

Розділ 6. Національно-правовий механізм забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 309

6.1. Нормативно-правова основа реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища у внутрішньодержавному праві України 309

6.2. Деякі проблемні питання реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища у внутрішньодержавному праві України 319

6.3. Інституційний механізм забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища в Україні 335

Висновки до розділу 6 350

Розділ 7. Ефективність міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 355

7.1. Загальнотеоретичні засади визначення поняття, критеріїв та умов ефективності норм міжнародного права 355

7.2. Значення проблеми фрагментації міжнародного права для реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища 368

7.3. Способи підвищення ефективності створення та реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища на універсальному, регіональному та національному рівнях 382

Висновки до розділу 7 404

Висновки 407

Список використаних джерел 417

Додаток 482

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЕС атомна електростанція

АСЕАН Асоціація держав Південно-Східної Азії

Базельська конвенція – Конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р.

Бамакська конвенція – Конвенція про заборону імпорту в Африку і контроль над транскордонним перевезенням та управлінням небезпечних відходів в межах Африки 1991р.

Бернська конвенція – Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р.

Боннська конвенція – Конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин 1979 р.

ВКПМД Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.

ВМО Всесвітня метеорологічна організація

ВОІВ Всесвітня організація інтелектуальної власності

ВООЗ Всесвітня організація охорони здоров'я

ВРУ Верховна Рада України

ВФДП Всесвітній фонд дикої природи

ГА ООН Генеральна Асамблея ООН

ГАТТ Генеральна угода з тарифів та торгівлі

ГЕС гідроелектростанція

ГЕФ Глобальний екологічний фонд

ГМО генетично модифікований організм

Декларація Ріо – Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку 1992 р.

ЕКОСОР Економічна і Соціальна Рада ООН

ЄМЕП – Спільна програма спостереження й оцінки поширення забруднювачів повітря на великі відстані в Європі

ЄБРР Європейський банк реконструкції та розвитку

ЄЕК ООН Європейська економічна комісія ООН

ЄС Європейський Союз

ЗМІ засоби масової інформації

ІКАО Міжнародна організація цивільної авіації

Кіотський протокол – Протокол 1997 р. до Конвенції про зміну клімату 1992 р.

КМП ООН Комісія ООН з міжнародного права

КМУ Кабінет Міністрів України

Комісія Брундтланда – Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку

Конвенція ЕНМОД – Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.

Конвенція Еспо – Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті 1991 р.

Конвенція МАРПОЛ 1973/1978 р. – Конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 р. з Протоколом 1978 р.

Конвенція ОСПАР – Конвенція про захист морського середовища Північно-Східної Атлантики 1992 р.

Конвенція про всесвітню спадщину – Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.

Конвенція про допомогу у випадку ядерної аварії – Конвенція МАГАТЕ про допомогу у випадку ядерної аварії чи радіаційної аварійної ситуації 1986 р.

Конвенція про китобійний промисел – Конвенція з регулювання китобійного промислу 1946 р.

Конвенція про міжнародні водотоки – Конвенція ООН про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р.

Конвенція про оповіщення про ядерну аварію – Конвенція МАГАТЕ про оперативне оповіщення про ядерну аварію і допомогу у випадку ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації 1986 р.

Конвенція про спустелення/про боротьбу зі спустеленням – Конвенція ООН про боротьбу зі спустеленням у тих країнах, які відчувають серйозну посуху та/або спустелення, особливо в Африці, 1994 р.

Конвенція про транскордонне забруднення повітря – Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р.

Конвенція про транскордонні водотоки – Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р.

ЛАД Ліга арабських держав

Лондонська конвенція – Конвенція про запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р.

МАГАТЕ Міжнародне агентство з атомної енергії

МЕРКОСУР Спільний ринок країн Південної Америки

ММО Міжнародна морська організація

МНУО міжнародна неурядова організація

Монреальський протокол – Протокол про речовини, що руйнують озоновий шар, 1987 р. до Віденської конвенції про охорону озонового шару 1985 р.

МОП Міжнародна організація праці

МПНС міжнародне право навколишнього середовища

МС ООН Міжнародний Суд ООН

МСОП Міжнародний союз охорони природи

МТМП Міжнародний трибунал з морського права

МУО міжнародна урядова організація

МФК Міжнародна фінансова корпорація

НАФТА Північноамериканська угода про вільну торгівлю 1994 р.

НУО неурядова організація

АС Африканський Союз

ОАД Організація американських держав

ОБСЄ Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ОЕСР Організація економічного співробітництва та розвитку

ООН Організація Об’єднаних Націй

Орхуська конвенція – Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, 1998 р.

Проект про відповідальність держав – Проект статей Комісії ООН з міжнародного права про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р.

ПРООН Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй

Протокол з біобезпеки/Картахенський протокол – Протокол з біобезпеки 2000 р. до Конвенції про біорізноманіття 1992 р.

Протокол про охорону навколишнього середовища Антарктики – Протокол про охорону навколишнього середовища 1991 р. до Договору про Антарктику 1959 р.

Рамсарська конвенція – Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів, 1971 р.

РБ ООН Рада Безпеки ООН

РЄ Рада Європи

РКЗК Конвенція ООН про зміну клімату 1992 р.

РНБО Рада національної безпеки і оборони України

Роттердамська конвенція – Конвенція про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих хімічних речовин і пестицидів в міжнародній торгівлі 1998 р.

CITEC – Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення, 1973 р.

СОТ Світова організація торгівлі

Справа про меч-рибу – справа про збереження та стале управління запасами меч-риби в Південно-Східній частині Тихого океану (Міжнародний трибунал з морського права, Чилі проти ЄС) 2001 р.; справа ЄС – заходи, що мають наслідки для транзиту та імпорту меч-риби (СОТ, ЄС проти Чилі) 2001 р.

Справи про «рибну юрисдикцію» – справи про розмежування юрисдикції у сфері управління рибними запасами (МС ООН, Німеччина проти Ісландії та Велика Британія проти Ісландії) 1974 р.

Стокгольмська декларація – Декларація принципів з навколишнього для людини середовища 1972 р.

Стокгольмська конвенція – Конвенція про стійкі органічні забруднювачі 2001 р.

ТНК транснаціональна корпорація

ТРІПС – Угода про деякі торгові аспекти прав інтелектуальної власності 1994 р.

Угода про транскордонні рибні запаси – Угода про здійснення положень Конвенції Організації Об’єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 року, які стосуються збереження транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними, 1995 р.

УПС	Угода про партнерство і співробітництво 1994 р.
ФАО	Продовольча та сільськогосподарська організація Об’єднаних Націй
ЮНЕП	Програма ООН з навколишнього середовища
ЮНЕСКО	Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО	Організація Об’єднаних Націй з промислового розвитку
CIEL	Центр з міжнародного права навколишнього середовища
COP	конференція сторін
NAFO	Організація з рибальства в Північно-Західній Атлантиці

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища нині займає одне з перших місць серед найбільш актуальних та важливих проблем сучасного міжнародного екологічного права. З кінця 1970-х років, коли людство починає усвідомлювати згубність впливу своєї діяльності на довкілля, зусилля міжнародної спільноти спрямовуються на розробку природоохоронних норм. Активно ухвалюються міжнародні конвенції, рекомендаційні акти, які визначають засади співробітництва держав у сфері охорони природних об'єктів, середовищ існування та обмеження антропогенної діяльності. Однак з 2000-х років стає зрозуміло, що досягнутих домовленостей недостатньо і що основна проблема ефективного функціонування міжнародного права навколишнього середовища (далі – МПНС) – це проблема його реалізації. Незважаючи на значну кількість багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища, яких сьогодні налічується більше 500, стан їх імплементації залишається на досить незадовільному рівні, що позначається на ефективності функціонування всієї галузі. Це виявляється перш за все у тому, що стан глобального довкілля стрімко погіршується: попри міжнародні ініціативи відбувається зміна клімату, забруднення навколишнього середовища, зникнення видів дикої фауни і флори та середовищ їх існування, руйнування історичних пам'яток, спустелення, ерозія ґрунтів, а також у тому, що посилюються пов'язані з незадовільною екологічною ситуацією проблеми голоду, масових захворювань людей, погіршення якості продуктів харчування, сповільнення темпів економічного розвитку країн тощо. Незважаючи на інколи майже універсальну участь у міжнародних природоохоронних угодах, вони не досягають задекларованих цілей та бажаного результату. Це відбувається через недостатній рівень їх впровадження в життя в площині як міжнародного, так і національного права. Про нагальність розробки теми дисертації свідчать також незадовільні для розвитку й реалізації міжнародного екологічного права результати Конференції ООН зі сталого розвитку, проведеної у червні 2012 року. Попри загальні сподівання, зазначена конференція не

ознаменувалась досягненням будь-яких вагомих результатів у плані правотворення та правореалізації у сфері охорони довкілля.

Отже, необхідність виявлення причин неефективної реалізації міжнародних природоохоронних норм, переваг та недоліків різних засобів такої реалізації, пошук шляхів удосконалення механізмів практичного втілення міжнародно-правових норм з охорони довкілля зумовили актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Ступінь наукової розробки теми дисертації в міжнародно-правовій доктрині є незадовільним, що вимагає глибокого аналізу зазначених проблем. Крім того, актуальність теми дисертації зумовлюється також відсутністю в Україні ґрунтовних і системних наукових праць із зазначеної тематики. Дослідження теоретичних засад реалізації норм міжнародного права, засобів міжнародно-правового конвенційного та інституційного механізму забезпечення реалізації, особливостей імплементації міжнародних природоохоронних норм у внутрішньому праві України є важливим як для вітчизняної правової науки, так і для міжнародно-правової практики України, оскільки воно допомагає виявити та заповнити існуючі прогалини в механізмі національної імплементації. Зазначена проблематика набуває ще більш вагомого значення з огляду на рішення, ухвалені у 2011 році органами декількох багатосторонніх природоохоронних конвенцій стосовно невиконання Україною своїх зобов'язань, ініціювання нових справ щодо нашої держави про недотримання положень цих конвенцій, та ухвалені Європейським судом з прав людини рішення у справах проти України за позовами громадян стосовно компенсації спричиненої їм екологічної шкоди.

Таким чином, обрання теми дисертації зумовлене низкою факторів: по-перше, відсутністю комплексного та системного дослідження теоретичних і практичних аспектів зазначеної проблематики в українській науці міжнародного права; по-друге, потребою в аналізі сучасних тенденцій у конвенційному та інституційному механізмах формування та реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища; по-третє, важливістю розуміння особливостей дії цих норм в національному праві з метою забезпечення належної їх імплементації; по-четверте,

необхідністю підвищення рівня екологічної та правової свідомості пересічних громадян і людей, які залучені до процесу ухвалення рішень у сфері охорони довкілля на міжнародному чи національному рівні.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних учених, які вивчали поняття, форми, способи, стадії реалізації норм міжнародного права, механізм міжнародно-правового регулювання, міжнародно-правовий конвенційний та інституційний механізм реалізації, внутрішньодержавний механізм реалізації норм міжнародного права, а також проблеми співвідношення міжнародного та національного права. Мова йде про праці таких вчених, як М. О. Баймуратов, І. П. Бліщенко, Я. Броунлі, М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, В. А. Василенко, А. С. Гавердовський, В. Н. Денисов, А. І. Дмитрієв, В. І. Євінтов, О. В. Задорожній, Г. В. Ігнатенко, Г. Кельзен, М. Б. Крилов, Д. Б. Левін, І. І. Лукашук, П. Маланчук, В. В. Мицик, Т. М. Нешатаєва, Л. Оппенгейм, Б. І. Осмінін, В. Я. Суворова, А. М. Талалаєв, Л. Д. Тимченко, О. І. Тіунов, Г. І. Тункін, М. О. Ушаков, А. Фердросс, С. В. Черніченко, О. О. Шибаєва, М. Шоу. Задля здійснення аналізу процесу створення міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища як передумови забезпечення їх реалізації ми звертались до напрацювань таких вчених, як К. Баррет, П. Бірні, А. Бойль, Дж. Брунні, Дж. ван Дайк, Н. Гарретт, Г. М. Даниленко, Дж. Епплгейт, К. Земанек, О. Кісс, А. Клапхейк, М. М. Копилов, Е. Лоука, К. МакМіллан, К. Реджвелл, Ф. Сендс, Н. О. Соколова, О. С. Тимошенко, М. Фіцморіс, Д. Шелтон.

Зарубіжна доктрина міжнародного права, яка висвітлює окремі питання реалізації міжнародно-правових норм з охорони довкілля, представлена такими іменами: Н. Бафундо, У. Бейєрлін, Д. Боданський, Е. Вейс, Ж. Вігнерон, Р. Вольфрум, М. Ерманн, М. Кребс, Т. Кроссен, Т. Куокканен, Е. Мрема, Е. Ф. Нурмухаметова, Р. Омура, М. Ореллана, К. Раустіала, А. Рест, Дж. Рінсеану, Дж. Роуз, Дж. Соммер, Г. Ульфстейн, Д. Френч, П. Хаас, Р. Черчіль, Т. Янг.

Проблема ефективності міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища досліджувалась у працях таких вчених: Р. Адам, С. Белл, М. Дена, Дж. ДіМенто, І. Зовко, Дж. Мадер, Д. МакДжілліврей, Дж. Нагтзаам, Ф. Сітума, Дж.

Спес, П. Стехелін, Л. Сусскінд, Д. Хантер, В. Чемберс, О. Янг; питання значення проблеми фрагментації міжнародного права для реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища – Дж. Андрес, Р. Вольфрум, М. Коскенн'ємі, А. Мартін'ю, Н. Матц, Д. Пулковський, Б. Сімма, Т. Стефенс, В. Шіх. Ці дослідження дали нам змогу виявити проблемні моменти ефективності правореалізації саме у сфері охорони довкілля.

Серед вітчизняних теоретиків і практиків, які досліджували окремі аспекти реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища та особливості національно-правового механізму забезпечення реалізації, можемо відзначити таких: Є. Алексеєва, В. І. Андрейцев, А. Андрусевич, Н. Андрусевич, М. Бездєнєжна, М. Булгакова, С. Вихрист, І. І. Каракаш, Т. Р. Короткий, С. М. Кравченко, М. В. Краснова, Л. Кузьменко, О. Мелень, О. З. Мельник, П. М. Сухорольський, Ю. С. Шемшученко.

Зв'язок з науковими темами, планами, програмами. Дисертацію виконано в рамках комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Розбудова міжнародних, правових, політичних та економічних основ державності України» № 97128 (у рамках теми наукового дослідження Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна у міжнародних інтеграційних процесах» № 011БФ048-01 – відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри міжнародного права Інституту).

Метою дослідження є з'ясування особливостей процесу реалізації міжнародних природоохоронних норм на універсальному, регіональному та національному рівнях.

Поставлена мета зумовила вирішення таких **завдань:**

- розкрити особливості міжнародно-правового конвенційного та інституційного механізму реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища;
- висвітлити характерні риси процесу створення міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища як передумови забезпечення їх реалізації;

- виявити причини низької ефективності реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм і принципів;
- проаналізувати переваги та недоліки існуючих правових неконфронтаційних і конфронтаційних засобів реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища;
- розглянути роль міжнародних органів та «недержавних акторів» у забезпеченні реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища;
- проаналізувати проблему співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права у реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм та виявити труднощі у національно-правовому механізмі забезпечення реалізації цих норм в Україні;
- вивчити проблему ефективності міжнародно-правових природоохоронних норм та проблему фрагментації сучасного міжнародного екологічного права;
- запропонувати способи підвищення ефективної правореалізації у сфері охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів.

Об’єктом дисертаційного дослідження є правовідносини, які виникають у процесі реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища на рівні міжнародного та національного правопорядків у мирний час. До об’єкта дисертаційного дослідження не належать правовідносини, які виникають у процесі реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм під час збройних конфліктів.

Предметом дисертаційного дослідження є міжнародні природоохоронні норми, що містяться (констатуються) в багатосторонніх угодах з охорони довкілля, рекомендаційних документах, рішеннях міжнародних організацій та інституційних утворень багатосторонніх природоохоронних договорів, рішеннях міжнародних судових та квазісудових установ; праці вітчизняних і зарубіжних вчених на зазначену тематику, а також акти національного законодавства України, що

визначають засади національної екологічної політики та спрямовані на імплементацію відповідних міжнародно-правових норм.

Методи дослідження визначені його метою і завданнями. З метою встановлення об'єктивності та обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, які захищаються, в ході проведеного дослідження автор використала комплекс загальнонаукових та спеціальних наукових методів: 1) формально-юридичний метод – для здійснення аналізу юридичного змісту міжнародних універсальних, регіональних та національних правових актів з охорони довкілля, відповідних звичаєвих норм, а також рішень міжнародних установ; 2) порівняльно-правовий метод – для з'ясування особливостей імплементації міжнародних природоохоронних норм в Україні та інших державах, а також суперечностей та невідповідностей між нормами міжнародних і національних правових актів у досліджуваній сфері; 3) метод прогнозування і моделювання – для розробки практичних рекомендацій з підвищення ефективної правореалізації у сфері охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів на міжнародному і національному рівнях; 4) метод системного аналізу – для виявлення внутрішніх зв'язків між нормами міжнародного екологічного права, а також дослідження різних наукових концепцій та поглядів на проблему правореалізації та її ефективності; 5) історико-правовий метод – для дослідження особливостей реалізації міжнародно-правових норм з охорони довкілля в різні періоди розвитку міжнародних відносин. Для обґрунтування теоретичних висновків дисертації здобувач керувалася положеннями загальної теорії права і теорії та практики міжнародного права.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним і системним спеціальним дослідженням теоретичних та практичних аспектів проблеми реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища на рівні міжнародного та внутрішньодержавного права.

Результати дослідження мають наукову новизну, виносяться на захист як особистий внесок автора і полягають у тому, що *вперше:*

1. Розроблено класифікацію засобів реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища, згідно з якою вони поділяються на неконфронтаційні та конфронтаційні. До неконфронтаційних належать: 1) механізм обміну інформацією, оцінка впливу на навколишнє середовище, повідомлення зачепленої держави, проведення консультацій, надання доповідей, здійснення моніторингу, верифікації та інспекцій (інформаційне забезпечення реалізації); 2) технічна і фінансова допомога, науково-технічне співробітництво, економічні стимули/ринкові механізми (науково-технічне та фінансове забезпечення реалізації); 3) механізми з питань дотримання природоохоронних договорів; 4) дипломатичні засоби вирішення міжнародних спорів. До конфронтаційних заходів забезпечення дотримання міжнародних природоохоронних угод належать: 1) прикликання до відповідальності; 2) застосування санкцій (контрзаходів), дозволених міжнародним правом; 3) односторонні торговельні обмеження, що не є санкціями; 4) вирішення спорів шляхом звернення в міжнародні арбітражні, судові та квазісудові установи.

2. Доведено, що основними факторами, які стають на заваді ефективному впровадженню та застосуванню природоохоронних договірних норм, є такі: 1) багатосторонні угоди з охорони навколишнього середовища не вступають в силу через передбачену в них вимогу вираження згоди на обов'язковість певної кількості держав, відповідальних за конкретну небезпечну діяльність; 2) багатосторонні природоохоронні угоди передбачають для держав широку можливість робити застереження, вилучаючи таким чином дію ключових положень, або передбачають винятки із загального правила; 3) відсутній єдиний кодифікаційний акт, присвячений охороні навколишнього середовища, який би систематизував норми-принципи міжнародного права навколишнього середовища; 4) договірні норми, що визначають зобов'язання держав, часто містять абстрактні й нечіткі формулювання. Основними факторами, які сприяють ефективному впровадженню та застосуванню природоохоронних договірних норм, є такі: 1) можливість тимчасового застосування міжнародних угод з охорони навколишнього середовища до їх вступу в силу; 2) незастосування принципу взаємності в процесі виконання державами своїх зобов'язань за міжнародними природоохоронними договорами; 3) заснування

в рамках багатосторонніх природоохоронних угод механізмів з питань їх дотримання, які стежать за належним виконанням природоохоронних приписів з боку всіх учасників.

3. Обґрунтовано, що ефективна реалізація будь-якого принципу МПНС залежить від низки факторів, серед яких: 1) зміст принципу – наскільки він чітко формулює права і обов'язки держав незалежно від форми вираження – договірної чи звичаєвої; 2) механізм імплементації – які засоби та інструменти використовуються для впровадження принципу в життя, наскільки однозначно окреслений момент, з якого принцип вступає в дію; 3) сфера дії – принцип стосується виключно транскордонної діяльності, районів за межами національної юрисдикції чи також поширює свою дію на територію в межах державних кордонів, всередині держави; 4) статус принципу – наскільки він застосовується в міжнародній договірній та судовій практиці, а також у національному законодавстві держав та рішеннях національних судів; який стан сучасної доктрини щодо визнання за принципом статусу принципу міжнародного права, галузевого міжнародно-правового принципу, загального принципу права або лише процедурного зобов'язання чи технічного прийому, який використовується для реалізації інших принципів та норм МПНС.

4. Встановлено, що неконфронтаційні засоби реалізації МПНС характеризуються такими ознаками: 1) полягають у зборі, аналізі та обміні (в односторонньому порядку чи на взаємній основі, регулярно чи періодично) інформацією про стан того чи іншого компонента довкілля або інформацією про стан виконання державами своїх міжнародно-правових зобов'язань (переважно інформаційно-правові засоби); 2) стосуються даних наукового, технічного, правового або адміністративного характеру, які повинні бути достовірними, точними, своєчасними, об'єктивними (переважно інформаційно-правові засоби); 3) є засобами попередження виникнення міжнародного спору, своєрідною формою міжнародного контролю, передумовою правозастосування та/або реакцією на невиконання чи порушення вимог договору; 4) спрямовані на надання всебічної допомоги державам у виконанні своїх міжнародно-правових зобов'язань або заохочення не учасників до приєднання; 5) здійснюються в обов'язковому чи

добровільному порядку на виконання принципу співробітництва; 6) тісно взаємопов'язані між собою та виступають ланками одного процесу, який дає змогу забезпечити попередження ведення небезпечної діяльності, спричинення екологічної шкоди, порушення міжнародних природоохоронних договорів, здійснити загальну оцінку ефективності реалізації тієї чи іншої угоди, врахувати думку громадськості, права і законні інтереси зацікавлених сторін, виробити прийнятні заходи з подолання чи зменшення можливої шкоди довкіллю тощо.

5. Запропоновано авторське визначення механізмів/процедур з питань дотримання – це процедури неконфронтаційного характеру, які створюються відповідно до положень міжнародних багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища та подальших рішень конференцій/зустрічей сторін, здійснюються в межах спеціально створених комітетів у випадку невиконання міжнародних зобов'язань за цими угодами державами-учасницями і полягають у застосуванні правових заходів, що мають на меті допомогти державі виконати свої міжнародно-правові зобов'язання та захистити «колективний інтерес».

6. На основі аналізу зовнішньої компетенції (ухвалення змін до додатків до конвенції чи протоколу; додаткових рішень, які змінюють чи уточнюють зобов'язання сторін; застосування будь-яких інших додаткових заходів, необхідних для досягнення цілей конвенції; застосування санкцій) та способу ухвалення рішень (як правило, кваліфікованою більшістю) органами природоохоронних договорів зроблено висновок про присутність в їхній діяльності елементів наднаціональності, а також автономної волі, відмінної від волі держав-членів. Така тенденція свідчить про посилену інституціоналізацію МПНС. Застосування концепцій «іманентної» та «дорозумілої» компетенцій в діяльності інституційних утворень багатосторонніх договорів з охорони довкілля є ефективним інструментом реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм.

7. Обґрунтовано непристосованість норм права міжнародної відповідальності та міжнародних санкцій до вирішення питань стосовно відповідальності та компенсації за екологічну шкоду, що пояснюється такими факторами: 1) на сьогодні в практиці міжнародного права траплялись лише випадки, коли потерпіла держава

прикликала державу-порушницю до відповідальності та застосовувала всі засоби, передбачені звичаєвим міжнародним правом; незважаючи на передбачену цим правом можливість не лише потерпілої держави, а й будь-якої іншої держави подати позов проти держави-порушниці на підставі порушення останньою зобов'язань *erga omnes*, які стосуються охорони глобального довкілля, – від імені всього міжнародного співтовариства, – така можливість державами практично не використовується; 2) несприятливим для реалізації міжнародних природоохоронних норм є відсутність у приватних осіб права ініціювати в Міжнародному Суді ООН (далі – МС ООН) процедуру притягнення до відповідальності держави-порушниці з усіма наслідками, що випливають; 3) відповідальність держави чи приватних осіб за екологічні правопорушення має наслідком відшкодування спричиненої шкоди, що не завжди є ефективним у плані попередження забруднення довкілля; в низці випадків довести наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і шкодою виявляється надто складним завданням; 4) у МПНС немає єдиного підходу до визначення понять «шкода навколишньому середовищу» та «значна», «істотна», «відчутна» шкода; 5) не існує визначеності щодо питання взаємозв'язку між нормами міжнародного права навколишнього середовища, зокрема багатосторонніми природоохоронними угодами, з одного боку, і нормами *jus cogens*, зобов'язаннями *erga omnes* та правом міжнародної відповідальності й санкцій, з другого; 6) посилання на стан необхідності як обставину, що виключає протиправність діяння, практично ніколи не застосовувалось міжнародними судами в питаннях, що пов'язані з охороною навколишнього середовища, через побоювання зловживань та небезпеку створення прецеденту, коли задля захисту «істотного інтересу від серйозної та неминучої небезпеки» вживаються заходи для охорони довкілля, які, однак, порушують міжнародно-правові зобов'язання держав; 7) в практиці міжнародного права відсутні випадки притягнення фізичних осіб до відповідальності за скоєння суто екологічних злочинів; теоретично передбачено лише можливість притягнення до відповідальності за злочини проти довкілля, вчинені під час міжнародного збройного конфлікту; 8) держави надають перевагу механізмам прикликання до відповідальності та відшкодування, передбаченим у

договорах про цивільну відповідальність, у зв'язку з небажанням самих держав відшкодовувати шкоду та залучати міждержавні механізми вирішення можливих спорів.

8. Доведено, що більшість розглянутих справ у рамках МС ООН та інших міжнародних судових структур стосувалася тлумачення чи застосування, як правило, двосторонніх договорів, реалізація яких мала певні екологічні наслідки. Міжнародні суди не мали нагоди реально застосувати норми багатосторонніх природоохоронних угод або через те, що сторони в спорі не були їх учасниками, або через визнання факту відсутності юрисдикції в справі, або через досягнення двосторонніх домовленостей з вирішення спору. Водночас традиційні примусові засоби вирішення спорів мали і позитивний вплив на розвиток та реалізацію норм міжнародного права навколишнього середовища: механізм вирішення спорів ставав плацдармом для налагодження більш тісної співпраці між сторонами та пошуку ними ефективних способів врегулювання спору.

9. Запропоновано авторське визначення поняття «міжнародний екологічний спір» – спір між двома чи більше державами щодо порядку використання та/або охорони компонентів навколишнього середовища, що розташовуються в межах території однієї чи більше держав або за межами національної юрисдикції, який стосується питань тлумачення, застосування та виконання природоохоронних договорів, відповідних норм звичаєвого права, встановлення факту спричинення транскордонної шкоди, її наслідків для довкілля у довгостроковій перспективі, порядку її відшкодування, підлягає вирішенню засобами, передбаченими сучасним міжнародним правом, а також може характеризуватися залученням в якості *amicus curiae* або позивачів (скаржників) громадських природоохоронних організацій та фізичних осіб.

10. Встановлено, що МПНС сприяє фрагментації загального міжнародного права. Фрагментація МПНС пов'язана з існуванням спеціальних автономних режимів усередині галузі, часто неузгоджених і конфліктуючих як між собою, так і зі спеціальними режимами в рамках інших галузей міжнародного права, внаслідок чого спостерігається відсутність єдиних уніфікованих принципів і норм, що

регулюють охорону навколишнього середовища і раціональне природокористування, проблеми в правовій регламентації багатьох питань, паралельне регулювання того самого питання різними міжнародними природоохоронними угодами, відсутність злагодженого механізму здійснення споріднених договорів і всього МПНС як на універсальному, так і на національному рівнях. Інституційна/організаційна фрагментація МПНС виявляється у створенні, відповідно до положень міжнародних природоохоронних угод або рішень конференцій сторін, численних організаційних структур (комітетів, комісій), діяльність яких часто не скоординована, внаслідок чого вони займаються тими самими питаннями, а також розгляд міжнародного спору одночасно в кількох судових/квазісудових установах, кожна з яких потенційно здатна винести рішення, що суперечать одне одному.

Дістало подальшого розвитку:

11. Визначення особливостей та складових міжнародно-правового конвенційного, інституційного та внутрішньодержавного механізму реалізації норм міжнародного права, а також значення проблеми співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права з огляду на досліджувану проблематику.

12. Положення про те, що держави віддають перевагу розробці й ухваленню первинних норм природоохоронного характеру перед розробкою й ухваленням вторинних норм, які стосуються відповідальності, що пояснюється, з одного боку, небажанням держав бути зв’язаними жорсткими нормами про відповідальність за екологічні правопорушення, а з другого, спрямованістю всього міжнародного права навколишнього середовища на попередження екологічної шкоди. У зв’язку з цим відповідальність держав у сфері охорони навколишнього середовища пов’язана із невиконанням обов’язку належної обачності, відповідно до якого держава повинна виявляти «старанність», тобто вживати всіх необхідних заходів для попередження забруднення довкілля внаслідок будь-якої діяльності, що проводиться під її юрисдикцією або контролем. Це зобов’язання, як і більшість зобов’язань, передбачених природоохоронними нормами, є не «зобов’язанням результату», а «зобов’язанням поведінки», порушення якого складно довести, як практично

неможливо прикликати винного суб'єкта до відповідальності з огляду на відсутність відповідних механізмів реалізації.

13. Класифікація торгових обмежень, які не є контрзаходами, проте використовуються державами індивідуально чи колективно з природоохоронною метою: 1) односторонні торгові обмеження, які спрямовані на виконання внутрішніх національних норм і правил та не пов'язані з міжнародно-протиправним діянням іншої держави; такі обмеження не застосовуються на виконання норм багатосторонніх природоохоронних угод, хоча досить часто мають за мету охорону спільних ресурсів, як-то морські живі ресурси, води Світового океану, проте через засоби внутрішньодержавного права, яке в такий спосіб набуває екстериторіальної дії; 2) торгові обмеження, які прямо передбачаються в договорах з охорони довкілля і спрямовані на встановлення державами взаємних обмежень торговельних інтересів задля охорони навколишнього середовища і реалізації мети договору; при цьому торгові обмеження застосовуються не як відповідь на міжнародно-протиправне діяння, а як дозволений спосіб врегулювання відповідних відносин дво- чи багатостороннього характеру; 3) торгові обмеження, які визначаються багатостороннім природоохоронним договором проти держав – не учасниць з метою їх заохочення стати стороною договору і попередити ситуацію, за якої внаслідок дій цих третіх держав договір позбавляється свого об'єкта і мети.

14. Визначення поняття, критеріїв та умов ефективності норм міжнародного права, а також способів підвищення ефективності створення та реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища на універсальному та регіональному рівнях, серед яких – забезпечення відповідності міжнародних природоохоронних норм об'єктивним законам суспільного розвитку, врахування міжнародними природоохоронними нормами реального стану міжнародних відносин, кодифікація природоохоронних принципів, забезпечення універсальної участі в багатосторонніх договорах з охорони довкілля, підвищення рівня міжнародної і внутрішньодержавної екологічної правосвідомості, удосконалення переговорного процесу, відповідальний вибір юридичної форми міжнародно-правового акта, нормативне закріплення змісту понять і точність

формулювань, вибір належної форми і способу закріплення істотних зобов'язань, небажаність застережень і винятків із загального правила, забезпечення приєднання ключових гравців, адекватне співвідношення універсалізму та регіоналізму, ефективне співвідношення неконфронтаційних і конфронтаційних засобів реалізації, скликання конференцій чи створення спеціальних органів для перегляду та оцінки ефективності природоохоронної угоди, удосконалення інституційної основи, залучення громадськості; а також способи підвищення ефективності міжнародних природоохоронних норм на національному рівні, зокрема забезпечення оцінки готовності держави дотримуватися зобов'язань за природоохоронною угодою до її ратифікації, розробка національного плану дій із забезпечення дотримання у випадку виявлення проблем в належному здійсненні договору після того, як держава стала його стороною, підготовка національних планів щодо здійснення багатосторонніх природоохоронних угод на регулярній основі, ухвалення відповідних нормативно-правових актів та створення організаційної структури.

15. Розробка проекту Екологічного кодексу України.

Удосконалено:

16. Класифікацію односторонніх актів держав у сфері охорони навколишнього середовища, згідно з якою вони поділяються на декілька видів: 1) ті, які породжують нові міжнародно-правові зобов'язання, і 2) ті, які націлені на імплементацію існуючих міжнародно-правових норм. В обох групах виділено ті, які не викликають сумнівів з приводу своєї «нормативності» чи зобов'язального характеру з точки зору міжнародного права, та ті, що такі сумніви породжують.

17. Визначення місця норм, які забороняють масове, серйозне і/або систематичне забруднення навколишнього середовища, серед норм *jus cogens*, а також зобов'язань *erga omnes*, які породжують міжнародно-правові відносини відповідальності.

18. Аналіз форм участі неурядових організацій (далі – НУО) у процесі створення та реалізації міжнародних природоохоронних норм: право НУО бути спостерігачами на нарадах сторін конвенцій, висувати своїх кандидатів на вибори до комітетів багатосторонніх природоохоронних угод, а також право ініціювати

процедури з питань дотримання, брати участь у підготовці національних доповідей про стан імплементації багатосторонніх природоохоронних угод, брати участь у міжнародному судовому процесі як сторона (чи третя сторона) або ж *amicus curiae*, надавати послуги та інформацію на запит міжнародних міжурядових організацій та держав, можливість використовувати економічні стимули для сприяння реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища, право брати безпосередню участь у процесі реалізації міжнародних природоохоронних угод, застосування ненасильницьких конфронтаційних акцій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці міжнародного права сформульовано положення, які мають суттєве наукове і практичне значення, розв'язують існуючу наукову і практичну проблему реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища та її ефективності. Одержані автором результати можуть бути використані в таких напрямах: 1) науково-теоретичному – для поглиблення наукових знань та створення необхідної теоретичної бази в питанні реалізації міжнародних природоохоронних норм на міжнародному та національному рівнях, а також для подальшого розвитку вітчизняних досліджень зазначеної тематики; 2) практичному (правотворчому) – в процесі визначення напрямів здійснення правових та інституційних реформ в Україні, для вдосконалення старих і розробки нових актів національного законодавства у сфері охорони довкілля та раціонального природокористування, для приведення чинного законодавства України у відповідність з міжнародними нормами. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватись у діяльності державних органів, що мають відповідні повноваження із здійснення імплементації природоохоронних договорів та рішень міжнародних органів, ухвалених стосовно України. Висновки та рекомендації щодо підвищення ефективності національно-правового механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища були враховані в роботі Управління міжнародної діяльності Міністерства екології та природних ресурсів України (довідка від 11.04.2013 р.); 3) науково-освітньому (педагогічному) – в процесі підготовки і перепідготовки фахівців юридичного профілю, спеціалістів у

галузі екології, розробки і викладання курсів та спецкурсів з міжнародного публічного права у вищих навчальних закладах («Міжнародне публічне право», «Міжнародне право навколишнього середовища», «Міжнародне економічне право», «Міжнародне право прав людини», «Право міжнародних організацій», «Інститут міжнародно-правової відповідальності»). Матеріали дисертації використовуються автором під час викладання лекційних курсів: «Міжнародне право навколишнього середовища» та «Міжнародне право» в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 048/11-490 від 25.12.2012 р.). Отримані результати використано при написанні підручників для студентів вищих навчальних закладів з грифом МОН України: «Екологічне право України» (колектив авторів) та «Міжнародне право навколишнього середовища» (у співавторстві з О. В. Задорожнім); 4) інформаційно-просвітницькому – задля підвищення рівня екологічної правосвідомості в суспільстві.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане здобувачем особисто, всі результати роботи, сформульовані висновки, положення і рекомендації обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. Для аргументації окремих положень роботи використовувались праці інших вчених, на які зроблено посилання. З колективних наукових праць у дисертаційній роботі використано лише авторські ідеї та положення.

Апробація результатів дисертації. Положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, розглядались на науково-практичних семінарах, круглих столах, міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема таких: XV Міжнародна конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Ломоносов» (м. Москва: Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова, 8-11 квітня 2008 р., тези опубліковано); Міжнародна конференція 11-th International Wildlife Law Conference (м. Флорида, США: Коледж права Стетсонського університету, 26-27 березня 2009 р.); XVI Міжнародна конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Ломоносов» (м. Москва: Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова, 14-17 квітня 2009 р., тези

опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Алушта, 29 жовтня – 1 листопада 2009 р., тези опубліковано); Третя Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих вчених, присвячена 10-й річниці початку підготовки фахівців за напрямом «міжнародні відносини» (м. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 5 грудня 2009 р., тези опубліковано); Всеукраїнська науково-практична конференція «ІІІ Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького» (м. Київ: Київський університет права НАН України, 17 лютого 2010 р., доповідь опубліковано); ІІ Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених та студентів «Закарпатські правові читання» (м. Ужгород: Закарпатський державний університет, 29-30 квітня 2010 р., тези опубліковано); Міжнародний молодіжний форум «Ломоносов-2010» (м. Москва: Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова, 12-15 квітня 2010 р., тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне право навколишнього середовища: стан та перспективи розвитку» (м. Київ: Інститут держави і права НАН України, 23-24 вересня 2010 р., доповідь опубліковано); Науково-практична конференція «Проблеми імплементації міжнародних договорів України у вітчизняну правову систему» (м. Київ: Інститут міжнародних відносин КНУ ім. Тараса Шевченка, 25-26 листопада 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція (заочна форма) «Правові реформи в Україні: проблеми реалізації» (м. Київ: Центр правових наукових досліджень, 16-17 лютого 2011 року, тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародно-правові читання» (м. Київ: Інститут міжнародних відносин КНУ ім. Тараса Шевченка, 21 вересня 2011 р., доповідь опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Право і держава в умовах глобалізації та регіоналізації» (м. Ірпінь: Національний університет Державної податкової служби України, 14 жовтня 2011 року, тези опубліковано); Всеукраїнська науково-практична конференція «Стратегічні напрямки розвитку правової системи України» (заочна форма) (м. Львів: Центр правничих ініціатив, 28 січня 2012 р., тези опубліковано); Всеукраїнська наукова конференція «Сучасні

механізми захисту прав людини (до 75-ліття професора Володимира Василенка)» (м. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1 лютого 2012 р.).

Публікації. Основні висновки та результати дослідження викладено у 44 публікаціях із зазначеної тематики, серед яких 22 наукові статті у наукових фахових виданнях України, 1 розділ колективної монографії, 2 підручники у співавторстві, 1 одноосібна монографія «Теоретичні та практичні аспекти реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища», 9 тез доповідей та 3 наукові доповіді.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою і завданням дослідження, а матеріал викладено у послідовності згідно з логікою розробки наукової проблеми. Робота складається зі вступу, семи розділів, які містять двадцять дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації складає 492 сторінки, з них основного тексту 416 сторінок, список використаних джерел налічує 543 найменування на 65 сторінках, а також додаток, викладений на 11 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1. Огляд літератури

Наукових праць вітчизняних вчених, присвячених безпосередньо питанням реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища, досить небагато. Саме зарубіжна наука міжнародного права присвячує цій темі значну увагу. Втім, необхідно наголосити на важливій ролі саме радянської та пострадянської міжнародно-правової доктрини, яку вона відіграла у виробленні основоположних загальнотеоретичних концепцій та постулатів зазначеної тематики та вивченні поняття, форм, способів, стадій реалізації, механізму міжнародно-правового регулювання, міжнародно-правового та внутрішньодержавного конвенційного та інституційного механізму реалізації. Ця доктрина представлена працями таких вчених, як В. Г. Буткевич, Р. М. Валєєв, В. А. Василенко, В. Н. Денисов, О. В. Задорожній, Г. В. Ігнатенко, Т. М. Ковалева, І. І. Котляров, М. Б. Крилов, Г. І. Курдюков, І. І. Лукашук, Ю. М. Малєєв, С. О. Малінін, В. В. Мицик, Т. М. Нешатаєва, Б. І. Осмінін, В. Я. Суворова, А. М. Талалаєв, О. І. Тіунов, Н. М. Ул'янова, М. О. Ушаков, С. В. Черніченко, О. О. Шибаєва. Серед зарубіжних науковців, які опікувались зазначеною проблематикою, виділимо: П. Барсум, Н. Бафундо, П. Бірні, Д. Боданський, А. Бойль, Дж. Брунні, Г. Вайзер, К. Ванг, Е. Вейс, Ж. Вігнерон, Д. Віктор, Р. Вольфрум, Дж. Даунс, Ж. ДіМенто, М. Ерманн, М. Кребс, Т. Кроссен, Т. Куокканен, Е. Мрема, Е. Ф. Нурмухаметова, А. Перера, К. Раустіала, Дж. Рінсеану, Д. Рокі, Дж. Роуз, Т. Стефенс, Л. Сусскінд, В. Харті, А. Чейз, А. Х. Чейз, В. Чемберс, Т. Янг.

Проте часто саме зарубіжні автори підходять до проблеми реалізації норм міжнародного права та її ефективності з точки зору теорії міжнародних відносин та політології, що є неприйнятним для цілей нашого дисертаційного дослідження.

Проблеми співвідношення міжнародного та національного права, їх взаємодії та засобів узгодження нормативних настанов обох правових систем знайшли

висвітлення у працях Д. Анцилотті, М. О. Баймуратова, І. П. Бліщенка, Я. Броунлі, М. В. Буроменського, В. Г. Буткевича, А. С. Гавердовського, П. Гугенхейма, В. Н. Денисова, Р. Дженінгса, А. І. Дмитрієва, В. І. Євінтова, Г. Кельзена, Д. Б. Левіна, І. І. Лукашука, П. Маланчука, А. Я. Мельник, Р. А. Мюллерсона, Л. Оппенгейма, П. М. Радойнова, Ж. Сселя, Л. Д. Тимченка, Г. І. Тункіна, Є. Т. Усенка, А. Фердросса, Дж. Фіцморіса, С. В. Черніченка, М. Шоу. Разом з тим, проблемі значення співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права саме для реалізації міжнародно-правових норм не приділено достатньої уваги.

Визначення підгрунтя створення та функціонування міжнародного права навколишнього середовища як галузі сучасного міжнародного права, розуміння особливостей створення та застосування міжнародно-правових звичаєвих та договірних норм у галузі охорони навколишнього середовища, актів «м'якого права», односторонніх актів держав у процесі створення міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища, а також визначення системи спеціальних міжнародно-правових природоохоронних принципів дозволяє краще зрозуміти процес реалізації міжнародного права навколишнього середовища та виявити проблемні моменти в механізмі такої реалізації. У зв'язку з цим в нашому дослідженні ми звертались до наукових розробок таких вчених, як Л. А. Алексідзе, М. Баєрс, К. Баррет, П. Бірні, Д. Боданський, А. Бойль, Дж. Брунні, Дж. ван Дайк, Н. Гарретт, Г. М. Даниленко, Дж. Епплгейт, К. Земанек, Р. А. Каламкарян, О. Кісс, А. Клапхейк, О. С. Колбасов, М. М. Копилов, Х. Корн, А. В. Кукушкіна, Д. Б. Левін, Е. Лоука, К. МакМіллан, С. О. Мельник, І. І. Лукашук, С. Раффенспергер, К. Реджвелл, Ф. Сендс, А. Сімкок, О. Скечтер, Р. Склієп, Н. О. Соколова, Дж. Стадлер, Л. Сусскінд, О. С. Тимошенко, М. Фіцморіс, В. Харті, Б. Чазорнес, В. А. Чичварін, Д. Шелтон, О. Шпакович. Втім, в більшості випадків зазначені автори не встановлюють чіткого зв'язку між зазначеними питаннями та питанням реалізації правових норм, розглядаючи джерела та принципи міжнародного права навколишнього середовища як окремі категорії сучасного міжнародного прва.

Зарубіжна доктрина міжнародного права, яка висвітлює певні питання реалізації міжнародно-правових норм з охорони довкілля, представлена такими

іменами: Н. Бафундо, Д. Боданський, Г. Вайзер, К. Ванг, Е. Вейс, Ж. Вігнерон, Д. Віктор, Р. Вольфрум, Ж. ДіМенто, М. Ерманн, М. Кребс, Т. Кроссен, Т. Куокканен, Е. Мрема, Е. Ф. Нурмухаметова, А. Перера, К. Раустіала, Дж. Рінсеану, Дж. Роуз. Проте часто дослідженням цих авторів бракує комплексності та системності; вони характеризуються загальністю та оглядовим викладом матеріалу; в них розглянуто не всі види, форми, типи та способи реалізації міжнародних природоохоронних норм або не враховується стадія правотворення, або відсутній аналіз ефективності правореалізації, або не подано аналізу національного механізму реалізації. Деякі аспекти правореалізації стосовно окремих середовищ вивчали С. В. Виноградов, С. П. Головатий, В. Едесон, Р. Мітчелл, П. Мовчан (морське середовище), Л. Кобаяші, О.О. Меркулов (окремі види біорізноманіття), С. В. Виноградов, С. Малджін-Дубьос, К. Сарма, О. Стоккі, А. С. Табау, Дж. Ульфстейн, Дж. Фрідріх, Дж. Хові (повітряне середовище), М.Ю. Бездєнєжна, М. О. Косарева, О.О. Шишко (спільні природні ресурси), К. Бастмейджер, Т. Коівурова, Н. Крейк (оцінка впливу на навколишнє середовище). Проте нас цікавить функціонування механізму правового регулювання та реалізації природоохоронних норм в цілому – з метою виявлення прогалин та запропонування шляхів їх подолання.

Окремі аспекти та форми конфронтаційних заходів міжнародно-правового конвенційного механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища стали предметом дослідження таких науковців: Т. Бервік, Р. Білдер, П. Бірні, А. Бойль, Т. Веінстейн, Дж. Верксман, В. Виноградов, О. Вікуна, Дж. Вінхам, Т. Герінг, М. Грей, Т. Дагне, М. Джаббарі-Гарабах, Л. Дженкінс, Д. Джілфойл, Л. де ла Файєт, Р.-Ж. Дюпуї, Н. Каламіта, М. Кейвер, О. Кісс, Е. Корнікер-Улманн, А. Кукушкіна, Й. Ламмерс, Р. Маккензі, Т. Менса, Дж. Нокс, Р. Омура, М. Ореллана, М. Рагацці, Р. Рейфьюз, А. Рест, Р. Рів, П. Романо, Л. В. Савел'єва, Н. Сак, Х. Сверріссон, Дж. Свон, Дж. Сієгел, Є. Скакунов, Л. Сперанська, Т. Стефенс, В. Строчук, З. Тайлер, М. Фіцморіс, Б. С. Хо, У. Хоффманн, С. Чарновітц, Д. Шелтон, О. Шишко, В. Шіх, Т. Янг, М. Яхтенфас. У дисертаційному дослідженні були також використані роботи вчених з права міжнародної відповідальності та міжнародно-правових санкцій (В. А. Василенко, І.

І. Лукашук, М. О. Ушаков). Неконфронтаційні заходи міжнародно-правового конвенційного механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища досліджувались у працях таких науковців: М. Боус, С. Брейнденіч, Дж. Брунні, М. Драмбл, В. Едесон, О. Йошіда, Н. Крейк, Є. Моленаар, Н. Матц, Р. Омура, К. Раустіала, Дж. Роуз, Дж. Свон, Дж. Хандл, Б. Харді, А. Харріс.

В дисертаційному дослідженні було також використано праці вчених, які аналізували особливості та різні форми міжнародно-правового інституційного механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища: А. Алкобі, А. Андрусевич, Н. Аффолдер, Р. Бауен, У. Бейерлін, В. Бердслі, Д. Боданський, К. вон Мольтке, Дж. Гупта, Ч. Дав, Б. Джеммілль, Дж. Кенан, М. М. Копилов, С. Кравченко, Л. Курукуласурія, К. МакКалліон, Ю. Марченко, М. Мафессанті, Л. Мелоун, Ф. Моремен, О. Найт, М. Паллемертс, А. Рест, М. Річард, П. Саж, Т. Соболь, О. Н. Солнцев, Дж. Соммер, Дж. Спес, І. Студер, В. О. Сучкова, Г. Ульфстейн, Д. Френч, П. Хаас, Д. Холліс, В. Чемберс, Р. Черчіль, Д. Шелтон, С. Шрек, Ш. Якоб.

Для вивчення національно-правового механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища ми звертались до праць таких теоретиків і практиків, як Є. Алексеєва, В. І. Андрейцев, А. Андрусевич, Н. Андрусевич, Л. І. Білик, С. Благодельський, А. Г. Бобкова, В. Є. Борейко, Т. О. Будякова, М. Булгакова, Є. О. Висторобець, С. Вихрист, А. Демиденко, В. Н. Денисов, С. Ф. Зражевський, І. І. Каракаш, Н. Р. Кобецька, З. Козак, С. В. Кострюков, Л. Р. Кузьменко, С. І. Лебедевич, А. Ю. Левицький, В. Маві, О. Мелень, А. Я. Мельник, О. З. Мельник, М. М. Микієвич, В. А. Сесін, М. О. Товкун, І. А. Чемерис, М. Ю. Черкес, Ю. С. Шемшученко, О. Шемякін, О. О. Шишко, С. Є. Шутка.

Проблема ефективності правових норм досліджувалась у працях таких вчених: В. В. Глазирін, В. М. Кудрявцев, М. П. Лебедєв, В. І. Нікітінський, О. С. Пашков, І. С. Самощенко, Ф. Н. Фаткуллін, В. А. Федосова, Е. О. Фомін, Л. Д. Чулюкін, Л. С. Явич; ефективності міжнародного права в цілому – В. М. Клюєв, Г. І. Курдюков, В.

М. Ліхачов, І. І. Лукашук, С. Ю. Марочкін, Л. Х. Мінгазов, Т. І. Тарахонич; ефективності міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища – Р. Адам, С. Белл, Д. Боданський, Ж. Вігнерон, М. Дена, Дж. ДіМенто, І. Зовко, Дж. Мадер, Д. МакДжілліврей, Дж. Нагтзаам, Ф. Сітума, Дж. Спес, П. Стехелін, Л. Сусскінд, П. Хаас, Д. Хантер, В. Чемберс, О. Янг, Т. Янг; питання значення проблеми фрагментації міжнародного права для реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища – Дж. Андрес, Р. Вольфрум, М. Коскенн'ємі, А. Мартін'ю, Н. Матц, Д. Пулковський, Б. Сімма, Т. Стефенс, В. Шіх. Ці дослідження дали нам змогу виявити проблемні моменти ефективності правореалізації саме у сфері охорони довкілля.

Серед вітчизняних вчених, які досліджували окремі аспекти реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища, можемо відзначити А. О. Андрусевича, С. М. Кравченко (екологічні права людини, механізми з питань дотримання природоохоронних угод, виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань у природоохоронній сфері), С. М. Вихриста (механізми з питань дотримання природоохоронних угод), Т. Р. Короткого (інституційний механізм реалізації природоохоронних норм, юридична сила рішень міжнародних організацій в сфері охорони довкілля), П. М. Сухорольського (механізми з питань дотримання природоохоронних угод). Втім, слід констатувати, що у вітчизняній науці міжнародного права системні, комплексні та грунтовні дослідження з проблематики реалізації міжнародно-правових норм з охорони довкілля відсутні.

В дисертаційному дослідженні були також використані документи ЮНЕП (Керівні принципи, що стосуються дотримання та забезпечення виконання багатосторонніх природоохоронних угод, 2002 р.), напрацювання Комісії ООН з міжнародного права (Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., Проект статей про попередження транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності 2001 р., Проект статей про розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної внаслідок небезпечних видів діяльності, 2006 р., Керівні принципи, що застосовуються до односторонніх заяв держав, здатних призвести до виникнення юридичних зобов'язань, 2006 р.), Інституту міжнародного

права (резолюція «Відповідальність за міжнародним правом за екологічну шкоду» 1997 р.), окремі думки суддів МС ООН (окрема думка судді К. Вірамантрі у справі Габчиково-Надьмарош). Джерельною базою послугували також численні рішення міжнародних судів та арбітражів, які засвідчували існування тієї чи іншої міжнародно-правової норми та слугували прикладами практики міжнародно-правового регулювання діяльності з охорони навколишнього середовища. Автор залучала для вивчення зазначеної проблематики звіти, доповіді та аналітичні огляди міжнародних міжурядових та неурядових організацій, національні доповіді України різним міжнародним структурам, акти національного законодавства, інформацію, розміщену на сайтах міжнародних та національних міжурядових та неурядових організацій тощо.

1.2. Теоретичні підходи до поняття, форм та способів реалізації норм міжнародного права

Питання реалізації норм міжнародного права, визначення її сутності, форм, способів і засобів належить до одного з найбільш складних і невизначених в аспекті термінологічного апарату у вітчизняній та зарубіжній науці міжнародного права. В доктрині не існує єдиного погодженого розуміння самого процесу реалізації, вчені оперують різними термінами для опису процесу втілення міжнародно-правових приписів на практиці, наводять різні терміни для позначення форм, способів, стадій, засобів, типів і видів реалізації міжнародного права, у працях різних науковців інколи тому самому правовому явищу дають різні назви або відносять до різних правових категорій.

Як слушно зазначають автори підручника «Міжнародне право. Основи теорії», «У механізмі міжнародно-правового регулювання реалізація норм міжнародного права є окремою стадією втілення прав і обов'язків суб'єкта в його поведінку» [1, с. 431]. Отже, щоб зрозуміти сутність і особливості механізму реалізації норм міжнародного права, необхідно проаналізувати сутність та особливості механізму міжнародно-правового регулювання. Зазначеною проблемою займався І. І. Лукашук,

який виклав свої погляди в монументальній праці. Під міжнародно-правовим регулюванням вчений розумів «цілеспрямований, владний вплив на міжнародні відносини, який здійснюється державами спільно та індивідуально за допомогою міжнародно-правових принципів і норм» [2, с. 5]. Проте, оскільки поняття «правове регулювання» і «правовий вплив» не охоплюють процесу створення права, І. І. Лукашук пропонує вживати ширше поняття – «функціонування права», яке охоплює всі види правового буття і включає як структурний елемент механізм правового впливу, до якого, у свою чергу, входить механізм правового регулювання [2, с. 5–6]. Таким чином, механізм функціонування міжнародного права охоплює процес створення його норм, їх вплив на суспільні відносини, взаємодію з іншими нормативними системами, процес реалізації тощо. У своїй роботі значну увагу ми приділятимемо також процесу створення міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища як передумові забезпечення їх подальшої реалізації, оскільки «Нема сумнівів у тому, що норма права навіть у тому випадку, якщо вона не реалізується в даний момент у конкретних правовідносинах, здійснює регулюючий вплив» [2, с. 35]. Це означає, що суб’єкти міжнародного права зважають на існування певної норми, враховують можливі наслідки її реалізації у міжнародних правовідносинах або наслідки її порушення, а за настанням юридичних фактів, що супроводжується вираженням волі таких суб’єктів, створюються необхідні умови для дійсної реалізації міжнародно-правової норми. При цьому спосіб створення і характер норми міжнародного права відіграє ключову роль у визначенні подальшого напряму її реалізації.

Реалізація міжнародного права – це втілення норм міжнародного права в поведінці, діяльності суб’єктів міжнародного права, практичне здійснення нормативних приписів [3]. Суть реалізації полягає у втіленні норми права індивідуальними діями суб’єктів міжнародного права [1, с. 431]. Механізм реалізації норм міжнародного права – це сукупність нормативних та інституційних (організаційно-правових) засобів, які використовуються суб’єктами міжнародного права на міжнародному і національному рівнях, з метою реалізації норм [3]. Цей механізм складається з двох компонентів: власне нормативно-правового, що полягає

в юридичному забезпеченні реалізації норм міжнародного права, та інституційного компоненту, головною функцією якого є сприяння такій реалізації [1, с. 435]. Результат реалізації правових норм – встановлення певної системи врегульованих ними суспільних відносин, тобто певного правопорядку [4]. І. І. Лукашук у своїй праці «Норми міжнародного права у міжнародній нормативній системі» відзначив, що основними характеристиками норми є її необхідність, обов'язковість, доцільність і реалізовуваність (!). При цьому міжнародно-правова норма – це модель відносин, що покликана втілювати її в життя міжнародно-правовими засобами, встановлюючи відповідні права і обов'язки [5, с. 19, 115]. Дійсно, норма міжнародного права за своїм призначенням повинна таким чином визначати коло прав і обов'язків держав, щоб останні могли її реалізувати в найбільш ефективний спосіб. Г. В. Ігнатенко ще у 1989 р. писав стосовно механізму реалізації міжнародно-правових норм, що розрізняють загальне та індивідуальне регулювання. До категорії загального регулювання порядку виконання норм міжнародного права належать певні положення Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. і Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р., а саме – статті про додержання, застосування і тлумачення міжнародних договорів [6, с. 12]. Ці положення зазначених універсальних конвенцій рівною мірою застосовуються і до багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища. Індивідуальне регулювання властиве кожному міжнародному договору, оскільки в ньому поряд із встановленням прав і обов'язків договірних сторін фіксуються загальноприйняті методи і засоби, за допомогою яких повинна організовуватись реалізація договірних постанов [6, с. 12]. Наприклад, Віденська конвенція про охорону озонового шару 1985 р. у ст. 5 зазначає, що сторони через секретаріат передають Конференції Сторін інформацію про заходи, які вживаються ними для здійснення Конвенції і протоколів до неї, в такій формі і з такою періодичністю, які будуть встановлені на нарадах сторін. Стаття 13 Монреальського протоколу щодо речовин, які руйнують озоновий шар, 1987 р. містить норму, згідно з якою засоби, необхідні для здійснення документа, формуються виключно за рахунок внесків Сторін.

У загальній теорії держави і права превалює підхід, згідно з яким існує чотири основні *форми* реалізації права: здійснення (використання), виконання, дотримання та застосування [7, с. 312–313]. В. Г. Буткевич, В. В. Мицик і О. В. Задорожній, які представляють сучасну київську школу міжнародного права, виділяють чотири *способи* реалізації міжнародно-правових норм: виконання (активні дії суб'єктів щодо реалізації міжнародно-правових зобов'язань), використання (реалізація суб'єктивних прав, передбачених міжнародним правом), дотримання (утримання від дій, заборонених міжнародним правом) і застосування (спосіб реалізації, який здійснюється уповноваженими на це органами державної влади або МУО). При цьому вчені наводять дві *форми* реалізації норм права: а) через правовідносини і б) поза правовідносинами [1, с. 431–434]. С. В. Черніченко ставить знак рівності між здійсненням (реалізацією) та застосуванням міжнародно-правових норм, розуміючи під цими поняттями діяльність учасників міждержавних відносин щодо втілення правових норм у життя шляхом реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, які виступають як елементи таких міждержавних відносин [4]. Г. І. Курдюков вважає, що наука міжнародного права не дає чіткого визначення *форм* реалізації юридичних норм, на відміну від загальної теорії права, де до таких форм відносяться дотримання, виконання, використання і застосування [8]. А. С. Гавердовський розрізняє поняття реалізації та імплементації, розуміючи під першою практичне втілення правових норм у фактичній діяльності суб'єктів права, а під другою – цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, яка здійснюється індивідуально, колективно чи в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної та повної реалізації взятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань [9, с. 48, 62]. В. Я. Суворова вважає, що імплементація – те ж саме, що і реалізація, тобто діяльність держав, яка відповідає нормам міжнародного права, спрямована на досягнення того результату, заради якого була створена норма міжнародного права. Дослідниця відносить дотримання, виконання і використання до *форм* реалізації міжнародно-правових норм, а застосування і конкретизацію – до *способів* реалізації. В.Я. Суворова виділяє також *стадії* реалізації: 1) правове забезпечення реалізації норм міжнародного права, яке включає в себе

нормотворчість (правозабезпечення), контроль і правозастосування; 2) оперативно-виконавча діяльність, яка включає в себе організаційно-оперативну діяльність, здійснення підготовчих заходів та оперативно-виконавську діяльність по досягненню соціально значимого результату [10, с. 3–4, 8, 10]. Б. В. Ганюшкін стверджує, що імплементація в широкому значенні цього слова – сукупність заходів з реалізації норм міжнародного права [11, с. 83]. У підручнику з міжнародного права під редакцією Г. В. Ігнатенка і О. І. Тіунова, а також у підручнику «Міжнародне право. Основи теорії» під редакцією В. Г. Буткевича правозабезпечувальна нормотворчість, тлумачення, міжнародний контроль і правозастосування відносяться до *складових* міжнародно-правового конвенційного механізму реалізації [3; 1, с. 435]. А. М. Талалаєв говорить про *заходи забезпечення виконання* міжнародних договорів, до яких відносить міжнародні гарантії, міжнародний контроль, інститути міжнародних конференцій, комісій і консультацій, а також внутрішньодержавні заходи [12, с. 112–167]. О. І. Тіунов називає перелічені заходи міжнародно-правовими *засобами* реалізації, під якими розуміє узгоджену зацікавленими державами і закріплену ними за допомогою норм міжнародного права систему заходів, спрямованих на найбільш ефективне виконання міжнародних зобов’язань [13]. С. Ю. Марочкін говорить про такі *способи забезпечення виконання* норм міжнародного права, як міжнародні гарантії, контроль, взаємне відвідування, створення консультативних комісій, скликання конференцій із розгляду дії договорів, прийняття необхідних законодавчих заходів всередині держави та інші [14, с. 78–79]. Цікавою є позиція М. О. Ушакова, згідно з якою залежно від виду міжнародних зобов’язань держав існують різні засоби їх реалізації. Так, «міжнародні зобов’язання дії» вимагають від держави здійснювати певні активні позитивні дії, тоді як «міжнародні зобов’язання утримання від дій (бездіяльності)» – навпаки, не здійснювати певного роду дії. Перший вид дістав у літературі назву «зобов’язання поведінки», другий – «зобов’язання результату», оскільки в першому випадку, як правило, визначаються конкретні шляхи, засоби чи заходи здійснення зобов’язань, передбачається спеціально встановлена поведінка держави, при цьому позитивна дія має бути здійснена незалежно від того, чи досягається передбачена

соціальна мета, в другому – державі прямо чи непрямо надається свобода вибору між фактично доступними їй засобами реалізації свого міжнародного зобов'язання, при цьому головним є досягнення конкретної передбаченої соціальної мети. Як приклад останнього зобов'язання дослідник наводить попередження спричинення шкоди території сусідньої держави, яке вперше було визначено у рішенні арбітражного трибуналу у справі про плавильний завод у Трейлі [15, с. 151–165]. Зауважимо при цьому, що «зобов'язання результату» – це не лише «міжнародні зобов'язання утримання від дій (бездіяльності)», оскільки забезпечити результат міжнародно-правового регулювання можна не тільки за допомогою утримання від дій, а й за допомогою активних цілеспрямованих дій. Слід відзначити, що виділення такого роду зобов'язань відповідає міжнародній судовій практиці (наприклад, справа про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р.), доктринальним поглядам багатьох фахівців з міжнародного права [16, с. 57], а також загальній теорії держави і права. Так, одні вчені-теоретики говорять про реалізацію права як про певний, суворо обумовлений процес здійснення правових приписів, як про втілення цих приписів у поведінку людей [17, с. 282]. Інші розглядають реалізацію права не лише як процес або зовнішній вияв процесу правового регулювання, але і як його кінцевий результат [18, с. 374].

У зарубіжній доктрині також немає єдиного розуміння процесу, форм, способів та стадій реалізації норм міжнародного права, крім того, відсутній єдиний уніфікований термінологічний апарат. Так, Е. Вейс виокремлює традиційний підхід до розуміння реалізації (дослідниця вживає термін «*compliance*»), який характеризується ієрархічністю та статичністю: держави укладають, приєднуються і дотримуються міжнародних угод лише в тому випадку, якщо вони відповідають їхнім інтересам, інакше – застосовуються механізми відповідальності, санкцій та судового вирішення спорів; та реалістичний підхід, який є неієрархічним та розглядає реалізацію як процес, що змінюється з часом і включає, крім традиційних суб'єктів, також інших недержавних гравців. Дослідниця розрізняє чотири категорії реалізації: імплементація (англ. – *implementation*) – дії держав, спрямовані на забезпечення виконання міжнародних угод у внутрішньодержавному праві,

наприклад, ухвалення відповідного законодавства або створення судових прецедентів; дотримання (англ. – *compliance*) – ширше за перше поняття, яке стосується не лише констатації наявності імплементуючих заходів, а й стану їх виконання, спрямоване на попередження випадків невиконання та визначає ступінь безпосереднього впливу міжнародних договорів на суб'єктів внутрішнього права; застосування (англ. – *enforcement*) – коли йдеться про заходи, які застосовуються у випадку вчинення правопорушення, а саме: механізмів відповідальності та санкцій; ефективність (англ. – *effectiveness*) – дає відповідь на запитання, чи досягнуто мети міжнародної угоди, іншими словами, чи виконала вона поставлені перед нею завдання з вирішення конкретної проблеми [19]. Подібну думку висловлює і Т. Кроссен [20]. У кількох дослідженнях, проведених під егідою ЮНЕП, поряд із термінами «дотримання» і «застосування» також широко вживаються терміни «імплементація» та «ефективність» міжнародних природоохоронних угод [21; 22, с. 20–23]. Безпосередньо механізм реалізації норм міжнародного екологічного права, його види і форми стали предметом аналізу багатьох зарубіжних дослідників. Так, Ж. Вігнерон виділяє превентивні засоби, до яких відносить надання і перевірку доповідей, здійснення моніторингу, надання допомоги, та виправні (англ. – *remedial*) способи, до яких належать традиційні засоби вирішення міжнародних спорів. Основна мета превентивних засобів – забезпечити дотримання договорів та попередити виникнення ситуації недотримання і зародження спорів [23]. М. Ерманн вважає, що традиційні методи застосування, такі як притягнення до міжнародно-правової відповідальності, накладення санкцій, звернення до засобів міжнародної ад'юдикації, на сьогодні довели свою неефективність і непридатність для реалізації багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища; натомість активно застосовуються такі види реалізації, які ґрунтуються на «кооперативному підході», «підході управління договорами», «методі партнерства» [24], перш за все – це механізми (процедури) з питань недотримання. Н. Бафундо окреслює чотири типи міжнародно-правових стратегій сприяння дотриманню договорів: 1) негативні стимули, які включають санкції; 2) методи «сонячного освітлення» або транспарентності, до яких належать механізми надання доповідей, моніторингу та

участі неурядових організацій; 3) позитивні стимули, які включають фінансову і технічну допомогу; 4) традиційні методи реагування на порушення міжнародно-правових зобов'язань, які кодифіковані у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [25]. Дж. Рінсеану виокремлює горизонтальні методи сприяння застосуванню багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища (контрзаходи, переговори) та вертикальні методи (застосування угод національними та міжнародними судами). Окреме місце посідає застосування через міжнародні договори (процедури з питань недотримання) та міжнародні організації [26]. Д. Боданський говорить про правозастосовчі моделі та управлінські моделі [27, с. 235–236]. К. Ванг і Г. Вайзер проблему реалізації договорів з охорони навколишнього середовища розглядають у трьох аспектах: 1) запобігання недотриманню договорів; 2) допомога у здійсненні договорів (створення потенціалу і зниження витрат); 3) забезпечення дотримання за допомогою спеціальних механізмів і процедур (доповідей, перевірок, примусових заходів) [28]. Е. Мрема розглядає такі засоби забезпечення виконання багатосторонніх природоохоронних договорів: 1) дипломатичні (методи управління) – надання доповідей, моніторинг за дотриманням, позитивні економічні заходи, забезпечення зв'язку питань охорони довкілля з міжнародною торгівлею, фінансуванням, науковими дослідженнями, передачею технологій тощо, вирішення спорів дипломатичними засобами; 2) примусові (засоби правозастосування) – припинення або призупинення прав та привілеїв, зокрема припинення надання фінансової і технічної допомоги, заборона торгувати контрольованими речовинами чи видами [29].

Міжнародно-правова договірна практика також не проливає світла на означену проблему: в прикінцевих статтях деяких природоохоронних конвенцій вживаються найрізноманітніші терміни, такі як «впровадження» (наприклад, ст. 21 Протоколу про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат 2003 р., ст. 6(Е) Європейської ландшафтної конвенції 2000 р.), «здійснення» (наприклад, ст. 15 Роттердамської конвенції), «забезпечення виконання» (наприклад, ст. 19-20 Угоди про транскордонні рибні запаси 1995 р., ст. 213-222 Конвенції ООН з

морського права), під якими розуміються заходи організаційно-правового характеру, спрямовані на впровадження положень певного інструменту у національні правові системи, а також здійснення положень документа на регіональному, субрегіональному та глобальному рівнях; «дотримання» (наприклад, ст. 9 Протоколу до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані щодо зниження закислення, фторифікації та концентрації тропосферного озону, 1999 р.), під яким розуміється застосування процедури з питань дотримання до держави спеціально створеними в рамках конвенції органами; «імплементація» (наприклад, ст. 2 Конвенції про збереження антарктичних тюленів 1972 р.), під якою розуміються заходи організаційно-правового характеру, спрямовані на впровадження положень певного інструменту згідно з відповідними зобов'язаннями сторін.

У нашому дослідженні ми розрізнятимемо такі форми реалізації міжнародно-правових норм, як дотримання, виконання, використання і застосування. У формі дотримання реалізуються норми-заборони, прикладом яких можуть слугувати норми, які забороняють застосування військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище згідно з Конвенцією ЕНМОД 1977 р. Виконання норм міжнародного права передбачає активну діяльність суб'єктів міжнародного права з метою здійснення нормативних приписів, реалізації норм, які містять міжнародні зобов'язання. Прикладами є положення міжнародних договорів з охорони навколишнього середовища, які зобов'язують держави вчинити певні дії, наприклад, забезпечити скорочення викидів парникових газів чи озоноруйнівних речовин в атмосферу, викидів небезпечних речовин у морське чи прісноводне середовище, попередити і покарати нелегальну торгівлю видами дикої фауни і флори, оповістити відповідні держави у випадку надзвичайної події чи інциденту, який матиме транскордонний вплив, тощо. За допомогою використання реалізуються права, здійснюються надані міжнародно-правовою нормою можливості, як правило, у формі диспозитивних норм [1, с. 434]. Прикладом таких норм є відповідні положення Розділу 6 Частини XII Конвенції ООН з морського права, які стосуються повноважень прибережної держави або держави порту

ініціювати розслідування, розгляд, фактичну інспекцію інших суден, якщо є підстави вважати, що останні порушили приписи Конвенції стосовно попередження і збереження під контролем забруднення морського середовища (ст. 218, 220). Застосування норм міжнародного права навколишнього середовища здійснювали неодноразово міжнародні органи та організації, міжнародні суди, арбітражні трибунали, а також національні органи державної влади, зокрема суди, що далі буде продемонстровано.

Юридичною основою правильної та ефективної реалізації є вимоги принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань [8, с. 60], закріпленого в Статуті ООН 1945 р., Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами у відповідності до Статуту ООН, 1970 р., Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. тощо. Цей принцип поширює свою дію на всі норми міжнародного права (заборони, обов'язки, дозволи) [10, с. 11]. Добровільний спосіб виконання і дотримання міжнародних зобов'язань повинен бути стрижнем, ключовим і первинним елементом у механізмі реалізації норм міжнародного права. Оскільки міжнародне право створюється шляхом узгодження позицій держав, а набуває своєї юридичної обов'язковості шляхом вираження волевиявлення цих держав, то логічним і очевидним є той факт, що воно повинно реалізовуватися шляхом добровільного волевиявлення своїх творців. Лише у тому випадку, коли окремі суб'єкти відхиляються від узгоджених правил поведінки, в дію вступає інший елемент механізму реалізації – примус. У справі Габчиково–Надьмарош 1997 р. МС ООН визначив гарантії забезпечення принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, зазначивши, що «Суд створив би прецедент з тривожними наслідками для договірних відносин та цілісності правила *pacta sunt servanda*, якщо б зробив висновок про можливість одностороннього припинення дії договору, чинного для держав, … на підставі взаємного недотримання його положень» [30, с. 65]. О. І. Тіунов визначив принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань як обов'язок суб'єктів міжнародного права дотримуватися зобов'язань, що випливають із

загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та відповідних договорів, міжнародно-правових звичаїв, певних рішень міжурядових організацій, який слугує критерієм законності діяльності цих суб'єктів у сфері міжнародних відносин і є умовою стабільності й ефективності міжнародного правопорядку. Ми погоджуємось із думкою цього автора у тому, що вимоги добросовісності вимагають такого підходу до його реалізації, який би відповідав не лише «букві», а й «духу» договору, що означає врахування інтересів усіх його учасників та досягнення цілей, заради яких його було укладено [31, с. 68, 81]. Це означає не лише «точне виконання договору стосовно його цілі, змісту, строків, якості, місця виконання» [31, с. 81], а й моральне зобов'язання держави виконувати договір чесно і сумлінно, не зловживаючи наданими ним правами і не виправдовуючи невиконання посиланнями на своє внутрішнє законодавство чи якісь зовнішні фактори. Так, використання деякими китобійними державами, зокрема Японією, т. зв. наукового застереження згідно з Конвенцією про регулювання китобійного промислу 1946 р., що дозволяє їм здійснювати фактично неконтрольований вилов китів у водах Світового океану, є прикладом такого зловживання правом. Створюється ситуація, коли формально Японія не порушує своїх міжнародних зобов'язань, проте фактично її діяльність має деструктивний характер, що знижує ефективність реалізації зазначеного договору і перешкоджає досягненню визначених у ньому цілей. І це при тому, що ст. 300 Конвенції ООН з морського права прямо зобов'язує держави користуватися наданими нею правами і свободами, включно з тими, які стосуються використання морських живих ресурсів, за умови недопущення зловживання правами. А для того аби забезпечити ефективне здійснення принципу *pacta sunt servanda*, на думку Н. Дінь, П. Дайє та А. Пелле, слід точно та однозначно формулювати зобов'язання держав у договорі, оскільки в іншому разі виникає загроза подальшого невиконання його умов та маніпулювання цим виконанням залежно від інтересів сторін та конкретних обставин [32, с. 128]. Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань передбачає також обов'язок держав утримуватися від дій, які б позбавляли договір його об'єкта і цілей (ст. 18 Віденської конвенції про право міжнародних договорів). У сфері охорони навколишнього середовища зазначене

положення має неабияке значення, оскільки часто між підписанням договору і вступом його в силу минає значний проміжок часу, протягом якого від держав вимагається утримуватися від деструктивної діяльності, яка може зашкодити тому чи іншому компоненту довкілля.

Звернімося до такого питання, як роль механізму міжнародно-правової відповідальності, застосування санкцій та вирішення спорів у міжнародних судових установах в реалізації норм міжнародного права. Певною мірою ці способи охоплюються такою формою реалізації, як застосування, але останнє не завжди породжує відносини відповідальності, не завжди має негативні наслідки для держав у формі здійснення відшкодування чи надання гарантій неповторення або ж у вигляді застосування контрзаходів (санкцій). Застосування має на меті, з одного боку, заохотити чи посприяти суб'єктам міжнародного права реалізувати норми права, з другого, змусити їх це робити у разі необхідності. Останнє і є примусовим способом реалізації. Таким чином, відповідальність, санкції та міжнародні суди – це лише частина процесу реалізації норм міжнародного права. Зазначене нами вище знаходить підтвердження у правовій доктрині. Так, Л. Х. Мінгазов зазначає про два основні способи реалізації права – добровільний і примусовий [33, с. 163]. О. О. Стремоусов підкреслює значення примусу як способу забезпечення реалізації правових норм і вказує на такі його форми, як відповідальність і санкції [34]. В. А. Василенко стверджує, що під час реалізації відповідними суб'єктами їх прав і обов'язків, реалізації державами приписів міжнародного права виникає два види відносин: регулятивно-визначаючі (постійною структурною основою таких міжнародних відносин виступає позитивна відповідальність держав) та регулятивно-охоронні (постійною структурною основою таких міжнародних відносин виступає негативна відповідальність держав) [35, с. 30–35]. На думку М. О. Ушакова, санкції покликані забезпечити підтримання належного міжнародного правопорядку, суворе і неухильне дотримання міжнародно-правових приписів, ефективність міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин [15, с. 167]. З іншого боку, як зазначають Н. Дінь, П. Дайє та А. Пелле, ефективність такої гарантії виконання міжнародних договорів, як міжнародно-правова відповідальність, є відносною,

оскільки залежить від волі держави, яка визнає або не визнає свою відповідальність [32, с. 131]. Таким чином, можна зробити висновок, що такі форми примусу, як прикликання до відповідальності, накладення санкцій та застосування процедури міжнародного судового процесу, є проявом застосування міжнародно-правових норм і, поряд з добровільними засобами, – необхідною гарантією належної їх реалізації.

На основі вищезазначених теорій вітчизняної та зарубіжної доктрини міжнародного права ми наводимо власну класифікацію методів реалізації норм міжнародних угод з охорони навколишнього середовища, згідно з якою вони поділяються на конфронтаційні та неконфронтаційні. До неконфронтаційних належать: 1) механізм обміну інформацією, оцінка впливу на навколишнє середовище, повідомлення зачепленої держави, проведення консультацій, надання доповідей, здійснення моніторингу, верифікації та інспекцій (інформаційне забезпечення реалізації); 2) технічна і фінансова допомога, науково-технічне співробітництво, економічні стимули/ринкові механізми (науково-технічне та фінансове забезпечення реалізації); 3) механізми з питань дотримання природоохоронних договорів; 4) дипломатичні засоби вирішення міжнародних спорів. До конфронтаційних заходів забезпечення дотримання міжнародних природоохоронних угод належать: 1) прикликання до відповідальності; 2) застосування санкцій (контрзаходів), дозволених міжнародним правом; 3) односторонні торговельні обмеження, що не є санкціями; 4) вирішення спорів шляхом звернення в міжнародні арбітражні, судові та квазісудові установи. Неконфронтаційні і конфронтаційні засоби реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища повинні застосовуватись інтегровано, у взаємозв’язку, однак, на думку автора, з метою забезпечення ефективної правореалізації суб’єкти міжнародних правовідносин повинні вичерпати всі можливі засоби неконфронтаційного характеру, перш ніж звертатися до конфронтаційних процедур.

1.3. Міжнародно-правовий конвенційний механізм реалізації норм міжнародного права

Одним із завдань нашого дослідження є виявлення найбільш ефективних і дієвих засобів, за допомогою яких держави можуть реалізовувати норми міжнародного права навколишнього середовища. У доктрині міжнародного права є достатньо розробленим і вивченим питання щодо міжнародно-правового і внутрішньодержавного механізму реалізації, проте, на нашу думку, складові такого механізму потребують більш детального доопрацювання і деякого переосмислення з огляду на специфіку та особливості природоохоронних норм.

Міжнародний конвенційний механізм реалізації, на думку більшості дослідників, включає такі складові, як правозабезпечувальна правотворчість, тлумачення, контроль і правозастосування. Деякі вчені додають до цього списку міжнародні гарантії, конкретизацію, фінансові заходи тощо.

Правозабезпечувальна правотворчість, яка полягає у визначенні суб'єктів, відповідальних за реалізацію, і нормативному забезпеченні їхніх відповідних дій, може мати прогнозований характер – прогнозована міжнародна правотворчість (держави вдаються до тимчасового нормативного забезпечення реалізації з метою з'ясування здатності цих норм сприяти ефективній реалізації) або кінцевий характер – кінцева, або конкретизована, міжнародна правотворчість (покликана повністю забезпечити правом механізм реалізації міжнародно-правових норм) [1, с. 436]. Як приклад прогнозованої правозабезпечувальної нормотворчості в міжнародному праві навколишнього середовища можна назвати Каїрські керівні принципи щодо екологічно безпечного управління небезпечними відходами, ухвалені Радою керуючих ЮНЕП у рішенні 14/30 від 17 червня 1987 р., які послугували свого роду правовим експериментом, випробуванням для правового режиму поводження з небезпечними відходами і на основі яких у 1989 р. було ухвалено вже юридично обов'язковий документ – Базельську конвенцію про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням (далі – Базельська конвенція). Конкретизована правозабезпечувальна нормотворчість може здійснюватись як одночасно зі створенням основних, первинних норм, так і в процесі їх реалізації [10, с. 29]. В. Я. Суворова говорить про конкретизацію як про один з найефективніших

засобів реалізації правових норм. Під конкретизацією дослідниця розуміє нормотворчий процес із визначення максимально повного змісту загальної норми, який здійснюється з метою забезпечення ефективної реалізації [36, с. 38–53]. Приклад конкретизованої правозабезпечувальної нормотворчості – ухвалення подальших документів, які спрямовані на реалізацію первинної природоохоронної угоди. Характерною рисою, притаманною всьому міжнародному праву навколишнього середовища, є так званий рамковий підхід до прийняття міжнародних угод. Це означає, що спочатку приймається рамкова конвенція, яка містить загальні зобов'язання сторін у сфері охорони навколишнього середовища, а потім – додаткові протоколи, які конкретизують ці зобов'язання (Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р. і Кіотський протокол до неї 1997 р., Віденська конвенція про охорону озонового шару 1985 р. і Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар, 1987 р., Конвенція ООН з морського права і регіональні угоди з охорони і збереження морського середовища). У такий спосіб загальні норми реалізуються через більш конкретні норми, які ухвалюються з врахуванням специфіки об'єкта регулювання, інтересів сторін угоди, сфери дії зобов'язань тощо. І таким чином досягається мета ефективного міжнародно-правового регулювання. Хоча на практиці інколи відбувається протилежне – в тому випадку, якщо учасники первинної загальної угоди не стають учасниками угод, які конкретизують цю загальну угоду, в результаті чого вони взагалі не вступають в силу, і мета правового регулювання не досягається. Конкретизована правозабезпечувальна нормотворчість також проявляється у рішеннях конференцій/зустрічей сторін певної багатосторонньої угоди з охорони довкілля, які розвивають, уточнюють, доповнюють та інколи навіть змінюють зобов'язання держав за «материнською» конвенцією (наприклад, низка рішень конференцій сторін Конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. (далі – РКЗК), Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення, 1973 р. (далі – CITEC)).

Для того аби міжнародно-правова норма могла бути реалізована, суб'єкти міжнародного права повинні правильно її тлумачити [37, с. 44]. Правилам

тлумачення присвячені ст. 31 і 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Існують різні підходи до тлумачення норм міжнародного права: об'єктивістський, для якого головним є встановлення тексту шляхом його аналізу; суб'єктивістський, для якого головним є з'ясування наміру сторін і їх волі; функціоналістський, для якого головним є встановити ціль норми, незалежно від того, де вона втілена – в тексті, підготовчих матеріалах чи подальшій практиці [37, с. 50–51]. На нашу думку, неправильним шляхом є надання переваги якомусь одному підходу до тлумачення – необхідно використовувати зазначені методи у комплексі та поєднанні. Як буде показано в наступних розділах, визначення наміру, волі сторін, а також з'ясування цілей міжнародного природоохоронного договору мають важливе значення для реалізації його положень. Наведемо декілька прикладів застосування тлумачення в практиці органів багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища. На 46-й зустрічі Керівного комітету CITEC 12–15 березня 2002 р. на виконання відповідних положень цієї конвенції було ухвалено документ під назвою «Тлумачення та імплементація Конвенції: можливі заходи у випадку недотримання». З метою реалізації положень РКЗК і Кіотського протоколу у 2001 р. держави схвалили Марракеські і Боннські домовленості, в 2009 р. – Копенгагенську домовленість, 2010 р. – Канкунські домовленості, 2011 р. – Дурбанські домовленості. На 6-й Конференції Сторін Конвенції про біорізноманіття 1992 р. 15–26 травня 2000 р. держави узгодили текст рішення, в якому міститься тлумачення екосистемного підходу. Тлумачення норм права відрізняється від їх конкретизації тим, що в результаті останньої можуть з'являтися нові норми міжнародного права [37, с. 47]. Хоча інколи тлумачення переходить у конкретизацію, а саме – коли в процесі з'ясування дійсного наміру сторін договору створюються нові норми. Найбільше це виявляється в процесі ухвалення рішень конференціями сторін, в яких пояснюються і одночасно розвиваються й уточнюються окремі положення природоохоронних договорів таким чином, що з'являються якісно нові міжнародно-правові норми, які регулюють окрему сферу міжнародних відносин. Так, згідно зі ст. 7 CITEC діє виняток: включені в Додаток I зразки видів тварин, виведених у неволі для комерційних цілей, або включені в

Додаток I види рослин, штучно вирощених для комерційних цілей, вважаються зразками видів, включених до Додатка II, тобто до торгівлі цими зразками застосовуються менш жорсткі правила. Конвенція не згадує фермерство (англ. – *ranching*) як дозволений спосіб вилучення видів з Додатка I, однак згодом схвалені Конференцією Сторін резолюції 3.15 (1981) «Фермерство» і 11.16 (2000) «Фермерство та торгівля продуктами фермерства, виробленими на основі видів, переміщених з Додатка I до Додатка II» встановили правила, що дозволяють торгівлю продуктами фермерства, без внесення відповідних змін до Конвенції. Фермерство визначається в резолюціях як вирощування в контрольованому середовищі видів, узятих з дикої природи [38, с. 513].

Що стосується міжнародного контролю та правозастосування в міжнародному праві навколишнього середовища, то вони більш детально будуть розглянуті в подальших розділах. ***Контроль*** у міжнародному праві – це спостереження, дослідження з метою «звернення уваги» заінтересованих держав на явище, яке вивчається [39, с. 29–30]. Потрібно відзначити, що термін «контроль» у міжнародному праві навколишнього середовища майже не вживається, натомість застосовуються інші терміни, які позначають різні способи контролю і які детальніше розглядатимуться в розділі 3. Суть міжнародного контролю полягає у перевірці на основі міжнародного договору суб'єктами міжнародного права або створених ними органами відповідності діяльності держав прийнятим зобов'язанням з метою забезпечення їх дотримання [40, с. 139–143]. Головна мета контролю – встановлення відповідності між прийнятими державами зобов'язаннями і їх практичною реалізацією [12, с. 118]. Такий дослідник, як Р. М. Валєєв, стверджує, що для досягнення ефективності міжнародно-правових норм держави звертаються до специфічних засобів забезпечення принципу *pacta sunt servanda*, серед яких особливе місце належить міжнародному контролю [41]. І. І. Котляров виділяє такі форми міжнародного контролю, як міжнародний контроль в рамках міжнародних організацій, міжнародний контроль, який здійснюється спеціально створеним державами міжнародним органом, та міжнародний контроль, що здійснюється національними засобами [40, с. 141]. Вчені вирізняють різні типи контролю: в галузі

мирного використання ядерної енергії, захисту прав людини [12, с. 119–153], за припиненням вогню, для реалізації зобов’язань про припинення війни, для обмеження або заборони окремих видів зброї, для забезпечення певного режиму території, за станом навколишнього середовища тощо [13, с. 33]. Контроль може здійснюватись як окремою державою, так і групою держав або спеціально створеними органами чи уповноваженими організаціями. Неконфронтаційні засоби реалізації норм багатосторонніх природоохоронних угод, які розглядатимуться нами нижче, до яких належать механізм обміну інформацією, оцінка впливу на навколишнє середовище, проведення консультацій, надання доповідей, огляд ефективності імплементації договорів, здійснення моніторингу, верифікації, інспекцій, а також механізми з питань дотримання, так чи інакше являють собою різні способи здійснення міжнародного контролю. Наприклад, за результатами надання регулярних доповідей та їх оцінки контролюючим органом державі можуть бути рекомендовані заходи корекції, висловлене заохочення, здійснене сприяння реалізації міжнародно-правових норм шляхом укладання додаткових угод або з’ясування обставин притягнення до відповідальності [42, с. 31]. Під час реалізації процедур оцінки впливу на навколишнє середовище та проведення консультацій держави мають змогу взаємно контролювати стан виконання своїх зобов’язань за конкретною конвенцією в ході здійснення відповідного проекту. Механізми з питань дотримання дають змогу як окремій державі, так і відповідним міжнародним структурам чи представникам громадськості ініціювати контрольні процедури стосовно потенційної держави-порушниці. У рамках багатьох конвенцій з охорони довкілля створюються органи, уповноважені здійснювати нагляд за реалізацією передбачених ними проектів, наприклад, виконання проектів спільного впровадження за міжнародною процедурою в рамках Кіотського протоколу контролює Міжнародний комітет з контролю за спільним впровадженням. Такий спосіб контролю, як взаємні та міжнародні інспекції, характерний для міжнародних угод з регулювання рибальства та використання інших морських живих ресурсів Світового океану. Інколи міжнародні договори передбачають необхідність застосовувати технічні засоби контролю. У договорах з охорони навколишнього

середовища, як і в договорах про обмеження озброєнь, далеко не другорядна роль в цьому належить засобам супутникового зв'язку та іншим сучасним новітнім технологічним досягненням. Так, Міжнародна китобійна комісія працює над удосконаленням системи інспектування, яка, як очікується, стане більш ефективною саме завдяки сучасним технічним та технологічним досягненням: тестування зразків ДНК китоподібних, супутникове спостереження за китобійними суднами тощо.

Інколи текст міжнародного договору чи рекомендаційного акта містить положення про необхідність (як обов'язок або рекомендація) здійснення не міжнародного, а саме національного контролю з метою ефективної реалізації (наприклад, принцип 17 Стокгольмської декларації з навколишнього середовища). І. І. Лукашук зазначає, що національний контроль здійснюється стосовно виконання всіх видів зобов'язань за міжнародним правом, є основним, застосовується в порядку, встановленому державним правом, але в рамках міжнародного права, та має дві сфери дії – внутрішню (стосується здійснення міжнародних зобов'язань всередині держави) та зовнішню (стосується здійснення міжнародних зобов'язань іншими суб'єктами міжнародного права) [43, с. 218]. Таким чином, міжнародне право визнає, що інколи саме засоби національного права є більш дієвими у справі забезпечення належної реалізації міжнародно-правових норм.

Деякі вчені, зокрема О. І. Тіунов, С. Ю. Марочкін, включають до переліку складових міжнародного конвенційного механізму реалізації також ***міжнародні гарантії*** – передбачені міжнародною угодою зобов'язання однієї чи декількох держав-гарантів, спрямованих на захист певних інтересів і прав держави, якій надається гарантія, або на збереження певного стану речей [13, с. 28]. Застосування міжнародних гарантій поширено при укладанні договорів про ненапад, нейтралітет, статус території, відмову від ядерної зброї тощо. У міжнародному праві навколишнього середовища цей інститут не знайшов широкого вжитку. Існування та діяльність механізмів з питань дотримання багатосторонніх природоохоронних угод можна розглядати як своєрідну гарантію їх виконання сторонами. Розділ 7 Частини XII Конвенції ООН з морського права має назву «Гарантії» і передбачає низку заходів, які держави повинні вживати під час проведення розслідування,

ініціювання розгляду, проведення фактичного огляду чи інспекції іноземних суден, які здійснили порушення національних законів чи міжнародних стандартів із попередження, скорочення та збереження під контролем забруднення морського середовища, з тією метою, щоб уникати невиправданої затримки суден та їх дискримінації, а також сприяти справедливому та об'єктивному розслідуванню і розгляду.

Міжнародний контроль і міжнародні гарантії – терміни, які набули поширення в науці міжнародного права у 70–80-х роках, у період, коли ці засоби реалізації міжнародних зобов'язань держав у формі взаємних спостережень, відвідувань, інспекцій визнавалися чи не єдино можливими й ефективними для нагляду та перевірок діяльності у сфері обмеження гонки озброєнь і роззброєння. На сьогодні у міжнародних договорах з охорони навколишнього середовища стали поширеними такі способи контролю, які є більш гнучкими та неконфронтаційними, що пояснюється характером зобов'язань держав у такій «чутливій» сфері, як довкілля. Держави часто беруть на себе зобов'язання з охорони довкілля, будучи впевненими у їх подальшому дотриманні та виконанні, проте, як з'ясовується значно пізніше, не володіють достатнім науково-технічним, людським, організаційно-правовим потенціалом для їх належної реалізації. Тому міжнародні природоохоронні договори використовують контроль як превентивний засіб, який дає змогу вчасно виявити стан недотримання чи порушення і вжити заходів для заохочення чи сприяння відповідній державі у виконанні своїх зобов'язань, перш ніж буде застосовано примусові засоби такої реалізації.

Незважаючи на те, що в міжнародному праві відсутній єдиний механізм ***правозастосування***, в системі міжнародно-правового регулювання існують правозастосовчі органи міжнародного характеру, які І. І. Лукашук поділяє на два види: ті, діяльність яких не обмежується правозастосуванням та які можуть розглянути питання незалежно від волі учасників і прийняти відповідне рішення; ті, головна функція яких полягає саме у правозастосуванні та які розглядають справи лише зі згоди зацікавлених сторін, проте їх рішення є юридично обов'язковими [2, с. 8]. До перших можемо віднести, наприклад, резолюцію Ради Безпеки ООН № 687

від 3 квітня 1991 р. щодо відповідальності Іраку за вторгнення в Кувейт, у якій говориться, що «Ірак …несе відповідальність за міжнародним правом за будь-які прямі втрати, збитки, включаючи шкоду навколишньому середовищу і виснаження природних ресурсів … в результаті незаконного вторгнення Іраку і окупації ним Кувейту» [44]. До других належить Міжнародний Суд ООН, який розглянув цілу низку справ з «екологічним» компонентом.

Застосування – одна з найбільш складних і важливих форм реалізації міжнародно-правових норм, що полягає у цілеспрямованій діяльності суб'єктів, покликаній забезпечити здійснення норм міжнародного права. В юридичній літературі і практиці поняття застосування права вживається в загальному і спеціальному сенсі. У першому випадку воно охоплює всі юридичні способи здійснення права, в іншому – владне здійснення права у випадку правопорушення чи спору про право [43, с. 222]. Правозастосування пов'язане із застосуванням примусу, дозволеного у міжнародному праві. Таку властивість міжнародного права В. А. Василенко називає «примусовою забезпечувальністю», коли охорона прав та інтересів його суб'єктів здійснюється шляхом примусу [45, с. 187]. При цьому автори виділяють дві категорії примусу: «санкційний примус» (у відповідь на міжнародне правопорушення) та «несанкційний примус» (не є реакцією на міжнародне правопорушення і пов'язані з подіями, непідконтрольними людині – стихійними лихами, збройними конфліктами тощо) [45, с. 188; 46, с. 284–293]. Застосування норм міжнародного права може здійснюватись як окремими державами, наприклад, ухвалення рішення про торгово-економічні санкції проти держав, які порушують норми багатосторонніх природоохоронних угод, так і міжнародними органами та організаціями, наприклад, рішення МС ООН, Ради Безпеки ООН, арбітражних трибуналів, комітетів з питань дотримання екологічних конвенцій.

Вчені виокремлюють стадії правозастосування: 1) з'ясування фактичних обставин, у результаті чого дістається інформація про обставини реалізації норм міжнародного права; наприклад, у результаті ініціювання процедури розслідування згідно з Конвенцією про оцінку впливу на навколишнє середовище в

транскордонному контексті 1991 р. (далі – Конвенція Еспо) було з'ясовано питання про наявність значної транскордонної шкоди під час здійснення проекту з будівництва каналу «Дунай–Чорне море»; 2) юридична кваліфікація фактичних обставин; наприклад, кваліфікація дій держави як стану недотримання договору згідно з механізмами з питань дотримання багатосторонніх природоохоронних угод, або кваліфікація дій держави як порушення міжнародних зобов'язань у рішеннях МС ООН; 3) ухвалення актів застосування [1, с. 439; 3; 10, с. 34–38]. Важливо відзначити, що згідно із загальною теорією держави і права акти застосування права не є джерелами права, оскільки вони не містять в собі будь-яких загальних правил поведінки, а лише застосовують відповідні норми права до конкретного випадку, події чи особи, і виступають як юридичні факти, тобто слугують підґрунтям для виникнення, зміни чи припинення конкретних правовідносин [7, с. 321]. На думку С. В. Черніченка, резолюції Ради Безпеки, які є обов'язковими, проте мають індивідуальний характер, – це акти застосування Статуту ООН і не можуть розглядатися як джерела міжнародного права [47, с. 310]. Ми не торкаємось питання про належність рішень міжнародних органів та організацій до джерел міжнародного права в цьому підрозділі, однак відзначимо, що саме акти застосування Ради Безпеки ООН у вигляді окремих резолюцій, виконувати які члени ООН зобов'язані з огляду на ст. 25 Статуту ООН, переважають над усіма іншими зобов'язаннями відповідно до інших міжнародних договорів (ст. 103 Статуту ООН) [48, с. 134], у зв'язку з чим можемо зробити висновок про належність рішень Ради Безпеки ООН до джерел міжнародного права. Згідно з думкою більшості юристів-міжнародників акти застосування у формі рішень Міжнародного Суду ООН у конкретній справі теж належать до джерел міжнародного права, хоча й допоміжних.

1.4. Міжнародно-правовий інституційний механізм реалізації норм міжнародного права

Міжнародний інституційний механізм реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища буде нами детально досліджений у розділі 4. Реалії

сьогодення такі, що роль міжнародних органів і організацій у реалізації міжнародно-правових норм і принципів стає дедалі вагомішою. Це пов'язано, на нашу думку, зі швидким науково-технічним прогресом, ускладненням міждержавних відносин, посиленням взаємодії міжнародно-правового та національно-правового рівнів регулювання суспільних відносин, внаслідок чого міжнародне право повинно швидко реагувати на всі ці зміни та пропонувати ефективні механізми регламентації тієї чи іншої проблеми. А оскільки звичайні традиційні процедури розробки та ухвалення міжнародних договорів, а також подальші процедури вираження державами згоди на їх обов'язковість потребують значного часу, зусиль в узгодженні суперечливих інтересів та пошуку компромісів, спрощені процедури ухвалення потрібних рішень міжнародними організаціями, комітетами, комісіями та конференціями видаються виходом із ситуації, що склалася. Вони є ефективним засобом розробки нових та реалізації існуючих міжнародно-правових норм. Водночас діяльність міжнародних органів породжує цілу низку питань стосовно належності їх рішень до джерел міжнародного права, їх юридичної обов'язкової сили для держав тощо. У цьому підрозділі розглянемо деякі теоретичні концепції та думки вчених, які аналізують ці суперечливі тенденції з точки зору науки і практики міжнародного права.

М. Б. Крилов виділяє три види безпосередньої правотворчості міжнародних організацій: а) укладання міжнародних угод міжнародними організаціями; б) ухвалення рішень, які визначають поведінку держав-членів з основних питань діяльності організації (зовнішня регламентація); в) ухвалення рішень з внутрішньоорганізаційних питань (створення внутрішнього права) [49, с. 72]. Нас особливо цікавить другий вид правотворчості, оскільки, встановлюючи додаткові зобов'язання держав, міжнародні організації долучаються до процесу реалізації основних зобов'язань держав-членів за міжнародним договором (статутом, конвенцією). І саме цей вид правотворчості породжує найчисельніші дискусії в зарубіжній і вітчизняній доктрині міжнародного права. Одні вчені безумовно визнають рішення міжнародних органів і організацій джерелами міжнародного права (П. Фошіль, В. М. Дурденевський, Д. Б. Левін та ін.), другі – визнають їх

другорядними, неосновними джерелами міжнародного права (В. Г. Буткевич), треті – однозначно заперечують таку властивість (М. К. Коростаренко, Л. А. Моджорян), деякі визнають джерелами, але за умови відповідності певним умовам, що стосуються переважно процедури ухвалення рішень та характеру визначених положень (Р. Фолк, Т. Елайєс, А. Д'Амато, Д. І. Фельдман) [1, с. 127–132].

У міжнародному праві навколишнього середовища особливо вагому роль у реалізації його норм та принципів відіграють не стільки традиційні міжнародні організації, скільки міжнародні конференції та органи, спеціально створені на виконання норм міжнародних природоохоронних договорів. Як зазначає О. О. Шибаєва, міжнародні конференції, міжнародні організації і міжнародні комісії та комітети – всі ці три поняття охоплюються поняттям «міжнародний орган» [50, с. 17]. При цьому слід розуміти, що сучасні міжнародні природоохоронні договори мають достатньо складну та розгалужену інституційну структуру, де провідне місце належить конференції сторін, проте її природа є відмінною від традиційних дипломатичних міжурядових конференцій, якими є, наприклад, конференції з питань охорони навколишнього середовища, проведені під егідою ООН в 1972, 1992, 2002 та 2012 рр. Останні мали тимчасовий характер і скликалися для вирішення конкретного питання, при цьому в основі їх діяльності не було міжнародного договору (їх діяльність регламентувалася правилами процедури). Конференції сторін договору скликаються на регулярній основі для забезпечення функціонування певного міжнародного природоохоронного режиму, створеного конвенцією, та мають більше спільних рис із вищими представницькими органами традиційних міжнародних організацій [51, с. 5–6]. Так само створені в рамках міжнародних природоохоронних договорів спеціальні органи – комітети, комісії – мають функції, подібні до функцій допоміжних органів міжнародних організацій. Проте основна відмінність між традиційними міжнародними міжурядовими організаціями та інституційними утвореннями в рамках міжнародних природоохоронних договорів полягає в тому, що діяльність останніх не регулюється установчим актом. Засади їхньої діяльності визначено в багатосторонній угоді з охорони довкілля, а додаткових повноважень вони набувають з ухваленням

додаткових рішень органів такої угоди. Міжнародні комісії та комітети створюються або на основі постанови міжнародної конференції (Комітет з роззброєння), органу міжнародної організації (комітети ГА ООН), або на основі угоди між державами (річні комісії) [50, с. 19–20]. Саме третій шлях створення міжнародних комітетів і комісій найбільше відображає особливості діяльності сучасних інституційних утворень в рамках міжнародних природоохоронних угод. У вітчизняній науці міжнародного права порядок створення та особливості діяльності цих своєрідних міжнародних утворень не знайшли достатнього висвітлення. На думку зарубіжних дослідників, вони займають проміжне місце між традиційними міжнародними міжурядовими організаціями та дипломатичними конференціями. Відомий дослідник Ф. Сендс називає такі інституційні утворення міжнародними організаціями [38, с. 109]. Д. Боданський говорить про їх «подвійний» і «гібридний» характер: з одного боку, це міжурядові утворення, з другого, вони володіють власною волею [27, с. 119]. Р. Черчілль і Г. Ульфстейн називають їх «автономними інституційними домовленостями», оскільки вони, на думку цих авторів, є відмінними в плані правотворчих повноважень як від існуючих МУО, так і від держав-членів [52]. На нашу думку, всі ознаки міжнародної міжурядової організації – договірна основа, постійний характер діяльності, внутрішньоорганізаційний механізм – властиві сучасним інституційним утворенням в рамках міжнародних природоохоронних угод. Тим більше, що характер їхньої діяльності та ухвалення рішень відображають діяльність традиційних міжурядових організацій.

Повернімось до питання про юридичну природу рішень міжнародних організацій, маючи на увазі також рішення інституційних утворень в рамках багатосторонніх угод з охорони довкілля, та їх внесок у реалізацію норм міжнародного права. Ми підтримуємо думку тих вчених, які вважають, що окремі рішення міжнародних організацій належать до джерел міжнародного права, тобто породжують чи сприяють реалізації юридичних прав та обов’язків суб’єктів міжнародного права та мають юридично обов’язкову силу для них. Для нас важливим є аналіз саме тих актів організацій, які спрямовані на правозастосування. Як вважає Т. М. Нешатаєва, для рішень міжнародних організацій – джерел

міжнародного права, характерно те, що вони ухвалюються на підставі положень статутів, а також закріплюють правила поведінки держав та мають юридично обов'язковий характер [53, с. 92]. Обов'язкові рішення ухвалюють, крім Ради Безпеки ООН, також деякі спеціалізовані установи ООН, наприклад, ІКАО, ВМО, ВООЗ (акти цих організацій в доктрині називають спільним поняттям «регламенти»). Такі рішення – односторонні акти міжнародної організації [47, с. 287], однак вони належать до джерел міжнародного права та виробляються за допомогою двох процедур – квазізаконодавчої, шляхом розробки й ухвалення в компетентному органі, та узгоджувальної, шляхом висловлення мовчазної чи явно вираженої згоди/незгоди держав на поширення рішення на них [53, с. 93–94; 54, с. 89–91]. Теорія і практика міжнародного права не дає однозначної відповіді на те, на основі яких критеріїв розрізняти, з одного боку, обов'язкові рішення міжнародних організацій та, з другого, рішення у формі рекомендацій, які не мають юридично обов'язкової сили, належать до актів «м'якого» права і породжують лише політичну відповідальність. Видається, таке розрізнення залежить від тлумачення рішення в кожному конкретному випадку, коли з'ясовується характер постанов: розробники документа мали на увазі покладення юридичних обов'язків на держави-члени чи лише висловили «побажання», «заохочення» до співпраці з конкретних питань або «жаль» з приводу тих чи інших подій. При цьому постанови не мають конкретного характеру і залишають широке поле для усіляких тлумачень. Визначити природу (політичну чи юридичну) певної угоди, коли наміри її сторін не є чіткими, можна лише за допомогою принципів і засобів тлумачення міжнародних договорів з урахуванням усіх обставин конкретної справи, а також з урахуванням наступних дій сторін [55, с. 55]. М. Б. Крилов вважає, що рекомендаційні норми можна вважати однопорядковими величинами з міжнародними домовленостями, тобто актами, яким держави не надають форму джерела міжнародного права, але підкреслюють їх важливе значення [49, с. 86]. Ми не можемо повністю підтримати цю думку про прирівнювання міжнародних домовленостей до рекомендаційних норм, що містяться в рішеннях міжнародних організацій, оскільки, як показує практика укладання міжнародних домовленостей з природоохоронних питань, держави

визначають в останніх чіткі права та обов'язки, а органи природоохоронних конвенцій залишають за собою право вживати санкцій у випадку їх порушення.

Одне з ключових питань нашого дослідження полягає у визначенні юридичної сили рішень конференцій сторін, які спрямовані на реалізацію природоохоронних норм, закріплених в «первинному», «материнському» договорі, та рішень про недотримання цих угод, які ухвалюються на конференціях сторін чи комітетами з дотримання, адже вони, на думку деяких науковців, не можуть мати такої ж зобов'язальної сили для держав, як сама природоохоронна конвенція. С. В. Черніченко стверджує, що рішення міжнародної конференції саме по собі не є явно вираженою угодою, однак обов'язкові рішення міжнародної організації чи конференції – результат вторинного узгодження волевиявлень зацікавлених сторін, яке ґрунтується на первинній угоді, що міститься в установчому акті організації або правилах процедури конференції. Ті члени організацій чи учасники конференцій, які виступили проти ухвалення конкретних обов'язкових рішень, проте опинились у меншості, заздалегідь погодилися визнати їх для себе обов'язковими [47, с. 272, 288]. У цьому контексті зазначимо, що принцип *pacta sunt servanda* передбачає необхідність вираження згоди державами щодо будь-яких змін і поправок до тексту міжнародного договору, а також будь-яких додаткових протоколів до нього, тому видається справедливим висновок про те, що рішення конференцій сторін не можуть мати зобов'язальної сили для держав-учасниць без чіткого затвердження правил процедури самими державами і висловлення згоди на їх обов'язковість. З іншого боку, в тексті природоохоронних угод містяться положення, які передбачають у майбутньому прийняття подібних процедур або ж визначають повноваження конференції сторін ухвалювати рішення, необхідні для досягнення цілей договору, а оскільки держави висловили свою згоду на обов'язковість всіх положень міжнародної конвенції, вони повинні прийняти і будь-яке рішення конференції сторін, спрямоване на виконання зазначених положень. Ця ідея підтверджується думкою І. І. Лукашука: існують випадки, коли резолюції міжнародних органів та організацій набувають юридичної сили завдяки відсильним нормам міжнародних договорів [56, с. 174]. Прикладом може слугувати ст. 209 Конвенції ООН з

морського права, яка посилається на міжнародні норми, правила і процедури, що їх уповноважений ухвалювати Орган з морського дна відповідно до Частини XI Конвенції з метою попередження, зменшення та збереження під контролем забруднення морського середовища, яке викликане діяльністю в Районі. Норми резолюцій Міжнародної морської організації, ухвалені для виконання положень міжнародних конвенцій з охорони морського середовища від забруднення, також є нормами міжнародного права, які мають зобов'язальну силу для держав-членів [57]. На переговорах в рамках деяких конвенцій, наприклад, Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, 1998 р. (далі – Орхуська конвенція) та Конвенції Еспо, більшість держав висловлюють думку, що рішення нарад сторін мають рекомендаційний характер. З іншого боку, такі рішення, безсумнівно, породжують певні юридичні наслідки для відповідних держав. Якщо рішення організації ухвалюється консенсусом, що прописано в більшості природоохоронних угод, це ще більше наближає його за своєю природою до міжнародного договору, оскільки в такий спосіб забезпечується максимальне узгодження воль і позицій держав-учасниць організації. Якщо рішення ухвалюється кваліфікованою більшістю, це дає нам підстави говорити про присутність у діяльності організації елементів наднаціональності. Однак на таку наднаціональність держави добровільно погоджуються, ухвалюючи міжнародний договір. Зрештою, слід погодитися з думкою М. Б. Крилова про те, що сучасне міжнародне право не містить норм, які б забороняли міжнародним організаціям ухвалювати обов'язкові рішення стосовно основних напрямів їх діяльності [49, с. 76].

Деякі рішення спеціальних органів, створених у рамках природоохоронних угод, за своєю суттю наближаються до регламентів, які ухвалюються спеціалізованими установами ООН за моделлю *contracting-out*, сутність якого полягає у наданні державі-члену можливості шляхом односторонньої декларації звільнятися від обов'язкової сили нормативного акта, що ухвалюється більшістю голосів [49, с. 91]. Наприклад, регламенти ІКАО стають обов'язковими для держав-

членів, крім тих, які висловилися про неприйнятність цих актів для них. Одні вчені підкреслюють схожість процесу розробки регламентів з процесом розробки проекту міжнародного договору (О. О. Шибаєва, О. М. Верещагін), інші прирівнюють цей процес до процесу розробки «міжнародного законодавства» або «квазізаконодавства» (В. Фрідман, Б. Ченг) [49, с. 101]. Схожа процедура ухвалення рішень передбачена в багатьох угодах з регулювання промислу рибних ресурсів, наприклад, спосіб ухвалення заходів з охорони Комісією, передбачений у ст. IX(6) Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р. Як уже було зазначено вище, процес ухвалення таких рішень – результат волевиявлення та згоди держав, яку вони надають під час розробки і прийняття міжнародного договору, який виступає правовою підставою для цих рішень.

Для аналізу ролі міжнародних органів у процесі реалізації міжнародно-правових норм, зокрема природоохоронних, важливе значення набуває питання про існування «іманентної» компетенції або компетенції, «що мається на увазі». Концепція «іманентної» компетенції знайшла своє вираження в рішенні МС ООН щодо питання про деякі витрати Об'єднаних Націй та полягає в тому, що будь-яка міжнародна організація може вживати дії, необхідні для досягнення її цілей, незалежно від конкретних постанов її статуту [54, с. 288]. Концепція компетенції, «що мається а увазі», знайшла закріплення в Консультативному висновку МС ООН у справі про відшкодування шкоди, спричиненої на службі в ООН, та полягає в тому, що, незважаючи на відсутність конкретних постанов у статуті організації, члени організації можуть надавати їй таку компетенцію, яка необхідна для ефективного виконання її функцій [54, с. 292]. При цьому організація сама визначає характер, форми і обсяг нормотворчих повноважень [58]. Радянська доктрина різко негативно ставилася до таких концепцій, оскільки вважала, що вони суперечать основному принципу права міжнародних договорів – *pacta sunt servanda*, принципам тлумачення міжнародних договорів, а також самій природі міжнародних організацій [58, с. 290–291]. На нашу думку, ці концепції мають право на існування, навіть більше, – вони є ефективним інструментом реалізації міжнародно-правових норм, особливо природоохоронних. Статут міжнародної організації не може передбачити

всіх сфер, де організація мала б право видавати регламентуючі постанови, оскільки суспільні відносини розвиваються досить швидко, а міжнародне право повинно так само швидко реагувати на всі зміни, що відбуваються. Укладаючи угоди з охорони довкілля, держави часто свідомо формулюють зобов'язання в дещо абстрактній та неконкретній формі – для того, аби досягти консенсусу з принципових питань, швидко відреагувати на існуючу глобальну екологічну проблему, залучивши до переговорного процесу якомога більше суб'єктів. І лише в подальшій практиці реалізації такої угоди та діяльності її інституційних утворень стає зрозуміло, що необхідно ухвалювати додаткові рішення, які відповідають конкретним обставинам, мають більш деталізований характер та здійснюють ефективне регулювання тих чи інших відносин у природоохоронній сфері. Тому в тексті угод часто присутнє формулювання, яке дає змогу говорити про своєрідну «іманентну» компетенцію інституційних утворень, наприклад, ст. 15(5) Базельської конвенції, яка зазначає: Конференція Сторін розглядає та ухвалює будь-які додаткові заходи, які можуть вимагатися для досягнення цілей Конвенції, в світлі досвіду, накопиченого при її виконанні. Подібні положення містяться в ст. 11(2)(f) Конвенції Еспо, ст. 18(2)(d) Конвенції про транскордонний вплив промислових аварій 1992 р., ст. 10(2)(g) Орхуської конвенції, ст. 23(4)(i) Конвенції про охорону біорізноманіття.

Важливим в аспекті нашого дослідження є питання про застосування санкцій міжнародними організаціями. Санкції можуть фіксуватися не лише в статутах організації, але і в рішеннях її органів, при цьому вони можуть застосовуватись як за порушення процесуальних правил (правил процедури), так і за порушення матеріальних норм міжнародного права – у формі позбавлення права голосу, призупинення технічної допомоги, призупинення прав та привілеїв, що випливають із членства в організації, призупинення членства, виключення з організації, виключення із співробітництва в якомусь органі організації [53, с. 147–149].

Стосовно ролі рішень міжнародних судів як особливої категорії міжнародних органів у процесі реалізації міжнародно-правових норм, зробимо декілька узагальнень. У доктрині висловлювалися різні думки з приводу належності рішень міжнародних судів до джерел міжнародного права [1, с. 133–137]. Проте для цілей

нашого дослідження ця наукова дискусія не має такого ж принципового значення, як у випадку з рішеннями міжнародних організацій, оскільки загальновідомо, що в будь-якому разі рішення судових установ є обов'язковими для виконання для учасників спору, а в деяких випадках і для інших держав – членів організації, при якій суд створено (Європейський суд з прав людини, Суд ЄС). Ці рішення належать до допоміжних джерел міжнародного права, оскільки допомагають встановити зміст міжнародно-правових норм; водночас вони є актами застосування міжнародного права. Однак, як буде показано далі в нашому дослідженні, вирішуючи конкретну справу, міжнародний суд чи арбітраж розтлумачує норми міжнародних природоохоронних угод, конкретизує права та обов'язки сторін договорів, встановлює факт порушення міжнародних зобов'язань і форми відповідальності за нього, а отже, сприяє реалізації природоохоронних норм та принципів.

У підсумку відзначимо, що «все багатоманіття міжнародно-правових норм, які вироблені самими державами у власних інтересах, не обмежує і не применшує значення державного суверенітету, а лише засвідчує багатство форм його реалізації» [45, с. 154–155]. Таким чином, приєднуючись до угод, які передбачають право створених на їх основі органів ухвалювати додаткові та обов'язкові рішення, необхідні для реалізації цілей договору, які інколи можуть мати елементи наднаціональності, держави не обмежують свій суверенітет, а добровільно реалізують його.

1.5. Внутрішньодержавний механізм реалізації норм міжнародного права

Далі звернемося до аналізу особливостей внутрішньодержавного механізму реалізації норм міжнародного права, оскільки міжнародне право навколишнього середовища є тією галуззю, для ефективної реалізації якої необхідне особливе сприяння з боку національного права.

Внутрішньодержавний (національний) механізм реалізації норм міжнародного права складається з національного нормативно-правового забезпечення та інституційного (організаційно-правового) механізму. При цьому нормативно-

правове забезпечення включає такі засоби, як законодавче визначення ставлення держави до норм міжнародного права, засоби забезпечення обов'язковості міжнародно-правових актів, засоби інформування про зміст міжнародно-правових актів, засоби узгодження національно-правових актів з міжнародно-правовими; до організаційно-правового механізму належать державні органи, покликані здійснювати правову діяльність для розроблення та прийняття юридичних актів з метою забезпечення виконання міжнародно-правових зобов'язань [1, с. 439–441]. За твердженням І. І. Лукашука, ефективність міжнародного права залежить від внутрішньодержавного механізму реалізації норм міжнародного права [56, с. 13]. Віденська конвенція про право міжнародних договорів містить важливе правило, згідно з яким держава не має права посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання нею договору (ст. 27). Згідно із ст. 26 Віденської конвенції, кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись. Це означає, що держава для сумлінного виконання договору повинна належним чином імплементувати його положення в національну правову систему. Засоби такої імплементації обираються на розсуд держави. У справі про глибоководний судновий хід у дельті Дунаю ст. 27 Віденської конвенції знайшла своє практичне застосування.

Правові акти, які забезпечують реалізацію міжнародного права, можуть мати загальний характер або ухвалюватися для забезпечення реалізації конкретного договору [3]. Прикладом перших є статті 8, 9 і 18 Конституції України 1996 р., Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 р., особливо Частина III «Дотримання і виконання міжнародних договорів України». Прикладом других є ті акти законодавства, які ухвалюються після вступу в силу міжнародного договору для держави або/і до моменту їх вступу в силу – з метою здійснення підготовчих процедур задля забезпечення більш ефективної реалізації міжнародно-правових приписів. Так, ратифікувавши РКЗК і Кіотський протокол, Україна взяла на себе зобов'язання створити належну організаційно-правову базу із забезпечення імплементації їх положень у внутрішнє національне право. Серед нормативних актів, ухвалених з метою виконання цих зобов'язань, слід відзначити низку

постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів, а також наказів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, які стосуються порядку координації заходів з виконання положень РКЗК і Протоколу, здійснення проектів цільових (екологічних) інвестицій, проектів спільного впровадження, торгівлі викидами, створення національної системи оцінки антропогенних викидів, Національного електронного реєстру антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, обігу частин встановленої кількості тощо. Водночас, як зазначається у п.18 Керівних принципів ЮНЕП, що стосуються дотримання та забезпечення виконання багатосторонніх природоохоронних угод, 2002 р., до ратифікації будь-якої природоохоронної угоди держава повинна провести оцінку своєї готовності дотримуватися зобов'язань за нею, зокрема слід оцінити правові, політичні, науково-технічні, фінансові та інші наслідки виконання і наслідки невиконання для цієї держави. Україна підписала Кіотський протокол 15.03.1999 р., а 04.02.2004 р. ратифікувала його, проте Національний план заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, затверджений Розпорядженням КМУ № 346-р від 18.08.2005 р., був ухвалений через півтора року після вступу в силу для нас цього документа (!). Для порівняння: задовго до вступу України до Світової організації торгівлі, ще у 1996 р. Постановою КМУ №329 було затверджено план першочергових заходів щодо забезпечення процесу приєднання України до Генеральної угоди з тарифів і торгівлі та вступу до СОТ. У цьому контексті доцільно звернутися до практики інших держав. Так, Нова Зеландія оголосила про намір ратифікувати Кіотський протокол у 2002 р. на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку. За кілька місяців до цього в парламенті було представлено нормативно-правовий акт, спрямований на імплементацію положень Протоколу – Закон про заходи пом'якшення зміни клімату, який, серед іншого, передбачив створення відповідних інституційних структур. Крім того, у цей же час уряд розповсюдив пакет заходів, спрямованих на забезпечення виконання РКЗК, Кіотського протоколу і, відповідно, зазначеного закону. Документ (англ. – *Preferred Policy Package*) передбачив заходи, необхідні для впровадження в державі до початку першого періоду виконання зобов'язань, тобто до 2008 р., але не раніше

2005 р. – дати вступу в силу Протоколу. Серед таких заходів – укладання угод між урядом і приватним сектором, за якими підприємства зобов'язуються скоротити викиди парникових газів до погодженого рівня, а уряд зобов'язується повністю або частково звільнити їх від сплати податків [59, с. 182–183]. Таким чином, приклад Нової Зеландії є прикладом ефективного управління у сфері політики зі зміни клімату та завчасної підготовки до подолання проблемних питань, які можуть стати на заваді державі до ратифікації багатосторонніх угод з охорони довкілля.

Як слушно стверджує В. Я. Суворова, внутрішньодержавний механізм реалізації норм міжнародного права включає в себе сукупність національно-правових засобів, їх дію та застосування. При цьому національно-правові засоби, передбачені нормами міжнародного права, також є частиною внутрішньодержавного механізму реалізації, оскільки «мобілізують» внутрішні ресурси держави [10, с. 23]. Стосовно внутрішньодержавної імплементації, на думку І. І. Лукашука, в міжнародному праві утвердилося правило про те, що вибір шляхів реалізації міжнародно-правових норм належить до компетенції держави, якщо тільки самі норми не визначають спосіб свого застосування [43, с. 224]. Невиконання обов'язку здійснити певні заходи на внутрішньодержавному рівні, передбаченого нормами міжнародного права, вважатиметься порушенням цих норм. При цьому держава в цілому відповідатиме за невиконання зазначених приписів, у тому числі – за неналежну діяльність усіх своїх органів влади. Більше того, держава також несе відповідальність за те, щоб діяльність, якою займаються фізичні та юридичні особи на її території чи під її юрисдикцією, не порушувала вимог міжнародного права, що зазначено в багатьох міжнародних договорах. Організація та діяльність органів держави з приводу застосування норм міжнародного права регламентуються внутрішнім правом. Як зазначалося вище, загальні засади забезпечення реалізації міжнародно-правових норм у національному праві України містяться в Конституції та Законі «Про міжнародні договори України», який, серед іншого, визначає органи державної влади, які забезпечують дотримання і виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України, загальний нагляд за

таким виконанням з боку Міністерства закордонних справ, а також загальний контроль – з боку Кабінету Міністрів або Президента України [60].

Існує категорія міжнародних договорів, які регулюють сферу відносин, що належить до внутрішньої компетенції держави, та безпосередньо адресовані суб'єктам національного права. Прикладом таких є Орхуська конвенція. Як зазначає С. Ю. Марочкін, у такому випадку, незважаючи на те, що стадія правотворчості здійснюється на міжнародній арені, етапи дії та реалізації припадають на сферу національного права [14, с. 124]. Деякі міжнародні угоди прямо передбачають заходи реалізації їх норм у внутрішньому праві, які можуть стосуватися як нормативно-правового забезпечення, так і організаційно-інституційного механізму. До таких заходів, на думку А. М. Талалаєва [12, с. 162–165], належить: обов'язок держави ухвалити закони для виконання положень відповідних міжнародних договорів (ст. 207–208, 210–212 Конвенції ООН з морського права); обов'язок внести зміни в законодавство (ст. 3(1) Орхуської конвенції); обов'язок видати адміністративні акти (ст. 7 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.); обов'язок скасувати закони чи адміністративні акти, що суперечать положенням договору; обов'язок встановити кримінальне покарання та інші санкції за порушення вимог договору (ст. 4(4) Базельської конвенції); обов'язок створити спеціальні внутрішньодержавні органи та служби для забезпечення виконання договору (ст. VI Лондонської конвенції про запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р). До цього переліку додамо: обов'язок гармонізувати національну політику держави з політикою та стратегіями інших держав (ст. 1(b) Конвенції про захист морського середовища Північно-Східної Атлантики 1992 р. (далі – Конвенція ОСПАР)) або забезпечити наближення національних стандартів (ст. 3(6) Протоколу про реєстри викидів та перенесення забруднювачів 2003 р. до Орхуської конвенції); обов'язок вжити фінансових заходів (ст. 3(4) Конвенції про транскордонний вплив промислових аварій); обов'язок формувати та здійснювати національні програми, плани, політику (ст. 4 РКЗК); обов'язок вжити економічних та технічних заходів (ст. 3. Конвенції ООН про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р.);

обов’язок вжити певних заходів стосовно своїх громадян (ст. 117 Конвенції ООН з морського права).

Часто нормами міжнародного права передбачається, що певні питання внутрішньодержавних відносин регулюються спільно нормами міжнародного права і нормами внутрішньодержавного права [10, с. 24]. При цьому міжнародні договори визначають різні форми і рівні взаємодії та співвідношення міжнародно-правового і національно-правового регулювання. Так, існує категорія міжнародних природоохоронних договорів, які віддають перевагу національно-правовому регулюванню певного питання: Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Рамсарська конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів, 1971 р. Згідно з положеннями ст. 4 Конвенції про охорону всесвітньої спадщини кожна держава визнає, що обов’язок забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію та передачу майбутнім поколінням культурної та природної спадщини, яка розташована на її території, покладається перш за все на цю державу. І вже для реалізації цього зобов’язання Конвенція передбачає низку механізмів міжнародної багатосторонньої співпраці, в тому числі забезпечення міжнародної охорони цієї спадщини та надання міжнародної допомоги з боку компетентних органів ЮНЕСКО. Ст. 2(3) Рамсарської конвенції підкреслює, що внесення водно-болотного угіддя до Списку водно-болотних угідь міжнародного значення не завдає шкоди виключним суверенним правам договірної сторони, на чиїй території угіддя розташоване. Подальші статті Конвенції сформульовані таким чином, щоб утвердити виключне право держави вирішувати будь-які питання, що стосуються її водно-болотних угідь міжнародного значення. Зазначені положення цих договорів знаходять своє підтвердження на практиці. Обидві конвенції дозволяють здійснювати будь-які дії стосовно того чи іншого охоронюваного об’єкта лише за згодою відповідної держави. Так, Австралія свого часу відмовлялася внести Національний парк Какаду до Списку всесвітньої спадщини, хоча НУО виступали за номінацію. Комітет ЮНЕСКО змушений був підтримати позицію Австралії як держави – учасниці Конвенції. Інший випадок – коли за пропозицією

прем'єр-міністра Тасманії Австралія номінувала і Комітет ЮНЕСКО включив у 1982 р. до Списку всесвітньої спадщини три парки в південно-західній Тасманії, однак новий прем'єр-міністр Тасманії наполягав на виключенні парків із Списку і навіть видав дозвіл на будівництво ГЕС, внаслідок чого могла бути затоплена значна частина охоронюваного району. У рішенні по цій справі *Commonwealth of Australia and another v. State of Tasmania and others* Верховний Суд Австралії розтлумачив ст. 4 і 5 Конвенції про всесвітню спадщину і дійшов висновку, що вони покладають саме на державу обов'язок вжити всіх необхідних заходів для збереження району/об'єкта всесвітньої спадщини. Комітет ЮНЕСКО рекомендував уряду Австралії вжити дієвих заходів для захисту об'єктів, і Австралія ухвалила низку природоохоронних законодавчих актів з цього приводу. Одним із центральних питань, які обговорювалися під час вирішення цієї справи, було те, чи є постанови Конвенції про всесвітню спадщину достатньо конкретними для створення таких зобов'язань сторін, які можуть бути реалізовані за допомогою законодавства. Думки суддів розійшлися, але більшість дійшла висновку, що Конвенція породжує зобов'язання, які держава повинна реалізовувати за допомогою національного законодавства, незважаючи на те, що сам договір містить достатньо нечіткі та «м'які» положення [5, с. 125].

Існує категорія міжнародних природоохоронних конвенцій, які спираються перш за все на механізм міжнародного багатостороннього співробітництва та правового регулювання, для здійснення якого як одного з аспектів передбачається залучення механізмів національно-правового регулювання. До цієї категорії належать договори, які визначають засади співробітництва держав стосовно охорони і збереження глобального довкілля, наприклад, атмосферного повітря, озонового шару, космічного середовища, Світового океану, Антарктики і Арктики. Наприклад, ст. 2 Віденської конвенції про охорону озонового шару наголошує на первинності міжнародного співробітництва шляхом систематичних спостережень, досліджень та обміну інформацією з метою кращого розуміння наслідків впливу людської діяльності на стан озонового шару. Так само в ст. 2 РКЗК йдеться насамперед про реалізацію Конвенції та інших документів, які може прийняти

Конференція Сторін, з метою досягнення стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Низка договорів, що регулюють порядок співробітництва і надання допомоги у надзвичайних ситуаціях, також ґрунтуються на механізмах міжнародно-правового регулювання: Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій, Конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, що призводять до забруднення нафтою, 1969 р., Конвенції МАГАТЕ про оповіщення та допомогу у випадку ядерної аварії 1986 р. Конвенція щодо охорони та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р. у ст. 9 визначає основний обов'язок держав – укладати двосторонні та багатосторонні угоди з метою уникнення суперечностей з основними принципами Конвенції, з тим щоб визначити свої взаємовідносини в галузі попередження, обмеження та скорочення транскордонного впливу. Деякі конвенції з охорони біорізноманіття також визначають принципові засади міжнародного співробітництва з метою подальшого їх втілення у національні правові системи. Наприклад, такі договори, як CITEC, Бернська конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р., Боннська конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин 1979 р., визначають у додатках види, які потребують встановлення цілковитої заборони на їх використання, а також види, які потребують спеціального регулювання з метою обмеження їх використання, а держави у своєму внутрішньодержавному праві роблять усе необхідне для імплементації заходів, визначених міжнародним правом.

Стрижневою ідеєю механізму правового регулювання захисту та збереження морського середовища, втіленого у положеннях частини XII Конвенції ООН з морського права, є встановлення певного зв'язку та залежності між національним законодавством і міжнародними нормами та стандартами. Метою такого підходу є досягнення можливого найширшого застосування міжнародних норм [61, с. 94]. З одного боку, держави приймають власні національні закони відповідно до положень міжнародно-правових актів і забезпечують їх виконання, а з іншого – встановлюють міжнародні стандарти у зазначеній сфері й також забезпечують їх виконання.

Залежно від джерела забруднення, а також місця його спричинення Конвенція визначає перевагу міжнародно-правового чи національно-правового механізму регулювання. Наприклад, якщо мова йде про попередження забруднення через атмосферу чи з наземних джерел, перевага віддається національному праву (ст. 207, 212), а якщо про попередження забруднення моря від діяльності на дні в Районі – міжнародному праву (ст. 215).

Міжнародні договори можуть визначати межі застосування національного права. Так, згідно з діючою Конвенцією між Урядом СРСР і Урядом Японії про охорону перелітних птахів та птахів, що перебувають під загрозою зникнення, і середовищ їх існування 1973 р., винятки із заборони добування перелітних птахів та збору їх яєць можуть бути зроблені відповідно до законів та розпоряджень кожної Договірної Сторони в певних випадках [62]. Міжнародне право може виступати своєрідним посередником між державами у реалізації їх внутрішньодержавного права, зобов'язуючи одну державу забезпечити реалізацію національного права іншої [10, с. 26]. Так, у ст. 18(3) Угоди про здійснення положень Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 року, які стосуються збереження транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними, 1995 р. (далі – Угода про транскордонні рибні запаси) визначається обов'язок держави прапора забезпечити, щоб судна під її прапором не займалися недозволеним рибним промислом в районах під національною юрисдикцією інших держав, а також обов'язок забезпечувати доступ уповноваженим інспекторам і наглядачам з інших держав для здійснення їх функцій. У ст. 3 Угоди про співробітництво в галузі рибальства та морського господарства між Урядом України та Урядом Ісламської Республіки Мавританія 2003 р. визначаються умови здійснення промислу у виключній економічній зоні Ісламської Республіки Мавританія українськими суднами, серед яких – обов'язок дотримуватися законодавства Мавританії.

І. І. Лукашук відзначає дві тенденції в механізмі міжнародно-правового регулювання, пов'язані з глобалізацією в усіх сферах суспільного життя, – це інтернаціоналізація права держав (держави вступають у відносини взаємозалежності

в результаті необхідності забезпечення спільних інтересів, таких як охорона довкілля, шляхом забезпечення взаємодії та сумісності національних правових систем) та інтерналізація міжнародного права (все більша кількість міжнародних норм інкорпорується внутрішнім правом і там набуває свого повного значення, в результаті чого забезпечення міжнародного правопорядку стало також і завданням національного, а не лише міжнародного, права) [63, с. 115].

1.6. Співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права у реалізації міжнародно-правових норм

Проблему співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права досліджували видатні вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема Д. Анцилотті, І. П. Бліщенко, Я. Броунлі, В. Г. Буткевич, П. Гугенхейм, Р. Дженінгс, Г. Кельзен, Б. Конфорті, Г. Лаутерпахт, Д. Б. Левін, І. І. Лукашук, Ф. Моргенстерн, Р. А. Мюллерсон, Л. Оппенгейм, Ж. Ссель, Г. І. Тункін, Є. Т. Усенко, А. Фердросс, Дж. Фіцморіс, С. В. Черніченко, М. Н. Шоу [1, с. 244–245]. Як відомо, існують три ключові теорії співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права: дуалістична і дві моністичні (примату внутрішньодержавного права над міжнародним і примату міжнародного права над внутрішньодержавним). Оскільки на цю тему написано достатньо правової літератури, не будемо вдаватися до аналізу особливостей кожної з цих теорій, звернемо увагу лише на значення тієї чи іншої теорії в аспекті правореалізації. Безпосереднє виконання зобов’язань за міжнародними договорами, узгодження внутрішньодержавного і міжнародного права «переміщаються» з правотворчої у правореалізуючу стадію, що набуває практичного значення, оскільки саме на цій стадії відбувається спільне регулювання внутрішньодержавних відносин обома системами права [64; 65]. Як справедливо відзначив В. Н. Денисов, «від того, наскільки держава морально і юридично готова до дії у її власному праві міжнародно-правових норм і який вона обере для цього правовий механізм, залежить багато в чому ступінь реалізації норм міжнародного права як таких у дійсному житті» [66, с. 7].

Отже, вчені, які підтримували і підтримують дуалістичну теорію (Д. Анцилотті, Л. Оппенгейм, Г. Тріпель), заперечують примат будь-якої системи права над іншою і стверджують, що державні суди не можуть вважатися пов'язаними міжнародним правом, оскільки воно, за словами Л. Оппенгейма, не має ніякої влади над ними [67, с. 54]. Водночас представники цієї доктрини визнають певний ступінь їх взаємодії саме в процесі правозастосування, або правореалізації. Наприклад, Д. Анцилотті пише про те, що міжнародне право може відсилати до внутрішньодержавного права і навпаки [68, с. 67, 72–110], що свідчить про визнання тісних зв'язків між обома системами права саме на стадії реалізації нормативних приписів. Як відомо, соціалістична наука більше тяжіла до дуалістичної теорії, з певними застереженнями. Соціалістичний дуалізм (І. П. Бліщенко, В. Г. Буткевич, А. С. Гавердовський, Д. Б. Левін, Е. А. Коровін, С. В. Черніченко та ін.) стояв на тих позиціях, що міжнародне право і право внутрішньодержавне хоч і є окремими самостійними системами права, проте вони тісно пов'язані між собою, при цьому лише такі тісні зв'язки та взаємодія забезпечують їх реальне існування і функціонування [1, с. 250]. Автори радянського «Курсу міжнародного права» стверджують, що суверенітет не заперечує взаємозалежності держав, а означає непідпорядкованість однієї держави іншій, і аж ніяк – не міжнародному праву, в такий спосіб підкреслюючи можливість певної дії міжнародно-правових норм у внутрішньодержавному правопорядку [69, с. 274].

Моністичні теорії більш придатні для пояснення особливостей взаємодії міжнародного і національного правопорядків на стадії правореалізації. Теорія примату внутрішньодержавного права над міжнародним (А. Цорн, А. Лассон, Б. Біндер), прибічники якої визнають міжнародне право галуззю, своєрідним продовженням внутрішньодержавного права, говорить про те, що саме держава вирішує, яким чином застосовувати норми міжнародного права, оскільки це питання належить до виключної компетенції суверенної влади та залежить від її конкретних інтересів. Прихильники теорії примату міжнародного права над внутрішньодержавним (Г. Кельзен, П. Гугенхейм, Ф. Джессеп, Г. Лаутерпахт, Ж. Ссель, А. Фердросс) визнавали індивідів суб'єктами міжнародного права, яким

безпосередньо адресовані міжнародно-правові норми, а тому стверджували, що реалізація внутрішньодержавного права має здійснюватись у суворій відповідності до норм і принципів міжнародного права, при цьому саме індивіди є єдиними носіями прав та обов'язків, визначених у нормах міжнародного права, тобто лише вони наділені реальною здатністю впроваджувати ці норми в життя. Як зазначав Г. Кельзен, «Такі два комплекси норм динамічного типу, як міжнародний і державний правові порядки, спроможні утворювати єднісну систему в той спосіб, що один із двох порядків показує себе підпорядкованим другому, оскільки один містить у собі таку норму, котра визначає створення норм другого, так що цей останній знаходить у тому першому свою основу чинності … міжнародне право … визначає своїм принципом ефективності основу чинності й сферу чинності державних правових порядків» [70, с. 355, 363]. А. Фердросс стверджував, що всі закони повинні по можливості тлумачитись у світлі міжнародного права [71, с. 87]. Міжнародне право підкорює національну політику, неможлива його одностороння інтерпретація, міжнародне право перетворюється на інструмент досягнення національних цілей і реалізації національних інтересів [72, с. 38]. Примат міжнародного права стверджувався також у низці рішень міжнародних судів (Консультативний висновок Постійної палати міжнародного правосуддя про грецько-болгарські «общини» 1930 р., Консультативний висновок МС ООН 1988 р. про застосування обов'язку вдаватися до арбітражного провадження згідно із розділом 21 Угоди про штаб-квартиру ООН від 26 червня 1974 р.). Загалом, питання про примат тієї чи іншої системи права постає в тому випадку, коли на стадії реалізації виникають неузгодженості і суперечності в регулюванні того самого питання цими системами права.

На нашу думку, теорії дуалізму і монізму в їх чистому вигляді є на сьогодні малопридатними для пояснення всіх особливостей взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права. На схвальну оцінку та підтримку заслуговують ті доктринальні погляди, які визнають взаємодію і взаємовплив обох систем права, наприклад, концепції «поміркованого» дуалізму чи монізму (Ч. Хайд, А. Фердросс) [73], доктринального дуалізму [74] або теорія координації, підтримувана Я. Броунлі,

згідно з якою міжнародне право як право координації не передбачає автоматичного скасування внутрішніх норм, які суперечать зобов'язанням у міжнародному плані [75, с. 69]. Ми також погоджуємося з думкою В. Н. Денисова і А. Я. Мельник, які стверджують, що головна увага дослідників має концентруватися не на абстрактних філософських дискусіях щодо обопільної підпорядкованості міжнародного та внутрішнього права, а на з'ясуванні конкретних механізмів взаємодії обох систем [76, с. 16]. При цьому вчені вказують на певні усталені принципи такої взаємодії, як-от: принцип, згідно з яким держава не може виправдовувати невиконання своїх міжнародних зобов'язань посиланням на положення внутрішнього права; загальний обов'язок держав приводити свій внутрішній правопорядок у відповідність із міжнародними зобов'язаннями; безпосередній порядок реалізації міжнародних зобов'язань *in foro domestico* має визначатися саме національним правом [76; 77, с. 63–68]. Як зазначав Д. Б. Левін, з точки зору міжнародного права існує обов'язок держави виконувати ту чи іншу норму міжнародного права, а та державно-правова форма, у якій відбувається це виконання, є в міжнародно-правовому плані *questio facti*, а не *questio juris* [78, с. 244][1]. Однак, як стверджує Б. Осмінін, державно-правова форма реалізації зобов'язань не може не мати суттєвого значення в тому випадку, якщо необхідно прослідкувати шлях здійснення цих зобов'язань, визначити порядок та способи їх реалізації в національній правовій системі [79, с. VI-VII].

Питання визначення механізмів або способів взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права також не знайшло одностайного вирішення в науці міжнародного права. Одні вчені виступають за пряму дію норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку, інші – гостро критикують цю ідею, пропонуючи різні пояснення втілення міжнародно-правових настанов у національному праві, а саме – теорії трансформації, імплементації, інкорпорації, узгодження [1, с. 254–265]. Власне, деякі автори воліють говорити не про моністичну чи дуалістичну теорію, а про доктрину трансформації чи доктрину інкорпорації, вважаючи, що в практичному плані вирішення питання про співвідношення міжнародного і

[1] Приведено згідно з [79].

внутрішньодержавного права залежить у першу чергу від законодавця, а в країнах загального права – від судів [80, с. 79]. Вибір способу імплементації міжнародно-правових норм залежить від різних факторів. Під національною імплементацією вчені розуміють процес юридичного опосередкування реалізації норм міжнародного права на території держави, який здійснюється шляхом правотворчої, організаційно-виконавчої, правозастосовчої і правотлумачної діяльності державних органів [81]. Таким чином, реалізація норм міжнародного права відбувається переважно у процесі розробки, прийняття та реалізації комплексу внутрішньодержавних організаційно-правових заходів [82]. Наприклад, відсилання до міжнародного права можливе тоді, коли його норма сформульована достатньо чітко і повно (скажімо, стандарти ІКАО щодо авіаційного шуму і викидів з авіадвигунів). У деяких випадках імплементація міжнародно-правових норм неможлива без їх перетворення та конкретизації на рівні національного права шляхом трансформації [33, с. 190]. Залежно від характеру міжнародно-правових норм одні договори вимагають певних дій з імплементації (несамовиконувані), інші – ні (самовиконувані) [83, с. 73–74]. Більшість природоохоронних конвенцій належить до категорії несамовиконуваних, оскільки їх здійснення неможливе без ухвалення відповідного національного законодавства, тобто без відповідного уточнення і конкретизації у внутрішньому праві [84, с. 66]. Особливо це стосується тих договорів, які зобов’язують держави встановити міру покарання за невиконання їх приписів суб’єктами національного права.

На наше переконання, теорією, яка найбільш чітко і повно пояснює механізм реалізації міжнародного і внутрішньодержавного права у їх взаємодії, є теорія узгодження, обґрунтована П. М. Радойновим і В. Г. Буткевичем. На відміну від свого попередника, який аналізував зазначені проблеми взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права переважно на правотворчій стадії, проф. Буткевич детально дослідив особливості цієї взаємодії на стадії реалізації. Узгодження визначається ним як організаційно-правова, політична діяльність держав, інших суб’єктів права (міжнародного і внутрішньодержавного) зі створення схожих або загальних форм нормативних приписів та їх реалізації відповідно до норм обох

правових систем [85, с. 210]. Таким чином, ця теорія відображає не одностороннє пристосування однієї системи права до іншої, а двосторонній процес, метою якого є гармонізація, уніфікація правових настанов. Узгодження є не статичною, а динамічною, не «матеріальною», а процесуальною стороною співвідношення двох правових систем, при цьому головним є не перетворення норм однієї системи в іншу, а забезпечення взаємного сприяння та попередження протидії одна одній у функціонуванні [85, с. 212, 231]. Головний обов'язок узгодження норм двох систем права лежить на державах, проте в рамках міжнародних організацій також здійснюється активна робота в цьому напрямі, наприклад, досить згадати процес розробки міжнародних конвенцій в рамках Комісії ООН з міжнародного права. Що стосується узгодження національного права і міжнародного права навколишнього середовища, то поширеною є практика направлення «запитальників» державам з метою виявлення стану правового регулювання у їх внутрішньому праві того чи іншого питання, яке перебуває на розгляді відповідного міжнародного органу. Така процедура активно застосовувалась під час розробки багатьох міжнародних природоохоронних конвенцій, а навіть частіше – під час розробки додаткових протоколів до них. Одне з принципових питань, яке ставить у своєму дослідженні В. Г. Буткевич, – що насправді виконується на території держави: договір у цілому чи лише права і обов'язки однієї держави? Критикуючи теорії трансформації та виконання, вчений дає ствердну відповідь на другу частину запитання. Ми можемо підтвердити це твердження прикладами з практики міжнародного природоохоронного права. Особливістю цієї галузі є те, що в договорах з охорони довкілля передбачаються різні зобов'язання для різних категорій держав, наприклад, розвинених, країн, що розвиваються, країн, у яких відбувається перехід до ринкової економіки, тощо. Як правило, в додатках до цих договорів, наприклад, до Монреальського, Кіотського протоколів, Роттердамської, Стокгольмської конвенцій, визначаються або кількісні зобов'язання окремих сторін, або види небезпечних речовин та строки, в які вони мають бути ліквідовані чи обмежені у використанні, і кожна держава сама визначає для себе рівень цих зобов'язань. Такі зобов'язання є відмінними від зобов'язань інших держав, і кожна держава імплементує у

внутрішньодержавне право виключно свої власні зобов'язання, а не зобов'язання інших держав. Тому в процесі реалізації обов'язком держав є узгодження міжнародно-правових норм з їх внутрішнім правом, здійснення всіх необхідних внутрішніх процедур з імплементації своїх зобов'язань, приведення у відповідність норм національного права з нормами міжнародного, на які держави заздалегідь висловили свою згоду. Інколи з метою більш ефективного виконання цих зобов'язань держава може вдаватися до попередньої правотворчості, а саме ухвалити акт законодавства, який передує вступу в силу чи в дію, а інколи – навіть самій розробці міжнародно-правового акта. Прикладом є ухвалення Директиви ЄС 2003/87/ЕС щодо схеми торгівлі викидами, яка діяла задовго до моменту вступу в дію Кіотського протоколу та забезпечила певний ступінь узгодженості між законодавством ЄС та міжнародним режимом боротьби зі зміною клімату. Що стосується узгодження з боку міжнародних природоохоронних структур, то їх основне завдання – розробити такий текст міжнародного документа (конвенції, протоколу до неї, резолюції), який би максимально узгоджувався з інтересами зацікавлених суб'єктів залежно від рівня їх соціально-економічного розвитку, науково-технічного потенціалу, а також наявної наукової інформації про вплив тієї чи іншої антропогенної діяльності на довкілля. Мета будь-якого переговорного процесу – досягнення компромісу та розробка такого тексту документа, положення якого відповідні суб'єкти могли б реально виконати. Наприклад, на перший період дії зобов'язань з 2008 по 2012 р. за РКЗК і Кіотським протоколом було узгоджено, що Сторони, включені до Додатка I до Конвенції, забезпечують, щоб їхні сукупні антропогенні викиди парникових газів в еквіваленті CO2 не перевищували встановлених для них кількостей, розрахованих для виконання їх визначених кількісних зобов'язань щодо обмеження і скорочення викидів, і з метою скорочення їх загальних викидів таких газів щонайменше на 5% порівняно з рівнем 1990 р. На наступний період дії зобов'язань йде процес узгодження позицій різних держав у межах 20–30%. Розв'язання екологічних проблем може бути ефективним лише в тому випадку, коли держави дотримуються певних узгоджених уніфікованих стандартів, а процес такого узгодження найбільш ефективно відбувається в рамках

міжнародних організацій чи конференцій. Показовим прикладом узгодження міжнародно-правових норм і норм національного законодавства різних держав став процес розробки міжнародної конвенції (декларації) про заборону клонування в рамках ООН, а також процес розробки документів, які стосуються біотехнологічної діяльності у сфері сільського господарства (протоколів до Конвенції про біорізноманіття, Картахенського протоколу про біобезпеку 2000 р. тощо).

Як ми вже зазначали, міжнародне і внутрішньодержавне право здійснюють взаємний вплив одне на одне. Вплив внутрішнього права на право міжнародне можливий насамперед через зовнішньополітичну активність держави [83, с. 69]. У міжнародному праві навколишнього середовища особливо відчутним є вплив саме з боку національного права, оскільки так складалися обставини, що найбільш прогресивні внутрішні правові стандарти окремих держав ставали прикладом і основою для розробки міжнародно-правових актів. Деякі сучасні принципи і концепції міжнародного екологічного права з'явилися і набули поширення в міжнародних відносинах саме завдяки національному праву держав. Так, джерело принципу пересторо ги в тому вигляді, у якому він сформувався в сучасному міжнародному праві навколишнього середовища, – принцип *Vorsorgeprinzip* (принцип передбачення), зафіксований у Федеральному законі Німеччини з регулювання викидів 1974 р. [86]; принцип оцінки впливу на навколишнє середовище сформувався саме в національному праві США, коли в 1969 р. американський Конгрес ухвалив Закон про політику у сфері навколишнього середовища (англ. – *National Environmental Protection Act*) [87, с. 157–160]. Як відомо, норми національного права можуть використовуватися міжнародними судами та органами для визначення факту дотримання чи недотримання своїх зобов'язань державою [88, с. 137]. Наприклад, при вирішенні справ з екологічним спрямуванням Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до аналізу актів внутрішньодержавного законодавства, які могли б порушувати право позивачів на повагу до приватного і сімейного життя і житла, доступ до екологічної інформації, захист порушених прав у національних судах у випадках спричинення екологічної шкоди тощо. У справі про рибальство 1951 р. Міжнародний Суд ООН

звернувся до оцінки Королівського декрету Норвегії 1935 р., а в справі про рибальство 1974 р. – положень Акта Ісландії 1972 р., якими визначалися межі рибальських зон [89; 90; 91]. Інколи міжнародний суд опиняється перед необхідністю вирішувати певні питання виключно на основі внутрішнього права будь-якої держави [75, с. 75], як, наприклад, було вирішено справу про плавильний завод у Трейлі (на основі права штатів США у сфері використання річок). При цьому міжнародні суди не можуть заявляти про недійсність норм національного права.

З іншого боку, національні суди інколи стають перед викликом: застосовувати чи ні норми міжнародних договорів безпосередньо у конкретній справі. Ситуація полегшується, якщо існує відповідний закон, який врегульовує ці питання, як, наприклад, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006 р. У протилежному випадку суди вирішують зазначену проблему по-різному. Як свідчить практика, норми міжнародного права навколишнього середовища застосовуються в національних судах держав досить спорадично [92]. З іншого боку, не слід недооцінювати ролі національних судів у розвитку розуміння особливостей дії та застосування окремих міжнародних природоохоронних угод, як, наприклад, у справі про китобійний промисел Японії (*Japan Whaling Ass'n v. American Cetacean Society* 1986 р.), яку ініціювали громадські організації внаслідок відмови президента США сертифікувати Японію згідно з відповідними актами законодавства як таку, що підриває ефективність Міжнародної конвенції з регулювання китобійного промислу [93, с. 34].

Висновки до розділу 1

Незважаючи на те, що питання реалізації норм міжнародного права, визначення її сутності, форм, способів і засобів є одним з найбільш складних і невизначених в аспекті термінологічного апарату у вітчизняній та зарубіжній науці міжнародного права, вчені єдині в думці, що процес реалізації як втілення

нормативних приписів у життя певними діями учасників міжнародно-правових відносин вимагає конкретних засобів (форм, способів, механізмів), які б забезпечили ефективність правореалізації та досягнення бажаного результату, задля якого норми міжнародного права створювались.

Вітчизняна доктрина міжнародного права до форм реалізації міжнародно-правових норм відносить виконання, використання, дотримання і застосування, а до засобів такої реалізації (заходів забезпечення виконання міжнародних договорів) – міжнародні гарантії, міжнародний контроль, інститути міжнародних конференцій, комісій і консультацій, внутрішньодержавні заходи. Такий перелік є дещо неповним та не відображає тих нових тенденцій, які притаманні сучасному міжнародному праву навколишнього середовища. Більшість зарубіжних дослідників розрізняють такі категорії реалізації норм міжнародного права, як дотримання, застосування, імплементація та ефективність. Втім, слід відзначити, що дотримання і застосування є формами реалізації міжнародно-правових норм, імплементація – більш широке поняття, яке охоплює зазначені вище форми, а ефективність позначає властивість міжнародно-правових норм, а не засіб їх реалізації. До конкретних методів (засобів) реалізації міжнародно-правових норм зарубіжні дослідники відносять: доповіді про виконання договорів, обмін інформацією, розслідування, перевірки на місцях, інспекції, консультації, розгляд скарг, огляд політики держав, надання технічної допомоги, створення науково-технічного та організаційно-правового потенціалу, направлення місій, проведення моніторингу зобов’язань, санкції, вирішення міжнародних спорів міжнародними судами і трибуналами. Цей перелік більшою мірою відображає ті нові тенденції, які притаманні сучасному міжнародному праву навколишнього середовища.

На основі вищезазначених теорій вітчизняної та зарубіжної доктрини міжнародного права ми наводимо власну класифікацію методів реалізації норм міжнародних угод з охорони навколишнього середовища, згідно з якою вони поділяються на конфронтаційні та неконфронтаційні. До неконфронтаційних належать: 1) механізм обміну інформацією, оцінка впливу на навколишнє середовище, повідомлення зачепленої держави, проведення консультацій, надання

доповідей, здійснення моніторингу, верифікації та інспекцій (інформаційне забезпечення реалізації); 2) технічна і фінансова допомога, науково-технічне співробітництво, економічні стимули/ринкові механізми (науково-технічне та фінансове забезпечення реалізації); 3) механізми з питань дотримання природоохоронних договорів; 4) дипломатичні засоби вирішення міжнародних спорів. До конфронтаційних заходів забезпечення дотримання міжнародних природоохоронних угод належать: 1) прикликання до відповідальності; 2) застосування санкцій (контрзаходів), дозволених міжнародним правом; 3) односторонні торговельні обмеження, що не є санкціями; 4) вирішення спорів шляхом звернення в міжнародні арбітражні, судові та квазісудові установи. Неконфронтаційні і конфронтаційні засоби реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища повинні застосовуватись інтегровано, у взаємозв'язку, однак, на думку автора, з метою забезпечення ефективної правореалізації суб'єкти міжнародних правовідносин повинні вичерпати всі можливі засоби неконфронтаційного характеру, перш ніж звертатися до конфронтаційних процедур.

Міжнародний конвенційний механізм реалізації норм міжнародного права включає такі складові, як правозабезпечувальна правотворчість, тлумачення, контроль і правозастосування. В МПНС отримали активний розвиток прогнозована та кінцева форми міжнародної правозабезпечувальної правотворчості. Визначення наміру, волі сторін, а також з'ясування цілей міжнародного природоохоронного договору під час здійснення тлумачення мають важливе значення для реалізації його положень. Неконфронтаційні засоби реалізації норм багатосторонніх природоохоронних угод являють собою різні форми здійснення міжнародного контролю, який в міжнародному екологічному праві є більш гнучким, порівняно з іншими галузями міжнародного права, що пояснюється характером зобов'язань держав у такій «чутливій» сфері, як довкілля, – це механізм обміну інформацією, оцінка впливу на навколишнє середовище, проведення консультацій, надання доповідей, огляд ефективності імплементації договорів, здійснення моніторингу, верифікації, інспекцій, а також механізми з питань дотримання. Міжнародний контроль в МПНС являє собою превентивний засіб, що дає змогу вчасно виявити

стан недотримання чи порушення і вжити заходів для заохочення чи сприяння відповідній державі у виконанні своїх зобов'язань, перш ніж будуть застосовані примусові засоби такої реалізації. Інститут міжнародних гарантій не знайшов широкого вжитку в міжнародному праві навколишнього середовища. Правозастосування – форма правореалізації, за якої вживається примус, може здійснюватись залежно від волі сторін або незалежно від неї, застосовуватись окремими державами або міжнародними органами як відповідь на правопорушення або на події, не пов'язані з ним.

Сьогодні відбувається посилена інституціоналізація МПНС, яка виявляється у створенні нових структур, відповідальних за розробку, впровадження на практиці та контроль за дотриманням міжнародних природоохоронних норм. При цьому механізми ухвалення рішень та прийняття міжнародних документів стають все більш спрощеними та гнучкими, що пояснюється стрімким розвитком науково-технічного прогресу, збільшенням антропогенного навантаження на довкілля, посиленою деградацією екосистем, і як наслідок – необхідністю вживати термінових та рішучих дій для попередження та подолання екологічних загроз на міжнародному та національному рівнях. Міжнародний інституційний механізм реалізації норм міжнародного права представлений, окрім традиційних універсальних та регіональних міжурядових організацій і конференцій, інституційними утвореннями в рамках міжнародних природоохоронних угод, тобто органами, що функціонують задля виконання цілей таких угод. На нашу думку, всі ознаки міжнародної міжурядової організації – договірна основа, постійний характер діяльності, внутрішньоорганізаційний механізм – властиві сучасним інституційним утворенням в рамках міжнародних природоохоронних угод. Дискусійним видається питання про юридичну природу рішень міжнародних організацій та рішень інституційних утворень в рамках екологічних конвенцій, оскільки в теорії та практиці міжнародного права не визначено критеріїв розрізнення обов'язкових рішень та рішень, які мають форму рекомендацій і не мають юридично обов'язкової сили. На нашу думку, таке розрізнення залежить від тлумачення рішення в кожному конкретному випадку, коли з'ясовується характер постанов та намір розробників

документа. У тексті природоохоронних угод містяться положення, які передбачають у майбутньому прийняття рішень конференціями сторін, необхідних для досягнення цілей договору, а оскільки держави висловили свою згоду на обов'язковість всіх положень міжнародної конвенції, вони повинні визнати й будь-яке рішення конференції сторін, спрямоване на виконання зазначених положень. Таким чином, рішення інституційних утворень в рамках природоохоронних угод мають зобов'язальну силу для держав – сторін цих угод. У цьому відношенні практично корисним та ефективним є застосування концепції «іманентної» компетенції: укладаючи угоди з охорони довкілля, держави часто свідомо формулюють зобов'язання в дещо абстрактній та неконкретній формі – для того, аби досягти консенсусу з принципових питань, швидко відреагувати на існуючу глобальну екологічну проблему, залучивши до переговорного процесу якомога більше суб'єктів. І лише в подальшій практиці реалізації такої угоди та діяльності її інституційних утворень стає зрозуміло, що необхідно ухвалювати додаткові рішення, які відповідають конкретним обставинам, мають більш деталізований характер та здійснюють ефективне регулювання тих чи інших відносин у природоохоронній сфері.

Внутрішньодержавний механізм реалізації норм міжнародного права є особливо важливим, оскільки міжнародне право навколишнього середовища є тією галуззю, для ефективної реалізації якої необхідне сприяння з боку національного права. Існує категорія міжнародних договорів, які регулюють сферу відносин, що належить до внутрішньої компетенції держави, та безпосередньо адресовані суб'єктам національного права. Деякі міжнародні угоди прямо передбачають заходи реалізації їх норм у внутрішньому праві, які можуть стосуватися як нормативно-правового забезпечення, так і організаційно-інституційного механізму. Часто нормами міжнародного права передбачається, що певні питання внутрішньодержавних відносин регулюються спільно нормами міжнародного права і нормами внутрішньодержавного права. Існує категорія міжнародних природоохоронних договорів, які віддають перевагу національно-правовому регулюванню певного питання, а існують такі, які спираються передовсім на

механізм міжнародного багатостороннього співробітництва та правового регулювання. Міжнародні договори можуть визначати межі застосування національного права. Міжнародне право може виступати своєрідним посередником між державами у реалізації їх внутрішньодержавного права, зобов'язуючи одну державу забезпечити реалізацію національного права іншої. Особливе значення мають ті акти внутрішнього законодавства, які ухвалюються до моменту вступу в силу, а інколи – навіть до моменту прийняття міжнародно-правових актів, оскільки забезпечують узгодження національних норм з нормами міжнародними на стадії правотворення та унеможливлюють виникнення колізій між двома системами права у майбутньому. Держава буде відповідати як за порушення норм міжнародного договору, так і за невиконання тих положень, які передбачають обов'язок вжити певних заходів для його реалізації у внутрішньому праві, в тому числі забезпечити виконання з боку суб'єктів національного права.

Саме на стадії реалізації можуть виникати неузгодженості та проблеми у застосуванні норм міжнародного і національного права, що стало предметом широких досліджень у доктрині. На нашу думку, теорії дуалізму і монізму в їх чистому вигляді є на сьогодні малопридатними для пояснення всіх особливостей взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права. Натомість на схвальну оцінку та підтримку заслуговують ті доктринальні погляди, які визнають взаємодію і взаємовплив обох систем права, що підтверджується практикою розробки та застосування міжнародних природоохоронних угод. Метою процесу узгодження є гармонізація та уніфікація настанов міжнародного і внутрішньодержавного права. Результатом узгодження є, з одного боку, уніфіковане природоохоронне законодавство більшості держав, яке відповідає приписам міжнародного екологічного права, з іншого, – ухвалення тексту міжнародного документа з охорони довкілля (конвенції, протоколу до неї, резолюції), який максимально узгоджується з інтересами зацікавлених суб'єктів залежно від рівня їх соціально-економічного розвитку, науково-технічного потенціалу, наявної наукової інформації про вплив тієї чи іншої антропогенної діяльності на довкілля та положення якого відповідні суб'єкти бажають і здатні реально виконати.

РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

2.1. Основні фактори впливу на становлення міжнародного права навколишнього середовища як галузі сучасного міжнародного права

Міжнародне право навколишнього середовища – відносно нова і водночас динамічна галузь сучасного міжнародного права. Визначення підґрунтя її створення та функціонування, яке включає фактори як правового, так і неправового характеру, дасть можливість зрозуміти особливості та проблеми реалізації її норм і принципів. Активний розвиток МПНС зумовлюється гостротою глобальних екологічних проблем людства, до яких відносять втрату біорізноманіття, зникнення сотень видів представників фауни і флори, масове забруднення атмосфери і водного середовища, спустелення, ерозію ґрунтів, скорочення запасів питної води, кислотні дощі, озонові діри, зміну клімату, радіоактивне зараження навколишнього середовища, надмірне нагромадження відходів, голод, численні інфекційні, респіраторні, онкологічні, імунні хвороби, руйнування історичних пам’яток тощо. Відомий дослідник Ф. Сендс називає головним чинником, який вплинув на формування МПНС, те, «...що взаємозалежність компонентів екосистем не визнає національних кордонів і що питання, які раніше розглядалися як внутрішні справи держав, тепер мають міжнародне значення» [38, с. 3]. МПНС сформувалося як система принципів і норм міжнародного права, що регулюють відносини між його суб’єктами щодо попередження, обмеження, усунення негативних наслідків для навколишнього середовища з різних джерел, а також щодо раціонального використання компонентів навколишнього середовища [94]. Особливості предмета регулювання – міжнародні відносини з приводу подолання екологічних проблем та охорони компонентів довкілля – зумовили застосування специфічних інструментів правової регламентації міждержавного співробітництва, про які йтиметься у розділах 3, 4 і 5.

Крім власне природничих факторів впливу на становлення МПНС, учені (Ф. Сендс, О. Кісс і Д. Шелтон, В. А. Чичварін, О. С. Тимошенко) називають також

інші фактори: наукові, економічні, соціальні, релігійні, філософські, етичні тощо. Особливістю МПНС є те, що його основою виступають закони природи, які вивчаються іншими науками – біологією, фізикою, хімією, екологією [87, с. 19]. Міжнародні угоди з охорони навколишнього середовища розробляються з урахуванням чітких наукових даних, без яких досягти ефективного міжнародно-правового регулювання певної проблеми неможливо. Конвенція щодо попередження забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р. і Протокол до неї 1996 р., Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення, 1973 р., Конвенція щодо попередження забруднення з суден 1973/1978 р. (далі – Конвенція МАРПОЛ), Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р. та протоколи до неї, Віденська конвенція про охорону озонового шару 1985 р. і Монреальський протокол щодо речовин, які руйнують озоновий шар, 1987 р., Базельська конвенція щодо контролю за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р., Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату 1992 р. і Кіотський протокол 1997 р. до неї, Роттердамська конвенція щодо процедури попередньої обґрунтованої згоди стосовно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі 1998 р., Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі 2001 р. – ось лише неповний перелік документів, розробка та ухвалення яких стала можливою завдяки існуванню достатньої наукової інформації щодо стану конкретного середовища чи екосистеми, дії забруднюючих та небезпечних речовин на це середовище і на людину, взаємодії та взаємозв’язків між різними компонентами навколишнього середовища. Водночас ефективність деяких міжнародних інструментів інколи зменшується через існування наукової невизначеності або недостатність наукових даних щодо екосистемних зв’язків, ризиків чи небезпек від певної людської діяльності або застосування певного продукту, технології, речовини. Саме через ці особливості предмета правового регулювання міжнародні природоохоронні документи включають такі засоби сприяння їхній реалізації, як положення щодо обміну науковою інформацією, надання регулярних доповідей державами, де публікуються, серед іншого, і дані

наукового характеру, створення науково-технічних допоміжних органів, які уповноважені збирати відповідну інформацію, поширювати її серед держав – учасниць угод та здійснювати моніторинг виконання останніми своїх зобов'язань у цій сфері.

Принципи функціонування сучасної ринкової економіки призвели до «трагедії спільних ресурсів» або «трагедії спільної спадщини» (англ. – «*tragedy of commons*» [95, с. 65–76]), яка виявляється не просто в нераціональному, а в хижацькому використанні державами та приватними особами, що перебувають під їх юрисдикцією та контролем, ресурсів з міжнародним або змішаним режимом. Зазначена тенденція призвела до необхідності розробки та ухвалення таких документів, які, з одного боку, включають більш жорсткі міжнародні зобов'язання держав та правові засоби їх реалізації, але, з іншого, передбачають можливість використання державами ринкових механізмів та економічних стимулів для полегшення виконання цих зобов'язань. Міжнародно-правове регулювання торгових, валютно-фінансових, інвестиційних, науково-технічних відносин все більшою мірою враховує екологічні пріоритети. Економічні фактори впливу на формування МПНС як галузі сучасного міжнародного права виявляються також у протистоянні «Південь – Північ» і відображаються у концепції сталого розвитку. У 70-х роках XX ст., коли в розвинених країнах («Північ»), внаслідок усвідомлення шкідливого антропогенного впливу інтенсивної індустріалізації на навколишнє середовище, розробка і дотримання екологічних стандартів стало питанням першочергової важливості, країни, що розвиваються («Південь»), використовують задекларованe в резолюціях та деклараціях право на розвиток як своєрідне прикриття для звільнення від виконання міжнародних зобов'язань з охорони навколишнього середовища з метою відновлення історичної справедливості. Концепція сталого розвитку, вперше сформульована у Доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку (Комісії Брундтланда) «Наше спільне майбутнє», схваленій ГА ООН у 1987 р., використовується цими двома групами країн для власних економічних інтересів: розвинені країни бачать у концепції сталого розвитку екологічну складову (тобто раціональне природокористування з

урахуванням інтересів майбутніх поколінь), а країни, що розвиваються, – економічну складову (тобто пріоритет економічного розвитку, неможливість виконання жорстких екологічних стандартів на сучасному етапі, викорінення бідності як завдання першочергової важливості). Тимчасом як розвинені країни мали змогу отримувати економічну вигоду від реалізації міжнародних багатосторонніх природоохоронних угод, країни, що розвиваються, не отримували належної компенсації за втрати, понесені ними внаслідок такої реалізації. Так, наприклад, введення у 1989 р. заборони на торгівлю кісткою африканського слона в рамках CITEC спричинило значні економічні втрати держав ареалу цього виду [38, с. 8]. Міжнародне право відреагувало на зазначену проблему двома шляхами: 1) сучасні багатосторонні угоди з охорони навколишнього середовища (наприклад, п. 5 ст. 10 Монреальського протоколу, п. 7 ст. 4 Рамкової конвенції про зміну клімату, п. 4 ст. 20 Конвенції про охорону біорізноманіття) почали включати положення, згідно з якими ступінь ефективності здійснення сторонами, які є країнами, що розвиваються, своїх зобов'язань за міжнародною конвенцією залежить від ефективного здійснення сторонами, які є розвиненими країнами, своїх зобов'язань, пов'язаних із фінансовими ресурсами і передачею технології, що відповідним чином скерувало процес реалізації міжнародно-правових актів; 2) у природоохоронні конвенції впроваджується принцип спільної, але диференційованої відповідальності, реалізація якого дала змогу забезпечити справедливий баланс між економічними інтересами зазначених вище груп держав.

Серед соціальних факторів учені виділяють право людини на сприятливе довкілля, яке формується в багатьох державах і сучасному міжнародному праві [96, с. 19–20; 97, с. 11]. Як буде показано далі, реалізація приватними особами права на сприятливе довкілля в рамках міжнародних механізмів захисту прав людини сприяє також реалізації норм та принципів МПНС.

Релігійні та філософські концепції є важливими для розуміння поглядів на природу та відносини людства з нею [98, с. 9], формування МПНС як системи правових норм та особливостей їх реалізації. Провідні світові релігії (християнство, іслам, буддизм) мають багато в чому схожі моральні принципи, на яких будуються

відносини між людиною і природним середовищем: Бог дав людині Землю і все, що на ній, в ній і над нею для користування, однак таке користування має бути дбайливим і раціональним; людина є не власником, а радше опікуном, управителем всіх отриманих природних ресурсів. Біблія як універсальна Книга Життя не оминає і природоохоронної проблематики, однак сформульовані в ній природоохоронні норми мають здебільшого антропоцентричний характер, наприклад, Книга Буття 1:28; Второзаконня 22:6,7; Второзаконня 20:19. Згідно із православним святоотецьким вченням, закони природи походять від моральних законів, встановлених Богом; світ є людиноцентричним, тому духовний стан людини відображається на стані навколишнього середовища, отже, причина всіх екологічних катаклізмів, у тому числі Світового потопу часів Ноя або глобальної зміни клімату в XXI ст., – занепад моральності в суспільстві, не останню роль у якому відіграє формування та пропагування споживацького способу життя. Як відомо, католицька церква включила забруднення навколишнього середовища до числа «смертних гріхів». Учені поєднують питання охорони природи та релігійні цінності [99], пояснюючи глобальну екологічну кризу кризою людської духовності. Ставлення людини до природи пройшло шлях від обожнення і страху перед її силою до утилітарного підходу. Перші міжнародні угоди зі збереження природних ресурсів англійська дослідниця М. Фіцморіс називає «прагматичними, утилітаристськими, антропоцентричними, а не екологічно вмотивованими» [100, с. 28–29], оскільки вони були спрямовані передусім на охорону видів дикої фауни і флори, що мали користь для людини, приносили економічну вигоду та вважалися цінними з точки зору споживання і торгівлі. Російська дослідниця Н. О. Соколова зазначає, що «… не можливо забезпечити розвиток, не забезпечивши безпеку, неможливо забезпечити безпеку, не забезпечивши розвиток, і, звичайно ж, неможливо забезпечити ні те, ні інше без забезпечення прав людини… Ці цілі обумовлюють антропоцентричний підхід у сучасному міжнародному праві, який передбачає забезпечення сприятливих умов для життя людини» [101, с. 34]. Антропоцентризм або гомоцентризм сьогодні пронизує більшість міжнародних угод та декларацій з охорони навколишнього середовища. Принцип 1 Стокгольмської декларації з

навколишнього середовища 1972 р. (далі – Стокгольмська декларація) та принцип 1 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (далі – Декларація Ріо) так само відображають антропоцентричний підхід до охорони навколишнього середовища: турбота про навколишнє середовище здійснюється настільки, наскільки це необхідно для захисту життя, здоров'я та прав людини або груп людей. Антропоцентризм виявляється також у все зростаючій ролі екологічних прав людини в міжнародному праві завдяки діяльності міжнародних судових та квазісудових установ, зокрема Комітету ООН з прав людини, Європейського суду з прав людини, Міжамериканської комісії та суду з прав людини, Африканської комісії з прав людини, а також діяльності міжнародних регіональних організацій, таких як Європейська економічна комісія ООН, завдяки зусиллям якої було ухвалено Орхуську конвенцію. Таким чином, антропоцентризм сьогодні багато в чому скеровує процес розробки та ухвалення природоохоронних норм на універсальному, регіональному, національному рівнях, а також процес їх реалізації.

Водночас можемо спостерігати й іншу тенденцію в сучасному МПНС: значна кількість угод визнає внутрішню цінність природи незалежно від її корисності для людини, наприклад, ч. 4 преамбули Бернської конвенції, ч. 4 преамбули Боннської конвенції, ч. 2 преамбули Конвенції про охорону біорізноманіття. Крім того, поступово утверджуються і знаходять своє юридичне оформлення концепція біорізноманіття та екосистемний підхід, які виступають стримувальним фактором стосовно до «узурпації позицій» в МПНС антропоцентризмом. У 70-х роках XX ст. виникає концепція охорони біорізноманіття, яка ознаменувала відмову від підходу, заснованого виключно на охороні окремих об'єктів фауни і флори або регулюванні окремих видів діяльності з використання компонентів навколишнього середовища [87, с. 272]. Концепція охорони біорізноманіття та екосистемного підходу передбачає регулювання будь-якої екологічної проблеми в комплексі, що включає не лише охорону окремих об'єктів, регламентацію різних видів діяльності людини, а й охорону екосистем і зв'язків між ними та всередині них. У зв'язку з погіршенням стану довкілля на планеті, масовим забрудненням усіх середовищ існування, зникненням видів, популяцій, цілих екосистем суб'єкти міжнародних

природоохоронних відносин пішли на обмеження своїх прав з метою відновлення рівноваги в природі, що водночас було продиктоване інстинктом самозбереження, а відтак – антропоцентричним сприйняттям світу. Такі обмеження виявились у більш жорстких та деталізованих зобов'язаннях у міжнародних конвенціях та більш дієвих механізмах їх реалізації. Вчені піднімають питання про необхідність зміни пріоритетів та переходу від антропоцентризму до екоцентризму [102], який би забезпечував охорону довкілля не тільки тому, що воно необхідне для життєдіяльності людини та реалізації її потреб, а й тому, що воно потребує такої охорони від деструктивних дій самої людини та різноманітних утворень, в які організовуються люди, включаючи державу.

Необхідно розглянути також деякі етико-психологічні фактори впливу на становлення МПНС як галузі сучасного міжнародного права. Так, французький дослідник О. Кісс згадує про три «етичних» складових МПНС, заснованих на принципах рівності та справедливості, – принцип «внутрішньогенераційної» рівності (означає необхідність розподілу природних ресурсів таким чином, щоб вигоди від їх використання, витрати, пов'язані з їх охороною, і втрати, пов'язані з деградацією екосистем, справедливо розподілялися між усіма членами суспільства), принцип «міжгенераційної» рівності (означає необхідність використання природних ресурсів з урахуванням прав і потреб майбутніх поколінь) і принцип «міжвидової» рівності (означає повагу самодостатності і внутрішньої цінності природи незалежно від її користі для людини) [98, с. 11–13]. Турбота про інших членів суспільства, про майбутні покоління та природу як таку є виявом гуманістичних і прогресивних засад сучасного міжнародного права, що знайшло своє відображення в текстах природоохоронних договорів, рекомендаційних актів зі збереження довкілля, захисту прав людини, а також у діяльності відповідних міжнародних структур.

Становлення і розвиток МПНС як галузі міжнародного права кидає виклики сучасному міжнародному правопорядку, зокрема традиційним уявленням про державний суверенітет. У науці міжнародного права активно дискутується питання про роль і значення суверенітету в сучасних умовах глобалізації та взаємозалежності на всіх рівнях суспільного життя. Такі висловлювання, як

«…держава втрачає свій нормативний пріоритет і конкурує з наднаціональними, приватними та локальними акторами в оптимальному розподіленні регулятивної влади» [103] або «нарощується відчутне напруження між традиційним … «суверенітетом», з одного боку, та міжнародною інституцією, з другого» [104], свідчать про переосмислення концепції державного суверенітету в міжнародному праві. При цьому науковці визнають: поки що дієвої альтернативи суверенітету і принципу суверенної рівності держав не існує. Більше того, як вітчизняні, так і зарубіжні вчені доходять висновку, що добровільне обмеження суверенітету шляхом укладання договорів – це, власне, не його обмеження, а повнота реалізації [70, с. 366; 45, с. 154–155]. Екологічні проблеми належать до такої категорії проблем, розв'язати які окремим «суверенам»/державам не під силу – потрібна співпраця, взаємодія на міждержавному рівні, яка інколи вимагає певних поступок і відмови від частини суверенних прав. Природа і природні процеси не визнають встановлених міжнародним правом кордонів (мігруючі види диких тварин і птахів, транскордонні і далеко мігруючі рибні ресурси, забруднення океанів, озер, річок і повітря не зупиняються на кордоні територіальної юрисдикції), що може призводити до конфліктів суверенних прав [98, с. 17] і обмеження територіального суверенітету. Держави вимушено йдуть на таке обмеження, оскільки в іншому разі їхні інтереси суттєвіше постраждають. Відомий дослідник МПНС Д. Боданський у своїй монографії «Мистецтво і ремесло міжнародного права навколишнього середовища» стверджує, що сучасні природоохоронні договори розробляються таким чином, щоб держави усвідомлювали, що переваги від дотримання договорів у довгостроковому плані (або витрати від їх порушень) вигідніші від витрат дотримання в плані короткостроковому (або переваг порушень) [27]. Л. Сусскінд у зв'язку з цим наголошує на необхідності подолання явища «зайців» (англ. – *free riders*): ці держави не приєднуються до глобальних природоохоронних угод, проте не тому, що побоюються втратити частину свого національного суверенітету, а тому, що не бачать користі від такого приєднання, однак при цьому користуються всіма перевагами від спільних дій інших держав з виконання договору, натомість не поділяють відповідальності та втрат від такої участі [105, с. 23]. Такі держави

вважають, що вони отримають вигоду від функціонування та реалізації природоохоронного режиму без докладання зайвих зусиль. Однак зрозуміло – якщо всі держави ставатимуть на такі позиції і не бажатимуть поступатися своїм суверенітетом задля досягнення спільного блага, то ефективність міжнародно-правового регулювання буде нульовою.

У МПНС принцип невід'ємного суверенітету над природними ресурсами обмежується обов'язком держав забезпечувати, щоб діяльність, яка здійснюється під їх юрисдикцією або контролем, не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів, що перебувають за межами національної юрисдикції. Інколи трапляється і так, що держави вимушено йдуть на співпрацю шляхом укладання міжнародних угод, обмежуючи свій суверенітет, однак при цьому фізичне забруднення територій інших держав або районів, що перебувають за межами національної юрисдикції, чи шкода мігруючим видам відсутні. Так, Д. Боданський наводить приклад африканського слона, який хоч і не є мігруючим видом, проте охороняється нормами міжнародного права, оскільки загроза його знищення походить від попиту в розвинених країнах – споживачах слонової кістки, тому збереження цього виду становить міжнародний інтерес і вимагає об'єднання зусиль якомога більшої кількості держав [106].

Дж. Брунні іншими викликами сучасному міжнародному правопорядку з боку МПНС називає розвиток і розробку норм, які краще відповідають екологічним вимогам, а також рух у напрямі ширшої участі в даному процесі [107]. Останнє означає залучення «недержавних акторів» до процесу створення правових норм у галузі охорони навколишнього середовища та їх подальшої реалізації, що буде більш детально досліджено нами далі.

На відміну від норм інших галузей міжнародного права, які можуть встановлювати певні обмеження людської діяльності в одній державі на користь суб'єктів господарювання інших держав з метою забезпечення користування передбаченими свободами та отримання економічної вигоди, природоохоронні норми встановлюють обмеження діяльності людини, інституції чи держави на користь довкіллю, тобто «на безоплатній основі», у зв'язку з чим поглиблюється

проблема належної їх реалізації. Ці обмеження мають полягати в обмеженні державного суверенітету, коли держави вимушено йдуть на такі форми співпраці, які є невигідними з економічної чи політичної точок зору (міжнародний рівень), а також в обмеженні споживацького способу життя та подоланні споживацької свідомості сучасної людини (соціальний рівень).

2.2. Особливості створення та застосування міжнародно-правових звичаєвих норм з охорони навколишнього середовища

Як слушно зазначав І. І. Лукашук, «через відсутність наддержавної влади в основі всіх способів створення норм міжнародного права знаходиться угода суб'єктів. *Conventio facit legem* (угода створює право). …Юридичною формою угоди є звичай і договір. В деяких випадках норми створюються резолюціями міжнародних організацій» [43, с. 103]. Як показує практика, для забезпечення ефективності та дієвої реалізації норм міжнародного права необхідна угода (згода, домовленість) найбільш зацікавлених суб'єктів міжнародного права. Охорона навколишнього середовища належить до тих сфер міжнародного співробітництва, де зацікавленими є всі держави, розвинені чи ті, що розвиваються, значна кількість міжнародних організацій, а також «недержавні актори». З одного боку, цей фактор сприяє активному правотворчому процесу, проте, з іншого боку, уповільнює процес досягнення компромісу та перешкоджає реальному втіленню в життя нормативних приписів. Інституціоналізація правотворчого процесу – явище, характерне для зазначеної галузі міжнародного права, – є позитивною тенденцією для розвитку та виконання як міжнародних договірних, так і міжнародних звичаєвих норм. Головними відмінними рисами правотворчого процесу в природоохоронній сфері є його швидкість, динамізм, гнучкість, не в останню чергу завдяки активній діяльності міжнародних міжурядових організацій та органів природоохоронних конвенцій; креативність, що передбачає можливість здійснення нормотворення за допомогою нових методів, таких як резолюції, рішення міжнародних органів і організацій, різних форм «м'якого права» [108, с. 13–14].

На відміну від деяких західних юристів, які вважали, що створення звичаєвих норм – не цілеспрямований, а спонтанний процес, радянська доктрина обстоювала думку, що в основі звичаєвого нормотворення лежить угода держав, а процес узгодження воль (позицій) держав щодо змісту і характеру звичаєвої норми має цілеспрямований і свідомий характер [77, с. 25–29; 109, с. 271]. Другу думку сьогодні підтримує більшість учених. Ця теза також підтверджується практикою держав. Так, низка представників державної влади Канади відкрито заявляла про намір створити нову звичаєву норму міжнародного права шляхом ухвалення Закону про попередження забруднення арктичних вод 1970 р., який, врешті-решт, став точкою відліку у формуванні звичаєвої норми про право приарктичних держав впроваджувати додаткові заходи з попередження забруднення із суден районів відкритого моря, вкритих кригою, яка знайшла своє остаточне закріплення у Конвенції ООН з морського права [110, с. 21].

Оскільки предмет нашого дослідження обмежується реалізацією природоохоронних норм, слід проаналізувати особливості застосування норм міжнародного звичаю у цій сфері. Як правильно стверджує Г. М. Даниленко, у зв’язку з нечіткістю нормативного змісту звичаю його застосування на практиці породжує низку проблем, пов’язаних із визначенням сфери дії цих норм, їх обов’язковості для тих чи інших держав [110, с. 31–32]. Зрештою, виявлення постійної, одноманітної, загальної, тривалої практики держав у сфері охорони навколишнього середовища є складним завданням. М. Фіцморіс стверджує, що міжнародний звичай не відіграє головної ролі у правовому режимі охорони довкілля, оскільки міжнародне право навколишнього середовища, з огляду на історично сформовані обставини і нагальні потреби в охороні природи, розвивалося стрімко, на відміну від класичного міжнародного звичаєвого права, для формування або зміни якого в більшості випадків необхідна значна кількість часу і практика держав [100, с. 107, 113–114].

Інколи позиції держав, недержавних акторів, доктринальні думки вчених є різко протилежними з приводу існування тієї чи іншої звичаєвої норми у природоохоронній сфері, що позначається на процесі реалізації норм МПНС.

Наприклад, така ситуація склалася навколо принципу перестороги. Деякі вчені вважають, що принцип відповідає всім умовам, які містяться в ст. 38 (1)(b) Статуту Міжнародного Суду ООН [111; 112], інші гостро заперечують це. Незважаючи на те, що принцип міститься в багатьох природоохоронних конвенціях, а держави посилалися на нього у своїх аргументах у міжнародних судових органах, жоден суд чи трибунал не надав чіткого роз'яснення стосовно його статусу в міжнародному праві, намагаючись обійти це складне та суперечливе питання [113, с. 70]. Найбільшим прихильником принципу сьогодні виступає ЄС, що інкорпорував його у своє первинне і вторинне право, органи якого у різних документах визначають принцип перестороги як принцип міжнародного звичаєвого права, загальний принцип права або загальний принцип міжнародного права [114], а Суд ЄС неодноразово застосовував його на практиці (справи C-180/96 *United Kingdom v. Commission of the European Communities,* C-6/99 *Association Greenpeace France and Others v. Ministere de l'Agriculture et de la Peche and Others*, C-236/01 *Monsanto Agricoltura Italia SpA and Others v. Presidenza del Consiglio dei Ministri and Others*). Найбільшим опонентом визнання за принципом такого статусу виступають США: вони проголошують його лише підходом, політичним інструментом. США послідовно підтримують свій статус як держави, що «настійливо заперечує» [110, с. 115; 38, с. 149] і в такий спосіб перешкоджають застосуванню принципу перестороги в міжнародній судовій практиці. Деякі автори намагаються обґрунтувати звичаєву природу й інших принципів чи норм МПНС, наприклад, принципу «забруднювач платить», сталого розвитку [98, с. 113–122], принципу спільної, але диференційованої відповідальності [38, с. 148] тощо. Однак відомо, що перший визнається звичаєвим принципом виключно в європейському праві навколишнього середовища [38, с. 280], щодо другого взагалі немає консенсусу стосовно його природи (концепція чи принцип) [115], а третій є прикладом норми, яка завдячує своєму зародженню договірній формі правотворчості: зусиллями країн, що розвиваються, принцип було втілено у такі міжнародні договори, як Віденська конвенція про охорону озонового шару і Монреальський протокол до неї, РКЗК і Кіотський протокол до неї. На відміну від останнього принципу, процес практичної

реалізації перших двох принципів значно ускладнюється у зв'язку з невизначеністю їхнього статусу на універсальному рівні.

Введення Ісландією 50-мильної риболовної зони, що було продиктоване, як стверджувала Ісландія, природоохоронними мотивами – з метою забезпечення відтворення зникаючих рибних запасів, – спричинило численні доктринальні дискусії, а також різноманіття заяв представників держав і суддів МС ООН [116, с. 170–176], зокрема стосовно невідповідності таких дій тодішнім нормам звичаєвого права. Одне з основних питань, порушених перед Судом позивачами, було визначення того, чи відповідає таке рішення Ісландії нормам загального міжнародного права [110, с. 33]. У своєму рішенні МС ООН зазначив про існування двох норм звичаєвого права: 1) право на рибальську зону в 12 морських миль, де держава здійснює виключну юрисдикцію з управління рибними ресурсами; 2) право на прилеглу до попередньої зону, де держава здійснює преференційні права з управління рибними ресурсами, особливо у випадках залежності прибережної держави від цих ресурсів, і яка може поширюватися до 50 морських миль [90, с. 195–202]. Продемонстровані приклади свідчать про те, що, по-перше, відмінність у підходах держав не сприяє уніфікованому розумінню та застосуванню тих чи інших принципів і норм міжнародного права, по-друге, визнання існування звичаю в рішеннях міжнародних судів значно полегшує подальший процес його застосування у міжнародних відносинах.

Єдиним прикладом галузевого принципу МПНС, звичаєвий характер якого одностайно визнається в доктрині, є принцип заборони заподіювати шкоду території іншої держави або держав чи районів за межами національної юрисдикції. Цей звичай бере свій початок у максимі римського права *sic utere tuo ut alienum non laedas* [61, с. 192] (користуйся своїм так, щоб не нашкодити іншому). У міжнародній судовій практиці цей принцип уперше було сформульовано в рішенні арбітражного трибуналу у справі про плавильний завод у Трейлі 1941 р. Міжнародний Суд ООН підтвердив існування загального обов'язку держави не дозволяти використовувати свою територію всупереч правам інших держав у справі про протоку Корфу 1949 р., а також визнав існування такого обов'язку саме у сфері охорони навколишнього

середовища в Консультативному висновку про законність застосування або загрози застосування ядерної зброї 1996 р. Цей принцип знайшов своє закріплення в принципі 21 Стокгольмської декларації, принципі 2 Декларації Ріо, а також численних міжнародних природоохоронних угодах [117, с. 71–72]. Зазначений звичаєвий принцип знайшов своє застосування в одному з останніх рішень МС ООН – у рішенні по справі про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р., де він був означений у п. 101 як принцип попередження [118]. Проте, як зазначає О. Скечтер, «твердження про те, що жодна держава не має права спричиняти шкоду навколишньому середовищу іншої держави, видається донкіхотським з огляду на велике різноманіття транскордонної екологічної шкоди, яка стається щодня» [119, с. 463]. У цьому вислові підкреслюється та разюча різниця і невідповідність, які існують між визнанням за певною нормою характеру звичаєвої норми та фактичною поведінкою держав, які надто часто її порушують, нехай навіть несвідомо чи непрямо. Більше того, в низці випадків злочинна недбалість, яка спричинила значну транскордонну шкоду, наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС, залишається непокараною відповідно до норм права міжнародної відповідальності. Це свідчить про те, що у звичаєвих нормах міжнародного права навколишнього середовища держави намагаються втілювати і вбачати не стільки правило поведінки, скільки ідеальний стандарт такої поведінки, досягти і проконтролювати виконання якого на практиці буває важко. Лише шляхом втілення цих стандартів у норми міжнародного договору з’являються реальні механізми їх дотримання, виконання, використання і застосування. Можемо стверджувати, що міжнародний звичай стає все більш непридатним для регулювання природоохоронної сфери, яка, з огляду на погіршення екологічних умов життя, потребує більш чіткої, деталізованої та однозначної правової регламентації, що можна забезпечити лише нормами договору чи подальшими рішеннями його органів, меншою мірою – нормами рекомендацій чи «м’яким правом». Звичаєвий принцип про контроль держави над небезпечною діяльністю в рамках її юрисдикції та відшкодування за спричинену шкоду не має дієвих механізмів реалізації без визначення чітких критеріїв притягнення до такої відповідальності та сплати відповідної компенсації, що може бути вирішено завдяки

договірній формі правотворчості. Тим більше, це стосується випадків, коли шкода настає внаслідок правомірної діяльності.

Цікавим і важливим є питання про можливість становлення звичаю завдяки широкій участі в багатосторонній угоді з охорони навколишнього середовища. П. Бірні та А. Бойль вважають, що Конвенція МАРПОЛ є прикладом такого договору, оскільки кількість держав, що приєдналися до цієї конвенції, становить близько 90% валової місткості суден світового торговельного флоту, тому визначені у ній стандарти є нормами звичаю, а отже, обов'язковими для всіх держав незалежно від того, чи ратифікували вони цей договір [120, с. 267]. Те саме можна сказати й про Віденську конвенцію про охорону озонового шару, участь у якій є практично універсальною. Однак, на нашу думку, визнання будь-якої норми міжнародного договору звичаєвою потребує вираженої чи мовчазної згоди на те держав, іншими словами, потребує практики та *opinio juris*. Стаття 38 Віденської конвенції про право міжнародних договорів передбачає правило: статті 34–37 (про треті держави) ніяким чином не перешкоджають будь-якій нормі, яку містить договір, стати обов'язковою для третьої держави як звичаєва норма міжнародного права, що визнається як така (!). Наприклад, принцип, який знайшов втілення у ст. 192 Конвенції ООН з морського права, щодо обов'язку держав захищати і зберігати морське середовище, став результатом прогресивного розвитку міжнародного права, однак на сьогодні він здобув широке визнання в низці міжнародних договорів, судових рішеннях, національному законодавстві держав, що дало змогу А. Янкову стверджувати про формування *opinio juris* стосовно встановлення нового загальновизнаного принципу сучасного міжнародного права [61, с. 29–31]. Більше того, практика МС ООН засвідчує, що універсальна участь у міжнародному договорі не обов'язково приводить до виникнення звичаєвої норми: у своєму Консультативному висновку 1996 р. про законність застосування ядерної зброї Суд дійшов висновку, що положення Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про заборону завдавати шкоди довкіллю під час збройного конфлікту не набули звичаєвого характеру [121]. З іншого боку, кодифікація вже діючого звичаєвого права у багатосторонній конвенції має важливі наслідки для подальшого

застосування звичаєвих норм: під впливом договірних положень практика держав стає більш послідовною та одноманітною, а застосування і тлумачення цих норм за рамками конвенції значно спрощується [110, с. 152]. Використання договору як доказу існування звичаєвого права полегшує подальший процес застосування останнього. Так, визнання положень Частини XII Конвенції ООН з морського права стосовно охорони морського середовища звичаєвими, задекларованe у преамбулі Конвенції ОСПАР, дало можливість сторонам цього договору сформулювати конкретні зобов'язання та сформувати дієвий механізм контролю за їх виконанням [122].

У доктрині міжнародного права обговорюється питання про два види звичаю: традиційний та сучасний [43, с. 105; 123]. У формуванні сучасного звичаю дещо нівелюється роль практики, натомість основна увага приділяється *opinio juris*, яке виражається у багатосторонніх договорах, деклараціях, резолюціях міжнародних організацій, які можуть проголошувати про існування звичаю, засвідчувати його формування або навіть породжувати новий звичай. Однак такий звичай, як правило, відображає ідеальний, а не фактичний стандарт поведінки, що робить його застосування проблематичним. До таких стандартів, які перш за все відображають ідеальні моральні стандарти поведінки, належить повага прав людини, заборона використання сили, охорона навколишнього середовища [123]. Ті норми і принципи МПНС, які були проголошені в Стокгольмській та Ріо-де-Жанейрській деклараціях, звичаєвий статус за якими визнають вчені та які втілювалися пізніше у природоохоронних договорах і національному законодавстві держав, що може стати свідченням визнання їх як звичаєвих, попри все залишаються часто лише нормами-цілями, побажаннями, а не конкретними вимогами щодо правил поведінки зацікавлених акторів. Водночас існують приклади звичаю, який уособлює конкретизоване чітке правило поведінки іще до включення його в текст договору. Так, сформована і підтримана практикою держав звичаєва норма про заборону захоронювати всі радіоактивні відходи у морі (а не лише високорадіоактивні, як те передбачала спочатку Лондонська конвенція 1972 р.), втілена у резолюціях Консультативної Наради Сторін Конвенції 1983–85 та 1990 рр., а також в інших

міжнародних договорах (Договір про Антарктику 1959 р., Договір Раратонга 1985 р.), має досить конкретний зміст, що виражається в міжнародно-правових зобов'язаннях держав, та механізм реалізації. Прикладом «сучасного» звичаю, сформованого не постійною та одноманітною практикою держав, а в резолюції міжнародного органу, є резолюція ГА ООН 1991 р. про глобальний мораторій на використання пелагічних дрифтерних сіток у відкритому морі, яка була ухвалена консенсусом і широко підтримана багатьма державами, в тому числі шляхом укладання регіональних міжнародних договорів у цій сфері [38, с. 589].

Незважаючи на деякі недоліки звичаєвого регулювання природоохоронної сфери, значення міжнародного звичаю все ж не слід недооцінювати: саме основоположні принципи міжнародного права, як правило, виражені у формі міжнародного звичаю, було покладено в основу найбільш відомих рішень міжнародних трибуналів з міждержавних спорів, які стосувалися шкоди навколишньому середовищу [97, с. 32], наприклад, справа про плавильний завод у Трейлі 1938–1941 рр. та справа про озеро Лану 1957 р.

2.3. Особливості створення та застосування міжнародно-правових договірних норм з охорони навколишнього середовища

Міжнародний договір на сьогодні виступає головним джерелом МПНС. Ефективність природоохоронної діяльності прямо пропорційна ступеню точності та деталізації міжнародно-правового регулювання. Практика свідчить, що конвенційне закріплення лише основоположних принципів охорони довкілля не є достатнім; їх зміст може бути реалізований лише шляхом ухвалення державами партикулярних договірних норм, які виступають по відношенню до принципів як *lex specialis* [97, с. 32]. Договір з охорони навколишнього середовища є необхідним інструментом регулювання природоохоронних відносин, оскільки деталізація та конкретизація зобов'язань держав у ньому, визначення правомірної та неправомірної поведінки, окреслення принципів відповідальності за останню дає можливість спростити процес реалізації природоохоронних принципів і норм. Такі сфери правової регламентації, як боротьба зі зміною клімату, охорона озонового шару,

транскордонне переміщення небезпечних речовин, попередження забруднення морів, міжнародна торгівля видами дикої фауни і флори, відповідальність за правомірну небезпечну діяльність тощо, потребують договірної форми правотворчості.

Незважаючи на значну кількість ухвалених міжнародних угод з охорони навколишнього середовища (різні автори називають різні цифри: хто 200, хто 300, а хто і 3000), МПНС як галузі можна «поставити за провину», по-перше, те, що часто такі угоди не вступають у силу через передбачену в них вимогу вираження згоди на обов'язковість договору певної кількості держав, відповідальних за конкретну небезпечну діяльність (наприклад, процедура вступу в силу Монреальського та Кіотського протоколів); по-друге, те, що природоохоронні угоди передбачають для держав широку, інколи майже необмежену, можливість робити застереження, вилучаючи таким чином дію ключових положень або передбачають численні винятки із загального правила (наприклад, Конвенція з регулювання китобійного промислу 1946 р., CITEC); по-третє, те, що вагому частку норм МПНС становлять норми «м'якого права». По-четверте, відсутність єдиного кодифікаційного акта, присвяченого охороні навколишнього середовища, дає підстави деяким науковцям говорити про неспроможність МПНС як ефективної системи регулювання міжнародних відносин у досліджуваній сфері. Як зазначає П. Маланчук, «природу існуючого МПНС можна охарактеризувати скоріше як агрегат численних природоохоронних режимів, аніж систему» [77, с. 245]. Таким чином, через зазначені недоліки норми МПНС інколи не застосовуються взагалі або реалізуються на практиці досить неефективно.

Як зазначалося вище, характерною рисою МПНС є рамковий підхід до прийняття міжнародних природоохоронних угод. Це означає, що спочатку приймається рамкова конвенція, яка містить загальні зобов'язання сторін у сфері охорони навколишнього середовища, а потім – додаткові протоколи, які конкретизують ці зобов'язання. Такий підхід має кілька переваг: по-перше, він допомагає державам швидше досягти консенсусу із суперечливих і складних питань шляхом закріплення в конвенції лише загальних напрямів співпраці, миттєво

відреагувати на будь-яку екологічну проблему; по-друге, залежно від розвитку наукового знання та технологічного прогресу в конкретній сфері людської діяльності дає можливість вносити зміни в протоколи або додатки до них, що містять або види небезпечної діяльності, або види небезпечних речовин, або види фауни і флори, що перебувають під загрозою знищення, при цьому не зачіпаючи положень самої конвенції і таким чином забезпечуючи відносну гнучкість у правовому регулюванні. Однак рамковий підхід не позбавлений певних недоліків: держава може висловити свою згоду на обов'язковість рамкової конвенції, яка не покладає на неї ніяких серйозних юридичних зобов'язань, і водночас – відмовитися робити те ж саме стосовно протоколів, які передбачають такі зобов'язання, тим самим нівелюючи досягнутий на міжнародному рівні результат [124]. Так сталося із США, які підписали Конвенцію про охорону біорізноманіття та ратифікували Рамкову конвенцію про зміну клімату, однак відмовилися підписувати Картахенський протокол і ратифікувати Кіотський протокол. Крім названих міжнародних договорів, рамковою є Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані, Базельська конвенція, Віденська конвенція про охорону озонового шару. Від рамкових конвенцій слід відрізняти «парасолькові» конвенції, які поряд із правовою регламентацію загальних питань містять також і більш деталізовані спеціальні положення, проте для ефективнішого їх застосування укладаються додаткові угоди [108, с. 17]. Прикладом є Конвенція ООН з морського права, яка не передбачає, як у рамкових конвенціях, процедур ухвалення додатків чи протоколів, однак містить посилання на необхідність встановлювати «глобальні і регіональні норми, стандарти та рекомендовану практику» (ст. 207–212) або «міжнародні норми і стандарти, встановлені через компетентні міжнародні організації чи дипломатичну конференцію» (ст. 213–222) у сфері попередження забруднення морського середовища. Стаття 311 Конвенції передбачає право держав укладати такі додаткові конвенції, причому заборонено укладати угоди, несумісні з ефективним здійсненням об'єкта і цілей Конвенції. На сьогодні такими додатковими угодами, які розвивають і уточнюють положення Конвенції, можемо вважати Лондонську конвенцію, Конвенцію МАРПОЛ, Міжнародну конвенцію про контроль

за шкідливими протиобростаючими системами на суднах 2001 р., Міжнародну конвенцію про контроль над судновими баластними водами і опадами й управління ними 2004 р. (в силу не вступила), численні регіональні конвенції з охорони морського середовища. До Конвенції укладено дві додаткові угоди щодо застосування її окремих частин – Угода про здійснення Частини XI Конвенції 1994 р. та Угода про транскордонні рибні запаси. На відміну від протоколів до рамкових конвенцій, такі додаткові угоди із застосування «парасолькової» конвенції є відносно самостійними договорами і не ставлять обов'язковою умовою залежність участі в них від участі в «материнській» угоді [108, с. 17]. На нашу думку, ефективність реалізації рамкових і парасолькових конвенцій приблизно однакова: перші визначають не обов'язок, а право конференції сторін ухвалювати додаткові протоколи, які, однак, матимуть форму юридично обов'язкового акта; другі визначають саме обов'язок встановлювати глобальні і регіональні норми, стандарти та рекомендовану практику, які, однак, можуть мати різну форму – від договору до рекомендаційного документа.

Ф. Сендс поділяє природоохоронні договори на правовстановлюючі та всі інші. До правовстановлюючих договорів він відносить договори, метою яких є встановлення загальних правил поведінки для великої кількості держав, наприклад, Конвенцію з регулювання китобійного промислу, Віденську конвенцію про охорону озонового шару, РКЗК, Конвенцію про біорізноманіття, Базельську конвенцію, Стокгольмську конвенцію та інші [38, с. 126–127]. Як правило, участь у таких правовстановлюючих договорах є універсальною, а будь-які застереження до них не допускаються. Хоча ці договори і становлять стрижень МПНС, однак, як зазначалося вище, через те, що вони часто містять абстрактні нечіткі формулювання та передбачають винятки, механізм міжнародно-правового регулювання природоохоронної сфери втрачає ефективність. Деякі міжнародні угоди приймалися не з природоохоронною метою і навіть не з метою встановлення режиму природокористування, але так чи інакше вони фіксують певні зобов'язання сторін у сфері охорони навколишнього середовища, наприклад, ГАТТ 1947 р., Лісабонський договір 2007 р., НАФТА. Такі «зовнішні» для МПНС угоди та механізми контролю,

створені на їх основі, інколи сприяють реалізації природоохоронних норм, але в більшості випадків – перешкоджають цьому, як буде показано в подальшому дослідженні.

Е. Лоука визначає таку характерну рису міжнародних інструментів у сфері охорони навколишнього середовища: кількість договорів типу «наказ-і-контроль» (англ. – «*command-and-control*»), в яких передбачено конкретні зобов'язання сторін і механізми їх здійснення, зросла, однак з'явилися й інші угоди, в яких передбачено, крім традиційних зобов'язальних або заборонних норм, уповноважувальні норми – економічні інструменти стимулювання виконання державами своїх зобов'язань за «екологічними» угодами (приклад – Кіотський і Монреальський протоколи) [95, с. 110–111]. М. Фіцморіс вказує на таку характерну рису сучасних міжнародних угод з охорони навколишнього середовища, як можливість їх тимчасового застосування до остаточної і повної ратифікації усіма сторонами, тобто до вступу в силу. Наприклад, Сторони Конвенції про транскордонне забруднення повітря ухвалили резолюцію з метою «здійснення, якомога швидше і на попередній основі, тимчасової імплементації Конвенції» і «виконання зобов'язань відповідно до Конвенції ... до її вступу в силу» [100, с. 103–104]. Дипломатична конференція, на якій було ухвалено Конвенцію про безпечну та екологічно раціональну утилізацію суден 2009 р., також схвалила резолюцію про застосування її технічних стандартів до вступу в силу самого договору. О. Кісс і Д. Шелтон визначають таку характерну рису сучасних природоохоронних угод, як відсутність взаємності. Це означає, що принцип взаємності, характерний для більшості галузей міжнародного права, в МПНС не діє (як і в міжнародному гуманітарному праві та міжнародному праві прав людини) [98, с. 42]. Ми можемо доповнити перелік характерних рис сучасних багатосторонніх договорів з охорони довкілля – це створення на їх основі розгалуженої інституційної структури, зокрема механізмів з питань дотримання. Крім того, на нашу думку, важливою особливістю природоохоронних угод є регламентація прав і обов'язків не учасників, що в принципі є неправомірним з точки зору сучасного міжнародного права без чітко вираженої згоди цих держав. За загальним правилом, міжнародний договір не може створювати зобов'язань або прав для третьої держави без її на те

згоди (ст. 34 ВКПМД). Однак у договірній практиці трапляються випадки, коли договір зобов'язує треті держави поважати договори інших держав, наприклад, договори, які створюють певний об'єктивний режим – режим окремих територій (договори про демілітаризацію та нейтралізацію, Договір про Антарктику 1959 р.). При цьому обов'язок дотримуватися договору з боку учасників передбачає не лише його повагу, а й добросовісне та неухильне виконання; принцип *pacta sunt servanda* поширюється лише на учасників договору, тоді як принцип поваги договорів поширюється на всі держави, незалежно від їх участі в них. Таке зобов'язання випливає не з цих договорів, а з основних принципів міжнародного права [12, с. 75–77]. Наприклад, у Конвенції МАРПОЛ зазначено, що Сторони застосовують вимоги Конвенції також до суден держав, які не є Сторонами Конвенції, оскільки це необхідно, щоб для таких суден не створювалися більш сприятливі умови (ст. 5(4)). Це положення не передбачає жодних зобов'язань для суден третіх країн, а має на увазі використання всіх наявних засобів і можливостей із суворою відповідністю міжнародному праву у держав-учасниць для здійснення впливу на судна третіх країн. Таким чином, це положення закріплює не так зобов'язання третіх держав, як зобов'язання сторін договору.

Однак практиці МПНС відомі й такі випадки, коли договір фактично регламентує права та обов'язки не учасників в «обхід» принципу вираження згоди державами на обов'язковість певних природоохоронних норм, що супроводжується настанням небажаних наслідків для цих не учасників та практичним порушенням їх свобод. Так, Угода про транскордонні рибні запаси 1995 р. містить п. 4 ст. 8, згідно з яким тільки ті держави, які є членами міжнародної рибогосподарської організації, або учасницями відповідної домовленості, або погоджуються на застосування заходів щодо збереження та управління, введених такою організацією або домовленістю, мають доступ до промислових ресурсів, до яких застосовуються заходи щодо збереження та управління. Таким чином, якщо держава – учасниця Угоди 1995 р. не вступає в члени регіональної рибогосподарської організації або не бере участь у регіональній домовленості, вона позбавляється права на промисел ресурсів, чим обмежується одна із свобод відкритого моря – свобода рибальства.

Виконання цієї умови забезпечено положеннями ст. 17, яка не звільняє держави, що не приєдналися, від співпраці і зобов'язує їх встановлювати заборону суднам, що плавають під їхнім прапором, на видобуток запасів транскордонних рибних запасів і запасів далеко мігруючих риб у районах, де діють такі домовленості, з тим щоб не підривати ефективність таких регіональних заходів [125]. Стаття 21 далі встановлює систему заходів забезпечення виконання зазначених положень, відповідно до яких держава – член регіональної організації з рибальства має право здійснювати висадку на борт і огляд рибальських суден, що плавають під прапором держави – учасниці Угоди, незалежно від того, чи є така держава також і членом регіональної організації. На сьогодні держави уклали понад 1000 регіональних і двосторонніх угод у цій сфері та заснували близько 30 регіональних рибогосподарських організацій, у рамках яких щорічно встановлюється оптимально допустимий вилов і розподіляється між державами-членами. Таким чином, свобода рибальства в Угоді 1995 р. підлягає значному обмеженню, що не раз критикувалося в доктрині міжнародного права. Угода непрямо забезпечує застосування заходів із збереження, встановлених регіональними рибогосподарськими організаціями, до сторін, які не брали на себе жодних міжнародно-правових зобов'язань у цій сфері. Держави всупереч своїй волі змушені приєднуватися до регіональних домовленостей і вступати в регіональні рибогосподарські організації або вибирати інший спосіб – незаконного, нерегульованого і незареєстрованого рибальства (англ. – *illegal, unregulated and unreported fishing, IUU fishing*). З іншого боку, держава, яка стає учасницею Угоди 1995 р. і поки що не є учасницею регіональних договорів з рибальства, свідомо йде на такі обмеження своїх суверенних прав, отже, висловлює добровільну згоду на механізм реалізації зазначеного договору.

Усі ці характеристики міжнародних конвенцій з охорони довкілля відображають прагнення міжнародного співтовариства винайти такі способи їх здійснення, які б, з одного боку, залучали якомога більше держав до процесу укладання нових угод, враховували можливості відповідних суб'єктів міжнародного права в плані імплементації, полегшували процес виконання міжнародних зобов'язань, а з другого боку, за рахунок деталізації та конкретизації зобов'язань та

інших юридико-технічних прийомів, – змушували б держави все-таки виконувати ці зобов'язання та у необхідних випадках – підлягати заходам дозволеного примусу. Особливістю міжнародного екологічного права є те, що договірні природоохоронні норми здатні адаптуватися і змінюватися досить швидко шляхом укладення до рамкових чи парасолькових конвенцій додаткових угод, протоколів, технічних додатків, а також створення органів, які стежать за здійсненням та дотриманням цих договорів.

2.4. Роль актів «м'якого права» у створенні та реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища

Вчені відзначають, що екологічні вимоги формуються, значно випереджаючи «формалізовані юридичні процеси», адже останні залежать від загального стану міжнародних відносин, наявності матеріальних умов і політичної волі для прийняття державами договірних зобов'язань [126, с. 291–292]. У зв'язку з тим, що міжнародне право не завжди встигає відреагувати на ту чи іншу екологічну проблему, звернення суб'єктів правотворення до норм «м'якого права» видається певним виходом із ситуації. Звісно, таким нормам бракує зобов'язальної сили та дієвих механізмів нагляду за виконанням, проте застосування цього виду норм у міждержавних відносинах, їх подальша трансформація в норми міжнародних договорів чи звичаї, впровадження в акти національного законодавства чи рішення національних судів надає їм вагомого значення в процесі реалізації природоохоронних норм та принципів.

Ставлення вчених до «м'якого права» досить різне. Так, Ж. ДіМенто зазначає, що «м'яке право не обов'язково є слабшим правом, або меншим правом, або менш корисним правом» [93, с. 36]. М. Шоу вважає, що використання терміна «м'яке право» означає не те, що певний міжнародний інструмент чи положення певного міжнародно-правового акта є правом як таким, а те, що такі акти чи положення мають певне вагоме значення. Вчений вважає, що «м'яке право» не є правом [88, с. 117]. А. Бойль займає схожу позицію: термін «м'яке право», на його думку,

використовується для зручності описання різноманіття юридично не обов'язкових інструментів, які використовуються в сучасних міжнародних відносинах державами та міжнародними організаціями, які не є правом, проте можуть слугувати доказом існування права, а ефект від їх застосування в цьому аспекті фундаментальним чином не відрізняється від міжнародних договорів, які слугують таким само правотворчим цілям – досягнення консенсусу щодо норм і принципів [127, с. 141].

Через недоліки договірної чи звичаєвої форми міжнародної правотворчості суб'єкти міжнародного права намагаються виробити ті чи інші стандарти поведінки саме шляхом звернення до таких актів «м'якого права», що інколи дають змогу більш деталізовано й чітко сформулювати зобов'язання, які держави жодним чином не погодились би втілити у міжнародному договорі. З іншого боку, ми також погоджуємося з думкою М. М. Копилова, який визначає особливість механізму дії норм «м'якого права» таким чином: вони встановлюють не конкретні права та обов'язки, а загальні напрями взаємодії суб'єктів, а також встановлюють не юридичну, а політичну відповідальність у разі їх невиконання. Водночас це не заважає державам наполягати на необхідності їх послідовного дотримання та застосовувати з цією метою різні форми політичного, економічного чи іншого тиску [128, с. 36]. Більше того, бувають випадки, коли, як стверджує Т. Р. Короткий, «обов'язок їх [резолюцій та рекомендацій – актів «м'якого права»] реалізації носить міжнародно-правовий характер, оскільки заснований на договірній нормі». Автор цитує висновок 24 Резолюції Інституту міжнародного права «Ухвалення загальних багатосторонніх конвенцій та недоговірних інструментів, які мають нормативну функцію або мету» 1987 р., де йдеться про те, що резолюція пов'язує держави, які визнали її обов'язкову силу в договорі [57, с. 72–83]. Як приклад договірних зобов'язань, до яких за аналогією необхідно застосовувати норми права міжнародних договорів, Т. Р. Короткий наводить ті рекомендації Міжнародної морської організації, які обумовлені відповідними положеннями конвенцій. Так, на імперативний характер необхідності застосування Кодексу будівництва й устаткування суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом, указує пп.

в) п. 12 Правила 1. Правил запобігання забрудненню шкідливими рідкими речовинами, що перевозяться наливом, Додатка II Конвенції МАРПОЛ [57].

Норми «м'якого права» можуть слугувати початковим етапом розробки та ухвалення міжнародного договору, наприклад, Керівні принципи ЮНЕП щодо забруднення морського середовища із джерел на суходолі 1987 р. стали підґрунтям для ухвалення регіональних конвенцій з охорони морського середовища. Акти «м'якого права» також використовуються з метою тлумачення норм міжнародних договорів. Наприклад, резолюції і рішення конференцій сторін стосовно процедур з дотримання природоохоронних конвенцій, будучи актами «м'якого права» за своєю природою, переростають в акти юридично обов'язкового характеру для сторін з огляду на положення, які містяться щодо них у текстах конвенцій. Інший приклад – використання положень Каїрських керівних принципів ЮНЕП щодо екологічно безпечного управління небезпечними відходами 1987 р. з метою тлумачення поняття «екологічно безпечного управління» відходами, яке використовується у ст. 4 Базельської конвенції.

І. І. Лукашук відзначає, що термін «м'яке право» використовується для позначення двох нормативних явищ: в одному випадку мова йде про особливий вид норм міжнародного права, в другому – про неправові міжнародні норми. Перший вид норм не створює чітких, конкретних прав і обов'язків, а дає лише загальну установку [5, с. 124–125]. До них можемо віднести норми рамкових природоохоронних договорів, механізм реалізації яких залежить від подальшої конкретизації в додаткових протоколах. На думку В. В. Мицика, «Сенсовий зміст [таких] міжнародно-правових норм визначає їх регулятивну спрямованість, але не впливає на основну, визначальну властивість – їхній юридично обов'язковий характер» [1, с. 180]. О. Шпакович також зазначає, що в цьому випадку варто говорити не про «м'якість» правових норм договору, а про «м'якість» їх формулювань, оскільки Віденська конвенція 1969 р. не проводить різниці між «твердими» і «м'якими» міжнародними договорами [129]. Справді, міжнародний договір є обов'язковим для його учасників в цілому, а не стосовно окремих частин чи положень, крім випадків, якщо держава зробить відповідне застереження. Річ у

тім, що характер загальних «рамкових» зобов'язань просто робить неможливим ідентифікацію порушень та ускладнює процес правореалізації, тому виходом з цієї ситуації може бути тільки укладання додаткових угод, які б зробили цей процес більш зрозумілим та реальним.

Другий вид норм «м'якого права» міститься в резолюціях міжнародних організацій та конференцій, у спільних заявах та комюніке, має політичний механізм дії і породжує політичну, а не юридичну відповідальність [5, с. 127, 129]. Більшість рішень міжнародних міжурядових організацій не має юридично обов'язкової сили, однак вони здатні значною мірою впливати на формування та розвиток МПНС, наприклад, шляхом підтвердження існування міжнародно-правового звичаю, або самі являють собою форму *opinio juris*, або є підтвердженням практики держав, яка приводить до появи норм звичаєвого права [130, с. 104]. Прикладом таких рішень є резолюція ГА ООН «Економічний розвиток і охорона природи» 1962 р., Резолюція ГА ООН «Проблеми навколишнього для людини середовища» 1968 р., Всесвітня хартія природи, схвалена резолюцією ГА ООН 1982 р., Резолюція ГА ООН «Про історичну відповідальність держав за збереження природи Землі для нинішнього і майбутніх поколінь» 1980 р. Найбільш яскравими прикладами рекомендаційних актів є декларації принципів, схвалені на конференціях у Стокгольмі, Ріо-де-Жанейро і Йоганнесбурзі. Більшість авторів вважає, що перші дві стали нормами міжнародного звичаєвого права з огляду на їх подальше закріплення в міжнародних договорах, міжнародній судовій практиці, а також законодавчій та судовій практиці окремих держав. Так, уже згадуваний принцип 21 Стокгольмської декларації і принцип 2 Декларації Ріо-де-Жанейро знайшли своє відображення в таких юридично обов'язкових міжнародних документах: преамбула Міжнародної конвенції про захист рослин 1997 р., ст. 6 (3) Конвенції про охорону всесвітньої природної і культурної спадщини 1972 р., преамбула Лондонської конвенції, преамбула Віденської конвенції про охорону озонового шару, преамбула Конвенції про транскордонне забруднення повітря, ст. 3 Конвенції про біорізноманіття, преамбула Рамкової конвенції про зміну клімату, ст. 193 та ст. 194 (2) Конвенції ООН з морського права, преамбула Конвенції про транскордонний вплив

промислових аварій 1992 р., ст. 5 Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р., ст. 12 Конвенції про запобігання забрудненню Середземного моря 1976 р. та ін. Актами «м'якого права», які значним чином вплинули на становлення і розвиток МПНС, є також документи, схвалені спільно міжурядовими та неурядовими організаціями, наприклад, Всесвітня стратегія охорони природи, схвалена МСОП, ЮНЕП, ВФДП, ЮНЕСКО та ФАО в 1980 р., Стратегія «Турбота про Землю: Стратегія сталого існування», схвалена МСОП, ЮНЕП і ВФДП в 1991 р.

Своєрідним різновидом актів «м'якого права» є різноманітні керівні принципи поведінки держав. Наприклад, ЮНЕП сприяє розробці таких керівних принципів та кодексів поведінки в галузях, які ще не охоплені іншими міжнародно-правовими актами, що мають обов'язковий юридичний характер. Ці документи спрямовані на те, щоб спонукати уряди та інші зацікавлені сторони, як державні так і приватні, вживати заходів з охорони навколишнього середовища на добровільній основі. До них належать принципи, керівні положення і кодекси поведінки, наприклад, зі спільних природних ресурсів 1978 р., зі змін у погоді 1980 р., з обміну інформацією про небезпечні хімічні речовини в міжнародній торгівлі 1984, 1987 і 1989 рр., із забруднення морського середовища з наземних джерел 1987 р., з оцінки впливу на навколишнє середовище 1987 р., Кодекс етики в міжнародній торгівлі хімічними речовинами 1994 р., Міжнародні технічні керівні принципи щодо безпеки у сфері біотехнології 1995 р., Керівні принципи забезпечення дотримання багатосторонніх природоохоронних угод 2002 р. Значна кількість цих актів стали основою для розробки міжнародних договорів, решта використовується державними і недержавними акторами в повсякденній діяльності. Деякі з них слугують джерелом тлумачення положень міжнародних договорів. Подібні документи ухвалюють також ФАО, МАГАТЕ та інші спеціалізовані установи ООН. Незважаючи на те, що стандарти безпеки МАГАТЕ не мають юридичної сили, поступово активізується застосування їх державами на добровільній основі як глобального еталону для забезпечення захисту людей і навколишнього середовища від ядерних аварій та шкідливого впливу радіаційного опромінення [131]. Серед таких норм виділимо норми безпеки з радіаційного захисту, безпечного транспортування радіоактивних

матеріалів, безпеки поводження з радіоактивними відходами, стандарти безпеки з аварійної радіологічної ситуації. Потрібно зазначити, що норми МАГАТЕ стають обов'язковими для держав у тому випадку, якщо вони приймають допомогу Агентства [132]. Для самого Агентства вони завжди мають юридичну силу.

Акти «м'якого права» можуть слугувати доказом *opinio juris*, являти собою авторитетне керівництво з тлумачення чи застосування договору або виступати погодженими стандартами для імплементації більш загальних положень договору чи норм звичаєвого права [108, с. 34]. Незважаючи на те, що такі акти не мають юридично зобов'язальної сили, їх вплив на процеси нормотворення та правореалізації в природоохоронній сфері складно переоцінити. Держави звичайно їх дотримуються і, навіть більше, імплементують в національне право внесенням аналогічних за змістом норм до національного законодавства [129, с. 174]. Більше того, наприклад, у деяких спеціалізованих установах ООН встановлено систему контролю за виконанням рекомендаційних актів, а міжнародні фінансові установи часто обумовлюють надання фінансової допомоги державі реалізацією відповідних норм «м'якого права» у їх внутрішньому праві [129].

Більшість учених сходиться на думці, що до джерел «м'якого права» належать резолюції, декларації, рішення міжурядових організацій та їх органів, політичні акти міжнародних конференцій та інші документи, які мають не юридичну, а морально-політичну силу (кодекси поведінки, керівні принципи). Водночас таке явище, як рішення органу міжнародної конвенції стосовно невиконання державою своїх зобов'язань, не знайшло свого місця в цій класифікації. Ми проаналізуємо природу таких рішень у розділі 4.

2.5. Односторонні акти держав у процесі створення міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища

У науковій літературі розгортається дискусія з приводу правомірності односторонніх актів держави (або унілатералізму – від англ. *unilateralism*), які застосовуються з метою охорони навколишнього середовища, а також можливості визнання їх джерелами міжнародного права. Проблема є особливо актуальною для

міжнародного права навколишнього середовища, оскільки внаслідок застосування односторонніх актів може підвищуватися або, навпаки, знижуватися ефективність реалізації міжнародних природоохоронних угод, а самі односторонні акти в окремих випадках визнаються ефективним засобом впровадження природоохоронних норм та принципів. Загальні питання односторонніх актів досліджувалися в працях таких учених, як С. Мельник, Х. Берберіс, І. Бройтц, Дж. Гарнер, В. Деган, А. Джерсон, П.-М. Дюпуї, Ж.-П. Жаке, Р. Каламкарян, С. Карбоне, Ч. Кісс, А. МакНейр, Ф. Пфлюгер, М. Рейсман, А. Рубін, В. Седеньо, Ф. Франціоні, К. Чінкін; питання унілатералізму в галузі охорони навколишнього середовища – у працях переважно зарубіжних науковців: М. Баєрса, Д. Боданського, Дж. Брунні, Б. Чазорнеса.

«Керівні принципи, що застосовуються до односторонніх заяв держав, здатних призвести до виникнення юридичних зобов'язань», ухвалені Комісією міжнародного права ООН у 2006 р., у випадку їх остаточного схвалення у формі міжнародного договору регулюватимуть лише один з видів односторонніх актів держав – односторонніх актів *stricto sensu*, тобто лише актів у формі офіційних заяв, сформульованих державою з наміром взяти на себе зобов'язання згідно з міжнародним правом. Такі заяви не повинні покладати ніяких зобов'язань на інші держави [133]. Проте у сфері охорони навколишнього середовища трапляються випадки, коли держави шляхом односторонніх дій не так беруть на себе зобов'язання, як закріплюють за собою певні права щодо охорони чи експлуатації природних ресурсів поза межами національної юрисдикції, тим самим покладаючи зобов'язання на інші держави, або, навпаки, взагалі відмовляються від виконання взятих на себе зобов'язань за міжнародним договором чи-то з метою природоохоронною, чи-то з протекціоністською. Незважаючи на те, що такі види односторонніх актів, на перший погляд, суперечать міжнародному праву, вони отримують неоднозначну оцінку та викликають гострі дискусії в наукових колах.

Як у доктрині, так і в міжнародній договірній та судовій практиці відсутній єдиний та однозначний підхід до питання правомірності односторонніх актів держав у сфері охорони навколишнього середовища. Наприклад, принцип 12 Декларації Ріо-де-Жанейро лише вказує на те, що державам слід утримуватися від

односторонніх дій з вирішення екологічних проблем поза межами юрисдикції країни, яка здійснює імпорт, і що заходи у зазначеній сфері повинні, наскільки це можливо, ґрунтуватися на міжнародному консенсусі [134, с. 687–692]. В Йоганнесбурзькій декларації зі сталого розвитку 2002 р. держави-учасниці також висловили свою прихильність зміцненню багатосторонності [135]. У деяких справах, розглянутих органами з вирішення спорів СОТ, наприклад, *US-Tuna-Dolphin I* (1990), *US-Tuna-Dolphin II* (1994), *US-Shrimp-Turtle* (1998), практика односторонніх актів США, які обмежували міжнародну торгівлю з метою збереження природних ресурсів, засуджується. Проте під час перегляду рішення по справі *US-Shrimp-Turtle* (2001) Апеляційний орган СОТ дійшов протилежного висновку.

Р. А. Каламкарян поділяє односторонні юридичні акти держав на три групи: 1) акти, що створюють нові зобов'язання для держави, яка їх декларує (обіцянка, визнання); 2) акти, що підтверджують і забезпечують права держави (протест); 3) акти, за допомогою яких держава відмовляється від певних суб'єктивних прав в будь-якій галузі (відмова) [136, с. 39]. Окремо науковець зазначає про роль односторонніх актів визнання і протесту як конститутивних елементів звичаю і як доказ суб'єктивного елементу: загальна і постійна практика держав здатна створювати звичаєві норми; ця практика може мати вигляд різних актів – поряд з договорами, рішеннями міжнародних судових органів, актами національного законодавства, важливе місце в цьому переліку займають односторонні юридичні акти. Зазначені акти, які самі по собі не є ініціаторами створення звичаю, являють собою реакцію держави на вже існуючий акт, дію чи поведінку іншої держави [136, с. 39]. І саме оця перша дія чи поведінка становить для нас особливий інтерес, оскільки є одностороннім актом, який слугує першою ланкою у створенні міжнародної звичаєвої чи договірної норми. В Комісії ООН з міжнародного права викликає труднощі характеристика саме тих односторонніх актів, які безпосередньо пов'язані з кристалізацією міжнародно-правового звичаю [137]. Ці акти в широкому їх значенні є предметом нашого дослідження.

Оскільки традиційна класифікація односторонніх актів держав не враховує особливостей МПНС, а деякі види цих актів взагалі не застосовуються в природоохоронній практиці, варто звернутися до сучасних концепцій та розумінь сутності унілатералізму у сфері охорони довкілля. Усі традиційні ознаки унілатералізму характерні й для односторонніх актів у зазначеній галузі: чітко виражений намір держави-автора, здатність актів викликати міжнародно-правові наслідки, відсутність необхідності їх формального прийняття іншими державами, крім випадків, коли такі акти зачіпають інтереси третіх сторін, публічний характер [138, с. 82-86, 88-91, 93]. За загальним правилом, якщо односторонній акт зачіпає інтереси третіх сторін, зокрема породжує для них міжнародно-правові зобов'язання, він потребує згоди цих сторін. Однак у доктрині міжнародного права визнається, що в низці випадків можливе відхилення від принципу *pacta tertiis nec nocent nec prosunt*, а саме – при ухваленні актів суверенної влади, які, наприклад, визначають ширину морських просторів [138, с. 90] з метою експлуатації чи охорони природних ресурсів. У рішенні по справі про рибальство 1951 р. (англо-норвезький спір) МС ООН визнав правомірними односторонні акти законодавства Норвегії, якими вона визначала ширину свого територіального моря у зв'язку з відсутністю будь-яких протестів з боку інших держав [89].

Ми підтримуємо класифікацію Б. Чазорнеса, який поділяє односторонні акти держав у сфері охорони навколишнього середовища на декілька видів: 1) ті, які породжують нові міжнародно-правові зобов'язання і 2) ті, які націлені на імплементацію існуючих міжнародно-правових норм [139]. Щодо перших, то прикладом таких актів, які не викликають сумнівів з приводу своєї «нормативності» та зобов'язального характеру з точки зору міжнародного права, можна назвати обіцянку вищих посадових осіб Франції, надану публічно в односторонньому порядку, припинити проведення подальших випробовувань ядерної зброї в атмосфері на південному Тихоокеанському узбережжі, яке Міжнародний Суд ООН визначив як міжнародно-правове зобов'язання у справі про випробовування ядерної зброї 1974 р. [140]. Або ж обіцянка Японії, надана перед Міжнародним трибуналом з морського права, про припинення експериментальної програми з рибальства до

серпня 1999 р., про яку згадав Трибунал у своєму рішенні по справі щодо південного блакитного тунця 1999 р. [141].

У 2009 р. на Конференції Сторін РКЗК у Копенгагені США публічно пообіцяли скоротити викиди парникових газів на 17% порівняно з 2005 роком до 2020 року, на 42% – до 2030 року і на 83% – до 2050 року [142], що визнається урядом США альтернативою приєднання до Кіотського протоколу. Зазначена обіцянка була перепроваджена в офіційній ноті Секретаріату Конвенції. ЄС, у свою чергу, дав обіцянку скоротити викиди парникових газів на 20% порівняно з 1990 р., але заявив про свою готовність підняти цифру до 30%, якщо США та інші найбільші забруднювачі візьмуть на себе такі самі зобов'язання. Однак, на відміну від двох попередніх видів односторонніх актів, юридична чинність цих зобов'язань держав поки що не оспорювалася в міжнародних судах. Тим більше, що досягнення компромісу в переговорах з укладення нової угоди зі зміни клімату на заміну Кіотському протоколу супроводжується постійною зміною позицій різних держав у відповідь на ті чи інші заяви та дії інших держав, нові наукові дані стосовно впливу антропогенних викидів на стан атмосфери, економічні фактори, отже, постійно змінюється й обсяг міжнародно-правових зобов'язань, які держави готові на себе взяти.

Щодо використання такого одностороннього акту, як відмова, доцільно звернутися до рішення МС ООН у справі про деякі фосфатні землі в Науру 1992 р., у якій Республіка Науру вимагала від Австралії компенсацію за шкоду, заподіяну в результаті видобутку фосфатів на своїй території за часів існування мандатної системи Ліги Націй (80% усіх ґрунтів виявилися спустошеними і неродючими). Австралія стверджувала, що Науру ще до набуття незалежності відмовилася від усіх претензій стосовно проведення реабілітації фосфатних земель, свідченням чого є Угода 1967 р., а також виступи представників Науру під час дебатів в ООН, які привели до припинення системи опіки над Науру. Однак Суд постановив, що така відмова не була явно вираженою та недвозначною, зокрема її не можна виводити з Угоди 1967 р., яка не містила чіткої однозначної відмови уряду Науру від раніше заявлених претензій. Так само Суд відхилив і аргументи Австралії стосовно

існування відмови, яку вона виводила з виступів представників Науру під час дебатів в ООН [143, с. 247–250]. Таким чином, Суд підтвердив, що відмова від прав чи претензій має бути чітко і явно висловленою, а не такою, що мається на увазі. Ще один приклад відмови у МПНС – відмова західних держав висувати будь-які претензії СРСР про виплату компенсації за шкоду, заподіяну випадінням радіоактивних опадів, як наслідок аварії на Чорнобильській АЕС, хоча деякі держави (ФРН, Сполучене Королівство) зарезервували за собою право зробити це в майбутньому, якщо з'являться відповідні підстави.

Прикладами односторонніх актів держав, які викликають сумніви з приводу своєї «нормативності» та зобов'язального характеру з точки зору міжнародного права, можуть слугувати:

А) Декларації про проголошення суверенітету на райони та природні ресурси, які знаходяться поза межами національної юрисдикції. Такі декларації, як правило, мали утилітаристський характер, тобто проголошувалися не так з метою охорони природних ресурсів, як з метою їх ефективного використання. Прикладом може слугувати Прокламація Трумена 1945 р. стосовно природних ресурсів морського дна континентального шельфу, в якій США проголосили державний суверенітет та юрисдикцію над районами, прилеглими до узбережжя США, таким чином порушивши раніше встановлену міжнародно-правову норму про право держави поширювати свій контроль на природні ресурси континентального шельфу в межах 12 морських миль. У зв'язку з тим, що низка держав активно наслідувала приклад США, зазначений односторонній акт став першим етапом у формуванні спочатку звичаєвої, а потім і договірної норми, яка знайшла своє остаточне оформлення у Женевській конвенції про континентальний шельф 1958 р. При розгляді справи про континентальний шельф Північного моря 1969 р. МС ООН відзначив, що Прокламація Трумена має особливий статус; вона стала точкою відліку у формуванні позитивного права стосовно континентального шельфу [139, с. 31].

Б) Акти законодавства, спрямовані на охорону (а не використання!) природних ресурсів поза межами національної юрисдикції, та заходи, застосовані для їх імплементації. Найбільш ранній приклад – декларація США про право

охороняти морських котиків у районах поза межами 3-мильної зони (на яку в ті часи поширювався державний суверенітет), яка стала приводом для розгляду спору між США та Великою Британією в міжнародному арбітражі у 1893 р. Актом Конгресу 1868–1873 рр. було покладено заборону на виловлювання морських котиків на островах Прибилова та в прилеглих водах, при цьому не надано ніякого визначення таких «прилеглих вод». У 1886 р. США захопили декілька британських суден, які здійснювали промисел котиків у цих водах на відстані 60 миль від берега, тобто у відкритому морі. США стверджували, що вони мають право захищати котиків за межами 3-мильної зони шляхом обмеження діяльності, пов'язаної з їхнім промислом, як законний власник цих тварин та опікун законної індустрії в США. Велика Британія обстоювала своє право на свободу рибальства у відкритому морі. Арбітраж виніс рішення на користь Великої Британії і зобов'язав США відшкодувати іншій стороні завдану шкоду [144]. У 1902 р. арбітраж виніс ще одне подібне рішення по справі, проте сторонами у ній виступали США та Росія. Хоча арбітраж в обох випадках виніс рішення на захист свободи відкритого моря, вони мали позитивне значення для розвитку міжнародного екологічного права: в 1911 р. Велика Британія, Японія, США і Росія уклали Конвенцію про заходи щодо збереження та захисту морських котиків у Північній частині Тихого океану.

Канадський закон про попередження забруднення арктичних вод 1970 р. не претендував на встановлення суверенітету, однак наділяв канадський уряд широкими повноваженнями щодо регулювання судноплавства в районі 100 морських миль від канадського арктичного узбережжя (аж до затримання іноземного судна у випадку скидання заборонених відходів, порушення правил плавання по зонах безпеки або мінімальних технічних стандартів для суден). Закон не відповідав існуючим міжнародно-правовим звичаєвим нормам, які стосувалися статусу арктичних морів, викликав протест з боку США, однак внаслідок мовчазної чи явно вираженої підтримки з боку більшості держав сприяв появі нової звичаєвої норми, яка знайшла своє остаточне закріплення у ст. 220 і 234 Конвенції ООН з морського права [145]. Інший приклад – Канадський закон про внесення змін до Закону про охорону прибережних рибних ресурсів 1994 р., який дозволяв урядовим

органам здійснювати арешт іноземних суден у випадку порушення природоохоронних заходів, що затверджувалися державами – членами Організації з рибальства в Північно-Західній Атлантиці (англ. – *NAFO*) або Канадою в односторонньому порядку. Таким чином, дії Канади означали розширення повноважень держави за межі 200-мильної виключної економічної зони, що суперечило положенням Конвенції ООН з морського права 1982 р. і спричинило низку протестів з боку інших держав. У 1995 р. на підставі зазначеного закону Канада заарештувала іспанське судно, яке займалося рибальством за 245 миль від канадського узбережжя, що послугувало приводом до порушення справи в МС ООН (справа про розмежування юрисдикції у сфері управління рибними ресурсами 1998 р. між Іспанією та Канадою). Суд ухвалив рішення, що він не має юрисдикції у цій справі [146]. У 1995 р. було укладено Угоду про здійснення положень Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р., які стосуються збереження транскордонних рибних запасів і запасів далеко мігруючих риб та управління ними, 1995 р., що дозволила державам-учасницям здійснювати огляд та інспекцію іноземних суден у відкритому морі, а також направляти судна до порту, якщо є всі підстави вважати, що воно порушує природоохоронні заходи, встановлені регіональною або субрегіональною організацією з рибальства. Таким чином, ця угода засвідчила правомірність односторонніх дій Канади у 1994–1995 рр.

Ще один останній за часом приклад – справа про меч-рибу, коли Чилі на підставі Закону про рибальство заборонила розвантажувати меч-рибу, виловлену суднами ЄС у водах, прилеглих до виключної економічної зони Чилі (!), в чилійських портах, і як наслідок – заборонила транзит цього виду риби через свої порти.

До цієї ж групи односторонніх актів віднесемо введення ЄС податку на викиди парникових газів з авіадвигунів повітряних суден всіх держав, які здійснюють політ, виліт чи посадку на території держав – членів Союзу, який буде збиратися з 30 квітня 2013 року. Зазначені заходи є односторонніми, суперечать правилам СОТ, а також Чиказькій конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. Оскільки викиди з авіадвигунів вилучені зі сфери дії Кіотського протоколу,

будь-які заходи боротьби зі зміною клімату внаслідок діяльності цивільної авіації повинні розроблятися в рамках ІКАО. ЄС заявив, що відкладе введення свого екологічного податку, якщо ІКАО схвалить багатосторонній документ у зазначеній галузі. Тим часом 21 лютого 2012 р. представники 29 держав підписали Московську декларацію, в якій висловили готовність застосувати проти ЄС контрзаходи у випадку введення в дію податку на викиди з авіадвигунів [147; 148]. Незважаючи на суперечливість односторонніх заходів ЄС з точки зору сучасного міжнародного права, все ж таки вони можуть спонукати держави до пошуку багатосторонніх форм співпраці у зазначеній сфері.

В) Активні дії з метою охорони навколишнього середовища, вжиті не на основі актів законодавства, наприклад, бомбардування у відкритому морі британськими повітряними силами лівійського танкера «Торрі Каньон» з метою попередження розливу нафти на британському і французькому узбережжях в 1967 р. Внаслідок цього інциденту було ухвалено багатосторонню угоду – Конвенцію про втручання у відкритому морі на випадок аварій, що призводять до забруднення нафтою, 1969 р., яка дозволила державам вживати у відкритому морі такі заходи, які виявляться необхідними для попередження, зменшення чи подолання серйозної небезпеки забруднення або загрози забруднення моря нафтою внаслідок морської аварії.

Г) Заборона імпорту продуктів і товарів іноземного походження, процес чи метод виробництва або спосіб видобування яких не відповідає вимогам національного природоохоронного законодавства (тобто заходи екстериторіального характеру). Приклади – рішення СОТ у справах *US-Tuna-Dolphin I* (1990), *US-Tuna-Dolphin II* (1994), *US-Shrimp-Turtle* (1998) та *US-Shrimp-Turtle* (2001), які концентрувалися на аналізі питання про можливість виправдання природоохоронних односторонніх дій США (охорона дельфінів і черепах поза межами національної юрисдикції) положеннями торговельних угод СОТ, а саме – ст. XX ГАТТ. В останньому рішенні зазначалося, що, незважаючи на вчинені США односторонні дії, тривалі та серйозні зусилля доброї волі, продемонстровані американським урядом у досягненні багатосторонньої угоди щодо охорони

морських черепах, є повністю виправданими в сенсі ст. XX ГАТТ. Розглянуті в рамках СОТ спори *Shrimp-Turtle* 2001 р. та *Tuna-Dolphin* 1994 р. послугували укладенню міжнародних угод: Меморандуму про взаємопорозуміння стосовно збереження та управління популяціями морських черепах і охорони місць їх існування в Індійському океані та Південно-Східній Азії під егідою Боннської конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин 1979 р. та Угоди щодо зниження смертності дельфінів у Східній частині Тихого океану 1994 р. Деякі дослідники відзначають позитивний вплив таких актів торгово-економічного характеру на розвиток міжнародного права навколишнього середовища. Наприклад, Поправка Пеллі, ухвалена Конгресом США у 1971 р., яка дозволяє президенту застосовувати торгове ембарго проти держав, чиї дії знижують ефективність заходів у рамках Міжнародної конвенції з регулювання китобійного промислу 1946 р. або Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення, 1973 р., сприяла новим природоохоронним ініціативам та припиненню практики, яка шкодить екології: приєднанню інших держав до конвенцій та зняттю ними своїх застережень до них [149].

Що стосується групи односторонніх актів держав, які спрямовані на імплементацію існуючих міжнародно-правових норм, то серед них є такі, котрі не викликають сумнівів з приводу своєї правомірності. Наприклад, це заборона імпорту особливо небезпечних хімічних речовин, прийнята державою в односторонньому порядку на основі положень Роттердамської конвенції, або небезпечних відходів – на основі Базельської конвенції, або стійких органічних забруднювачів – на основі Стокгольмської конвенції. Відмова держави ратифікувати багатосторонню угоду, спрямовану на боротьбу з глобальним забрудненням навколишнього середовища (наприклад, відмова США ратифікувати Кіотський протокол до РКЗК та підписати Картахенський протокол з біобезпеки до Конвенції про охорону біорізноманіття), – односторонній акт держави, який можна розглядати як такий, що підриває основи міжнародного правопорядку. Втім, неприєднання США до ключових багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища і вчинення односторонніх природоохоронних дій знаходить пояснення в американській

науковій літературі: міжнародне право обмежує національний суверенітет, не бере до уваги внутрішні особливості конкретної країни, а після подій 11 вересня 2001 р. відбулося зміщення пріоритетів зовнішньої політики США до всебічного забезпечення національної безпеки [150]. З іншого боку, відмова США ратифікувати, наприклад, Кіотський протокол може розглядатися як позитивна стимулююча природоохоронна ініціатива: згідно з резолюцією Сенату, ухваленою з цього питання, США не приєднуватимуться до цього договору, поки в його текст не будуть включені також зобов'язання країн, що розвиваються, зі скорочення викидів парникових газів.

Таким чином, унілатералізм – не завжди неправомірне явище; інколи односторонні дії держав в умовах неминучої загрози навколишньому середовищу бажаніші, ніж довготривалі неефективні багатосторонні переговори з укладення відповідної угоди, тим більше їм надається перевага перед бездіяльністю, яка може сприяти деградації довкілля. Деякі вчені-теоретики й політики вважають, що краще вдатися до односторонніх дій для врегулювання термінової екологічної проблеми, ніж не вживати ніяких заходів взагалі внаслідок відсутності міжнародно-правових домовленостей у певній сфері. Тим більше, що унілатералізм інколи породжує мультилатералізм (багатосторонність): як правило, односторонні акти засвідчували наявність важливої і термінової проблеми, спонукали уряди зацікавлених держав до пошуку універсальних ефективних механізмів співпраці, наприклад, у формі укладення міжнародного договору. З іншого боку, унілатералізм визначається одним із чинників фрагментації та однією з перепон до ефективної реалізації міжнародного права взагалі і міжнародного права навколишнього середовища зокрема. Нині превалює думка про те, що унілатералізм небажаний у міжнародному праві, суперечить основам міжнародного правопорядку, тому повинен бути заміщений багатосторонніми формами співробітництва.

У певних, чітко обумовлених випадках односторонні акти держав можуть породжувати міжнародно-правові зобов'язання, проте це не означає, що вони є джерелами міжнародного права. У крайньому випадку такі акти можуть розглядатися як початковий етап становлення міжнародно-правового звичаю –

формування постійної одноманітної загальної практики (у формі мовчазної згоди або ж активної підтримки такої практики), яка потребує подальшого визнання з боку держав як юридично обов'язкова (*opinio juris*). Унілатералізм тісно пов'язаний з поняттям крайньої необхідності, яка здатна виправдати звернення держави до односторонніх дій, однак з дотриманням чітко визначених умов. Посилання сторін спору на стан крайньої необхідності в екологічних питаннях у тому сенсі, в якому вона відображена у Проекті статей Комісії міжнародного права про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., по-різному розцінювалося міжнародними судовими та арбітражними установами (рішення арбітражного трибуналу у справі про озеро Лану 1957 р., рішення арбітражного трибуналу у справі про тихоокеанські морські котики 1893 р., рішення МС ООН у справі Габчиково-Надьмарош 1997 р., рішення МС ООН у справі щодо розмежування юрисдикції у сфері управління рибними ресурсами 1998 р.). Трактування «істотного інтересу» держави, якому загрожує серйозна і неминуча небезпека, у тому числі в галузі охорони навколишнього середовища, має здійснюватися в кожному конкретному випадку з урахуванням обставин справи. Однозначної відповіді на запитання, є унілатералізм законним чи ні, не існує. Так чи інакше, унілатералізм – це реалізація суверенітету держави, що проявляється в праві останньої приймати рішення стосовно своєї внутрішньої і зовнішньої політики в односторонньому порядку. Питання лише в тому, має право держава в конкретному випадку діяти односторонньо чи зобов'язана вступити в багатосторонні переговори щодо вирішення певної проблеми. Односторонні акти держав, будучи протиправними в процесуальному плані, можуть бути виправданими у зв'язку з їх законною метою чи позитивним досягнутим результатом. При цьому необхідною умовою їх визнання є принцип співрозмірності досягнутих цілей/результату і методів/наслідків для інших держав, світової спільноти та глобальної екології [151]. Односторонні акти прямо не заборонені міжнародним правом, однак вони повинні відповідати основним принципам міжнародного права і не суперечити основоположним принципам міжнародного права навколишнього середовища та існуючим домовленостям на міжнародному рівні.

2.6. Роль системи спеціальних принципів міжнародного права навколишнього середовища у забезпеченні реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм

Принципові засади МПНС у комплексному вигляді не сформульовані і можуть бути виявлені за допомогою аналізу значної кількості природоохоронних договорів та інших актів нормоутворюючого характеру [152, с. 599], а також міжнародної судової практики. Те, що на сьогодні відсутній єдиний юридично обов'язковий акт, який би містив всеосяжну кодифікацію принципів МПНС, не означає, що такі принципи відсутні. Принципи МПНС, що містяться в рекомендаційних документах, якими є Декларація Ріо, Стокгольмська декларація, Йоганнесбурзька декларація, Всесвітня хартія природи, Всесвітня стратегія охорони природи, Міжнародний пакт з навколишнього середовища та розвитку 1995 р., згодом знаходять своє відображення в універсальних або регіональних природоохоронних угодах, юридично обов'язкових актах міжнародних організацій, закріплюються в національному законодавстві, а деякі з них стають звичаєвими нормами міжнародного права, що підтверджується в рішеннях міжнародних судових та арбітражних органів і доктринальних поглядах авторитетних вчених у досліджуваній галузі. Принципи МПНС – явище порівняно нове з огляду на те, що сама галузь зародилася не так давно. Практика держав і міжнародних установ, на жаль, не вирізняється одноманітністю й сталістю, щоб можна було з цілковитою впевненістю говорити про чітку сформовану систему принципів МПНС. Поведінка і позиція держав щодо констатації існування того чи іншого принципу досить обережні, тому що пов'язані з темою відповідальності і компенсації за збиток. Критерієм для встановлення принципу є джерела міжнародного права, в яких цей принцип повинен бути чітко сформульований і визнаний державами як імперативна норма, а не як рекомендація чи побажання, а додатковим підтвердженням існування того чи іншого принципу може бути його визнання в міжнародних судових або арбітражних рішеннях [1, с. 515–516]. Як справедливо стверджує Н. О. Соколова,

«щоб та чи інша норма розглядалася як спеціальний принцип МПНС, вона повинна визначати його зміст, мати істотне, основоположне значення для регулювання відносин у сфері охорони навколишнього середовища, знаходити постійне застосування в практиці держав, у тому числі при вирішенні спорів, міститися не лише в преамбулі, але й в основному тексті договору, розглядатися доктриною як повноцінна міжнародно-правова норма» [153, с. 97]. На нашу думку, на «звання» принципу МПНС можуть претендувати: принцип невід'ємного суверенітету над природними ресурсами, принцип незаподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав і районів, що перебувають за межами національної юрисдикції, принцип попередньої оцінки впливу на природне середовище, принцип обміну інформацією та консультацій у сфері навколишнього середовища. Принцип перестороги, принцип спільної, але диференційованої відповідальності держав, принцип сталого розвитку, принцип «забруднювач платить» є принципами, які перебувають у стані формування.

Реалізація будь-якого принципу МПНС залежить від низки факторів, серед яких виділимо: 1) зміст принципу – наскільки явно і чітко він формулює права і обов'язки держав незалежно від форми вираження – договірної чи звичаєвої; 2) механізм імплементації – які засоби та інструменти використовуються для впровадження принципу в життя, наскільки однозначно окреслений момент, з якого принцип вступає в дію; 3) сфера дії – стосується принцип виключно транскордонної діяльності, районів за межами національної юрисдикції чи також поширює свою дію на територію в межах державних кордонів, всередині держави; 4) статус принципу – наскільки він застосовується в міжнародній договірній та судовій практиці, а також у національному законодавстві держав та рішеннях національних судів; який стан сучасної доктрини щодо визнання за принципом статусу принципу міжнародного права, галузевого міжнародно-правового принципу, загального принципу права або лише процедурного зобов'язання чи технічного прийому, який використовується для реалізації інших принципів та норм МПНС. Проаналізуємо застосування перелічених вище принципів відповідно до цих критеріїв.

Спільний для міжнародного економічного права та МПНС принцип невід'ємного суверенітету над природними ресурсами сьогодні неможливо реалізувати без іншого принципу МПНС – принципу незаподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав і районів, що перебувають за межами національної юрисдикції. Обидва принципи доповнюють і обмежують один одного: перший принцип обмежується другим у тому сенсі, що право держави на експлуатацію природних ресурсів не є абсолютним і має здійснюватися з урахуванням прав та інтересів інших держав і всього світового співтовариства у сфері використання та охорони природних ресурсів. Найбільшого обмеження принцип суверенітету дістав з розвитком міжнародно-правового режиму природних ресурсів спільного використання [154; 155] і, зокрема, зі створенням та функціонуванням різноманітних охоронюваних територій [156, с. 12, 114, 256]. Здійснення суверенітету над природними ресурсами означає не стільки право виключати інших (так зване *jus axcludendi alios*), скільки розвиток зобов'язання «співробітничати для благополуччя міжнародного співтовариства в цілому» [157, с. 14]. Принцип незаподіяння шкоди навколишньому середовищу районів, що перебувають за межами національної юрисдикції, вніс відповідні обмеження у традиційні свободи користування міжнародними територіями: водами Світового океану – МПНС встановило суттєві обмеження на експлуатацію морських живих ресурсів у відкритому морі; космічним простором – основні угоди щодо космосу містять низку природоохоронних настанов. Цей принцип також визначив критерії обмеження та умови правомірності антропогенної діяльності в просторах, які належать до спільної спадщини людства, – в Антарктиці, на Місяці і небесних тілах, Міжнародному районі морського дна. Принцип невід'ємного суверенітету над природними ресурсами і принцип не заподіяння шкоди навколишньому середовищу знайшли своє застосування у міжнародній судовій практиці (наприклад, у рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про відведення вод річки Маас 1937 р., арбітражного трибуналу у справі про плавильний завод у Трейлі 1941 р., у справі про озеро Лану 1957 р.), більше того, вони визнаються нормами звичаєвого міжнародного права. Водночас існують певні складнощі в реалізації принципу

незаподіяння шкоди довкіллю інших держав у абсолютній, найбільш широкій його формі: загальна заборона спричиняти транскордонну шкоду є неприйнятною, оскільки здатна вразити найбільш слабкі економіки в непропорційний спосіб [158, с. 582].

Принципи обміну інформацією та консультацій у сфері навколишнього середовища знайшли достатньо широку підтримку в міжнародній договірній (наприклад, ст. 3–5 Конвенції про транскордонне забруднення повітря) та судовій практиці (рішення арбітражного трибуналу у справі про озеро Лану 1957 р., рішення МС ООН у справах про розмежування юрисдикції у сфері рибальства 1974 р. і 1998 р., рішення відповідних міжнародних судових установ у справі про завод з виробництва оксидного палива). Особливості їхньої реалізації, що будуть досліджуватися нами далі, полягають у продовжуваному характері зобов'язання держав. У коментарі Комісії міжнародного права до статті 12 щодо обміну інформацією Проекту статей про попередження транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності 2001 р. зазначається, що обов'язок попередження, який ґрунтується на концепції належної обачності, – це не одномоментне зусилля, а низка продовжуваних зусиль, які починаються з моменту підготовки діяльності та тривають увесь період її реалізації [159, с. 165]. Неналежне виконання державами своїх зобов'язань з обміну інформацією, консультацій та проведення переговорів є свідченням недотримання ними принципу незаподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав і районів, що перебувають за межами національної юрисдикції. Зазначені принципи разом із принципом оцінки впливу на навколишнє середовище – це ланки одного процесу, який дає змогу забезпечити реалізацію принципу незаподіяння шкоди довкіллю. Держави повинні вступати в консультації для досягнення прийнятного рішення стосовно заходів, яких слід вжити з метою попередження значної транскордонної шкоди, на основі справедливого балансування і зважування інтересів зацікавлених держав, однак жоден міжнародно-правовий документ не дає однозначної відповіді на запитання, чи має право держава походження продовжувати діяльність, яка, незважаючи на всі виконані заходи попередження, виконання обов'язку з обміну інформацією, консультацій та

переговорів, все-таки спричинить значний транскордонний негативний вплив на території іншої держави.

Принцип попередньої оцінки впливу на природне середовище довший час вважався в доктрині «прийомом юридичної техніки», «механізмом управління та дотримання» [38, с. 799; 95, с. 114]. Однак, судячи зі значної кількості міжнародних угод, які закріплюють вимогу проводити таку оцінку, а також відповідних рішень міжнародних судових і арбітражних установ (рішення Міжнародного трибуналу з морського права у справі про завод із виробництва оксидного палива 2001 р., Суду ЄС у цій же справі 2006 р., МС ООН у справі Габчиково-Надьмарош 1997 р. та про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р.), ми доходимо висновку про існування принципу МПНС. Докладніше механізм реалізації принципу буде розглянуто в розділі 3. Важливим елементом принципу, який забезпечує його реалізацію, є залучення громадськості до процесу оцінювання впливу на довкілля як держави походження відповідної діяльності, так і держави, на якій позначилася ця діяльність. Необхідною передумовою реалізації принципу є також зобов'язання держав проводити постпроектний моніторинг певної небезпечної діяльності з метою її можливого коригування. Відомий дослідник зазначеного принципу Н. Крейк у своїй монографії стверджує, що оцінка впливу на навколишнє середовище забезпечує процес реалізації МПНС шляхом інтегрування міжнародних природоохоронних норм у процес ухвалення рішень; а сама процедура оцінювання впливу сприяє імплементації абстрактних принципів [160, с. 12], наприклад, сталого розвитку [161]. Однак у процесі реалізації принципу виникають деякі питання: якими є критерії визначення «значного шкідливого впливу», який може чинити та чи інша діяльність (ст. 2 Конвенції Еспо), що вимагають проведення оцінки; якою буде відповідальність держави походження небезпечної діяльності у випадку неврахування нею «в остаточному рішенні про заплановану діяльність» результатів оцінювання (ст. 6 Конвенції Еспо). Оцінка впливу на навколишнє середовище стосується як вимог національного законодавства, так і вимог природоохоронних конвенцій, які закріплюють відповідні зобов'язання держав, тому необхідно мати на увазі, що процес реалізації зазначеного принципу охоплює як внутрішньодержавні,

так і міжнародні процеси у їх тісному взаємозв'язку. Сприйняття міжнародним правом вимог здійснювати попередню оцінку впливу небезпечної діяльності на довкілля всередині держави і поширення її дії в транскордонному контексті завдячує принципам недискримінації, обов'язку попереджувати транскордонну шкоду та принципу співробітництва між державами з метою збереження навколишнього середовища [160, с. 23–24]. Подальше застосування оцінки впливу в міжнародному аспекті неможливе без відповідних інструментів, передбачених національним правопорядком, а ефективна її реалізація неможлива без відповідної гармонізації національних правил різних держав. У документі, присвяченому розгляду здійснення Конвенції Еспо за 2006–2009 роки, зазначається, що практика держав свідчить про «істотну активізацію застосування Конвенції …, процес розробки національного законодавства та двосторонніх і багатосторонніх угод в підтримку її здійснення» [162, с. 2], що означає поступовий процес уніфікації вимог оцінки впливу на міжнародному і національному рівнях. При цьому не слід забувати, що процес оцінювання впливу на національному рівні, на рівні міждержавних відносин у транскордонному аспекті, оцінка впливу для міжнародних територій (Антарктика, води Світового океану і його дно), а також у діяльності міжнародних банків має свої відмінності та особливості. Так, вимоги здійснювати оцінку впливу на навколишнє середовище ще з 1980-х років застосовується у практиці міжнародних валютно-фінансових організацій, проекти яких можуть значною мірою негативно вплинути на довкілля приймаючої держави. Наприклад, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку ухвалили спеціальні документи про обов'язкове проведення оцінки транскордонного впливу запланованих проектів. Світовий банк ухвалив у 1999 р. два документи (переглянуті в 2004 р.), які стосуються оцінки впливу на навколишнє середовище (*Operation Policy 4.01, Bank Procedures 4.01*), недотримання яких може призвести до призупинення або припинення певного проекту [95, с. 117–118]. Такі заходи з боку фінансових установ сприяють імплементації міжнародних природоохоронних норм та принципів, зокрема принципу оцінки впливу на довкілля [163, с. 21].

Щодо принципу перестороги, принципу спільної, але диференційованої відповідальності держав, принципу сталого розвитку, принципу «забруднювач платить», у доктрині відсутня єдність поглядів щодо їх статусу в МПНС, зокрема і в міжнародному праві загалом.

Суть принципу перестороги можна висловити таким чином: якщо існують підстави вважати, що певна технологія або діяльність може завдати шкоди навколишньому середовищу, і при цьому існує наукова невизначеність щодо природи і розміру такої шкоди, заходи з попередження та відвернення цієї шкоди є необхідними і цілком виправданими [164]. Однією з головних ознак принципу є переміщення тягаря доведення вини з тих, хто стверджує про шкідливість і небезпеку нової технології або діяльності, на тих, хто стверджує про їхню безпеку, тобто фактично на виробників пестицидів, хімікатів, ГМО тощо. У транскордонному контексті це означає зміщення тягаря доведення вини з імпортера/країни імпорту на експортера/країну експорту або походження небезпечного продукту чи технології. Таким чином, принцип перестороги заперечує традиційну максиму «невинний, поки не буде доведено протилежне» і відображає занепокоєння світової спільноти з приводу впровадження новітніх, мало досліджених технологій та продуктів, здатних завдати істотної і незворотної шкоди навколишньому середовищу або його компонентам. Критерії застосування регулятивних і заборонних заходів у разі існування загрози заподіяння шкоди навколишньому середовищу у кожному міжнародно-правовому акті визначено свої [165]. Деякі з міжнародних договорів закріплюють «слабкий» варіант принципу, оскільки його застосування обмежене «загрозою серйозної і незворотної шкоди», а зобов’язання держав залежать від їхніх можливостей та ефективності з точки зору витрат, що значною мірою пом’якшує відповідальність за невиконання таких зобов’язань (Декларація Ріо, Конвенція про біорізноманіття). Інші документи передбачають «сильніший» варіант принципу, оскільки в них йдеться про можливість застосування запобіжних заходів в разі не тільки прямої загрози, а й можливості настання такої загрози, тобто за «можливого несприятливого впливу» (Картахенський протокол з біобезпеки) [166]. Умови, за яких застосовується

принцип перестороги, – одна із сфер «конфліктності» між Картахенським протоколом і Угодою про застосування санітарних та фітосанітарних заходів 1994 р. Так, стаття 5.7 останньої вимагає, щоб заборонний захід був впроваджений за «недостатності наукового обґрунтування», тоді як ст. 10 і 11 Картахенського протоколу – за «відсутності наукової вірогідності» (визначеності). Різницю між цими двома ситуаціями підкреслив Апеляційний орган СОТ у справі *Apples* (2003), зазначивши, що застосування статті 5.7 зумовлюється не існуванням наукової невизначеності, а недостатністю наукових доказів [167, с. 67]. Це означає, що згідно з Угодою 1994 р. невизначеність сучасної науки стосовно ризиків будь-якого продукту не може слугувати підставою для введення заборон (наприклад, мораторію) і що існуючого наукового обґрунтування (наявних інформаційних даних) достатньо для того, аби не впроваджувати їх. Згідно ж із Протоколом не лише відсутність наукових даних, а й наукова невизначеність (сумніви науковців щодо безпечності продукту) є підставою для вжиття запобіжних заходів.

У міжнародно-правовій науці актуальним є питання про статус принципу перестороги в системі принципів міжнародного права і МПНС. Погляди вчених різні: принцип називається принципом звичаєвого міжнародного права, принципом звичаєвого МПНС, принципом тільки МПНС, одним з основоположних принципів міжнародного права, загальним принципом права або просто підходом [168; 169; 170]. Міжнародна судова практика також не дає однозначної відповіді з цього приводу. Критики принципу перестороги застерігають про його «ненауковість», оскільки під час його застосування бракує достовірної наукової інформації про те чи інше явище. Однак, на нашу думку, в будь-якому разі застосування обмежувальних заходів на основі принципу можливе лише після ретельного вивчення та наукового аналізу всіх можливих ризиків технології чи продукту, оцінки невідомого в наявній науковій інформації і лише після цього – застосування запобіжних заходів.

Принцип спільної, але диференційованої відповідальності держав (ст. 5 (1) Монреальського протоколу до Віденської конвенції про охорону озонового шару, а також ст. 3 (1) і (2), 4 і 12 Рамкової конвенції зі зміни клімату) є втіленням концепції справедливості [95, с. 54] і полягає у тому, що не всі країни однаковою мірою

«сприяли» деградації навколишнього середовища і не всі країни мають однакові можливості для боротьби з такою деградацією. Водночас усі країни тією чи іншою мірою зобов'язані вживати певних заходів щодо запобігання заподіянню шкоди довкіллю, боротьби із забрудненням навколишнього середовища і поліпшення стану його компонентів. Реалізація принципу спільної, але диференційованої відповідальності держав передбачає, по-перше, визначення різних зобов'язань сторін щодо тієї самої конвенції у сфері охорони навколишнього середовища, по-друге, надання країнам, що розвиваються, відстрочок виконання своїх зобов'язань, по-третє, надання цим країнам додаткової допомоги для виконання ними своїх зобов'язань (передача технологій, інформації, обмін кадрами, додаткове фінансування тощо). Якщо «спільна відповідальність» – достатньо зрозумілий і розроблений у міжнародному праві компонент принципу, який передбачає необхідність участі всіх держав у природоохоронних універсальних, регіональних, двосторонніх угодах, то встановлення диференціації цієї відповідальності є досить проблематичним [153, с. 101]. Принцип має обмеження в застосуванні: він не може поширювати свою дію на природні ресурси, які належать державі; його не можна застосовувати до всіх без винятку екологічних загроз, наприклад, стосовно поводження з небезпечними відходами, ядерної безпеки і забруднення із суден, діяльності в Антарктиці, космосі, на морському дні, охорони всесвітньої спадщини тощо [153, с. 102-103].

У науці не існує єдиної думки з приводу статусу «сталого розвитку»[2] в міжнародному праві: деякі автори називають його принципом, парадигмою, деякі – концепцією, інструментом, а деякі називають по-різному в одній роботі [38, с. 10, 252]. М. Фіцморіс відзначає, що сталий розвиток – це «міждисциплінарна концепція» [171, с. 921]. Справді, концепція сталого розвитку є однією з центральних концепцій МПНС, міжнародного економічного права, міжнародного права прав людини, міжнародного морського права, а також національних правових

[2] Ця концепція була впроваджена Доповіддю Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку (Комісія Брундтланда, названа так ім'ям її голови, прем'єр-міністра Норвегії Ґро Гарлем Брундтланда) «Наше спільне майбутнє» 1987 р. і сформульована так: розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління без завдання шкоди здатності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Див.: Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future», 1987 UN Doc. A/42/47 (1987) [Electroniic resource]. – Mode of access: http://habitat.igc.org/open-gates/wced-ocf.htm

систем. У рішенні Постійної палати третейського суду *Iron Rhine Arbitration* 2005 р. принцип 4 Декларації Ріо, який містить елементи сталого розвитку, було означено як «принцип загального міжнародного права», який застосовується не лише в окремих видах діяльності, а й під час діяльності, яка здійснюється на виконання спеціальних договорів між сторонами [172, с. 29]. Сталий розвиток має дві основні характеристики: 1) політики, що приймають рішення, повинні думати і турбуватися як про нинішнє, так і майбутні покоління; 2) питання охорони навколишнього середовища, економічні та соціальні питання не можуть розглядатися ізольовано, вони мають бути інтегровані [87, с. 29]. Перша складова сталого розвитку піднімає низку важливих питань у плані практичного здійснення: яким чином майбутні покоління набувають прав у сфері охорони навколишнього середовища, який обсяг цих прав, а головне – які механізми їх захисту у випадку порушення. Іншими словами, хто має право представляти зазначені права майбутніх (ненароджених) поколінь у міжнародному суді. Крім одного широко цитованого в літературі рішення Верховного Суду Республіки Філіппіни 1993 р., який визнав право на позов групи дітей як представників нинішнього і майбутніх поколінь проти секретаря Департаменту навколишнього середовища і природних ресурсів з вимогою скасувати видану ліцензію на вирубку лісу і заборонити видавати нові ліцензії [87, с. 31], у міжнародній договірній і судовій практиці не існує жодних критеріїв визначення порушення та захисту прав майбутніх поколінь жити в сприятливому і незміненому навколишньому середовищі. Проблематичним виявляється також визначення критеріїв, межі або рівня, з якого можна вважати, що держава не досягає або перешкоджає меті сталого розвитку, а також відповідальності за це. Ще одна проблема криється у сфері дії принципу (концепції): деякі автори вважають, що сфера його застосування обмежується головним чином національною юрисдикцією [108, с. 125]. На нашу думку, це твердження не зовсім правильне, оскільки окремі елементи сталого розвитку міцно вкорінюються в міжнародну договірну та судову практику. Проте за відсутності чіткого нормативного змісту концепції, механізмів її реалізації, включаючи заходи контролю та відповідальності в разі порушення з боку суб’єктів міжнародного права, її застосування на міжнародному рівні

ускладнюється. Сталий розвиток може слугувати критерієм виконання державами інших зобов'язань, реалізації інших усталених принципів МПНС, засобом тлумачення міжнародних договорів та зобов'язань держав, однак самому йому бракує чіткості та однозначності у застосуванні.

Суть принципу «забруднювач платить» викладено в принципі 16 Декларації Ріо: «Національні уряди повинні прагнути забезпечити інтерналізацію екологічних витрат і використання економічних коштів, беручи до уваги підхід, згідно з яким забруднювач повинен, в принципі, нести витрати, пов'язані із забрудненням, належним чином враховуючи суспільні інтереси і не порушуючи міжнародну торгівлю та інвестування». Інтерналізація при цьому означає, що всі екологічні витрати повинен нести виробник/споживач, а не все суспільство в цілому [173, с. 22]. Один із дієвих способів реалізації зазначеного принципу на практиці – податки на екологічно небезпечне виробництво. Ф. Сендс відзначає, що на сьогодні не можна говорити про існування звичаєво-правової норми «забруднювач платить» на універсальному рівні і що цей принцип утвердився як норма звичаєвого права на регіональному рівні – європейському [38, с. 280]. Принцип достатньо міцно вкоренився у правових документах ОЕСР, а також ЄС. У рішенні арбітражного трибуналу в справі про забруднення хлоридами 2004 р. відзначалося, що незважаючи на те, що принцип «забруднювач платить» закріплено в декількох двосторонніх та багатосторонніх угодах, він ще не став принципом загального міжнародного права [174]. Цей принцип покладено в основу міжнародних конвенцій, що передбачають цивільно-правову відповідальність приватних осіб за шкоду навколишньому середовищу, а також інших універсальних і регіональних договорів у сфері охорони навколишнього середовища. Водночас механізм реалізації принципу, як його сформульовано у Декларації Ріо, залишається до кінця не зрозумілим; сама ж Декларація віддає пріоритет внутрішньодержавній сфері його застосування.

Невизначеність стосується і так званого екосистемного підходу, який на сьогодні не має уніфікованого визначення – воно тлумачиться по-різному залежно від умов і потребує подальшої практичної верифікації. Різні автори вказують на те,

що концепція (принцип) перебуває у процесі розвитку, а її концептуальні положення і керівництво щодо застосування на практиці вимагають узгодження, пояснень і деталізації [175, с. 28]. Відсутність консенсусу серед учених можна пояснити тим, що екосистемний підхід залишає широке поле для інтерпретацій, які варіюються від антропоцентричних концепцій до екоцентричних [176, с. 12]. Сприйняття екосистемного підходу ускладнюється через недостатні наукові знання і відсутність достовірних даних про екосистеми, зв'язки між ними і всередині них, що призводить до наукової невизначеності та несподіваних результатів, які складно передбачити, а отже, побудувати на їх основі систему управління та прийняття рішень. Міжнародно-правові акти в цій сфері не дають чіткого уявлення про місце екосистемного підходу в системі міжнародного права. Рішення Конференцій Сторін Конвенції про біорізноманіття спрямовані переважно на національний рівень застосування екосистемного підходу, а не на універсальний. У них зазначається, що уряди повинні розробити національні стратегії та відповідне законодавство для практичної реалізації екосистемного підходу, адаптувати його до локальних, національних і, лише у необхідних випадках, до регіональних умов (рішення V/6, VII/11). Як правило, міжнародні документи або містять посилання на окремі елементи чи принципи екосистемного підходу (Конвенція про біорізноманіття), або мають лише рекомендаційний характер (резолюція ГА ООН 61/105 «Забезпечення сталого рибальства, у тому числі за рахунок реалізації Угоди 1995 року про здійснення положень Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 року, які стосуються збереження транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними, і пов'язаних з нею документів», 2006 р.), або мають обмежену територіальну сферу дії (Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р.), або ще не вступили в силу (Конвенція про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р.). З іншого боку, важливість цієї концепції для реалізації МПНС не можна недооцінювати: природа не знає територіальних кордонів, тому будь-які заходи з її охорони повинні враховувати екосистемні зв'язки і особливості. У зв'язку з цим можна зробити припущення, що можливе формування в сенсі *de lege ferenda* та

подальше визнання за «принципом врахування екосистемних зв'язків» статусу принципу МПНС.

Як окремий принцип іноді в літературі виділяється принцип «навколишнє середовище – спільна турбота/інтерес людства» (англ. – «*common concern of mankind*» або «*common interest of mankind*»). На наш погляд, це швидше побажання або мета, програма або завдання, хоча деякі автори намагаються надати цій концепції ознак міжнародно-правового зобов'язання з чітким змістом і засобами реалізації [177]. Наприклад, В. І. Євінтов вважає, що *спільні інтереси* (інтереси міжнародного співтовариства держав) стають об'єктами складних правовідносин, які засновуються на загальних нормах міжнародного права [178, с. 44]. Концепцію «навколишнє середовище – спільна турбота/інтерес людства» містять преамбули РКЗК, Конвенції про охорону біорізноманіття, Конвенції про регулювання китобійного промислу, Лондонської конвенції, Конвенція про всесвітню спадщину, Конвенція ООН про боротьбу із спустелюванням в тих країнах, які зазнають серйозної засухи і/або спустелювання, особливо в Африці 1994 р. (далі – Конвенція про спустелення). На відміну від концепції «навколишнє середовище – спільна турбота людства», яка має більш політичну, ніж правову природу, статус «спільної спадщини людства» детально врегульовано в міжнародному праві.

Так само немає єдиної узгодженої позиції серед учених щодо того, чи набули норми з охорони навколишнього середовища статусу норм *jus cogens* або зобов'язань *erga omnes*. З цього приводу висловлюються абсолютно протилежні думки [179; 101, с. 132–144; 108, с. 109–110].

Застосування і тлумачення принципів МПНС мають здійснюватися відповідно до існуючих норм права міжнародних договорів (ст. 31 ВКПМД), а також враховувати норми і принципи інших галузей міжнародного права, зокрема міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права, міжнародного економічного права. Це підтверджує і процес ухвалення Декларації Ріо, яка зробила неоціненний внесок у кодифікацію принципів МПНС: Декларацію було ухвалено консенсусом на основі пакетного підходу, який унеможливлює

застосування одних принципів відірвано від інших або надання пріоритету будь-якому з 27 принципів.

Висновки до розділу 2

Для з'ясування особливостей процесу реалізації норм МПНС вагоме значення має аналіз факторів впливу на його становлення як галузі сучасного міжнародного права. До таких факторів ми віднесли власне природничі, наукові, економічні, соціальні, релігійні, філософські, етичні. Становлення і розвиток МПНС як галузі міжнародного права кидає виклики сучасному міжнародному правопорядку, зокрема традиційним уявленням про державний суверенітет, який саме в цій галузі міжнародного права зазнає постійного обмеження.

Ми проаналізували особливості створення та застосування міжнародно-правових звичаєвих і договірних норм у галузі охорони навколишнього середовища як передумови їх ефективної реалізації. На нашу думку, міжнародний звичай стає все більш непридатним для регулювання природоохоронної сфери, яка, з огляду на погіршення екологічних умов життя, потребує більш чіткої, деталізованої та однозначної правової регламентації, що можна забезпечити лише нормами договору чи подальшими рішеннями органів договору, меншою мірою – нормами рекомендації чи «м'яким правом». Головними відмінними рисами правотворчого процесу в природоохоронній сфері є його швидкість, динамізм, гнучкість, креативність, не в останню чергу завдяки активній діяльності міжнародних міжурядових організацій та органів природоохоронних конвенцій. Ефективність природоохоронної діяльності прямо пропорційна ступеню точності та деталізації міжнародно-правового регулювання, що забезпечується саме договірною формою правотворчості. Ми розглянули особливості міжнародних природоохоронних договорів, які можуть сприяти чи, навпаки, перешкоджати процесу належної правореалізації, зокрема їх рамковий характер, а також можливість регламентації прав і обов'язків не учасників в «обхід» принципу вираження згоди державами на обов'язковість певних природоохоронних норм.

Через недоліки договірної або звичаєвої форми міжнародної правотворчості суб'єкти міжнародного права намагаються виробити ті чи інші стандарти поведінки саме шляхом зверення до таких актів «м'якого права», що, з одного боку, інколи дають змогу більш деталізовано й чітко сформулювати зобов'язання, які держави жодним чином не погодились би втілити у міжнародному договорі, але, з іншого боку, часто визначають лише загальні напрями взаємодії суб'єктів та співпраці, хоча і використовують при цьому різні засоби контролю за їх виконанням. Норми «м'якого права» можуть слугувати початковим етапом розробки та ухвалення міжнародного договору, доказом *opinio juris*, використовуватися для тлумачення чи застосування договору. Незважаючи на те, що такі акти не мають юридично зобов'язальної сили, їх вплив на процеси нормотворення та правореалізації в природоохоронній сфері складно переоцінити.

Інколи односторонні дії держав в умовах неминучої загрози навколишньому середовищу більш бажані, ніж довготривалі неефективні багатосторонні переговори з укладення відповідної угоди, тим більше їм надається перевага перед бездіяльністю, яка може сприяти деградації довкілля. Деякі вчені-теоретики й політики вважають, що краще вдатися до односторонніх дій для врегулювання термінової екологічної проблеми, ніж не вживати ніяких заходів взагалі внаслідок відсутності міжнародно-правових домовленостей у певній сфері. Тим більше, що унілатералізм інколи породжує мультилатералізм (багатосторонність): як правило, односторонні акти засвідчували наявність важливої і термінової проблеми, спонукали уряди зацікавлених держав до пошуку універсальних ефективних механізмів співпраці, наприклад, у формі укладення міжнародного договору. З іншого боку, унілатералізм визначається одним із чинників фрагментації та однією з перепон до ефективної реалізації міжнародного права взагалі і міжнародного права навколишнього середовища зокрема. У певних, чітко обумовлених випадках односторонні акти держав можуть породжувати міжнародно-правові зобов'язання, проте це не означає, що вони є джерелами міжнародного права. У крайньому разі такі акти можуть розглядатися як початковий етап становлення міжнародно-правового звичаю – формування постійної одноманітної загальної практики (у формі

мовчазної згоди або ж активної підтримки такої практики), яка потребує подальшого визнання з боку держав як юридично обов'язкова (*opinio juris*). На сьогодні превалює думка про те, що унілатералізм небажаний у міжнародному праві, суперечить основам міжнародного правопорядку, тому повинен бути заміщений багатосторонніми формами співробітництва.

Що стосується системи принципів МПНС як передумови ефективної реалізації природоохоронних норм, то ми проаналізували застосування спеціальних принципів галузі – принципу невід'ємного суверенітету над природними ресурсами, принципу незаподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав і районів, що перебувають за межами національної юрисдикції, принципу попередньої оцінки впливу на природне середовище, принципу обміну інформацією та консультацій у сфері навколишнього середовища, – а також принципів, які перебувають у стані формування, – принципу перестороги, принципу спільної, але диференційованої відповідальності держав, принципу сталого розвитку, принципу «забруднювач платить», принципу врахування екосистемних зв'язків. На нашу думку, ефективна реалізація будь-якого принципу МПНС залежить від низки факторів, серед яких ми виділили: 1) зміст принципу – наскільки явно і чітко він формулює права і обов'язки держав незалежно від форми вираження – договірної чи звичаєвої; 2) механізм імплементації – які засоби та інструменти використовуються для впровадження принципу в життя, наскільки однозначно окреслений момент, з якого принцип вступає в дію; 3) сфера дії – стосується принцип виключно транскордонної діяльності, районів за межами національної юрисдикції чи також поширює свою дію на територію в межах державних кордонів, всередині держави; 4) статус принципу – наскільки він застосовується в міжнародній договірній та судовій практиці, а також у національному законодавстві держав та рішеннях національних судів; який стан сучасної доктрини щодо визнання за принципом статусу принципу міжнародного права, галузевого міжнародно-правового принципу, загального принципу права або лише процедурного зобов'язання чи технічного прийому, який використовується для реалізації інших принципів та норм МПНС.

РОЗДІЛ 3. НЕКОНФРОНТАЦІЙНІ ЗАСОБИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНВЕНЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Перш ніж перейти до аналізу інформаційних, фінансово-економічних засобів реалізації норм МПНС, а також процедур з питань дотримання багатосторонніх природоохоронних угод, звернемо увагу на те, що до неконфронтаційних засобів належать також дипломатичні засоби вирішення міжнародних спорів, яким у сучасній міжнародно-правовій доктрині приділено значну увагу.

Стаття 33 Статуту ООН передбачає такі засоби мирного вирішення спорів: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод та інші мирні засоби за вибором держав. Доктрина міжнародного права вирізняє дипломатичні та судові (квазісудові), або примусові, засоби вирішення міжнародних спорів. До перших відносять переговори, добрі послуги, посередництво, обстеження (слідчі комісії) та погоджувальні комісії. Основна перевага цих засобів – гнучкість процедури, здатність сторін контролювати хід процесу, а також можливість залучити з метою проведення екологічної експертизи відповідні міжнародні міжурядові або неурядові структури. Основні недоліки – можливість впливу на остаточне рішення з боку держав, що беруть участь у спорі, часто рекомендаційний, необов’язковий характер рішення, недостатність врахування думки громадськості [180]. МС ООН неодноразово підкреслював необхідність вирішувати міждержавні спори шляхом переговорів (наприклад, справа про рибну юрисдикцію 1974 р.). Переговори як перший бажаний спосіб вирішення спорів передбачений у більшості сучасних багатосторонніх природоохоронних угод. Добрі послуги та посередництво рідко використовуються в сучасній практиці для вирішення екологічних спорів, хоч і передбачаються різними екологічними договорами (ст. 11(2) Віденської конвенції про охорону озонового шару, ст. 27(2) Конвенції про біорізноманіття). Посередництво за допомогою представників ЛАД практикувалося в 2002 р. при вирішенні прикордонного спору між Гватемалою і Беліз. Вирішення спорів у слідчих чи погоджувальних комісіях є

також не досить поширеним способом (ст. 11(4) і (5) Віденської конвенції про охорону озонового шару). Процедура обстеження у формі слідчої комісії в рамках Конвенції Еспо використовувалася при вирішенні спору між Україною і Румунією щодо будівництва каналу «Дунай – Чорне море».

Таким чином, звереннння до таких неконфронтаційних, погоджувальних засобів мирного вирішення міжнародних спорів, як переговори, обстеження, посередництво, примирення, хоча і передбачено низкою екологічних договорів, проте на практиці рідко використовується державами для вирішення спорів з екологічним компонентом. Натомість держави активно застосовують інформаційні, фінансово-економічні засоби реалізації норм МПНС, а також процедури з питань дотримання багатосторонніх природоохоронних угод.

3.1. Інформаційні засоби у реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища

Обмін інформацією між державами або надання необхідної інформації в односторонньому порядку однією державою іншій чи міжнародному органу створює умови для здійснення контролю за реалізацією міжнародних договорів [42, с. 25]. Як ми зазначали в розділі 2, особливістю міжнародного права навколишнього середовища є те, що його основою виступають закони природи, а міжнародні екологічні угоди розробляються на підставі наявної наукової інформації про стан конкретного середовища чи екосистеми, дію забруднюючих та небезпечних речовин, взаємодію та взаємозв’язки між різними компонентами навколишнього середовища. Однак без подальшого співробітництва держав у сфері обміну науковою інформацією неможлива ефективна реалізація положень багатосторонніх природоохоронних угод. Ефективність деяких міжнародних інструментів інколи зменшується через існування наукової невизначеності або недостатність наукових даних. У зв’язку з цим значення обміну науковою інформацією особливо зростає, оскільки це дає змогу набути нових знань та виробити правильні способи реагування на ту чи іншу екологічну проблему. Тому закріплення у багатосторонніх

угодах з охорони навколишнього середовища обов'язку держав співпрацювати у сфері обміну інформацією, повідомлення про небезпечну діяльність чи надання регулярних доповідей, а також неухильне виконання суб'єктами міжнародного права цих вимог є необхідною передумовою для здійснення ефективної реалізації таких угод.

Інформація надається або з ініціативи держави, на території якої планується діяльність, що може спричинити негативні наслідки для навколишнього середовища інших держав, в обов'язковому порядку, або на прохання будь-якої зацікавленої держави, або такою інформацією держави обмінюються на регулярній основі між собою чи шляхом надання доповідей міжнародному органу, яким найчастіше виступає секретаріат міжнародної природоохоронної угоди. Багатосторонні угоди з охорони навколишнього середовища містять вимогу щодо здійснення сторонами обміну інформацією, яка може стосуватися найрізноманітніших питань: щодо технологій, які сприяють екологічно безпечному виробництву (ст. 3(1) Протоколу про обмеження викидів окислів азоту чи їх транскордонних потоків до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1988 р.), національного законодавства та заходів з імплементації міжнародно-правових зобов'язань (ст. 12(1)(в), (г) Конвенції щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай 1994 р.), надзвичайних ситуацій (ст. 15 Протоколу про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику 1991 р.), порушень вимог конвенції особами, які перебувають під юрисдикцією держави (ст. 4 (2) і (3) Конвенції МАРПОЛ). Інформація, що надається, може бути за своєю суттю правовою, науково-технічною, соціально-економічною, промисловою тощо. Наприклад, Віденська конвенція про охорону озонового шару в ст. 4 зобов'язує сторони сприяти обміну науково-технічною, соціально-економічною, комерційною і правовою інформацією, що стосується Конвенції, відповідно до Додатка II.

Визнання в багатосторонній природоохоронній угоді тієї чи іншої категорії інформації конфіденційною, з одного боку, є необхідною умовою забезпечення відповідних суверенних прав держав, але, з іншого, здатне підривати ефективність реалізації істотних зобов'язань. Так, ст. 21 Картахенського протоколу закріплює за

державами право забезпечувати захист конфіденційної інформації, зокрема комерційної і промислової інформації, однак п. 5 цієї ж статті передбачає своєрідну гарантію попередження зловживання цим правом: не можуть вважатися конфіденційними дані про ім'я, назву, адресу експортера живого зміненого організму, загальний його опис, резюме оцінки ризиків несприятливого впливу на збереження та стале використання біорізноманіття, з урахуванням ризиків для здоров'я людей, будь-які плани і заходи проведення заходів у надзвичайних ситуаціях. Як правило, конфіденційною визнається інформація, яка має відношення до виробничої і комерційної таємниці, включаючи інтелектуальну власність, або до інтересів національної безпеки (ст. 8 Конвенції про транскордонні водотоки). Прикладом випадку, коли віднесення інформації до категорії конфіденційної здатне становити загрозу екологічній безпеці певного регіону, є зобов'язання Союзників, взяте ними після завершення Другої світової війни, не розголошувати інформацію про місця захоронення хімічних боєприпасів переможеної Німеччини у Північному та Балтійському морях протягом 50 років та надання їй статусу військової. У 1997 р. США і Сполучене Королівство ухвалили рішення відстрочити розкриття даних ще на 20 років. У 2008 р. Рада Європи ухвалила резолюцію 1612 «Хімічні боєприпаси, захоронені в Балтійському морі», в якій визнала ризик, що становлять такі боєприпаси, і те, що точне місце розташування їх невідоме, визнала небезпеку будівництва німецько-російського Північноєвропейського газопроводу по дну Балтійського моря, а також, пославшись на Конвенцію Еспо, просила США, Сполучене Королівство та НАТО надати необхідну інформацію про місця захоронення хімічної зброї в Балтійському морі. Інформація про хід реалізації міжнародного договору, про виявлені порушення та ініційовані процедури стосовно порушника ні за яких умов не може бути конфіденційною. Тому на сайтах багатосторонніх природоохоронних угод у вільному доступі є будь-яка інформація, яка стосується як національних заходів з імплементації, так і загальної реалізації цих угод.

Що стосується надання ***регулярних доповідей та інших обов'язкових повідомлень до міжнародних органів***, то інформація, яка вимагається від держав,

може бути різною залежно від специфіки кожного окремого договору, наприклад, дані про імпорт/експорт або виробництво регульованих речовин (наприклад, ст. 7 Монреальського протоколу, ст. 15 Стокгольмської конвенції), дані про викиди (наприклад, ст. 7 Кіотського протоколу), дані про видані дозволи та ліцензії (наприклад, ст. 8 Конвенції про китобійний промисел). Більшість універсальних і регіональних багатосторонніх природоохоронних угод використовує техніку надання доповідей, проте лише в небагатьох випадках система звітності держав вибудувана як елемент всезагальної системи реалізації, яка сприяє виконанню міжнародних договорів [181, с. 37].

Отримання достовірної, своєчасної, об'єктивної, точної інформації від держав сприяє підвищенню ефективності реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм. Це твердження можна продемонструвати на прикладі діяльності регіональних організацій з рибальства. Однією з головних загроз морським живим ресурсам є «незаконне, нерегульоване і незареєстроване» рибальство, визнане як таке в багатьох документах ФАО, регіональних риболовних організацій, Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики та Угоді про транскордонні рибні запаси. На сьогодні налічується близько 30 регіональних риболовних організацій, завдання яких полягає у щорічному встановленні оптимального допустимого вилову та квот на вилов риби для кожної держави – члена цієї організації [182, с. 731-732]. У свою чергу, держави повинні забезпечити, щоб судна, які плавають під їхніми прапорами, своєчасно і правдиво звітували про зроблений вилов. Проте ФАО визнає, що реалізація міжнародних угод з рибальства не досягає бажаного рівня саме через порушення зазначеної вище вимоги – надання своєчасної, правдивої і точної інформації про обсяги вилову рибних ресурсів, що є запорукою ефективної боротьби з «незаконним, нерегульованим і незареєстрованим» рибальством [183, с. 30–31].

Зобов'язання з надання регулярних доповідей можуть відрізнятися для різних груп держав. Наприклад, відповідно до Конвенції про зміну клімату та Кіотського протоколу держави, перелічені в Додатку I, мають інші зобов'язання з надання доповідей, ніж держави, не внесені в цей Додаток. Так, для держав, перелічених у

Додатку І, РКЗК визначає такі вимоги звітності: 1) національні повідомлення з інформацією про викиди парникових газів, політику і заходи, спрямовані на зменшення викидів та збільшення поглинання парникових газів, прогнози, оцінку вразливості, вплив зміни клімату та заходи з адаптації, фінансову допомогу та передачу технологій сторонам, не включеним до Додатка І, інформування громадськості тощо; 2) національні кадастри парникових газів, які містять інформацію про викиди цих газів по секторах економіки, включаючи фактори викидів та методологію оцінки викидів. Кіотський протокол встановлює додаткові вимоги звітності для цієї категорії сторін: вони зобов'язані включати в свої національні повідомлення і кадастри додаткову інформацію, яка стосується безпосередньо імплементації Протоколу. Згідно з рішеннями Конференцій Сторін сторони Додатка І також направляють разову первинну доповідь до 2006 р., разову доповідь про прогрес у виконанні своїх зобов'язань за Кіотським протоколом [184], а також доповідь про виконання зобов'язань за ст. 3(1) до кінця завершення звітного періоду. Найменш розвинені країни направляють до секретаріату національні програми дій з адаптації. Станом на листопад 2010 р. 45 країн, що розвиваються, надали секретаріату свої програми дій. На виконання зобов'язань за Конвенцією Україна в лютому 1998 р. подала до Секретаріату Конвенції своє Перше національне повідомлення з питань зміни клімату, в 2006 р. – Друге національне повідомлення (з необхідних на той час п'яти). Україна виконала свої зобов'язання з надання доповідей лише 29 грудня 2009 р., подавши об'єднані Третю, Четверту і П'яту доповіді.

Як правило, держави доповідають до секретаріату конвенції щодо двох видів інформації: про правові та адміністративні заходи, які вживаються ними для імплементації положень договору, а також дані наукового характеру про стан того чи іншого компонента довкілля [185, с. 230], включаючи викиди в конкретне середовище. Прикладом першого є ст. 29 Конвенції про всесвітню спадщину, прикладом другого – ст. 7(1) Монреальського протоколу. Інколи такі вимоги можуть поєднуватися, як наприклад, у ст. 3(3) Базельської конвенції. Для підвищення ефективності процесу реалізації екологічних конвенцій положення договорів, що

містять вимогу про звітність, так чи інакше розвиваються в подальшій діяльності органів цих договорів [186].

Більшість багатосторонніх природоохоронних угод встановлює обов'язок держав звітувати, проте інколи надання доповідей відбувається на добровільній основі. Так, відповідно до резолюції ГА ООН 47/191 одним із завдань Комісії зі сталого розвитку ООН визначено розгляд наданої урядами інформації, наприклад, у формі періодичних повідомлень чи національних доповідей стосовно заходів з імплементації Порядку денного на XXI століття [187]. Україна подала таку доповідь лише за період 1992–2001 рр., тимчасом як інші держави періодично подають не лише доповіді, а й повідомлення з різних питань відповідно до щорічної програми Комісії. Більшість держав – членів Комісії подала свої регулярні доповіді на добровільній основі. Багатосторонні природоохоронні угоди інколи покладають обов'язок надавати доповіді та інші обов'язкові повідомлення не лише на держави. Суб'єктами звітування можуть бути: приватні особи (Конвенція МАРПОЛ зобов'язує капітанів суден надавати уповноваженим особам держави порту журнали нафтових операцій), секретаріати (згідно із CITEC секретаріат повинен готувати щорічні звіти про свою роботу і втілення в життя положень Конвенції) [188, с. 5–6].

За результатами надання регулярних доповідей та їх оцінки контролюючим органом державі можуть бути рекомендовані заходи корекції, висловлене заохочення, здійснено сприяння реалізації міжнародно-правових норм шляхом укладання додаткових угод або з'ясування обставин притягнення до відповідальності [10, с. 31]. За результатами перевірки доповідей держав може виникнути питання про ініціювання процедури з дотримання в рамках багатосторонніх природоохоронних угод. На основі регулярних доповідей від держав – учасниць міжнародного договору секретаріат може дати оцінку стану виконання цього договору та визначити рівень його ефективності у розв'язанні поставлених завдань. Виділяють три способи перевірки національних доповідей залежно від її мети і наслідків: 1) перевірка стану імплементації (англ. – *implementation review*), яка спрямована на визначення національних заходів організаційно-правового характеру, які були вжиті державою на виконання вимог

багатосторонніх природоохоронних угод; 2) перевірка стану дотримання (англ. – *compliance review*), яка спрямована на встановлення фактів дотримання чи недотримання зобов'язань держав за конвенцією; 3) перевірка ефективності (англ. – *effectiveness review*), яка спрямована на визначення ефективності режиму, встановленого певною природоохоронною угодою, визначення стану досягнення поставлених у ній цілей, полягає не в перевірці індивідуальних дій держав, а в оцінці сукупного впливу колективних дій всіх держав-учасниць на вирішення тієї чи іншої екологічної проблеми [21, с. 10–14; 27, с. 242]. Прикладом перевірки стану імплементації може слугувати Об'єднана доповідь про стан справ в галузі здійснення Орхуської конвенції 2011 р., підготовлена секретаріатом відповідно до рішення I/8 Наради Сторін, яка являє собою зведену доповідь на основі 36 національних доповідей про здійснення документа, узагальнює досягнутий прогрес, виявляє важливі тенденції, проблеми та рішення [189]. Приклад перевірки стану дотримання – 14-та доповідь Комітету з імплементації Конвенції щодо транскордонного забруднення повітря на великі відстані 2011 р. [190]. Прикладом перевірки ефективності є ст. 16 Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі «Оцінка ефективності», яка передбачає, що через чотири роки після вступу Конвенції в силу і потім з певною періодичністю Конференція Сторін здійснює оцінку ефективності Конвенції. На 4-й Конференції Сторін в травні 2009 р. було здійснено першу оцінку ефективності Конвенції та засновано Тимчасову робочу групу з оцінки ефективності [191, с. 3].

Інколи перша і друга форми перевірок можуть збігатися. Наприклад, згідно з рішеннями Конференцій Сторін РКЗК національні повідомлення і кадастри сторін Додатка I підлягають регулярній перевірці та оцінці Групою експертів з перевірки (англ. – *expert review team*). Станом на червень 2011 р. Група здійснила оцінку і перевірку 1-го і 2-го Національного повідомлення України у 2000 і 2009 рр., відповідно. Перевірка національних повідомлень супроводжується відвідуванням Групою країни, що є своєрідною формою інспекції в міжнародному праві навколишнього середовища. Крім того, згідно із ст. 8(6) Кіотського протоколу після розгляду відповідної інформації Групою експертів Конференція Сторін приймає

рішення щодо будь-яких питань, необхідних для здійснення Протоколу. Відмінність перевірки за РКЗК і Кіотським протоколом полягає в тому, що, по-перше, у другому випадку вона більш ретельна і деталізована, по-друге, у випадку виявлення проблем з імплементацією стороною певних конкретних зобов'язань, які не вирішуються стороною під час перевірки, Група має повноваження означити проблему як «питання імплементації» і передати його на розгляд Комітету з дотримання. Головна відмінність системи доповідання та перевірки за РКЗК і Протоколом полягає в тому, що виявлення проблем з імплементацією Кіотського протоколу прямо пов'язане з передачею справи до Комітету з дотримання, а саме – до Підрозділу із застосування. Таким чином, Група уповноважена здійснювати не лише оцінку стану імплементації міжнародних угод про зміну клімату, а й перевірку стану дотримання їх норм окремими державами. Секретаріат РКЗК готує також так звані доповіді з компіляції та синтезу з метою оцінювання стану імплементації Конвенції сторонами Додатка I в цілому [192], що відповідає процедурі перевірки ефективності.

М. Фіцморіс наголошує на важливості механізму надання доповідей як на засобі попередження виникнення міжнародних спорів [100, с. 344]. З цим твердженням складно не погодитись, оскільки процедура звітності перед конференцією сторін багатосторонньої природоохоронної угоди так чи інакше спонукає держави-учасниці проводити ретельний аналіз свого законодавства, практику його застосування, механізм боротьби з правопорушеннями, дає можливість виявити проблемні моменти в імплементації міжнародно-правових зобов'язань, не в останню чергу завдяки активній участі «недержавних акторів», і попередити виникнення міждержавного спору шляхом ініціювання неконфронтаційних процедур з дотримання. Процедури оцінки ефективності виконання міжнародної конвенції контролюючими органами дають змогу оцінити загальний прогрес міжнародного договору щодо реалізації визначених у ньому цілей, тим самим сприяючи обміну інформації між сторонами, загальному розумінню спільних проблем і виробленню більш ефективних механізмів боротьби з ними. Водночас учені піднімають питання щодо ефективності систем звітності у вигляді надання доповідей державами [185, с. 244]. Основними проблемами, які

стають на заваді реалізації екологічних договорів за допомогою цього способу, визнають несвоєчасність надання доповідей, неточність і неправдивість інформації, складність усієї системи доповідання, яка склалася в міжнародному праві навколишнього середовища. Останнє виявляється в тому, що існує понад 500 універсальних угод з охорони довкілля, кожна з яких містить вимоги щодо звітності, тим самим покладаючи надмірний тягар на кожну державу, яка є стороною цієї угоди. Більше того, та сама територія може регулюватися декількома екологічними конвенціями, тому проблема синергії та налагодження тісного співробітництва між секретаріатами цих угод з метою уніфікації та спрощення звітних процедур набуває все більш актуального значення.

Стосовно ***оцінки впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті***, МС ООН в рішенні у справі про целюлозні заводи 2010 р. визначив, що Сторони зобов'язані під час планування діяльності, здатної завдати транскордонної шкоди, проводити оцінку впливу на навколишнє середовище, зміст якої має бути визначений кожною державою в її національному законодавстві і яка «сьогодні може вважатися зобов'язанням згідно із загальним міжнародним правом» [118, с. 60–61], яке має не процедурний характер (поряд із зобов'язаннями щодо надання інформації міжнародному органу і повідомлення зачепленої сторони), а відноситься до істотних зобов'язань. У Консультативному висновку камери з розгляду спорів по морському дну Міжнародного трибуналу з морського права «Відповідальність і зобов'язання держав, які поручаються за фізичних та юридичних осіб відносно їх діяльності в Районі» 2011 р., зазначається, що обов'язок держави полягає в тому, щоб забезпечити прийнятними засобами з боку контрактора дотримання ним обов'язку здійснити оцінку впливу на навколишнє середовище, що, у свою чергу, є засобом забезпечення державою виконання нею обов'язку належної обачливості згідно зі ст. 139 Конвенції ООН з морського права. Більше того, у висновку підтверджується теза про те, що обов'язок здійснювати оцінку впливу на навколишнє середовище є «загальним обов'язком згідно зі звичаєвим міжнародним правом» [193, с. 44].

У Конвенції Еспо цей принцип сформульовано таким чином: Сторона походження забезпечує, щоб оцінка впливу на навколишнє середовище згідно з цією Конвенцією проводилася до прийняття рішень про санкціонування або здійснення запланованого виду діяльності, внесеного до Додатка I, який може призводити до значного шкідливого транскордонного впливу. Зазначений принцип передбачений також у низці інших багатосторонніх природоохоронних угод (наприклад, у ст. 14 Конвенції про біорізноманіття, ст. 5 Кіотського протоколу, ст. 3–10 Протоколу до Конвенції Еспо про стратегічну екологічну оцінку 2003 р., ст. 204, 205, 206 Конвенції ООН з морського права, ст. 4 (2) Базельської конвенції, ст. 4 та Додатку III Конвенції про транскордонний вплив промислових аварій, ст. 3, 9, 12 Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р., ст. 8 та Додатку I Протоколу про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику 1991 р.). Протокол до Конвенції Еспо про стратегічну екологічну оцінку 2003 р. передбачає дещо іншу процедуру оцінки впливу на навколишнє середовище. Стратегічна екологічна оцінка (англ. — *strategic environmental assessment*) відрізняється від простої оцінки впливу (англ. — *environmental impact assessment*) тим, що, на відміну від останньої, проводиться на стадії розробки національних планів і програм. Після затвердження таких планів і програм можлива реалізація конкретних проектів, які потребують проведення обов’язкової оцінки впливу на навколишнє середовище у кожному конкретному випадку.

Процедура оцінювання впливу на навколишнє середовище нерозривно пов’язана із зобов’язанням держави походження повідомити зачеплену державу про заплановану діяльність, яка може спричинити негативні наслідки для навколишнього середовища цієї держави, механізмом консультацій та моніторингу. Всі ці механізми є ланками одного послідовного процесу, який забезпечує попередження здійснення небезпечної діяльності як для довкілля держави походження, так і для довкілля зачепленої держави, врахування думки громадськості обох сторін, досягнення справедливого і прийнятного рішення для держав, врахування прав і законних інтересів зацікавлених сторін, вироблення

прийнятних заходів з подолання чи зменшення можливої шкоди навколишньому середовищу.

Щодо ***зобов'язання держави походження повідомити зачеплену державу*** про заплановану діяльність, яка може спричинити негативні наслідки для навколишнього середовища цієї держави, то зазначені процедурні вимоги містять такі угоди, як Конвенція про міжнародні водотоки 1997 р. (ст. 12–19), Конвенція Еспо (ст. 3), Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій (ст. 10). Зазначені міжнародні договори передбачають обов'язок держави, яка планує діяльність, що може мати негативний вплив на навколишнє середовище інших держав (зачеплених сторін), повідомити їх про це, надати необхідну документацію, провести консультації та переговори з цих питань, належним чином проінформувати громадськість та врахувати думку протилежної сторони. Міжнародна судова практика також підтверджує це положення. Так, в рішенні у справі про озеро Лану 1957 р. (Іспанія проти Франції) міжнародний арбітражний трибунал посилався на ст. 11 Байоннського договору, в якому зафіксовано принцип повідомлення іншої сторони при плануванні робіт або спорудженні проектів, які можуть вплинути на води озера, однак у зазначеному рішенні арбітраж зробив такий висновок: правило, згідно з яким держави можуть використовувати гідравлічну силу міжнародних водних шляхів тільки за умови попередньої угоди між зацікавленими державами, не може вважатися звичаєм, тим більше загальним принципом права [194]. Таким чином, арбітражний суд лише підтвердив зобов'язання сторін враховувати інтереси іншої сторони, але не підтвердив право однієї держави бойкотувати рішення іншої держави при плануванні певних робіт, які можуть мати транскордонні наслідки. Іспанія, таким чином, має право вимагати, щоб її права поважались, а інтереси враховувалися, однак Франція не зобов'язана зупиняти заплановані роботи на озері через незгоду Іспанії. У справі про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р. МС ООН визнав важливість процедурних зобов'язань з інформування, повідомлення та проведення переговорів, особливо у сфері управління спільними природними ресурсами.

Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію 1986 р. (ст. 2, 5) зобов'язує держав повідомляти безпосередньо або через МАГАТЕ ті держави, які зазнали або могли зазнати фізичного впливу, про ядерну аварію, її характер, час події, місце події, а також невідкладно надавати зачепленим державам і Агентству наявну інформацію, що стосується зведення до мінімуму радіаційних наслідків у цих державах. Такого роду зобов'язання стосуються надзвичайних ситуацій. Принципи 18 і 19 Декларації Ріо проголошують: «Держави невідкладно інформують інші держави про будь-які стихійні лиха та інші надзвичайні ситуації, які здатні привести до несподіваних шкідливих наслідків для навколишнього середовища в цих державах...». Е. Лоука вважає, що принцип повідомлення та консультацій у надзвичайних ситуаціях є нормою звичаєвого міжнародного права. В інших випадках, ведучи звичайну поточну діяльність, держави не поспішають висвітлювати і розкривати інформацію про заплановані проекти на внутрішньодержавному рівні, оскільки побоюються можливих негативних наслідків у вигляді міжнародно-правової відповідальності, розсекречення комерційної таємниці або іншої конфіденційної інформації, формування негативного іміджу країни тощо [95, с. 120].

Можливо, значних негативних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС можна було б уникнути, аби в той час СРСР дотримався процедури обміну інформацією та попередження всіх зацікавлених сторін у випадку надзвичайних ситуацій. Внаслідок аварії на реакторі АЕС утворилася радіоактивна хмара, яка перетнула кордони кількох держав (Німеччини, Австрії, Швейцарії, Югославії, Італії, Угорщини, Швеції), спричинивши значне транскордонне радіоактивне забруднення цих та інших держав. Цезій-137 було виявлено в молоці корів на фермах Німеччини, Австрії, Швейцарії, Великої Британії. У 80-ті роки XX ст. не існувало міжнародно-правового механізму для реагування на такі інциденти. Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р. виключала зі сфери дії радіоактивне зараження. Деякі дослідники стверджують, що СРСР порушив свої зобов'язання за загальним міжнародним правом, що передбачає обов'язок держави повідомити всі зачеплені держави і все міжнародне співтовариство про будь-яку

аварію або діяльність, що може спричинити значну транскордонну шкоду. Міжнародне співтовариство відреагувало на цей інцидент *post factum*: у 1986 р. у відповідь на вибух на Чорнобильській АЕС під егідою МАГАТЕ було ухвалено Конвенцію про оперативне оповіщення про ядерну аварію і Конвенцію про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації. Конвенція про оповіщення не позбавлена недоліків, зокрема вона залишає у повноваженнях держави, на території якої сталася ядерна аварія, самостійно визначати, чи матиме вона «з точки зору радіаційної безпеки значення для іншої держави» (ст. 1(1)).

Питання повідомлення зачепленої сторони у випадку планування діяльності, яка може мати негативний транскордонний вплив, порушувалось у спірній ситуації, яка склалася між Україною та Румунією з приводу будівництва нашою державою глибоководного судового каналу «Дунай – Чорне море» в українській частині дельти річки по гирлу Бистре в районі Дунайського біосферного заповідника. І Комісія з розслідування у 2006 р., ініційована румунською стороною згідно з положеннями Конвенції Еспо, і Комітет з дотримання Конвенції у 2008 р. дійшли висновку, що Україна порушила відповідні вимоги цього договору щодо направлення Румунії повідомлення про проект, проведення з нею необхідних консультацій та забезпечення участі громадськості обох сторін у цьому процесі [195; 196].

Таким чином, порушення строків надання інформації здатне поставити під загрозу виконання договору в цілому, здійснення контролю за діяльністю держав з реалізації договорів, завадити скоригувати ці дії, припинити порушення, якщо воно мало місце, та ліквідувати його негативні наслідки [10, с. 35].

Вимоги природоохоронних угод щодо повідомлення, надання необхідної інформації та консультацій у сфері навколишнього середовища тісно пов’язані з принципом оцінки впливу на навколишнє середовище і виступають інструментами реалізації останнього. Обов’язок держав обмінюватися інформацією та проводити ***консультації*** в процесі певної діяльності, що негативно впливає на навколишнє середовище, підтверджений в рішеннях міжнародних судових установ. Так, у рішенні Міжнародного трибуналу з морського права у справі про завод з

виробництва оксидного палива 2001 р. Трибунал дійшов висновку, що Ірландія та Сполучене Королівство повинні провести консультації з метою обміну інформацією щодо можливих наслідків функціонування заводу з виробництва оксидного палива для Ірландського моря, моніторингу ризиків чи впливу функціонування заводу на Ірландське море, а також вироблення заходів з попередження забруднення морського середовища, яке може стати наслідком функціонування заводу [197]. У справі про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р. МС ООН визначив, що «якщо істотні зобов'язання часто формулюються за допомогою широких термінів, процедурні зобов'язання є вужчими і більш спеціальними, які полегшують імплементацію Статуту 1975 р. через процес постійних консультацій між зацікавленими сторонами» [118, с. 32].

Багатосторонні угоди з охорони довкілля також містять обов'язок проведення консультацій: ст. 5 Конвенції Еспо, ст. 4 Конвенції про транскордонний вплив промислових аварій, ст. 5 Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані, ст. 10 Конвенції про транскордонні водотоки. Зазначені угоди містять вимогу, що консультації повинні проводитися на основі взаємності, доброї волі та добросусідства. Консультації ініціюються відразу після повідомлення державою походження небезпечної діяльності всіх зачеплених держав, проте, за загальним правилом, їх проведення не надає право зачепленій державі вимагати повної зупинки запланованого проекту. Консультації лише забезпечують те, щоб побажання та інтереси такої зачепленої держави були враховані державою походження. Більш жорсткі вимоги встановлює Конвенція про міжнародні водотоки, однак на сьогодні вона не набула чинності. У зв'язку з цим автор вважає, що з метою підвищення ефективності реалізації природоохоронних норм при укладанні міжнародних договорів державам слід детально прописувати механізм звернення до комісії (комітету) наукових експертів у випадку існування розбіжностей щодо транскордонного впливу тієї чи іншої діяльності (на зразок механізму, передбаченого Конвенцією Еспо), висновок якої (якого) буде остаточним і підлягатиме обов'язковому застосуванню сторонами спору на стадії консультацій.

Механізм консультацій, передбачений у згаданих вище угодах, не слід ототожнювати з консультаціями як одним із засобів мирного вирішення спорів згідно з міжнародним правом. У першому випадку – це процедурне зобов'язання, зафіксоване в міжнародних природоохоронних угодах, яке держави-учасниці повинні виконувати до моменту ведення небезпечної діяльності, здатної спричинити транскордонну шкоду, в результаті чого має враховуватися думка протилежної сторони, тобто це своєрідний механізм попередження виникнення міждержавного спору. У другому ж випадку – це один із мирних засобів вирішення міжнародних спорів без залучення третьої сторони.

Моніторинг і верифікація. Важливим методом забезпечення ефективної реалізації положень міжнародних природоохоронних угод є збір інформації, що проводиться спеціально створеним для цього органом або державами на виконання вимог цих угод з наступною передачею таким органам. Моніторинг – це безперервне стеження за яким-небудь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату або тенденцій розвитку. Мета моніторингу – ідентифікація проблем, оцінка наслідків певної діяльності на навколишнє середовище, оцінка ефективності і результативності міжнародної угоди та забезпечення попередження спорів [100, с. 343]. Інколи в науковій літературі терміни «моніторинг», «верифікація», «інспекція», «перевірка» позначають одне явище. Однак, на нашу думку, вони належать до різних засобів реалізації багатосторонніх природоохоронних угод. Як правило, моніторинг в рамках екологічних договорів означає або відстеження наукових і технічних умов, які впливають на стан навколишнього середовища, незалежним органом чи групою експертів, або перевірку стану імплементації зобов'язань державами (перевірка прийняття адміністративно-правових заходів на національному рівні) [22, 21–22]. Перевірка точності науково-технічної інформації та інших даних, не пов'язаних з адміністративно-правовими заходами (наприклад, дані про викиди), які надають держави до секретаріатів багатосторонніх природоохоронних угод, називається верифікацією. Цей термін є більш звичним для права міжнародної безпеки і стосується перевірок і контролю над роззброєнням. Друге значення моніторингу в

аспекті перевірки стану імплементації зобов'язань державами за конкретною угодою ми розглянули вище в частині, яка стосувалася механізму надання доповідей. У цій частині розглянемо значення моніторингу в першому аспекті. Обидва процеси – і моніторинг, і верифікація – є за своєю суттю перевіркою, яка здійснюється шляхом збору інформації. Інспекції ми розглянемо далі.

Одна з найважливіших передумов успішної боротьби з транскордонним забрудненням повітря – наявність точної та різноманітної інформації про стан навколишнього середовища і рух потоків забруднювачів [198, с. 67]. У 1984 р. до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані було ухвалено Протокол, що стосується довгострокового фінансування Спільної програми спостереження й оцінки поширення забруднювачів повітря на великі відстані в Європі (ЄМЕП). На першому етапі ЄМЕП стосувалася лише моніторингу двоокису сірки та її похідних, пізніше вона охоплювала інші речовини та їх потоки, включаючи оксиди азоту, вуглеводні, озон та ін. ЄМЕП складається з трьох компонентів: збір інформації про забруднювачі, вимірювання якості повітря та якості атмосферних опадів, моделювання розсіювання атмосферних потоків. Близько 100 моніторингових станцій з 24 країн – членів ЄЕК ООН беруть участь у Програмі. Система ЄМЕП спирається на інформацію, яку забезпечують національні моніторингові станції.

Проаналізуємо особливості й відмінності процесу верифікації та моніторингу на прикладі РКЗК і Кіотського протоколу. Принагідно зазначимо, що процедура верифікації у її «чистому» вигляді – явище доволі нечасте і, можна навіть сказати, унікальне в міжнародному праві навколишнього середовища [188, с. 6–7]. Згідно з ухваленими рішеннями Конференції Сторін РКЗК національні кадастри держав – сторін Додатка I підлягають ретельній перевірці – верифікації. Так, Група експертів з перевірки кадастрів у своєму звіті від 3 червня 2011 р. зробила загальний висновок, що в цілому кадастр України підготовлено згідно з керівними принципами РКЗК щодо надання доповідей [199, с. 49]. Однак звітність України щодо ведення національного кадастру антропогенних викидів за 1990–2008 рр. також зазнала критики. Група експертів вказала 13 обов'язкових для виконання рекомендацій.

Зокрема, від України вимагали уточнити, чому викиди шкідливих речовин при виробництві карбіду кальцію, етилену, метанолу і алюмінію представлені як «конфіденційні»; надати детальний енергетичний і вугільні баланси країни; провести розрахунки поглинання парникових газів лісами; перерахувати обсяг емісії шкідливих речовин від транспорту і змінити методологію її обліку [200]. Група експертів зробила висновок, що національна система України для оцінки антропогенних викидів з джерел та абсорбції поглиначами парникових газів не відповідає повною мірою керівним принципам згідно зі ст. 5 п. 1 та ст. 7 п. 1 Кіотського протоколу, а також що представлений кадастр не є достатньо прозорим, узгодженим, зіставленим, повним та точним. Зазначені проблеми дали підстави Групі розглядати їх як «питання імплементації» [199, с. 53–54], яке врешті-решт було передане на розгляд Комітету з дотримання Кіотського протоколу. Моніторинг за станом виконання зобов'язань за РКЗК, а саме – перевірка національних заходів правового, адміністративного, організаційного характеру, ухвалених державами на виконання положень РКЗК і Кіотського протоколу, здійснюється у вигляді перевірок національних повідомлень. Так, Перше і Друге національне повідомлення України підлягали ґрунтовній перевірці Групою експертів. Про відмінність понять «моніторинг» і «верифікація» свідчить Копенгагенська домовленість, ухвалена в грудні 2009 р. на 15-й Конференції Сторін РКЗК: сторони Додатка I, тобто розвинені країни, зобов'язалися визначити свої односторонні зобов'язання зі зниження викидів парникових газів, що підлягатиме міжнародному моніторингу, звітності та верифікації, а сторони, що до Додатку I не входять, тобто країни, що розвиваються, зобов'язалися розробляти і надавати секретаріату національні програми дій з адаптації (до наслідків зміни клімату), що підлягатимуть національному, а пізніше – міжнародному моніторингу, звітності та верифікації [201; 202].

Як зазначає Е. Лоука, моніторинг є передумовою правотворчості та застосування [95, с. 57, 124] міжнародного договору. Зазначене твердження відповідає дійсності, оскільки лише маючи достатньо інформації про сутність екологічної проблеми можливо розробити ефективні заходи боротьби з нею, вдосконалити вже існуючі заходи у випадку необхідності, а достовірні дані про

фактичний стан певних компонентів навколишнього середовища (викиди в атмосферу, водне середовище, охоронювані території, об'єкти дикої фауни та флори тощо) дають змогу виявити порушників та ініціювати конфронтаційні заходи реалізації природоохоронних угод. На жаль, на відміну від міжнародних договорів у сфері роззброєння та контролю над озброєнням, на виконання яких держави створили досить ефективну і дієву систему моніторингу, у сфері охорони навколишнього середовища держави не виділяють належних фінансових і технічних ресурсів для цілей моніторингу за станом довкілля [203, с. 174–179]. Поза тим, на сучасному етапі зусилля міжнародного співтовариства в цьому напрямі збільшуються.

Деякі договори визначають способи збору інформації з метою моніторингу. Наприклад, дані, які використовуються науковими робочими групами Комісії зі збереження морських живих ресурсів Антарктики, збираються: самими державами-членами, які здійснюють промисел в зоні дії Конвенції, науковими наглядачами на суднах держав-членів, науково-дослідницькими суднами держав-членів, які проводять зйомки. Починаючи з 1987 р., процедури і методи збору промислових даних було стандартизовано з метою забезпечення зіставлення даних з усіх джерел [204, с. 8]. Проведення моніторингу може становити складову зобов'язання співробітничати, визначеного природоохоронним договором. Так, Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай містить досить розлогу ст. 9, яка передбачає обов'язок сторін співробітничати у галузі моніторингу і оцінки. Держави повинні, зокрема, гармонізувати та узгодити свої методи моніторингу і оцінки, що вживаються на національних рівнях, в галузі якості ріки Дунай, контролю скидів, прогнозу повені і водного балансу, а також розробити та впровадити узгоджені або спільні системи моніторингу стану ріки Дунай. На основі гармонізованої методології держави повинні встановити національні водні баланси, а також загальний водний баланс басейну ріки Дунай. МС ООН у рішенні по справі про целюлозні заводи на річці Уругвай дійшов висновку, що моніторинг є зобов'язанням, що продовжується [118, с. 75].

На виконання вимог міжнародної конвенції щодо моніторингу конференція сторін може ухвалити додаткові рекомендації чи керівні принципи здійснення такого моніторингу і оцінки [205]. Інколи стратегія моніторингу в рамках природоохоронних угод може змінюватися і вдосконалюватися з метою підвищення реалізації норм цих угод або призводити до обрання інших неконфронтаційних методів реалізації. Розглянемо це на прикладі Конвенції МАРПОЛ. Експерти відзначають, що встановлення нових вимог до обладнання суден (наприклад, поправки 1992 р. до Додатка I, які зобов'язують усі танкери мати подвійний корпус корабля, або вимоги щодо наявності окремих танків для баласту) виявилися більш ефективними у справі боротьби із забрудненням морського середовища, ніж визначення стандартів щодо викидів, оскільки набагато легше контролювати фізичні параметри судна, ніж моніторити викиди судна в морі [206, с. 445–446].

Інспекції та огляд. Інспекції в міжнародному праві навколишнього середовища здійснюються або міжнародними спостерігачами, або національними спостерігачами держав – учасниць міжнародного договору, або діє змішана система. Інспекції розглядаються інколи в доктрині міжнародного права як своєрідна форма моніторингу, оскільки їх основна мета – цілеспрямований збір інформації з метою виявлення можливого правопорушення. Механізм інспектування є більш поширеним в угодах з обмеження озброєнь та контролю над озброєнням. Система інспектування – досить поширене явище у сфері міжнародних угод з регулювання рибальства і охорони морських живих ресурсів. У міжнародному морському праві інспектування суден, поряд з їх оглядом, арештом та ініціюванням розслідування й судового розгляду, визнаються законними засобами забезпечення виконання національних правил і норм стосовно регулювання використання рибних запасів. Інспекції здійснюються суднами держави прапора щодо своїх суден, а також суднами держави порту, прибережної держави або будь-якої іншої держави, як це передбачено Угодою щодо транскордонних рибних запасів, – щодо суден інших держав [207, с. 160]. Інспектування в міжнародних універсальних і регіональних договорах цього типу, як правило, є не міжнародним за своєю суттю (в плані призначення міжнародних спостерігачів чи інспекторів і направлення їх місії на

територію держави чи судно, яке перебуває під її юрисдикцією), а двостороннім взаємним механізмом забезпечення реалізації як національних правил, так і норм природоохоронних угод у сфері рибальства. При цьому інспекції та огляд здійснюються, якщо в офіційно уповноважених осіб однієї держави є всі необхідні обґрунтовані підстави вважати, що судном, яке плаває під прапором іншої держави, було вчинене правопорушення, а це, у свою чергу, дає право першим вжити більш суворих заходів (арешт і розслідування). Інспекції можуть здійснюватись як індивідуально державами, так і колективно шляхом розроблення в рамках міжнародної організації схем спільних інспекцій та перевірок. Конвенція ООН з морського права встановлює правила проведення інспекцій та оглядів прибережною державою у своїй виключній економічній зоні для забезпечення дотримання законів і правил, ухвалених щодо розвідки, експлуатації, збереження живих ресурсів та управління ними (ст. 73), а також для забезпечення дотримання законів і правил, ухвалених щодо попередження забруднення морського середовища із суден (ст. 220). Стаття 226 встановлює, що будь-яка фактична інспекція іноземного судна обмежується перевіркою відповідних сертифікатів, суднових журналів чи інших документів, які судно зобов'язане мати згідно із загальноприйнятими нормами. Положення про огляд та інспекцію містять також Угода про транскордонні рибні запаси (ст. 21), Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики (ст. XXIV), Конвенції про майбутнє багатостороннє співробітництво у сфері рибальства в Північно-Західній Атлантиці 1978 р. (ст. XVIII), Конвенція про збереження запасів анадромних видів північної частини Тихого океану 1992 р. (ст. V), Конвенція МАРПОЛ (ст. 5) тощо. У рішенні МС ООН у справі про рибну юрисдикцію 1998 р., розгляд якої був ініційований Іспанією у відповідь на арешт її судна Канадою у 1995 р., йдеться про те, що «Огляд судна, інспекція, арешт і мінімальне використання сили для цих цілей підпадають під концепцію здійснення заходів із захисту та управління…» [146, с. 466].

Виключно міжнародні або змішані інспекції передбачає низка інших багатосторонніх природоохоронних угод. Так, Конвенція з регулювання китобійного промислу містить лише побічне посилання на процедуру інспектування

(ст. 9); більш деталізовані правила можна знайти в секції V Додатка до документа під назвою «Нагляд і контроль», яка передбачає, зокрема, порядок призначення інспекторів урядами держав та затвердження їх Комісією. Як відомо, з 1985 р. діє мораторій на видобуток китів, однак з 1994 р. Міжнародна китобійна комісія розглядає можливість зняття мораторію шляхом встановлення чітких квот на вилов та жорсткого контролю над їх дотриманням. У 1994 р. було схвалено Переглянуту процедуру управління (англ. – *Revised Management Procedure*), однак було вирішено відкласти її імплементацію доти, доки не буде розроблено ефективну схему інспектування та нагляду за дотриманням квот державами. З цією метою Комісія працює над розробкою Переглянутої схеми управління (англ. – *Revised Management Scheme*), яка включає комбінацію факторів – як наукових, так і тих, що не пов'язані з науковими розрахунками, як-то: інспекції, моніторинг, застосування. Першу Міжнародну схему спостережень Міжнародна китобійна комісія заснувала 1972 р., яка ґрунтувалася на двосторонньому механізмі обміну інспекторами [208]. Однак ефективність її реалізації залишилася на досить низькому рівні: судна, які добували китів під прапорами держав-учасниць, надавали недостовірну інформацію про кількість китів. Водночас саме завдяки цій схемі вдалося виявити, що антарктичний флот СРСР не звітував про більш ніж 30 тис. тонн китів, добутих нелегально [209]. На відміну від схеми 1972 р., схема 1994 р. передбачає призначення двох інспекторів – як національних, так і міжнародних. Більше того, завдяки сучасним технічним та технологічним досягненням (тестування зразків ДНК, комп'ютерне спостереження) очікується, що схема інспектування стане ще ефективнішою.

На основі ст. VII Договору про Антарктику і ст. 14 Протоколу про охорону навколишнього середовища до нього створено систему інспекцій в цьому регіоні Земної кулі. При цьому стаття VII Договору про Антарктику є показовим прикладом випадку, коли інспекції іншими Договірними Сторонами можуть здійснюватися без попередньої згоди держави, що інспектується. Інспектори призначаються Консультативними Сторонами Договору і стосуються дотримання не лише Договору про Антарктику, а й пов'язаних із ним інших угод і заходів, у тому числі природоохоронних [181, с. 45]. Наприклад, у 2000–2001 рр. команда інспекторів із

США здійснила інспекцію низки антарктичних станцій різних держав, у тому числі української станції «Вернадський», за результатами якої було підготовлено звіт. У ньому, зокрема, позитивно оцінювалися зусилля української сторони стосовно досліджень у галузі озонового шару та атмосферного повітря, поводження з відходами, збереження фауни і флори. Тимчасом як стосовно станцій інших держав інспектори зробили низку зауважень, а саме – щодо системи реагування на надзвичайні ситуації, які згідно зі звітом могли загрожувати пожежами з вивільненням пального, токсичних і хімічних речовин, щодо системи зберігання хімічних речовин загалом, а також шуму від гелікоптерів, який негативно впливає на популяції птахів і тюленів [210]. Подібні інспекції здійснювали щодо України також у 1998–1999 рр. Німеччина і Сполучене Королівство, у 2004–2005 рр. – Австралія, Перу і Сполучене Королівство.

Механізм обміну інформацією, оцінки впливу на навколишнє середовище, проведення консультацій є за своєю суттю «горизонтальними» методами реалізації норм багатосторонніх природоохоронних угод (здійснюються, як правило, на двосторонньому рівні між державами як рівноправними суб'єктами міжнародного права), тоді як механізм надання доповідей, моніторингу та інспекцій – «вертикальними» (здійснюються, як правило, в рамках багатостороннього процесу між державою і міжнародною організацією). Крім того, якщо доповіді будуються за схемою «знизу–догори» (від держави до міжнародної організації), то моніторинг і інспекції – «згори–донизу» (від міжнародної організації до держави) [211, с. 247]. Об'єднує зазначені вище механізми те, що більшість із них безпосередньо пов'язана з механізмами з питань дотримання, створеними в рамках багатосторонніх природоохоронних угод.

3.2. Механізми з питань дотримання багатосторонніх природоохоронних угод

Механізми/процедури з питань дотримання (англ. – *non-compliance procedures*) поєднують у собі як неконфронтаційні, так і конфронтаційні засоби забезпечення реалізації міжнародно-правових договірних норм з охорони навколишнього

середовища. Але оскільки головна мета, яку ставлять перед собою держави при заснуванні таких механізмів, – це перш за все неконфронтаційність, до того ж примусові заходи реалізації багатосторонніх природоохоронних угод, пов'язані із санкціями, застосовуються надто рідко, у крайніх і виключних випадках як останній засіб, а в рамках деяких міжнародних конвенцій не застосовуються взагалі ніколи, це дає нам підстави віднести процедури з питань дотримання до неконфронтаційних способів реалізації норм багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища.

Поява та активне поширення механізмів з дотримання в міжнародному праві навколишнього середовища та надання їм переваги поряд з традиційними засобами вирішення спорів та прикликання до міжнародно-правової відповідальності пояснюється низкою причин. По-перше, багатосторонні природоохоронні угоди, особливо сучасні, відрізняються деталізацією зобов'язань, які беруться державами з урахуванням складних науково-технічних і технологічних факторів; у зв'язку з цим лише спеціально створений орган з компетентними експертами може ефективно проконтролювати процес виконання державами взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань, виявити можливі порушення та запропонувати реальні засоби виправлення ситуації, що склалася. По-друге, головна риса процедур з дотримання – «управлінський» і неконфронтаційний підхід, який на відміну від механізму реалізації норм про міжнародну відповідальність та санкції, що супроводжується настанням небажаних, негативних, несприятливих наслідків для держави-порушниці, спрямований на те, щоб допомогти державі, яка не виконала свої зобов'язання, зробити це в найбільш ефективний спосіб. Норми про міжнародно-правову відповідальність так само спрямовані на те, щоб змусити державу виконати свої зобов'язання, а в разі невиконання – накласти санкції як міру покарання, визначивши спосіб відшкодування шкоди, спричиненої внаслідок правопорушення, однак у рамках процедур з дотримання це відбувається шляхом попередження можливого правопорушення і настання шкоди. Надання всебічної допомоги державі, яка провинилася, у виконанні нею своїх зобов'язань забезпечує таким чином виконання всього міжнародного договору, захисту цілісності всього режиму

від майбутніх порушень [212], сприяє забезпеченню «колективного інтересу» в досягненні мети міжнародного договору. Зазначені процедури є багатосторонніми за своєю суттю (рішення щодо порушника ухвалюється на конференції сторін конвенції і нерідко має наслідки для всіх держав-учасниць), тоді як традиційне право міжнародної відповідальності – більше двостороннім, що регулює відносини між потерпілою державою і державою-порушницею. Держави схиляються саме до застосування процедур з дотримання, оскільки невиконання міжнародних угод з охорони довкілля більшою мірою пов'язане з «невмінням», «неспроможністю», нестачею фінансових, технічних, людських ресурсів, а не з небажанням це робити. По-третє, процедури з дотримання є більш дієвим способом реалізації багатосторонніх природоохоронних угод, ніж традиційні конфронтаційні методи. Як ми вже зазначали, застосування ст. 60 ВКПМД є контрпродуктивним у сучасному праві навколишнього середовища, оскільки зупинення дії міжнародного договору, спрямованого, наприклад, на обмеження викидів, що забруднюють атмосферу або водне середовище, або на охорону мігруючих тварин, не має ніякого сенсу і ніяким чином не сприяє досягненню головної мети міжнародного права навколишнього середовища – попередженню й боротьбі із забрудненням та деградацією екосистем.

У зв'язку із вищевикладеним наведемо основні характерні риси процедур з питань дотримання: неконфронтаційний характер, гнучкість, пристосованість до конкретних багатосторонніх природоохоронних угод (знання проблем зсередини), відкритість (для громадськості), багатосторонність, можливість коригування зобов'язань (внаслідок ініціювання процедури можливе правотворення в плані внесення змін і доповнень до тексту конвенції), швидкість і простота. М. Фіцморіс стверджує, що механізми з питань дотримання є своєрідними процедурами неконфронтаційного попередження виникнення міжнародних спорів і мають подвійну природу, оскільки поєднують у собі «класичні методи, які сягають корінням до механізмів вирішення спорів згідно з міжнародним правом, з «інноваційними процедурами заохочення дотримання і виконання … міжнародних зобов'язань» [100, с. 348]. Вчена вважає, що природа охорони навколишнього середовища вимагає колективного підходу до розв'язання спірних проблем, який

уособлюють процедури з дотримання, який повинен переважати над односторонніми чи двосторонніми підходами, останній з яких уособлює традиційні засоби вирішення спорів [100, с. 358]. Дж. Брунні зазначає, що завдяки процедурам з дотримання беруться до уваги причини недотримання і різні обставини, що склалися для відповідної держави; на думку вченої, основна їхня мета – «сприяння виконанню шляхом співробітництва» [213, с. 15–16, 18]. Р. Омура звертає увагу на такі особливості, як «допомога у досягненні дотримання, а не покарання недотримання», «спрямування на позитивні дії, а не на негативні заходи у відповідь», «сфокусованість на полегшенні виконання, створенні потенціалу та допомозі» [214]. П. М. Сухорольський пише про механізми з дотримання як більш сприятливі, недискримінаційні, несудові, зорієнтовані на допомогу, консультативні процедури [215].

Незважаючи на всі позитивні сторони зазначених механізмів, вони потенційно можуть підривати реалізацію одного з основних принципів міжнародного права – принципу *pacta sunt servanda*, оскільки ставлять виконання і дотримання міжнародно-правових зобов'язань у залежність від потенціалу держави, а також фінансової та технічної допомоги, яку можуть надати сторони багатосторонніх природоохоронних угод. Таким чином, мотивація держави до неухильного дотримання своїх міжнародно-правових зобов'язань втрачається, що є небезпечним для функціонування всього міжнародного права. Крім того, якраз неконфронтаційна основа процедур з дотримання, що ґрунтується на консенсусі, може призвести до ухвалення недостатньо жорсткого рішення стосовно держави-порушниці, що, у свою чергу, спричинить послаблення всього міжнародно-правового режиму певної екологічної конвенції. Залишаються також певні проблеми з визначенням юридичної сили самих рішень про недотримання, які ухвалюються на конференціях сторін, що більш детально досліджувалось у підрозділі 1.3. На наше переконання, будь-яке рішення конференції сторін, спрямоване на виконання положень міжнародного договору, має юридично обов'язкову силу для держав – сторін цього договору. Саме невизначеність щодо правових наслідків рішень органів багатосторонніх природоохоронних угод і відрізняє ці процедури «квазісудового»

характеру від процедури розгляду спору в міжнародному суді чи арбітражі, де держави заздалегідь висловлюють свою згоду на юрисдикцію судової установи, а після винесення рішення – в обов'язковому порядку виконують його, не ставлячи під сумнів його правову природу. Ф. Сендс стверджує, що процедури з питань дотримання поєднують у собі функції комісії з примирення (узгоджувальні комісії) та традиційної судової установи [38, с. 205]. На нашу думку, узгоджувальний характер діяльності відповідних комітетів виявляється в якомога більшому сприянні сторонам багатосторонніх природоохоронних угод у досягненні максимально прийнятного для окремої держави і всього режиму рішення, тоді як судовий характер – в ухваленні рішення, яке накладає певні зобов'язання на цю державу і може мати для неї деякі негативні наслідки. З іншого боку, зазначені процедури можна вважати адміністративними за своєю суттю, оскільки вони ініціюються в рамках міжнародних договорів та створених ними органів і підлягають, за загальним правилом, затвердженню політичним органом – конференцією сторін.

Багатосторонні природоохоронні угоди, а також рішення конференцій сторін, якими засновувалися процедури з питань дотримання, не містять чіткого їх визначення. Тому запропонуємо власне визначення. Механізми/процедури з питань дотримання – це процедури неконфронтаційного характеру, створені відповідно до положень міжнародних багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища та подальших рішень конференцій/зустрічей сторін, здійснюються у межах спеціально створених комітетів у випадку невиконання міжнародних зобов'язань за цими угодами державами-учасницями і полягають у застосуванні правових заходів, що мають на меті допомогти державі виконати свої міжнародно-правові зобов'язання та захистити «колективний інтерес».

Монреальський протокол — перша міжнародна природоохоронна угода, яка впроваджує процедуру контролю за її дотриманням. Саме процедура з дотримання в рамках Монреальського протоколу стала моделлю для створення подібних механізмів в інших багатосторонніх природоохоронних угодах: Протоколі про обмеження викидів летких органічних сполук або їх транскордонних потоків 1991 р. і Протоколі щодо подальшого скорочення викидів сірки 1994 р. до Конвенції про

транскордонне забруднення повітря, РКЗК і Кіотському протоколі до неї, Конвенції про боротьбу із спустеленням, Базельській конвенції, Роттердамській конвенції, Конвенції ОСПАР, Конвенції Еспо, Орхуській конвенції, СІТЕС, Картахенському протоколі з біобезпеки, Протоколі з проблем води та здоров'я 1999 р. до Конвенції про транскордонні водотоки. Проаналізувавши деякі з цих процедур, ми виокремили такі особливості їх інституційної структури та самого процесу розгляду справ:

1. Провідна роль належить комітету, який здійснює перевірку; в рамках різних багатосторонніх природоохоронних угод він називається по-різному, наприклад, Комітет з імплементації Монреальського протоколу, Комітет з дотримання Кіотського протоколу. Ефективність діяльності комітету прямо пропорційна його кількісному складу, адже чим менше в ньому членів, тим вірогідність вироблення оптимального рішення збільшується. З іншого боку, якщо екологічний договір зачіпає права й інтереси всього міжнародного співтовариства, доцільне представництво якомога більшої кількості держав-учасниць [212]. Члени комітету можуть бути або представниками держав – учасниць багатосторонніх природоохоронних угод (Протокол щодо подальшого скорочення викидів сірки 1994 р. до Конвенції про транскордонне забруднення повітря, Монреальський протокол), або ж діяти в індивідуальній якості як незалежні експерти (Кіотський протокол, Орхуська конвенція). Важливим виміром ефективності діяльності комітету є можливість представлення у ньому НУО, які мають право ініціювати процедуру, бути присутніми на засіданнях і вимагати доступу до всієї інформації стосовно справи (Орхуська конвенція).

2. Процедура з перевірки виконання державою своїх зобов'язань може ініціюватися в один або декілька з таких способів: самою державою, яка не здатна виконати зобов'язання, однією державою проти іншої, секретаріатом конвенції, коли є підстави вважати, що сторона не виконує положень угоди, або самим комітетом під час періодичної перевірки стану імплементації угоди згідно з національними регулярними доповідями держав-учасниць. Учені застерігають, що виникає питання щодо справедливості та легітимності діяльності комітету в тому випадку, коли держава, що провинилася, не представлена в складі комітету, проте її

справа слухається представниками інших держав-учасниць, які виносять певне рішення проти неї. За результатами перевірки комітет готує доповідь, включно з рекомендаціями, і передає її на розгляд і затвердження конференції сторін. Компетенція комітетів може не обмежуватися перевірками виконання державами своїх зобов'язань – інколи їх уповноважують здійснювати загальну оцінку ефективності та стану імплементації договору в цілому, а також розглядати регулярні національні доповіді держав. Механізми подання доповідей державами та здійснення моніторингу тісно пов'язані з процедурами дотримання і часто слугують передумовою для їх реалізації.

3. Як правило, органи багатосторонніх природоохоронних угод не ухвалюють документ, в якому міститься опис і визначення ситуацій, які свідчать про невиконання і недотримання зобов'язань. Визначення типових ситуацій, з одного боку, може виявитись обмежувальним фактором, особливо якщо перелік є вичерпним, проте, з другого боку, сприятиме підвищенню ефективності функціонування всього механізму, його прозорості й відкритості, а також попередить зловживання тлумаченням міжнародного договору з метою кваліфікації певних дій як порушення. Серед заходів реагування на невиконання найбільш поширені такі: а) рішення про надання допомоги, в тому числі технічної чи фінансової, передача технологій, інформаційна підтримка; б) вимога надати план дотримання уповноваженим державним органом; в) попередження; г) призупинення прав і привілеїв за багатосторонньою природоохоронною угодою; д) фінансові чи торгові санкції.

Процедура з дотримання ***Монреальського протоколу*** адмініструється Комітетом з імплементації. Процедура з дотримання була розроблена на основі ст. 8 Монреальського протоколу і схвалена в остаточній редакції у 1998 р. на 10-й Нараді Сторін [216]. Процедура ініціюється однією державою проти іншої, секретаріатом або самою державою. Комітет складається з 10 членів, що представляють свої держави і обираються Нарадою Сторін терміном на два роки на основі справедливого географічного представництва. Важливою відмінною ознакою Комітету Монреальського протоколу є те, що він уповноважений з метою

здійснення своїх функцій з перевірки, однак лише за запрошенням відповідної держави, збирати необхідну інформацію на території тієї держави-учасниці, яка не виконує Протокол. Слід відзначити, що це положення жодного разу не використовувалося державами через побоювання трансформування процедури з неконфронтаційної у конфронтаційну [25] та обмеження власного суверенітету. Пункт 8 Додатка II доповіді 10-ї Наради Сторін, яким затверджена процедура, зазначає, що Комітет намагається досягти якомога більш дружнього врегулювання справи, чим зайвий раз підкреслюється неконфронтаційність механізму. Перелік заходів, які вживаються стосовно держав, що провинилися, було визначено і погоджено на 4-й Нараді Сторін Протоколу: надання необхідної допомоги, включаючи допомогу в збиранні інформації та представленні доповідей, технічну допомогу, передачу технологій і фінансову допомогу, обмін інформацією та тренінги; попередження; призупинення прав і привілеїв, включаючи ті, які стосуються права на промислове виробництво, споживання, торгівлю озоноруйнівними речовинами, передачу технологій, використання фінансових механізмів (зокрема доступу до ресурсів Багатостороннього Фонду) та інституційних домовленостей [217]. Оскільки процедура не визначає приблизних випадків недотримання, підстави, за яких вона ініціюється, виводяться із самого тексту Протоколу. Очевидно, що такими є порушення вимог щодо виведення з обігу, припинення виробництва і споживання озоноруйнівних речовин відповідно до визначених часових графіків, невиконання вимог ст. 4 (b) стосовно створення системи ліцензування імпорту і експорту регульованих речовин, ст. 7 про звітність, ст. 9 про дослідження, розробки, обмін інформацією та інформування громадськості [218], а також ст. 4 щодо заборони чи обмеження торгівлі з державами, які не є сторонами Протоколу. М. Коскенн’ємі справедливо зазначає, що «спір про те, чи є конкретний тип недотримання протиправним діянням, – це вже інший спір щодо тлумачення і застосування договору, який підлягає вирішенню згідно з процедурами, передбаченими ст. 11 Віденської конвенції про охорону озонового шару» [219, с. 144], яка стосується механізму врегулювання спорів.

Станом на 2011 р. з усіх випадків недотримання рішення щодо призупинення прав і привілеїв не було ухвалене жодного разу. Процедура з дотримання відрізняється для кожної з категорій країн, що беруть участь у Протоколі: країн, що розвиваються, країн з перехідною економікою і розвинених країн. Це виявляється, зокрема, в тому, що процедура з дотримання не застосовується в тому випадку, коли країна, що розвивається, повідомила секретаріат про те, що вона вважає себе неспроможною виконати будь-яке чи всі зобов'язання. Рішення щодо оголошення стану недотримання такою державою положень Протоколу ухвалюється на Нараді Сторін (п. 6 і 7 ст. 5). Механізм з питань дотримання Монреальського протоколу тісно пов'язаний з фінансовими інструментами надання допомоги (Глобальним екологічним фондом і Багатостороннім фондом Протоколу).

На сьогодні всі справи були ініційовані секретаріатом на підставі наданих сторонами доповідей. Винятком можна вважати випадок із Росією, коли було використано механізм звернення самою державою. У 1994 р. група країн на чолі з Росією (Білорусь, Болгарія, Польща та Україна) зробили спільну заяву про неможливість виконувати свої зобов'язання за Протоколом у встановлені строки. У 1995 р. Нарада Сторін ухвалила рішення про надання цій групі країн міжнародної допомоги для сприяння їм в дотриманні положень документа, однак за умови виконання певних вимог (моніторинг, розробка національних планів і програм, своєчасне інформування та ін.) [220]. При цьому жодних примусових заходів з боку Наради Сторін не застосовувалося. Росії пішли на поступки: їй дозволили експортувати контрольовані речовини в інші держави – члени СНД, зокрема Білорусь і Україну, з огляду на «економічні та соціальні проблеми, які постають перед країнами з перехідною економікою» [221].

Експерти оцінюють реалізацію Монреальського протоколу як ефективну, оскільки більшість із задекларованих цілей на сьогодні досягнуто, не в останню чергу завдяки функціонуванню механізму з дотримання. О. Йошіда зазначає, що процедура з питань дотримання Монреальського протоколу – «це безпрецедентний процедурний механізм, спрямований на ефективне застосування міжнародних зобов'язань *erga omnes* … стосовно захисту озонового шару», «крок вперед у

зміцненні колективного виконання державами, або у «горизонтальному застосуванні» принципів міжнародного права навколишнього середовища, таких як принцип перестороги» [222, с. 120].

Процедура з питань дотримання, передбачена в рамках ***Кіотського протоколу,*** є однією з найбільш розроблених, дієвих і найскладніших серед усіх міжнародних природоохоронних договорів. Вона була розроблена відповідно до ст. 18 Протоколу і схвалена на 7-й Конференції Сторін Конвенції про зміну клімату у 2005 р. як складова пакету Марракеських домовленостей. На відміну від процедури з дотримання Монреальського протоколу, процедура Кіотського протоколу має більші ознаки конфронтаційності. В самому тексті рішення, яким вона затверджена, визначено мету – «полегшити, сприяти і *забезпечити дотримання* (курсив наш. – *М. М.*) зобов'язань за Протоколом» [223, с. 64]. Комітет з дотримання складається з двох органів: Підрозділу із забезпечення дотримання та Підрозділу із застосування. Кожен підрозділ представлений 10 членами, з яких 5 є громадянами держав з п'яти регіональних груп ООН, 1 – з малої острівної країни, що розвивається, 2 – з держав Додатка I та 2 – з держав, які не входять до Додатка I. Таким чином, принцип справедливого географічного представництва повністю реалізовано. Важливою рисою є те, що члени діють у своїй особистій якості як незалежні експерти, а не представники держав-членів. Справу («питання імплементації») може ініціювати сама держава проти себе або проти іншої держави, а також Група експертів з перевірки національних доповідей і кадастрів. При цьому Підрозділ із забезпечення дотримання уповноважений приймати справи, які стосуються порушень будь-яких зобов'язань за Кіотським протоколом з боку будь-якої сторони, а Підрозділ із застосування – лише ті справи, які стосуються порушення державами Додатка I (тобто розвиненими країнами) своїх специфічних зобов'язань, пов'язаних із зменшенням викидів парникових газів [224, с. 19].

Підрозділ із забезпечення дотримання покликаний сприяти і допомагати сторонам виконати свої зобов'язання за Протоколом. Державі може бути надано допомогу у вигляді консультації, технічної допомоги, включаючи створення потенціалу і передачу технологій, надання рекомендацій. Підрозділ із застосування

відповідальний за з'ясування стану дотримання Сторонами положень Протоколу (зобов'язання за ст. 2 про скорочення викидів, щодо надання доповідей і моніторингу, щодо відповідності вимогам для участі у гнучких механізмах). При порушенні зобов'язань з надання доповідей і моніторингу Підрозділ із застосування, беручи до уваги причину, тип, ступінь і частоту недотримання, уповноважений оголосити про невиконання зобов'язань стороною, вимагати від держави надання плану дій, що включає аналіз причин недотримання, коригуючі заходи і графік оцінки прогресу у здійсненні плану. У разі порушення зобов'язань щодо відповідності вимогам для участі у гнучких механізмах приймається рішення про відстрочення права сторони брати участь у кіотських механізмах до моменту виконання всіх вимог і умов. При порушенні зобов'язань щодо скорочення викидів Підрозділ уповноважений, серед іншого, вимагати від держави підготувати план дій, накласти штрафні санкції, прийняти рішення про перегляд зобов'язань на наступний звітний період або накласти заборону на право брати участь у торгівлі квотами.

Відмінною рисою функціонування Комітету з дотримання Кіотського протоколу є те, що він має право ухвалювати остаточне рішення незалежно від Конференції Сторін РКЗК, яка слугує Нарадою Сторін Кіотського протоколу. Так, у разі порушення «питання імплементації» Підрозділ із застосування ухвалює рішення щодо дотримання чи недотримання стороною своїх зобов'язань. Новаторським також є положення про можливість держави, яка не згодна з рішенням Підрозділу із застосування на тій підставі, що воно не забезпечило «належний процес», подати апеляцію до Конференції Сторін. Таким чином, ця процедура нагадує процедуру розгляду спорів у рамках СОТ.

Незважаючи на «сильні» сторони механізму з питань дотримання Кіотського протоколу, його «слабкою» стороною залишається питання про юридичну силу ухвалених рішень. Стаття 18 Кіотського протоколу передбачає, що будь-які процедури і механізми з дотримання, які матимуть обов'язковий характер, повинні прийматися шляхом внесення поправки до тексту Протоколу, на яку, згідно зі ст. 20, сторони повинні чітко висловити свою згоду на обов'язковість у формі прийняття. Станом на 2012 р. такої поправки ухвалено не було, тому тривають дискусії з

приводу юридично обов'язкової сили рішень Комітету [224, с. 57–58]. Більше того, деякі автори наголошують на необхідності затвердження рішення Комітету, члени якого діють як незалежні експерти, вищим органом – Конференцією Сторін для того, аби забезпечити контроль всіх сторін над діяльністю органу з обмеженим представництвом [225]. Залишається відкритим питання про взаємодію між багатостороннім консультативним процесом з питань здійснення РКЗК (ст. 13 Конвенції) та процедурою з питань дотримання Кіотського протоколу, тим більше, що ст. 16 Протоколу зобов'язує Конференцію Сторін вирішити питання про застосування першого до другого. Відомо, що розробка процедури з консультативного процесу триває і що вона матиме виключно неконфронтаційний характер [225].

Р. Вольфрум і Дж. Фрідріх зазначають, що діючий в рамках Кіотського протоколу механізм «відображає загальну тенденцію в міжнародному праві навколишнього середовища щодо захисту спільних (глобальних) просторів, а саме: розроблені механізми дозволяють дії *actio pro societate* як єдиний можливий спосіб для держав захищати свої власні та спільні права одночасно» [226, с. 59]. Як відомо, МС ООН неодноразово підкреслював, що міжнародному праву невідома доктрина *actio popularis*, отже, автори бачать вихід з цієї ситуації в тому, щоб реалізувати право держави порушити справу від імені міжнародної спільноти на виконання зобов'язань *erga omnes* якщо не в Міжнародному Суді, то через механізми з питань дотримання, створені в рамках багатосторонніх природоохоронних угод, оскільки саме вони надають право одній державі порушити справу проти іншої держави і при цьому не бути «потерпілою» стороною в сенсі Проекту статей КМП ООН про відповідальність.

Усі справи, передані до Підрозділу із застосування, були ініційовані Групою експертів з перевірки національних доповідей та кадастрів. Уперше процедура з дотримання Кіотського протоколу в рамках Підрозділу із застосування була ініційована стосовно Греції (2007 р.). «Питання імплементації» було також порушено стосовно Канади (2008 р.), Хорватії (2009 р.), Болгарії (2010 р.), Румунії, України та Литви (2011 р.). Справу щодо України було передано до Підрозділу із

застосування 13 червня 2011 р. Питання стосувалася недотримання Україною вимог керівних принципів, ухвалених на виконання ст. 5 Протоколу, стосовно національної системи для оцінки антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів, керівних принципів, ухвалених на виконання ст. 7 Протоколу, стосовно вимог до інформації, яка надається в національних доповідях і кадастрах, а також деяких інших рішень Конференцій Сторін РКЗК. 25 серпня Підрозділ ухвалив попереднє рішення, що існує факт недотримання з боку України, Україна повинна розробити план корекції, а також можливість України брати участь у «гнучких механізмах» відстрочено до вирішення питання імплементації. 9 березня 2012 р. «питання імплементації» та всі пов'язані з ним наслідки стосовно України було знято, оскільки вона виконала всі вимоги Комітету Протоколу.

У рамках ***Конвенції Еспо*** функціонує Комітет із застосування, до складу якого входять 8 членів, які призначаються сторонами Конвенції і затверджуються на Нарадах Сторін. Процедуру з дотримання було схвалено на 2-й Нараді Сторін у 2001 р. і переглянуто на 3-й Нараді Сторін. Основна мета – надання допомоги сторонам у повному дотриманні їх зобов'язань за Конвенцією [227]. Функції Комітету не обмежуються розглядом питань щодо дотримання; він уповноважений також розглядати національні регулярні доповіді сторін, готувати доповіді про дотримання та здійснення конкретних зобов'язань, визначених у Конвенції, тощо. Справу може ініціювати одна чи дві держави проти іншої держави, держава проти себе або сам Комітет. Комітет має право надавати рекомендації, але його доповідь підлягає затвердженню на Нараді Сторін. Важливою відмінною ознакою функціонування всієї процедури і Комітету зокрема є їх відкритість для громадськості, яка має змогу знайомитися з усіма документами, що стосуються тієї чи іншої справи, а також бути присутньою на нарадах Комітету. Інша особливість полягає в тому, що, якщо будь-яке питання перебуває на розгляді комісії по запиту (ст. 3(7) Конвенції і Додаток IV, які визначають процедуру розслідування), воно не може одночасно розглядатися в Комітеті.

У травні 2004 р. Комітет отримав подання від уряду Румунії, в якому ця держава висловлювала свою стурбованість з приводу невиконання Україною своїх

зобов'язань за Конвенцією у зв'язку з будівництвом каналу «Дунай–Чорне море» через гирло Бистре. Проте Комітет зробив висновок, що, оскільки справа вже перебуває на розгляді комісії по запиту, заснованої з ініціативи Румунії згідно з положеннями Конвенції, вона не може одночасно розглядатися в рамках процедури Комітету із застосування. Комісія по запиту подала свою доповідь у 2006 р., в якій зробила висновок, що зазначений проект може мати значний негативний транскордонний вплив на навколишнє середовище. Від України вимагалося направлення Румунії повідомлення про проект, проведення з нею необхідних консультацій та забезпечення участі громадськості обох сторін у цьому процесі. Внаслідок тривалого невиконання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією та невиконання рекомендацій комісії Румунія зробила друге подання до Комітету із застосування в 2007 р. Цього разу Комітет погодився розглянути справу, постановивши, що попередня процедура мирного вирішення спору (використання слідчої комісії) вважається закритою. Комітет із застосування ухвалив, а Нарада Сторін затвердила рішення щодо України про невиконання нею зобов'язань за Конвенцією Еспо у 2008 р., а рішеннями 2011 р. було введено в дію попередження, ухвалене в 2008 р. Докладніше перебіг розгляду цієї справи буде проаналізовано в підрозділі 6.4.

Україна також скористалася своїм правом і подала скаргу проти Румунії у зв'язку з діяльністю останньої щодо здійснення днопоглиблювальних і берегоукріплювальних робіт на Сулінському та Святогеоргіївському каналах, яка, на думку представників України, мала значний негативний транскордонний вплив на екологію дельти Дунаю та створювала серйозні перешкоди судноплавству в українській частині. 16–17 вересня 2009 р. на засіданні Комітету відбувся розгляд подання України стосовно порушень Конвенції з боку Румунії, доповідь Комітету ухвалена 23–25 лютого 2010 р. і затверджена на Нараді Сторін Конвенції 20–23 червня 2011 р. У ній, зокрема, зазначається, що Румунія повністю виконує свої зобов'язання за Конвенцією, а обидві сторони закликаються активізувати зусилля в напрямку розроблення двосторонньої угоди на виконання рішення IV/2 щодо України.

Механізм з дотримання, створений на підставі ***Орхуської конвенції***, має ознаки, які відрізняють його від інших механізмів багатосторонніх природоохоронних угод. По-перше, це можливість НУО номінувати своїх експертів для призначення Комітетом з питань дотримання; по-друге, вимога, щоб усі члени Комітету були незалежними експертами, а не представниками держав-сторін Конвенції; по-третє, право будь-якого представника громадськості і НУО направити в Комітет повідомлення про невиконання стороною вимог Конвенції [228]. Зазначені особливості пояснюються тим, що головна ідея і мета Орхуської конвенції – сприяти захисту права кожного на сприятливе навколишнє середовище шляхом забезпечення доступу до інформації, участі в процесі прийняття рішень і доступу до правосуддя в питаннях, які стосуються охорони навколишнього середовища. Механізм з дотримання Конвенції базується на принципі забезпечення участі громадськості в усіх питаннях, що стосуються довкілля. Транспарентність процедури забезпечується доступністю всіх документів громадськості та відкритістю засідань Комітету [228]. Процедура подання індивідуальних скарг є незвичною для багатосторонніх природоохоронних угод, але, зважаючи на природу Орхуської конвенції, яка є міжнародним договором у галузі охорони навколишнього середовища і захисту прав людини, цілком логічним є те, що він передбачає таку процедуру, яка, між іншим, ґрунтується багато в чому на досвіді діяльності Комітету ООН з прав людини. Схожими є структура, порядок обрання членів Комітету, умови подання індивідуальних скарг від приватних осіб, процедура їх розгляду, однак відмінність полягає у правових наслідках застосування відповідних процедур: у випадку розгляду справи Комітетом ООН з прав людини наслідки для держави-порушниці полягають в обов’язку надати роз’яснення, будь-яку необхідну інформацію в певний строк, Комітет може «переконувати держави змінювати їх закони та адміністративну практику» [229, с. 177]; у випадку розгляду справи Комітетом Орхуської конвенції наслідки для держави-порушниці можуть мати неконфронтаційний характер (надання допомоги), проте можуть бути і більш жорсткими, включаючи санкції (оголошення попередження, зупинення прав і привілеїв).

Справа може бути ініційована державою проти себе (якщо вона доходить висновку, що, незважаючи на докладені максимальні зусилля, нездатна чи не буде здатна повністю виконати свої зобов'язання за Конвенцією), проти іншої держави, секретаріатом або представниками громадськості (будь-якою фізичною чи юридичною особою, включаючи неурядові природоохоронні і правозахисні організації). Під час розгляду заяв від представників громадськості Комітет бере до уваги ступінь доступності місцевих засобів правового захисту (процесів розгляду і апеляції) особі, за винятком випадків, коли надання таких засобів правового захисту необґрунтовано затримувалося чи було неадекватним. Жорсткої вимоги про вичерпаність усіх внутрішніх засобів правового захисту, яка, наприклад, діє в рамках діяльності Європейського суду з прав людини, не існує. Комітет може вирішити не розглядати заяву, якщо вважатиме, що такі засоби були доступні заявникові. З іншого боку, той факт, що національні засоби правового захисту були доступні і не були використані у конкретній справі, сам по собі не заважає Комітету розглянути заяву. Заяви від громадськості можуть стосуватися загальної нездатності сторони ухвалити необхідні законодавчі, регулюючі чи інші заходи, необхідні для реалізації Конвенції; законодавства, підзаконних нормативних актів чи інших засобів реалізації Конвенції, які не відповідають конкретним вимогам її положень; конкретних подій, дій, бездіяльності, що демонструють нездатність державної влади виконати і забезпечити виконання Конвенції (тобто конкретних порушень індивідуальних прав, гарантованих Конвенцією) [230].

Доповіді Комітету підлягають затвердженню на Нараді Сторін, яка може застосувати до держави один з таких заходів: надати консультації чи допомогу окремим сторонам стосовно питань, пов'язаних із здійсненням Конвенції; надати рекомендації відповідній стороні; просити сторону надати Комітету інформацію про стратегію дій із забезпечення дотримання положень Конвенції, включаючи строки її реалізації, та повідомляти про хід здійснення цієї стратегії; зробити заяву про факт недотримання; зробити попередження; тимчасово позбавити сторону прав і привілеїв; застосувати будь-які інші неконфронтаційні, несудові і консультаційні заходи, які можуть бути доцільними [231].

Більшість справ, розглянутих Комітетом, була зініційована представниками громадськості. І в більшості випадків заходи, рекомендовані Комітетом, стосувалися необхідності внесення змін до законодавства, розробки механізмів з імплементації, створення потенціалу і тренінгів, надання доповідей на наступну Нараду Сторін [228]. Комітет розглядав питання і про виконання Україною своїх зобов'язань. У 2004 р. Румунія та НУО «Еко-Право-Львів» майже одночасно подали заяву до Комітету з приводу недотримання Україною положень Конвенції під час будівництва каналу «Дунай – Чорне море» через гирло Бистре. Справа завершилася ухваленням в 2005, 2008 і 2011 рр. щодо України рішень про недотримання нею вимог Конвенції Еспо, що більш детально розглядатиметься в підрозділі 6.4.

Розгляд справ проти України засвідчують те, що, беручи на себе міжнародно-правові зобов'язання, держава повинна оцінити власні можливості щодо їх впровадження у внутрішню правову систему, включаючи забезпечення ефективного контролю над дотриманням положень багатосторонніх природоохоронних угод фізичними та юридичними особами, які перебувають під її юрисдикцією. Деякі вітчизняні експерти критикують розгляд справ у комітетах Конвенції Еспо та Орхуської конвенції через те, що економічні й політичні чинники переважають, на їхню думку, над правовими. Залишаючи осторонь всі аргументи української сторони щодо доцільності проекту з відновлення глибоководного суднового каналу по гирлу Бистре, відповідності його національним інтересам, економічних та політичних інтересів Румунії в цьому процесі, зазначимо, що висновки обох комітетів стосувалися конкретно порушень з боку України як сторони багатосторонньої природоохоронної угоди, які вона брала на себе, підписуючи, а потім надаючи згоду на обов'язковість для себе цього міжнародного договору: в першому випадку – зобов'язань провести оцінку впливу на навколишнє середовище, повідомити зачеплену сторону, провести з нею консультації, в другому – зобов'язань щодо приведення національного законодавства у відповідність з положеннями Орхуської конвенції, забезпечення участі громадськості в процесі ухвалення рішень з екологічних питань та надання їй доступу до екологічної інформації. Дотримання висновків комітетів та рекомендації конференцій сторін цих екологічних конвенцій,

без сумніву, покращить імідж держави України як у світі, так і у власному суспільстві, сприятиме ефективній реалізації зазначених багатосторонніх природоохоронних угод, а отже – покращенню навколишнього середовища Дунаю.

Важливим дискусійним питанням залишається співвідношення традиційних засобів мирного вирішення спорів з процедурами з питань дотримання. Функціонування спеціальних комітетів з дотримання багатосторонніх природоохоронних угод деякі дослідники називають певною альтернативою традиційному міжнародному судовому процесу через переваги перших, наведені вище. Водночас такі процедури повинні не підміняти, а доповнювати традиційні засоби ад'юдикації, оскільки комітети з дотримання мають політичне підґрунтя, а суди – правове (юридичне), тому ніякої ієрархії між ними бути в принципі не може [232]. Схоже питання піднімалось у справі про інцидент над Локербі 1998 р. (Лівія проти США), в якій МС ООН зробив кілька важливих узагальнень стосовно співвідношення власної юрисдикції вирішувати спори правового характеру та юрисдикції РБ ООН вирішувати спори політичного характеру. Більшість багатосторонніх природоохоронних угод передбачає, крім процедур з питань дотримання, також положення про порядок врегулювання міждержавних спорів мирними засобами, наприклад, шляхом переговорів, створення комісій з розслідування чи примирення, звернення до арбітражу чи Міжнародного Суду ООН (ст. 14 РКЗК, ст. 11 Віденської конвенції про охорону озонового шару, ст. 15 Конвенції Еспо, ст. 16 Орхуської конвенції), однак ані в тексті конвенцій, ані в правилах про процедури з питань дотримання це питання однозначно не вирішується: констатується лише, що процедура з дотримання, створена на основі протоколу, функціонує без шкоди для процедури розгляду спорів згідно з положеннями рамкової конвенції (процедура Монреальського протоколу, Кіотського протоколу, Орхуської конвенції); що процедура з дотримання, яка є за своєю суттю незмагальною і спрямованою на надання допомоги, не завдає шкоди положенням про врегулювання спорів (процедура Конвенції Еспо). Однак теоретично певні проблеми і складнощі можуть виникнути: наприклад, чи матиме право міжнародний арбітраж чи суд оголосити справу *res judicata* на тій підставі, що

її вже вирішено в рамках процедури з дотримання; чи дорівнює висновок комітету з дотримання, затверджений конференцією сторін, про невиконання положень конвенції оголошенню про порушення міжнародного договору згідно з нормами і принципами права міжнародної відповідальності з усіма наслідками [233, с. 356]; які і чи можуть бути взагалі критерії звернення до однієї чи іншої системи, залежно від типу порушення. Питання ускладнюється, якщо взяти до уваги той факт, що деякі процедури з дотримання передбачають наслідки, характерні для права міжнародної відповідальності (санкції). Т. Куокканен вважає, що у процедур з питань дотримання і традиційних принципів і процедур, які застосовуються у випадку порушення міжнародного договору, багато спільного. Наприклад, процедури з дотримання, спрямовані на охорону загальних інтересів, зародилися на основі традиційних засобів вирішення спорів, спрямованих на вирішення питань двостороннього характеру; оголошення недотримання подібне до визначення порушення договору; схожими є і наслідки: у випадку традиційних засобів – це вимога здійснити репарацію, у випадку процедур з дотримання – досягти виконання і дотримання багатосторонніх природоохоронних угод всіма необхідними засобами [234, с. 48]. Ф. Сендс зазначає, що помилково було б оцінювати обидві системи ізольовано одна від одної і як самодостатні режими, що взаємно виключають один одного, з огляду на актуальність проблеми подолання фрагментації міжнародного права; вони повинні доповнювати один одного [233]. Це має неабияке значення, оскільки практика розгляду «екологічних» спорів показує, що в певних випадках різні судові установи можуть винести суперечливі рішення з того самого питання. Для уникнення таких несприятливих для функціонування всього міжнародного права наслідків необхідно, щоб міжнародний суд враховував наслідки розгляду певної справи в рамках процедур з дотримання багатосторонніх природоохоронних угод, і навпаки. Зазначене питання має актуальне значення для України, особливо з огляду на потенційну можливість передачі спору з Румунією щодо будівництва каналу на українській ділянці ріки Дунай до Міжнародного Суду ООН, про що заявляли деякі представники державної влади України.

Досить складною проблемою залишається взаємодія права ЄС і правових режимів у рамках багатосторонніх природоохоронних угод в аспекті забезпечення виконання та дотримання норм останніх. Компетенція ЄС в екологічній сфері не є виключною; більшість природоохоронних конвенцій підписуються одночасно ЄС та державами-членами – так звані змішані угоди, що може мати певні наслідки для третіх сторін [235]. У випадку встановлення факту недотримання певної природоохоронної угоди постає питання про суб'єкта відповідальності: до кого застосовувати заходи примусу – до ЄС чи окремої держави-члена? У зв'язку з цим виникає інше питання: віддавати пріоритет розгляду питання про недотримання державою-членом положень екологічного договору Суду ЄС чи застосовувати процедуру з питань дотримання цього договору? Чи можливе одночасне або поетапне застосування цих процедур, а якщо так, то чи не буде абсурдною ситуація винесення протилежних рішень чи констатації «повторного» невиконання? Виникає загроза фрагментації та конкуруючих юрисдикцій. Показовими в цьому аспекті є дві справи: 1) справа Греції, щодо якої було ініційовано одночасно дві процедури в рамках ЄС та Комітету з дотримання Кіотського протоколу, однак Комісія вирішила не передавати питання на розгляд Суду ЄС до винесення рішення Комітетом Протоколу, яке, власне, і попередило розгляд цієї справи в рамках юрисдикції ЄС; 2) справа Люксембургу, коли Комісія ЄС використала положення права ЄС для констатації факту невиконання ним зобов'язань щодо вчасного подання національної доповіді про здійснення Кіотського протоколу, як того вимагало право ЄС, унаслідок чого ЄС попередив передачу справи про недотримання в Комітет Кіотського протоколу [235, с. 762]. Схожа ситуація спостерігається й у випадку невиконання окремими державами – членами ЄС положень інших багатосторонніх природоохоронних угод. Разом з негативними наслідками ми можемо визначити і позитивні: «подвійна» загроза застосування санкцій з боку ЄС та механізмів з дотримання може сприяти більш сумлінному виконанню державами своїх міжнародних зобов'язань та ефективній реалізації норм міжнародного екологічного права.

3.3. Науково-технічні та фінансові засоби у реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища

Науково-технічне співробітництво та надання технічної і фінансової допомоги є важливими і дієвими засобами забезпечення реалізації багатосторонніх природоохоронних угод. Надання технічної і фінансової допомоги з метою сприяння здійсненню екологічних договорів має декілька аспектів: воно може розглядатись як складова забезпечення обов'язку співпрацювати або як складова принципу спільної, але диференційованої відповідальності [236, с. 274–275]. Прикладом першого випадку, коли науково-технічне співробітництво, в тому числі у формі надання допомоги, здійснюється між рівноправними сторонами договору, є ст. 7 Конвенції про забезпечення готовності на випадок забруднення нафтою, боротьбу з ним та співробітництво 1990 р., яка зобов'язує сторони, залежно від їх можливостей і відповідних ресурсів, співробітничати і надавати консультативні послуги, технічне забезпечення і обладнання з метою боротьби з інцидентом, що викликав забруднення нафтою, на прохання сторони, якій спричинено чи може бути спричинено шкоду. Конвенція про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації 1986 р. закріплює механізм співпраці між державами і з МАГАТЕ з метою сприяння невідкладному наданню допомоги у випадку ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації для зведення до мінімуму їх наслідків і для захисту життя, майна та навколишнього середовища від впливу радіоактивних викидів. Держава, що потребує такої допомоги, може звернутися по неї до будь-якої держави-учасниці, а також МАГАТЕ чи іншої МУО, при цьому сама визначає обсяг і вид необхідної допомоги. У межах своєї території запитуюча держава несе відповідальність за загальне керівництво, контроль, координацію допомоги та нагляд за нею. Сторона, яка надає допомогу, може запропонувати безоплатну допомогу запитуючій державі, однак може надати її на умовах повного або часткового відшкодування витрат. Водночас дослідники критикують ті положення Конвенції, які забезпечують надмірну охорону інтересів сторони, що надає допомогу, а також положення про відшкодування витрат, які можуть призвести до

ситуації, коли держава, винна у виникненні ядерної аварії і яка згодом надала допомогу потерпілій державі, матиме право вимагати відшкодування своїх витрат від останньої [38, с. 648].

Прикладом другого випадку є відповідні положення сучасних багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища (п. 5 ст. 5 Монреальського протоколу, п. 7 ст. 4 РКЗК, п. 4 ст. 20 Конвенції про охорону біорізноманіття), що містять положення, згідно з якими ступінь ефективності здійснення сторонами, які є країнами, що розвиваються, своїх зобов'язань за міжнародною конвенцією залежить від ефективного здійснення сторонами, які є розвиненими країнами, своїх зобов'язань, пов'язаних з фінансовими ресурсами і передачею технології, причому враховується той факт, що економічний і соціальний розвиток та викорінення бідності є головними та домінуючими пріоритетами сторін, які є країнами, що розвиваються. Зазначені положення є втіленням принципу спільної, але диференційованої відповідальності, розглянутого в розділі 2. Такий обмін ресурсів і технологій з боку розвинених країн на участь в багатосторонніх природоохоронних угодах з боку країн, що розвиваються, М. Драмбл називає «спільним/взаємним договором» (англ. – «*shared compact*») [237, с. 843], який характеризується взаємовигідними умовами для обох сторін з економічної точки зору, в результаті чого досягається ефективність міжнародно-правового регулювання у сфері охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів без завдання шкоди праву на економічний розвиток держав.

Як справедливо відзначає Б. Чазорнес, забезпечення реалізації багатосторонніх природоохоронних угод – це багатоетапний процес, у якому фінансова і технічна допомога відіграє свою роль на кожному з етапів [236, с. 275]. Дійсно, держави, виражаючи згоду на обов'язковість для себе певного міжнародного договору, зобов'язуються імплементувати його положення в національну правову систему, в тому числі шляхом ухвалення відповідного законодавства, створення організаційної структури, а також зобов'язуються надавати регулярні доповіді та інші повідомлення до секретаріату договору. Проте на цьому етапі можуть виникнути труднощі, особливо у країн, що розвиваються, через нестачу фінансових, технічних,

людських ресурсів і потенціалу. На подолання цих труднощів і спрямований механізм надання фінансово-технічної допомоги, що в цьому випадку розглядається як метод заохочення і сприяння виконанню багатосторонніх природоохоронних угод, попередження невиконання. Інша ситуація виникає, коли допомога надається як реакція на невиконання норм природоохоронних договорів, тобто як засіб реагування на порушення положень міжнародного природоохоронного договору в рамках процедур з питань дотримання, про які йшлося вище. Механізм отримання міжнародної допомоги виступає не лише засобом сприяння державам у виконанні ними своїх зобов'язань, а й своєрідним стимулом, заохоченням до приєднання до багатосторонніх природоохоронних угод. Так, Китай і Індія погодилися ратифікувати Монреальський протокол лише за умови заснування Багатостороннього фонду розвиненими державами; включення фінансового механізму було серед основних вимог країн, що розвиваються, під час розробки й ухвалення Конвенції з біорізноманіття та РКЗК [27, с. 244].

Розглянемо більш детально механізм надання допомоги як засіб попередження невиконання багатосторонніх природоохоронних угод та стимулювання держав до приєднання до них на конкретних прикладах. У рамках Рамсарської конвенції, згідно з рекомендацією і рішенням Наради Сторін, було створено Реєстр Монтрьо. Держави можуть інформувати секретаріат і просити включити в Реєстр ті Рамсарські об'єкти на своїй території, яким загрожує небезпека в плані змін їх екологічного характеру внаслідок людської діяльності. Надання технічної допомоги таким державам здійснюється через консультативні місії Рамсарської конвенції, що було офіційно затверджено рекомендацією 4.7 Наради Сторін 1990 р. Допомога надається як розвиненим країнам, так і країнам, що розвиваються. У 2003 р. Україна звернулася з проханням про направлення спеціальної місії з надання технічної допомоги з боку органів Рамсарської конвенції та Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» на своїй території в межах Дунайського біосферного заповідника. Допомога обмежувалася наданням рекомендацій щодо альтернативних шляхів будівництва каналу в українській частині дельти Дунаю.

Міжнародна технічна та фінансова допомога може надаватися через спеціально створені трастові фонди. Наприклад, Конвенцією ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. засновується Фонд охорони всесвітньої культурної та природної спадщини, що має видатну універсальну цінність, так званий «Фонд всесвітньої спадщини» (ст. 15–18), який фінансується за рахунок обов'язкових та добровільних внесків держав-учасниць, а також інших ресурсів, визначених у Конвенції та Операційних керівних принципах з імплементації Конвенції 2008 р. Конвенція визначає умови та форми надання міжнародної допомоги цінностям культурної та природної спадщини, які включено чи планується включити Міжурядовим комітетом з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини до одного із списків ЮНЕСКО (Списку всесвітньої спадщини та Списку всесвітньої спадщини, яка знаходиться під загрозою), зокрема правила подачі заявки, список необхідної додаткової інформації та документів. Допомога, що надається Комітетом всесвітньої спадщини, може мати такі форми: дослідження художніх, наукових і технічних проблем, що постають у зв'язку з охороною, збереженням, відновленням і популяризацією культурної і природної спадщини; направлення експертів, техніків і кваліфікованих працівників для забезпечення задовільного виконання затвердженого проекту; підготовка спеціалістів усіх рівнів у галузі виявлення, охорони, збереження, відновлення й популяризації культурної та природної спадщини; надання обладнання, якого заінтересована держава не має і позбавлена змоги його придбати; надання позик з низьким відсотком або без відсотка, що можуть сплачуватися на довгостроковій основі; надання у надзвичайних і спеціально вмотивованих випадках безкоштовних субсидій. При цьому важливою умовою надання міжнародної допомоги є те, що її розглядають як додатковий засіб, який доповнює національні заходи з охорони та управління стосовно об'єктів всесвітньої спадщини, розташованих на території держав-учасниць. Перевага надається об'єктам, внесеним до Списку всесвітньої спадщини, яка знаходиться під загрозою. Починаючи з 1998 р. Україні було надано допомогу в розмірі 123 520 дол. з метою підтримання об'єктів всесвітньої

культурної спадщини, проведення міжнародних семінарів, супроводу документації, необхідної для номінації об'єктів до Списку тощо.

Одним із найбільш розроблених є механізм науково-технічного співробітництва та надання допомоги в рамках Конвенції про біорізноманіття 1992 р. Відповідно до ст. 18 для здійснення міжнародного науково-технічного співробітництва у галузі збереження і сталого використання біорізноманіття було засновано Механізм посередництва (англ. – *Clearing-House Mechanism*), який складається з офіційного сайту Конвенції, мережі національних механізмів посередництва і координації та різних партнерських інституцій. Основна мета Механізму полягає в імплементації Стратегічного плану охорони біорізноманіття на 2011–2020 роки. Оскільки одна з цілей Конвенції, поряд із збереженням біорізноманіття та сталим використанням його компонентів, – спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів та шляхом належної передачі відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування, документ детально регулює порядок надання доступу до технологій, їх передачу країнам, що розвиваються, фінансової допомоги цій категорії держав, у тому числі на безоплатній і пільговій основі (ст. 16, 20, 21). Крім того, на виконання саме цих вимог 29 жовтня 2010 р. у м. Нагойя (Японія) було ухвалено Протокол про доступ до генетичних ресурсів і спільне отримання на справедливій та рівній основі прибутків від їх використання, який поки що в силу не вступив. На досягнення тієї самої мети спрямований і Міжнародний договір ФАО щодо рослинних генетичних ресурсів для харчової промисловості і сільського господарства 2001 р., яким створюється Багатостороння система доступу до генетичних ресурсів та розподілу вигод від їх використання.

Як і у випадку з Конвенцією про біорізноманіття, надання фінансової і технічної допомоги країнам, що розвиваються, належить до обов'язку розвинених країн згідно з Монреальським протоколом і Конвенцією про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї. Так, відповідно до Монреальського протоколу було

засновано Багатосторонній фонд, який фінансується за рахунок внесків розвинених країн. При цьому країна, що розвивається, втрачає свій статус держави «Статті 5», а отже, право на отримання допомоги з Фонду, якщо вона не виконує свої зобов'язання з надання доповідей згідно з вимогами Протоколу. Наприклад, Мальта і Бахрейн свого часу були позбавлені статусу держав «Статті 5» і допомоги від Фонду на тій підставі, що, згідно з їхніми даними, щорічне споживання регульованих речовин на душу населення перевищувало 0,3 кг [216, с. 211].

Фінансовим інструментом таких багатосторонніх природоохоронних угод, як Конвенція про біорізноманіття, РКЗК, Конвенція про спустелення, Стокгольмська конвенція, було визначено Глобальний екологічний фонд (англ. – *Global Environmental Facility*). ГЕФ було створено в 1991 р. відповідно до резолюції директорів-виконавців Світового банку і на основі відповідних угод між Програмою розвитку ООН, ЮНЕП і Світовим банком. Фонд забезпечує країнам, що розвиваються, безоплатне та пільгове фінансування екологічних проектів у шести ключових сферах: зміна клімату, біорізноманіття, міжнародні води, озоновий шар, деградація земель і стійкі органічні забруднювачі. Хоча формально ГЕФ не пов'язаний з Монреальським протоколом, проте він надає фінансову допомогу країнам, у яких відбувається перехід до ринкової економіки, оскільки вони не підпадають під критерії надання допомоги Багатостороннього фонду Протоколу. З 1991 р. ГЕФ надав гранти для більш як 2700 проектів у 165 країнах на суму 9,5 млрд дол. США. Для фінансування проектів ГЕФ розроблено систему надання фінансової допомоги на підставі Програми малих грантів, Програми забезпечення діяльності, проектів середніх розмірів і повномасштабних системних проектів. Протягом 1994–2003 рр. за підтримки ГЕФ в Україні було здійснено близько 17 природоохоронних проектів (наприклад, «Збереження біорізноманіття в дельті Дунаю» 1999 р., «Поетапне виведення з обігу озоноруйнівних речовин» 2004 р., «Діяльність щодо полегшення імплементації Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі» 2005 р.). Деякі проекти було скасовано. Проект «Збереження біорізноманіття в Азово-Чорноморському коридорі» у 2005 р. був скасований Світовим банком на тій підставі, що реципієнт (Україна) вживав недостатніх

коригуючих заходів з метою подолання управлінських і технічних проблем, пов'язаних з імплементацією проекту.

Багатосторонні природоохоронні угоди можуть передбачати створення та функціонування декількох фондів. Так, фінансовий механізм РКЗК складається з ГЕФ, а також трьох спеціальних фондів, які адмініструються ним: Спеціальний фонд зі зміни клімату (фінансує проекти, пов'язані з адаптацією, передачею технологій і створенням потенціалу, енергетикою, транспортом, промисловістю, сільським господарством, лісним господарством, управлінням відходами, економічною диверсифікацією), Адаптаційний фонд (фінансує конкретні адаптаційні проекти і програми в країнах, що розвиваються, які особливо вразливі до негативних наслідків зміни клімату) та Фонд допомоги найменш розвиненим країнам (надає допомогу цій категорії країн у підготовці та імплементації національних програм з адаптації). Крім того, на 16-й Конференції Сторін у Канкуні (Мексика) було ухвалено рішення про заснування «Зеленого кліматичного фонду» на виконання вимог ст. 11 Кіотського протоколу і з метою підтримки проектів у країнах, що розвиваються.

Таким чином, міжнародна допомога може мати різні форми: надання необхідної інформації, тренінги, передача технологій, консультативні послуги, обмін кадрами, додаткове фінансування, направлення технічних місій на місця, підготовка спеціалістів, проведення науково-освітніх заходів, супровід документації, розробка нормативно-правових актів тощо. Згідно з положеннями багатосторонніх природоохоронних угод її реципієнтами можуть бути лише держави.

Економічні стимули/ринкові механізми являють собою ще один досить дієвий спосіб підвищення ефективності реалізації багатосторонніх угод з охорони довкілля. На рівні національного права економічні стимули виражаються в податках на екологічно небезпечні продукти і технології, субсидії для екологічно сприятливих видів виробництва тощо. В сучасному міжнародному праві навколишнього середовища тенденція до використання економічних механізмів сприяння виконанню все більше вкорінюється і проявляється в тому, що державам стає вигідніше брати участь у багатосторонніх природоохоронних угодах, ніж не брати

участі в них і, навпаки, неучасть у міжнародних природоохоронних конвенціях виявляється для них значно «дорожче» участі, оскільки у разі неучасті втрачаються певні вигоди і переваги [238, с. 33–37].

Найвідомішими прикладами впровадження економічних інструментів реалізації багатосторонніх природоохоронних угод є СІТЕС, Конвенція про біорізноманіття, РКЗК, Міжнародна угода з тропічної деревини 2006 р., а також деякі міжнародні договори з рибальства та охорони морських живих ресурсів. Так, можливість здійснювати міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, включеними до Додатка II СІТЕС, є своєрідним економічним стимулом для держав дотримуватися заборони на здійснення такої торгівлі стосовно видів, включених до Додатка I. Конвенція про біорізноманіття містить ст. 11, яка рекомендує державам вживати певних заходів заохочення, виправданих з економічної і соціальної точок зору, які сприяють збереженню і сталому використанню біорізноманіття. Сама Конвенція дозволяє використання компонентів біорізноманіття, але на сталій основі, і передбачає для держав можливість отримувати певні вигоди та переваги від використання біорізноманіття і генетичного різноманіття [239, с. 303–310]. Конвенція з регулювання китобійного промислу з 1986 р. обрала суворий підхід, коли було ухвалено рішення про мораторій на вилов усіх видів китів. Після оголошення мораторію Норвегія, Ісландія та інші китобійні держави почали обговорювати можливість створення організації, альтернативної Міжнародній китобійній комісії, яка б замість заборони здійснювала «розумне управління китобійним промислом на сталій основі» [240]. У 1992 р. Норвегія, Ісландія, Гренландія і Фаройські острови підписали Угоду про співробітництво в дослідженні, збереженні та управлінні морськими ссавцями в Північній Атлантиці, на підставі якої було створено Північноатлантичну комісію з морських ссавців. Відповідно до Угоди забій китів дозволяється з метою споживання і здійснюється на підставі Загальної схеми контролю над промислом морських ссавців. Таким чином, було використано схему «використання заради збереження», що означає: краще дозволити обмежене використання природних ресурсів на сталій основі, аніж шляхом повної заборони провокувати нелегальний вилов, полювання чи іншу

діяльність, яка призведе до знищення видів чи компонентів природного середовища. Така само психологія присутня і в сучасній діяльності Міжнародної китобійної комісії, яка з 1994 р. планує зняти мораторій шляхом встановлення чітких квот на вилов китів та розроблення ефективної схеми інспектування та нагляду за дотриманням квот державами. Таким чином запроваджуються економічні стимули для реалізації багатосторонніх природоохоронних угод.

Ще один приклад – це практика міжнародних рибальських організацій стосовно держав – не учасниць регіональної угоди з рибальства. Угода про транскордонні рибні запаси 1995 р. визначає загальні вимоги застосування певних заходів до держав – не учасниць регіональних риболовних організацій в п. 4 ст. 8, ст. 17 і 21, які ми проаналізували в підрозділі 2.3. У такий спосіб неприєднання держави до Угоди і відповідних регіональних угод з регулювання рибальства та охорони рибних ресурсів стає для неї економічно невигідним. Останнім часом у практиці регіональних організацій з рибальства набула поширення і застосування концепція «не члена, який співпрацює» (англ. – *cooperating non-member* або *cooperating fishing entity*), що дозволяє державам чи суднам під їх юрисдикцією, не будучи членом регіональної організації чи учасником відповідної домовленості, фактично здійснювати вилов рибних ресурсів в обмін на певні зобов'язання стосовно організації та її членів [241, с. 83–84]. З одного боку, така практика сприяє залученню третіх держав до співпраці в рамках режиму, спрямованого на стале використання і збереження певних запасів рибних ресурсів, але, з іншого, підриває ефективність встановлених заходів, оскільки вони не є такими ж жорсткими, як по відношенню до членів організації, що, у свою чергу, не слугує економічним стимулом для набуття повноправного членства.

Подібну мету – зробити неучасть у договорі економічно невигідною для держав – ставлять також угоди, які обмежують або забороняють експорт/імпорт певних товарів, як правило, небезпечних речовин стосовно держав – не учасниць договору: ст. 4 Монреальського протоколу та ст. 4 п. 5 Базельської конвенції. Пункт 4 ст. 5 Конвенції МАРПОЛ прямо передбачає, що сторони застосовують вимоги цієї Конвенції до суден держав, що не є сторонами Конвенції, оскільки це необхідно,

щоб для таких суден не створювалися більш сприятливі умови. Ці випадки є прикладами «негативних» стимулів. Тоді як прикладом «позитивних» економічних стимулів є ринкові механізми, передбачені РКЗК і Кіотським протоколом до неї. Практика Світового банку також є свідченням використання економічних стимулів для держав з метою забезпечення дотримання ними міжнародних природоохоронних стандартів: Банк відмовляє у фінансуванні проектів, якщо відповідна держава не дотримується багатосторонніх природоохоронних договорів, стороною яких вона є.

Оскільки виконати досить жорсткі зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів за Кіотським протоколом – досить складне завдання, розвинені країни запропонували включити до тексту угоди так звані «гнучкі механізми», які дають змогу більш ефективно реалізувати положення Протоколу, беручи до уваги те, що кінцевий результат для атмосфери оцінюється якістю, а не місцем виконання зобов'язань: 1) проекти спільного впровадження (англ. — *joint implementation*) (ст. 6): держава – Сторона Додатка I до Конвенції може здійснювати проекти зі зменшення викидів (наприклад, енергозберігаючі схеми) або збільшення їх поглинання (наприклад, проекти з лісонасадження) на території іншої держави – Сторони Додатка I до Конвенції; 2) механізм чистого розвитку (англ. — *clean development mechanism*) (ст. 12): передбачає можливість для держави – Сторони Додатка I до Конвенції здійснювати проекти зі зменшення викидів у державі, яка не є Стороною Додатка I до Конвенції (тобто в країнах, що розвиваються); 3) торгівля викидами (англ. — *emissions trading*) (ст. 17): сторони, включені до Додатка B Кіотського протоколу, беруть участь у торгівлі викидами з метою виконання своїх зобов'язань за ст. 3. Крім того, економічним стимулом є також пункт 1 ст. 4 Протоколу, який передбачає для сторін Додатка I можливість спільного виконання своїх зобов'язань, прикладом успішної реалізації якої виступає схема торгівлі викидами, затверджена в рамках ЄС Директивою 2003/87/ЕС 2005 р. Загалом експерти оцінюють, що вигоди від участі в ринкових механізмах Кіотського протоколу є значними для економіки держав і можуть навіть переважати втрати від наслідків обмеження виробництва [242, с. 123–127].

Економічним стимулом для країн, що розвиваються, приєднуватися і виконувати положення Монреальського протоколу є положення ст. 5, яка відображає сутність принципу спільної, але диференційованої відповідальності та дозволяє країнам, що розвиваються, відстрочити виконання своїх зобов'язань на 10 років. У результаті кількість таких сторін сягає 147. Експерти відзначають більшу результативність і успіх Монреальського протоколу, порівняно з Кіотським протоколом, тим, що він встановив, хоча з певними пільгами і відстрочками, зобов'язання і для категорії країн, що розвиваються, тоді як Кіотський протокол має справу лише із зобов'язаннями для розвинених країн. Очевидно, що взяття на себе зобов'язань із скорочення викидів парникових газів такими країнами, що розвиваються, як Індія, Китай, Південна Корея, на що спрямовані переговори стосовно визначення подальшої долі Кіотського протоколу, збільшить ефективність цього міжнародно-правового документа [243].

Висновки до розділу 3

Більшість авторів вважає, що традиційні (конфронтаційні) методи забезпечення дотримання міжнародних природоохоронних угод є на сьогодні малопридатними та малоефективними, оскільки вони не вирішують проблеми деградації довкілля та боротьби із забрудненням навколишнього середовища. Конфронтаційні засоби, як правило, не сприяють ефективній реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища, оскільки вилучення держави-порушниці з міжнародного природоохоронного режиму (мова йде про припинення членства в міжнародній організації, призупинення права голосу) або довготривала процедура розгляду спірного питання (мова йде про розгляд спору в міжнародних судах) не сприяє захисту «колективного інтересу» і охороні певного компонента довкілля, яке продовжуватиме деградувати. Бажаність звернення до альтернативних, більш дієвих, методів забезпечення дотримання цих норм, таких як інформаційно-правові та фінансово-економічні засоби, механізми з питань дотримання багатосторонніх природоохоронних угод, пояснюється низкою причин. Зокрема, держави мають

суверенне право брати участь у багатосторонніх угодах і таке ж право припинити свою участь у них, використовуючи передбачені і дозволені процедури. Недотримання міжнародних природоохоронних договорів пов'язане не так з небажанням держави виконувати свої зобов'язання за ними, як з нездатністю робити це (відсутність коштів, науково-технічного потенціалу тощо). У зв'язку з цим у рамках багатьох угод з охорони довкілля перевага віддається застосуванню неконфронтаційних процедур з дотримання, мета яких – не так покарати, як допомогти державі, що «провинилася», виконати свої зобов'язання, тим самим сприяти ефективній реалізації міжнародного права навколишнього середовища. До неконфронтаційних засобів реалізації МПНС ми відносимо: механізм обміну інформацією, надання доповідей, оцінку впливу на навколишнє середовище, повідомлення зачепленої держави, проведення консультацій, здійснення моніторингу, верифікації та інспекцій (інформаційне забезпечення реалізації); механізми з питань дотримання; науково-технічне співробітництво, надання технічної та фінансової допомоги, економічні стимули/ринкові механізми (науково-технічне та фінансове забезпечення реалізації).

Обмін інформацією між державами або надання необхідної інформації в односторонньому порядку однією державою іншій чи міжнародному органу створює необхідні умови для здійснення контролю за реалізацією міжнародних договорів. Ефективність деяких міжнародних інструментів інколи зменшується через існування наукової невизначеності або недостатність наукових даних. У зв'язку з цим значення обміну науковою інформацією особливо зростає, оскільки дає змогу набути нових знань і виробити правильні способи реагування на ту чи іншу екологічну проблему. Тому закріплення в багатосторонніх угодах з охорони навколишнього середовища обов'язку держав співпрацювати у сфері обміну інформацією, повідомлення про небезпечну діяльність чи надання регулярних доповідей, а також неухильне виконання суб'єктами міжнародного права цих вимог є необхідною передумовою для ефективної реалізації таких угод. Процедура оцінювання впливу на навколишнє середовище нерозривно пов'язана із зобов'язанням держави походження повідомити зачеплену державу про заплановану

діяльність, яка може спричинити негативні наслідки для навколишнього середовища цієї держави, механізмом консультацій та моніторингу. Усі ці механізми є ланками одного послідовного процесу, який забезпечує попередження ведення небезпечної діяльності як для довкілля держави походження, так і для довкілля зачепленої держави, врахування думки громадськості обох сторін, досягнення справедливого і прийнятного рішення для держав, урахування прав і законних інтересів зацікавлених сторін, вироблення прийнятних заходів з подолання чи зменшення можливої шкоди навколишньому середовищу.

Як правило, моніторинг у рамках екологічних договорів означає або відстеження наукових і технічних умов, які впливають на стан навколишнього середовища, незалежним органом чи групою експертів, або перевірку стану імплементації зобов'язань державами (перевірка прийняття адміністративно-правових заходів на національному рівні). Перевірка точності науково-технічної інформації та інших даних, не пов'язаних з адміністративно-правовими заходами (наприклад, дані про викиди), які надають держави до секретаріатів багатосторонніх природоохоронних угод, називається верифікацією. Інспекції в міжнародному праві навколишнього середовища здійснюються або міжнародними спостерігачами, або національними спостерігачами держав – учасниць міжнародного договору, або діє змішана система. Інспекції розглядаються як своєрідна форма моніторингу, оскільки їх основна мета – цілеспрямований збір інформації для виявлення можливого правопорушення.

Механізм обміну інформацією, оцінювання впливу на навколишнє середовище, проведення консультацій є за своєю суттю «горизонтальними» методами реалізації норм багатосторонніх природоохоронних угод (здійснюються, як правило, на двосторонньому рівні між державами як рівноправними суб'єктами міжнародного права), тоді як механізм надання доповідей, моніторингу та інспекцій – «вертикальними» (здійснюються, як правило, в рамках багатостороннього процесу між державою і міжнародною організацією). Об'єднує зазначені вище механізми те, що більшість із них безпосередньо пов'язана з механізмами з питань дотримання, створеними в рамках багатосторонніх природоохоронних угод.

Ми навели основні характерні риси процедур з питань дотримання: неконфронтаційний характер, гнучкість, пристосованість до конкретних багатосторонніх природоохоронних угод (знання проблем зсередини), відкритість (для громадськості), багатосторонність, можливість коригування зобов'язань (внаслідок ініціювання процедури можливе правотворення в плані внесення змін і доповнень до тексту конвенції), швидкість і простота. Ми також запропонували власне визначення: механізми/процедури з питань дотримання – це процедури неконфронтаційного характеру, створені відповідно до положень міжнародних багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища та подальших рішень конференцій/зустрічей сторін, здійснюються в межах спеціально створених комітетів у випадку невиконання міжнародних зобов'язань за цими угодами державами-учасницями і полягають у застосуванні правових заходів, що мають на меті допомогти і посприяти державі виконати свої міжнародно-правові зобов'язання та захистити «колективний інтерес». Більшість справ у рамках зазначених механізмів порушується або державою проти себе, або представниками громадськості, або органом з перевірки чи секретаріатом, і доволі рідко – іншою державою, як у випадку ініціювання процедур у рамках Конвенції Еспо та Орхуської конвенції Румунією проти України щодо каналу «Дунай-Чорне море».

Важливими дискусійними питаннями у функціонуванні зазначених механізмів залишаються, по-перше, співвідношення традиційних засобів мирного вирішення спорів з процедурами з питань дотримання, по-друге, взаємодія права ЄС і правових режимів у рамках багатосторонніх природоохоронних угод в аспекті забезпечення виконання та дотримання норм останніх. На нашу думку, процедури з питань дотримання і традиційні засоби ад'юдикації повинні не підміняти, а доповнювати одне одного. У випадку виникнення конфлікту юрисдикцій необхідно, щоб міжнародний суд враховував наслідки розгляду певної справи в рамках процедур з дотримання багатосторонніх природоохоронних угод, і навпаки. Конфлікт юрисдикцій можливий також у випадку невиконання норм екологічних договорів державою-членом ЄС (розгляд справи можливий в Суді ЄС та в рамках процедур з питань дотримання). Для подолання фрагментації МПНС та забезпечення

ефективної реалізації його норм бажано, щоб спочатку справа передавалась на розгляд комітетів з дотримання природоохоронних конвенцій, які вирішуватимуть справу у неконфронтаційний спосіб, і лише потім у разі необхідності – на розгляд міжнародного суду.

Надання технічної і фінансової допомоги з метою сприяння здійсненню екологічних договорів має декілька аспектів: воно може розглядатись як складова забезпечення обов'язку співпрацювати або як складова принципу спільної, але диференційованої відповідальності. Механізм надання фінансово-технічної допомоги ми розглядаємо у двох аспектах: з одного боку, як метод заохочення і сприяння виконанню багатосторонніх природоохоронних угод, попередження невиконання, з другого боку, як реакція на невиконання норм природоохоронних договорів, тобто як засіб реагування на порушення положень міжнародного природоохоронного договору в рамках процедур з питань дотримання.

У сучасному міжнародному праві навколишнього середовища тенденція до використання економічних механізмів сприяння виконанню все більше вкорінюється і проявляється в тому, що державам стає вигідніше брати участь в екологічних договорах, ніж не брати участі в них і, навпаки, неучасть у міжнародних природоохоронних конвенціях виявляється для них значно «дорожчою» за участь, оскільки в разі неучасті втрачаються певні вигоди і переваги.

РОЗДІЛ 4. ІНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

4.1. Роль міжнародних органів у забезпеченні реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища

У науковій літературі поширена думка, згідно з якою ефективність міжнародного екологічного права залежить від функціонування міжнародних інституцій, уповноважених вживати заходів з метою забезпечення дотримання і виконання узгоджених природоохоронних стандартів [244]. Якщо до Стокгольмської конференції природоохоронні договори мали переважно двосторонній чи регіональний характер і були спрямовані на забезпечення перш за все суверенних прав держав з приводу використання природних ресурсів, то після 1972 р. глобальне довкілля сприймається як «спільне благо» або «спільний інтерес», яке слід захищати незалежно від інтересів кожної окремої держави, що вимагає від держав створення ефективного інституційного механізму захисту глобальних цінностей всього міжнародного співтовариства [245, с. 602]. Ефективне міжнародне співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища неможливе без активної участі міжнародних організацій. Ю. Марченко зазначає, що необхідність такої участі зумовлена деякими особливостями екологічної проблематики. По-перше, сучасна наука поки що не здатна відповісти на багато питань, пов’язаних із механізмом впливу людини на природу і способами розв’язання проблем, які при цьому виникають. Потрібні суттєві дослідження, успіх яких значною мірою залежить від наявності постійно діючих глобальних і регіональних систем обміну науковою інформацією та екологічного моніторингу, якими на сьогодні володіють міжнародні міжурядові організації. По-друге, зважаючи на те, що міжнародні угоди нині є однією з основних форм реакції міжнародного співтовариства на проблеми навколишнього середовища, не можна не визнати незадовільними темпи, з якими держави зазвичай розробляють, укладають і ратифікують ці угоди. Автор вважає,

що у зв'язку із зазначеними факторами методи традиційної дипломатії повинні поступитися новим нормотворчим механізмам, що здатні адекватно реагувати на стрімкі зміни у стані навколишнього середовища та рівні наукових знань про природу. Такі механізми існують у рамках міжнародних міжурядових організацій, які є найбільш ефективними при наданні їм повноважень, що дають змогу здійснювати контроль за дотриманням міжнародно-правових зобов'язань державами [246]. Висловлювання цілком слушне, однак не слід забувати, що порядок створення і ліквідації, визначення кола повноважень, а також фінансування міжнародної організації залежать від «первинних» суб'єктів міжнародного права – держав, без волевиявлення яких не існувала б жодна МУО як вираження інституціолізованої співпраці між державами. Водночас деякі вчені стверджують про можливість існування окремої автономної волі міжнародної організації поряд з волями її держав-членів. Саме на прикладі міжнародного права навколишнього середовища ми можемо побачити, що така автономна воля справді має конкретні форми вираження.

У. Бейєрлін виокремлює інституції, що визначають загальні напрями екологічної політики (серед них – ЮНЕП і Комісія ООН зі сталого розвитку), та інституції, створені спеціально на виконання певного міжнародного договору [245]. Р. Вольфрум звертає увагу на три форми (моделі) існування МУО в аспекті реалізації норм багатосторонніх природоохоронних угод зокрема та міжнародного екологічного права загалом: 1) регулярні зустрічі сторін та секретаріат як виконавчий орган (наприклад, Лондонська конвенція, СІТЕС, РКЗК, Віденська конвенція про охорону озонового шару та протоколи до них); 2) спеціальні комісії, де представлені держави-члени (наприклад, Конвенція про охорону Рейну від забруднення, Конвенція про регулювання китобійного промислу, Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики); 3) спільні комісії (наприклад, міжнародна спільна комісія згідно з Договором між США і Канадою про прикордонні води 1909 р.) [181, с. 48–49]. Дж. Соммер поділяє всі міжнародні організації на такі групи: 1) глобальні організації, що формулюють загальні напрями політики у сфері охорони навколишнього середовища (спеціалізовані установи

системи ООН); 2) організації, що здійснюють адміністративне управління міжнародними природоохоронними угодами (створені в їх рамках наради/конференції сторін); 3) тимчасові та спеціальні конференції, комітети і допоміжні органи (скликаються з метою ухвалення конкретного договору з охорони довкілля) [247, с. 629]. Відмінність між цими двома класифікаціями провідних науковців полягає в тому, що Р. Вольфрум виділяє міжнародні структури, створені саме в межах багатосторонніх природоохоронних угод і діяльність яких чітко спрямована на реалізацію прописаних в них норм, тоді як Дж. Соммер виходить за межі договорів з охорони довкілля і зачіпає діяльність всієї системи ООН у сфері екології. Це закономірно, оскільки сьогодні практично кожна міжнародна організація так чи інакше займається природоохоронною проблематикою, що пояснюється насамперед актуальністю екологічних проблем, а також впливом того чи іншого стану навколишнього середовища на всі сфери людської діяльності.

Ми виділимо такі елементи інституційного механізму реалізації міжнародного права навколишнього середовища: 1) організації та конференції системи ООН, які мають екологічне спрямування; 2) інституційні утворення в рамках багатосторонніх природоохоронних угод (конференції/зустрічі сторін, секретаріати, комітети, комісії); 3) інші організації, які не мають екологічного мандата (міжнародні торговельні та фінансові організації).

Організації та конференції системи ООН. Хоча Статут ООН не передбачає природоохоронних питань серед принципів, цілей або ж компетенції головних органів ООН, діяльність останніх свідчить про те, що ця тема міцно вкоренилася в практиці цієї універсальної організації, яка на сьогодні залишається головним форумом для розробки та впровадження природоохоронної політики. Повноваження ООН у сфері охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів доводиться виводити з практично універсальної правосуб'єктності, якою організація наділена її членами [248]. Як головні органи, так і спеціалізовані установи системи ООН роблять відчутний внесок у справу створення нормативного потенціалу міжнародного права навколишнього середовища, хоча питання втілення цих норм у життя, або питання реалізації,

залишається одним з найбільш актуальних і складних. Наприклад, незважаючи на значні досягнення ГА ООН як головного органу ООН у сфері розробки і схвалення ключових принципів діяльності й напрямів співпраці держав щодо охорони навколишнього середовища, проблема реалізації природоохоронних угод не знайшла комплексного вирішення в її документах. Метою створення функціональної комісії ЕКОСОР – Комісії ООН зі сталого розвитку – було здійснення положень Порядку денного на XXI століття і принципів Декларації Ріо. Завданнями та функціями Комісії є: підготовка оглядів, розробка керівних принципів щодо здійснення політики і вибору подальших дій при переході до сталого розвитку, підтримання діалогу та формування партнерства для досягнення сталого розвитку між державами, міжнародними організаціями, а також великими групами, як вони визначені в Порядку денному на XXI століття. Комісія також розглядає питання, що стосуються фінансової допомоги і передачі технологій з метою забезпечення сталого розвитку [249, с. 634]. Комісія повинна виконувати свої функції в координації з іншими допоміжними органами ЕКОСОР, а також забезпечувати зв’язки не тільки між секторами, а й між секторальними та міжсекторальними аспектами Порядку денного на XXI століття [152, с. 610], водночас мандат Комісії багато в чому перегукується з мандатом ЮНЕП. Незважаючи на першочергове призначення Комісії опікуватися міжсекторальними питаннями, як-то освіта, роль великих груп, фінансові ресурси, вона все більше «перетягує» на себе повноваження суто екологічного спрямування, якими опікується ЮНЕП [250, с. 26].

Під егідою ООН відбулися чотири конференції, які мали неперехідне значення для розвитку міжнародного права навколишнього середовища: Конференція ООН із проблем навколишнього середовища (Стокгольм, Швеція, 5–16 червня 1972 р.), Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 3–14 червня 1992 р.), Всесвітній саміт зі сталого розвитку (Йоганнесбург, ПАР, 26 серпня – 4 вересня 2002 р.) та Конференція ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 20-22 червня 2012 р.). Саме Плани дій, ухвалені на цих конференціях, мають значення для реалізації міжнародного права

навколишнього середовища. Так, більшість заходів, передбачених Порядком денним на XXI століття, на сьогодні виконано. Йоганнесбурзький план з імплементації 2002 р. передбачає заходи із зміцнення інституційного механізму сталого розвитку, серед яких: зміцнення координації та зв'язків, збільшення ефективності шляхом зменшення дублювання в діяльності міжнародних організацій як у рамках, так і за межами системи ООН, сприяння участі громадськості та інших зацікавлених осіб в імплементації Порядку денного на XXI століття [251]. Проблема реалізації стала головною темою спочатку Всесвітнього саміту зі сталого розвитку, а потім — Конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо+20». Стосовно останньої, то очікувалося, що за її результатами будуть ухвалені важливі домовленості в таких сферах, як «зелена» економіка в контексті сталого розвитку, подолання бідності та інституційний механізм сталого розвитку, що є ключовим елементом забезпечення ефективної реалізації нормтивно-правових приписів. Однак крім підсумкового документу «Майбутнє, якого ми хочемо», що містить переважно декларативні політичні зобов'язання, не було ухвалено жодного принципового рішення, в тому числі відносно зміцнення інституційного механізму. Позитивним результатом Конференції можна хіба що вважати близько 700 добровільних зобов'язань стосовно діяльності в сфері сталого розвитку, взятих під час форуму громадянськими групами, бізнесом, урядами та університетами.

Оскільки Конференція ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» була присвячена сталому розвитку, в документі поєднані всі три його складові – екологічна, соціальна та економічна, однак надто велику увагу приділено саме соціальним питанням, як-то викорінення бідності, гендерна рівність, подолання розриву між розвиненими країнами і тими, що розвиваються, надання допомоги останнім; натомість довкілля не стало «головним «трендом» нового документу» [252]. В підрозділі А Розділу V «Тематичні сфери та міжсекторальні питання» ці питання стоять на першому місці, тоді як, наприклад, проблема зміни клімату – далеко позаду. В частині, що стосується інституційного механізму сталого розвитку, передбачено такі кроки, як: а) заснування універсального міжурядового політичного форуму вищого рівня, який замінить Комісію ООН зі сталого розвитку (пункти 84-

86), проте невідомо, яким чином цей форум стане більш ефективнішим за свою попередницю і зробить реальний внесок в подолання проблеми фрагментації міжнародного екологічного права; б) забезпечення універсального представництва у Раді керуючих ЮНЕП (пункт 88), однак це залишається декларацією без перетворення ЮНЕП в повноцінну універсальну організацію під керівництвом ГА ООН на зразок Ради ООН з прав людини або ж створення альтернативної спеціалізованої установи ЕКОСОР, яка б мала свій бюджет та суттєві повноваження у сфері ухвалення правових рішень та контролю над їх виконанням. В зазначеному документі наголос робиться на проблемі реалізації попередніх політичних та юридичних домовленостей, закріплених в актах конференцій ООН, проведених у Стокгольмі, Ріо-де-Жанейро, Йоганнесбурзі та ухвалених пізніше природоохоронних конвенціях; в тексті вагому частину присвячено таким питанням, як ефективність реалізації, виконання договорів на міжнародному і національному рівні, координація, встановлення синергії та налагодження співпраці між різними екологічними договорами та інституціями, проте не визначені конкретні кроки з вирішення означених завдань. Крім того, Розділ VI «Засоби імплементації» містить аж ніяк не повний перелік таких засобів, а саме, обмежується фінансовими засобами, обміном технологіями, створенням потенціалу, використанням торгових засобів тощо.

Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) була заснована резолюцією ГА ООН 2997 у 1972 р. як один з головних результатів Стокгольмської конференції. При цьому мова йшла не про створення нової спеціалізованої установи або суттєве розширення компетенції ООН у галузі охорони природи, а про раціоналізацію та підвищення ефективності вже існуючих проектів [246]. Крім зазначеної резолюції, мандат ЮНЕП визначається такими документами: Порядком денним на XXI століття, Найробійською декларацією про роль і мандат ЮНЕП 1997 р., Мальменською декларацією міністрів і Декларацією тисячоліття ООН 2000 р., рекомендаціями Всесвітнього саміту зі сталого розвитку 2002 р., а також Всесвітнього саміту 2005 р. [253]. Розглянемо головні форми діяльності ЮНЕП у

напрямі підвищення ефективності реалізації міжнародного права навколишнього середовища.

Якщо у 70-ті роки діяльність ЮНЕП у галузі права навколишнього середовища мала спорадичний характер і здійснювалася переважно як відповідь на прохання Ради керуючих, то з 1982 р. організація і координація діяльності ЮНЕП з екологічного права здійснюється в рамках чергових програм Монтевідео з розвитку та періодичного перегляду права навколишнього середовища, яких на сьогодні ухвалено чотири. Значну увагу в останніх програмах приділено питанням ефективності міжнародного екологічного права, здійснення, дотримання та забезпечення дотримання, узгодження та координації, зв'язку з іншими галузями права. Під керівництвом Виконавчого директора здійснюється реалізація функціональних програм ЮНЕП, серед яких значну увагу приділено питанням здійснення природоохоронної політики та співпраці з механізмами багатосторонніх конвенцій. У 1999 р. за пропозицією ГА ООН було засновано Глобальний міністерський екологічний форум, який збирається щорічно в рамках регулярних і спеціальних сесій Ради керуючих і має на меті підвищення ефективності оцінки стану навколишнього середовища, екологічних проблем та механізму прийняття рішень. В ЮНЕП функціонує Відділ з імплементації екологічної політики, метою діяльності якого є розробка та реалізація права навколишнього середовища, підтримка здійснення багатосторонніх природоохоронних угод сторонами, а також підтримання внутрішніх зв'язків та синергії між ними.

Деякі ініціативи ЮНЕП є важливими з точки зору подолання фрагментації міжнародного екологічного права та підвищення ефективності міжнародних природоохоронних угод. Так, на сьогодні ЮНЕП адмініструє більше 20 секретаріатів різних договорів і розробляє стратегії щодо вдосконалення так званих 4 «С»: координації (англ. – *coordination*), зв'язності (англ. – *coherence*), дотримання (англ. – *compliance*) і створення потенціалу (англ. – *capacity-building*) [254]. Найбільше досягнення ЮНЕП у справі підвищення ефективності реалізації міжнародних природоохоронних угод — прийняття Керівних принципів, що стосуються дотримання та забезпечення виконання багатосторонніх

природоохоронних угод, 2002 р. Керівні принципи мають консультативний характер. У них закріплено підходи, що дають змогу поліпшити дотримання багатосторонніх природоохоронних угод і посилити роботу щодо забезпечення виконання законів, спрямованих на здійснення цих угод.

На сьогодні експерти вказують на певні проблеми, що стосуються визначення правового статусу ЮНЕП, а також проблеми ефективності діяльності цієї організації. У резолюції Генеральної Асамблеї, якою було засновано ЮНЕП, правовий статус Програми не знайшов чіткого визначення. О. С. Тимошенко відносить ЮНЕП до категорії органів ООН, що мають ознаки міжнародної організації. О. С. Колбасов відзначає, що «в процесі інтерпретації та проведення в життя [...] резолюції Генеральної Асамблеї не тільки склалася програма діяльності для координації всієї роботи з охорони навколишнього середовища, що проводиться урядами та міжнародними організаціями переважно в системі ООН, а й утворився особливий установчий механізм для проведення в життя цієї програми» [246]. На думку О. С. Колбасова, ЮНЕП являє собою допоміжний орган ООН, який за своєю структурою і характером прирівнюється до міжнародної організації [246]. Обмежені нормотворчі та правозастосовчі повноваження ЮНЕП, брак фінансування та науково-технічних ресурсів ставлять під сумнів ефективність цієї організації і породжують різні пропозиції щодо її реформування (наприклад, перетворення в повноцінну спеціалізовану установу ООН або створення альтернативної універсальної організації з охорони навколишнього середовища).

Інституційні утворення в рамках багатосторонніх природоохоронних угод. Вперше увагу на питання щодо визначення природи та статусу так званих інституційних домовленостей (англ. – *institutional arrangements*), або інституційних утворень в рамках багатосторонніх природоохоронних угод, звернули зарубіжні дослідники Р. Черчілль і Г. Ульфстейн. Мета інституційних домовленостей – розвиток нормативного змісту регулятивного режиму, встановленого багатосторонньою природоохоронною угодою, та нагляд за належним виконанням державами своїх зобов'язань за нею. Інституційні домовленості складаються, як правило, з конференції або зустрічі сторін (англ. абревіатура – *COP/MOP*) з

повноваженнями ухвалювати юридично обов'язкові та не обов'язкові рішення для держав; секретаріату, а також одного чи декількох допоміжних органів [255]. У сфері охорони навколишнього середовища не існує універсальної міжнародної організації, тому поява й активне поширення інституційних утворень можна пояснити потребою в ефективному, менш формалізованому та більш гнучкому регулюванні міждержавного співробітництва у цій сфері. Більшість міжнародних природоохоронних угод передбачає створення такої складної структури: Рамсарська, Лондонська конвенції, СІТЕС, Боннська конвенція, Віденська конвенція про охорону озонового шару і Монреальський протокол, Конвенція про охорону біорізноманіття, РКЗК і Кіотський протокол, Базельська, Роттердамська конвенції та інші.

Інституційні утворення займають проміжне місце між традиційними міжнародними міжурядовими організаціями та дипломатичними конференціями. Відомий дослідник Ф. Сендс називає інституційні утворення міжнародними організаціями [38, с. 109]. Д. Боданський говорить про їх «подвійний» і «гібридний» характер: з одного боку, це міжурядові утворення, з другого, вони володіють власною волею [27, с. 119]. Р. Черчілль і Г. Ульфстейн називають їх «автономними інституційними домовленостями», оскільки вони, на думку цих авторів, є відмінними в плані правотворчих повноважень як від існуючих МУО, так і від держав-членів. Зазначені автори наводять основні причини значного поширення інституційних утворень у сфері міжнародного права навколишнього середовища, а також переваги такої форми міждержавного співробітництва: по-перше, розвиток знань про екологічні проблеми, екосистемні зв'язки та особливості впливу небезпечних речовин на довкілля вимагає швидкого реагування у формі змін до ухвалених раніше конвенцій, чого значно простіше досягти шляхом ухвалення рішення *COP*, аніж шляхом скликання чергової дипломатичної конференції та подальшого «болючого» і довготривалого процесу ратифікації ухвалених поправок всіма сторонами. По-друге, саме в природоохоронній сфері норми міжнародного права, які стосуються відповідальності за порушені міжнародно-правові зобов'язання та механізму вирішення спорів, є неефективними та мало

застосовними, тому звернення до неконфронтаційних механізмів з питань дотримання, створених у рамках інституційних утворень, виявляється одним з найбільш бажаних та прийнятних виходів. По-третє, інституційні утворення позбавлені таких недоліків традиційних МУО, як надмірна забюрократизованість і значна вартість участі в них для держав. По-четверте, *COP* не мають постійного місця розташування, тому відбуваються регулярно, але в різних частинах світу, часто в країнах, що розвиваються, таким чином залучаючи їх до переговорного процесу [255].

Інституційні утворення в рамках багатосторонніх природоохоронних угод мають значні повноваження як у внутрішній, так і в зовнішній сферах. До перших належить право ухвалювати рішення організаційного та процедурного характеру, до других – право укладати угоди чи інші домовленості з приймаючою організацією у випадку, якщо секретаріат конвенції формально складає частину іншої організації, наприклад, ЮНЕП, з фінансовими установами (наприклад, Меморандум про порозуміння між Конференцією Сторін РКЗК і Радою ГЕФ 1996 р.), з державою перебування у випадку, якщо секретаріат конвенції розташований не в штаб-квартирі іншої організації, а в державі (наприклад, Угода стосовно деяких аспектів заснування в Канаді Багатостороннього фонду 1998 р., Угода стосовно штаб-квартири секретаріату РКЗК 1996 р.), а також з органами інших багатосторонніх природоохоронних угод (наприклад, Меморандум порозуміння між Бюро Рамсарської конвенції та секретаріатом Бонської конвенції 1997 р., Меморандум порозуміння між секретаріатом Базельської конвенції, секретаріатом Віденської конвенції та секретаріатом CITEC 2002 р.).

Спинимося більш детально на повноваженнях інституційних утворень щодо ухвалення рішень, які стосуються зобов’язань сторін за певною конвенцією, оскільки в цій сфері найбільш виявляються елементи наднаціональності, які все більше проникають в діяльність зазначених структур. Крім того, саме спосіб ухвалення рішень інституційними утвореннями засвідчує про формування волі, відмінної від волі держав-членів, – відокремленої та автономної волі міжнародної інституції. Конференції сторін ухвалюють технічні регламентуючі постанови,

додатки та доповнення/поправки до існуючих конвенцій. Тут слід розрізняти дві ситуації.

1. Ухвалення поправок та протоколів до конвенції – відбувається, як правило, на основі консенсусу, у разі відсутності якого діє принцип простої чи кваліфікованої більшості. При цьому поправки набувають чинності за умови належної ратифікації сторонами. Деякі вчені вважають, що консенсуальний спосіб прийняття рішень є неефективним у галузі міжнародного права навколишнього середовища: як зазначили Дж. Спес і П. Хаас, «Досягнення консенсусу ускладнює ухвалення угод зі справжніми зубами» [256, с. 129]. Рамсарська конвенція взагалі не передбачає консенсусу, а передбачає прийняття поправок до Конвенції більшістю у 2/3 присутніх на голосуванні (ст. 10 біс (5)), при цьому в ст. 7 зазначається, що всі інші «рекомендації, резолюції і рішення» приймаються простою більшістю. Боннська конвенція також не передбачає консенсусу, натомість встановлює правило прийняття поправок до Конвенції більшістю у 2/3 присутніх на голосуванні (ст. X). Конвенція про біорізноманіття передбачає консенсус, а в разі його відсутності – більшість у 2/3 (ст. 29). Базельська конвенція передбачає консенсус, а в разі його відсутності – більшість у 3/4 (ст. 17).

2. Ухвалення поправок до додатків до конвенції чи протоколу (які містять або види небезпечної діяльності, або види небезпечних речовин, або види фауни і флори, що перебувають під загрозою знищення) – відбувається на основі дії принципу кваліфікованої більшості. При цьому досягнення консенсусу і подальшої ратифікації державами не вимагається; поправки вважаються чинними і обов'язковими для всіх сторін, крім тих, які в письмовій формі висловили свої застереження протягом чітко визначеного періоду часу (наприклад, ст. XI Боннської конвенції, ст. 15 CITEC, ст. IX(6) Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики – стосовно юридичної сили ухвалених Комісією зі збереження морських живих ресурсів Антарктики відповідних заходів). В іншому випадку діє принцип мовчазної згоди. Показовим прикладом є ухвалення поправок до додатків Монреальського протоколу, частина 9 ст. 2 якого передбачає, що у випадку відсутності консенсусу сторони можуть ухвалити рішення про коригування

розрахункових коефіцієнтів озоноруйнівної здатності речовин та про відповідне скорочення виробництва чи споживання таких речовин на Конференції Сторін більшістю в дві третини присутніх на голосуванні, при цьому можливість висловлення незгоди або необхідність ратифікації не передбачена взагалі (!). Реалізація права на застереження і відмови від внесених поправок може бути ускладнена, особливо для найменш розвинених країн, які змушені приймати ці поправки всупереч своїй волі. Так, Ботсвана і Південна Африка врешті-решт приєдналися до заборони торгувати слоновою кісткою, ухваленої *COP* CITEC у 1990 р., незважаючи на те, що висловлювали різко негативну реакцію щодо неї і доводили свою здатність ефективно боротися з браконьєрством [27, с. 122].

В обох випадках виникає проблема «нав'язування волі з боку більшості меншості» і постає питання про юридичну силу актів, ухвалених більшістю голосів держав – учасниць конференції сторін, без взяття до уваги позиції меншості, яка не завжди здатна ефективно обстояти свої права.

Окреме занепокоєння викликають повноваження *COP* ухвалювати рішення, які змінюють або уточнюють суттєві зобов'язання сторін. До таких належать всі рішення Конференцій Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, які одночасно виступають Зустрічами Сторін Кіотського протоколу, і особливо домовленості, досягнуті в Бонні (2001 р.), Марокко (2001 р.), Копенгагені (2009 р.), Канкуні (2010 р.), Дурбані (2011 р.), Досі (2012 р.) – т. зв. Боннські, Марракеські, Копенгагенські, Канкунські, Дурбанські та Доські домовленості, які, крім принципів імплементації «гнучких механізмів», передбачають також правила здійснення положень Конвенції і Протоколу, що стосуються фінансування, створення потенціалу, передачі технологій, поглиначів парникових газів, процедури недотримання, обліку, моніторингу та звітності щодо викидів парникових газів, принципів підготовки та надання національних адаптаційних програм дій і доповідей щодо виконання зобов'язань. Саме завдяки Марракеським домовленостям Кіотський протокол врешті-решт вступив в силу у 2005 р. Зрозуміло, що без деталізації зобов'язань та чіткого механізму їх реалізації, прописаного в цих документах, держави не мали б змоги імплементувати положення не тільки

Рамкової конвенції про зміну клімату, а й Кіотського протоколу. З одного боку, сторони РКЗК не заперечують проти обов'язковості подібних рішень (тим більше, що ст. 7 РКЗК прямо уповноважує Конференцію Сторін на такі дії), однак, з другого боку, в такому разі порушується основоположний принцип міжнародного права про вираження згоди на обов'язковість будь-якої міжнародної угоди чи поправок до неї. Зазначені вище домовленості містять деталізовані процедури та правила, які розвивають положення Конвенції та Протоколу, але водночас під питанням залишається можливість їх застосування з метою тлумачення РКЗК і Кіотського протоколу в сенсі ст. 31(2)(b) Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., оскільки питання прийняття цих документів сторонами не врегульоване. Ще один приклад: ст. 17 Кіотського протоколу уповноважує Конференцію Сторін визначати принципи, умови, правила та керівні принципи у сфері торгівлі викидами, що є проявом правотворчої компетенції *COP*, яка знову-таки не завжди враховує позицію меншості.

Ще один проблемний момент – право *COP* вживати будь-яких додаткових заходів, які можуть вимагатися для досягнення цілей конвенції (наприклад, ст. 15(5)(d) Базельської конвенції). Так, ухвалене на третій Конференції Сторін Базельської конвенції рішення III/1 від 1995 р. про внесення поправки до Конвенції – статті 4A, яка забороняє експорт небезпечних відходів з країн, визначених у новому Додатку VII (країни ОЕСР, ЄС і Ліхтенштейн), в усі інші держави – учасниці Конвенції з метою видалення, а також переробки (перш за все у найменш розвинені країни), викликала численні дискусії: чи має право *COP* змінювати зобов'язання сторін за конвенцією? Можливо, саме через це поправка на сьогодні в силу не вступила через відсутність належної кількості ратифікацій. Розглянемо інший приклад. Передбачені СІТЕС винятки (особливо п. 4 ст. 7) неодноразово тлумачилися в рішеннях Конференцій Сторін. У результаті склалася ситуація, коли держави дістали можливість торгувати видами, включеними до Додатка I (!), відповідно до узгодженої системи квот. Таким чином, незважаючи на те, що Конвенція не містить положень про встановлення експортних квот, Конференція Сторін використовувала свої повноваження і затвердила таку систему стосовно,

наприклад, торгівлі шкурою леопарда, слоновою кісткою тощо. Далі, ст. 14 CITEC дозволяє сторонам вживати жорсткіших заходів, ніж передбачені Конвенцією. Постійний комітет CITEC неодноразово рекомендував Сторонам застосовувати ст. 14 колективно, що фактично означає застосування механізму торгових санкцій проти держав – постійних порушниць конвенції, що аж ніяк не було передбачено в первинному тексті конвенції при її ухваленні. Крім того, розроблені *COP* CITEC у 1994 р. т. зв. Критерії Еверглейдс, які регулюють включення, виключення і переміщення видів з одного додатка Конвенції до іншого, непрямо, але все-таки визначають процес внесення поправок до Додатка I і II CITEC шляхом тлумачення її відповідних положень [247], що дає нам змогу говорити про їх «нормовстановлюючий» і зобов'язальний характер для всіх без винятку сторін.

Таким чином, серед усіх ознак наднаціональності [257, с. 12–13] інституційним утворенням властиві принаймні п'ять: організація діє заради забезпечення спільних інтересів співтовариства, а не держав, організація схвалює рішення більшістю голосів, а не консенсусом (наприклад, поправки до додатків), організація має право застосовувати санкції за порушення відповідних норм (наприклад, призупинення або припинення прав і привілеїв, передбачених договорами, у тому числі права користуватися механізмами фінансування, права виробляти або торгувати контрольованими речовинами або видами; попередження; торгові санкції), організація має фінансову автономію (більшість природоохоронних угод передбачає створення механізму фінансування). З наведеного вище випливає, що, незважаючи на деякі проблемні моменти, які певною мірою загрожують здійсненню державами своїх суверенних прав, інституційні утворення, за загальними оцінками, сприяють ефективній реалізації МПНС, оскільки, по-перше, держави добровільно (!) погодилися на обмеження своїх прав з метою боротьби із загальними екологічними загрозами і кризами, по-друге, якщо враховувати інтереси всіх учасників міжнародних відносин, досягти будь-якого позитивного вирішення екологічних проблем буде неможливо. Відмова держав від частини своїх суверенних прав, що виявляється у наділенні інституційних утворень в рамках багатосторонніх природоохоронних угод елементами наднаціональності та визнання їх автономної

волі, може сприяти підвищенню ефективної реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони довкілля. З метою боротьби з «національним егоїзмом» [257, с. 10] держави і створюють подібні організації чи квазіорганізації.

Інші організації, які не мають екологічного мандата. Важливу роль у сприянні реалізації природоохоронних норм відіграють деякі організації, діяльність яких може інколи мати несприятливий для екології характер. Мова йде перш за все про різноманітні міжнародні торгові та фінансові інституції, які існують як в межах, так і поза межами системи ООН. До них належать організації з розвитку (наприклад, Програма ООН з розвитку, Конференція ООН з торгівлі та розвитку, Організація ООН з промислового розвитку, ОЭСР); торгові організації (СОТ, НАФТА, МЕРКОСУР, КАРІКОМ, АСЕАН); фінансові організації (групи Світового банку та регіональні банки). На сьогодні практично всі ці структури ухвалили проекологічні керівні принципи чи стандарти [256, с. 117]. Наприклад, багатосторонні банки та міжнародні організації з розвитку ухвалили різні документи, що свідчать про впровадження екологічних стандартів у їх діяльність, наприклад, Стандарти ефективності МФК щодо соціальної та екологічної сталості 2006 р., Рекомендація ОЕСР щодо спільних підходів стосовно навколишнього середовища та експортних кредитів 2007 р. [258].

Світовий банк ухвалив у 1999 р. два документи (переглянуті в 2004 р.), які стосуються оцінки впливу на навколишнє середовище (*Operation Policy 4.01, Bank Procedures 4.01*), недотримання яких може призвести до призупинення або припинення певного проекту [95, с. 117–118]. Банк ухвалив низку директив, що вимагають урахування інтересів корінного населення при реалізації фінансованих ним проектів (наприклад, директива 4.20 про корінні народи 1986 р.). У 1993 р. Банк також заснував Інспекційну раду, завдяки чому групи осіб або їх представники отримали право звертатися із запитами до цієї структури з проханням провести розслідування з приводу того, чи дотримано екологічних стандартів у ході реалізації проектів, що фінансуються Міжнародним банком реконструкції та розвитку та Міжнародною асоціацією розвитку [259, с. 132–133]. При цьому приватні особи мають довести, що їхні права та інтереси постраждали внаслідок недотримання

Банком своїх стандартів у зазначеній сфері. Прикладом може слугувати звернення в 1995 р. до Ради осіб, що представляють народність мапуче-пехуенче, з вимогою провести розслідування обставин будівництва дамби на річці Біо-Біо в Чилі [260]. В рамках Міжнародної фінансової корпорації та Багатостороннього агентства з гарантій інвестицій створено посаду Радника з дотримання/Омбудсмана з функціями, подібними до Інспекційної ради, з тією відмінністю, що діє у сфері фінансування приватних, а не державних проектів, а право на звернення мають не лише групи осіб, а й окремі індивіди. ЄБРР є першим багатостороннім банком з розвитку, що має чітко визначений «екологічний» мандат у ст. 2 установчої угоди, якою засновується Міжнародний механізм із звернень з метою прийняття скарг від осіб, на яких негативно впливають фінансовані Банком проекти та які стосуються невиконання Банком положень документів, зокрема Екологічної політики [259, с. 156].

У рамках ГАТТ, Світового банку, інших відповідних міжнародних організацій створюються відділи або комітети, відповідальні за впровадження зваженої і раціональної екологічної політики на всіх етапах прийняття рішень (наприклад, Департамент з охорони навколишнього середовища Світового банку). Шляхом надання економічної допомоги за умови дотримання екологічних стандартів як державою-реципієнтом, так і самою інституцією впроваджуються в життя природоохоронні стандарти, ухвалені в рамках різних багатосторонніх природоохоронних угод. Інколи така допомога спрямована на досягнення «екологічного» результату: чи-то участь в економічних механізмах екологічних договорів (гнучкі механізми Кіотського протоколу), чи-то створення потенціалу в державі-реципієнті, чи-то боротьба з екологічними проблемами [256, с. 118].

4.2. Встановлення внутрішніх зв’язків між органами багатосторонніх природоохоронних угод та налагодження інституційної синергії

Пункти 10 (e) і 34 (h) Керівних принципів ЮНЕП 2002 р. говорять про врахування необхідності запобігання дублюванню зусиль і забезпечення *синергізму*

з діяльністю в рамках існуючих багатосторонніх природоохоронних угод. Синергізм — це взаємодія чи співпраця між двома або більше організаціями з метою досягти комбінованого ефекту, більшого, ніж ефект, досягнутий кожною організацією окремо [22, с. 22]. Поняття синергізму в міжнародному праві навколишнього середовища застосовується до інституцій, фінансування, імплементації, дотримання в рамках різних міжнародних природоохоронних угод. Таким чином, синергізм — це результат встановлення взаємозв'язків і координації між різними багатосторонніми договорами, внаслідок чого підвищується ефективність міжнародного права навколишнього середовища загалом. Історично так склалося, що значна кількість угод приймалася як відповідь на екологічну катастрофу *post factum* або як відповідь на конкретну екологічну проблему. Вони розроблялися «від випадку до випадку», без урахування загальних тенденцій, внаслідок чого ми маємо значну кількість договорів, що регулюють конкретну проблему з відривом від інших договорів, які регулюють цю саму або схожі проблеми. Серед заходів щодо зміцнення координації та синергізму між багатосторонніми природоохоронними угодами Керівні принципи ЮНЕП виділяють: розробку процедур взаємного обміну інформацією (наприклад, шляхом взаємної участі в конференціях сторін), розробку спільних проектів, у тому числі фінансових і робочих планів, гармонізацію дефініцій спільних термінів, розробку спільних форматів звітності держав для споріднених договорів, розробку національного законодавства, що імплементує блок тематично пов'язаних угод. Скажімо, замість кількох законів держава може прийняти один акт законодавства щодо імплементації положень усіх конвенцій, які регулюють охорону біорізноманіття: Конвенції про біорізноманіття, Рамсарської конвенції, Боннської конвенції, СІТЕС, Конвенції про всесвітню спадщину, або один закон щодо імплементації положень усіх конвенцій, які регулюють транспортування і торгівлю небезпечними речовинами: Базельської, Роттердамської та Стокгольмської конвенцій. До інших заходів належить створення операційного синергізму, наприклад, ефективне здійснення СІТЕС, Базельської, Роттердамської, Стокгольмської конвенцій, Монреальського протоколу залежить від існування ефективної системи митних служб, які ідентифікують і запобігають незаконному

переміщенню охоронюваних видів дикої фауни і флори, небезпечних відходів і хімічних речовин, а також озоноруйнівних речовин. Спільна ініціатива ЮНЕП, Інтерполу, Всесвітньої митної організації і секретаріатів низки міжнародних природоохоронних угод «Зелена митниця» спрямована на навчання працівників митниці боротися з такими правопорушеннями.

На сьогодні відчувається брак тісного взаємозв'язку та співробітництва між різними органами багатосторонніх природоохоронних угод, внаслідок чого вони ухвалюють рішення без урахування ініціатив та проблем, що існують у тематично споріднених договорах. Процес ухвалення цих рішень має фрагментарний характер, що посилює проблему фрагментації всього міжнародного права навколишнього середовища. Прикладом може слугувати включення тих самих речовин до Роттердамської і Стокгольмської конвенцій, при цьому зазначені конвенції ґрунтуються на різних підходах у регулюванні використання хімічно небезпечних речовин: перша дозволяє державам на власний розсуд вирішувати про можливість їх застосування, тоді як друга чітко забороняє їх використання. Кожне з інституційних утворень багатосторонніх природоохоронних угод – конференція сторін, секретаріат, допоміжні комітети – потребує значного фінансування та інших ресурсів, у результаті чого значна кількість коштів витрачається не на природоохоронні програми, а на адміністративні потреби. Як неодноразово зазначалося, на держави покладається надмірний тягар, пов'язаний із сплатою щорічних внесків до численних структур, імплементацією цілої низки багатосторонніх природоохоронних угод в національне законодавство, необхідністю надавати вчасні доповіді до різних секретаріатів конвенцій. Усі перелічені фактори зменшують ефективність реалізації міжнародного права навколишнього середовища.

У зв'язку з такого роду проблемами постає питання про встановлення зв'язків між органами різних багатосторонніх природоохоронних угод та налагодження синергії. Таким чином, акцент зміщується з проблеми утворення нової міжнародної організації на проблему посилення співпраці між існуючими інституціями. Конференція ООН із синергії та координації між багатосторонніми

природоохоронними угодами 1999 р. стала однією з перших, де порушувалася зазначена проблематика. Згодом питання обговорювалося в рамках ГА ООН, ЮНЕП, на конференціях сторін екологічних конвенцій [250, с. 7–8]. В. Чемберс висуває низку пропозицій щодо зміцнення зв'язків між органами різних природоохоронних угод та налагодження синергії. Автор пропонує чітко визначити схему «розподілу праці» між існуючими міжнародними інститутами, зокрема діяльність Комісії ООН зі сталого розвитку повинна концентруватися на соціально-економічній складовій сталого розвитку, тоді як ЮНЕП – на екологічній складовій [250, с. 41–42]. Показовим кроком у напрямі налагодження синергії стали одночасно проведені надзвичайні Конференції Сторін Стокгольмської, Роттердамської та Базельської конвенцій з 22 по 24 лютого 2010 р., на яких було ухвалено рішення про спільну діяльність, синхронізацію бюджетних циклів, спільні управлінські функції тощо [261, с. 25]. Іншим прикладом посилення співпраці між двома режимами – охорони біорізноманіття і боротьби зі зміною клімату – є, з одного боку, стратегія РКЗК з включення позитивних стимулів щодо питань, пов'язаних зі зменшенням викидів парникових газів, спричинених знелісненням та деградацією лісів у країнах, що розвиваються, і підвищення ролі збереження, сталого менеджменту лісами та зростання запасів лісового вуглецю у країнах, що розвиваються [262, с. 16]; з другого боку, стратегія Конвенції з біорізноманіття включає заходи із забезпечення адаптації до зміни клімату на основі екосистемного підходу [263]. Одним з питань, яке вирішується відразу в рамках трьох правових режимів (Конвенція про біорізноманіття, РКЗК та Лондонська конвенція) – це проблема допустимості використання геоінженерних технологій з метою боротьби зі зміною клімату. Геоінженерні технології – це цілеспрямоване втручання в глобальне довкілля такого характеру та масштабу, яке необхідне для протидії антропогенним змінам клімату та їх наслідкам і яке ґрунтується на стратегіях зі збільшення здатності поверхні Землі або атмосфери до відображення сонячного випромінювання та/або видалення парникових газів з атмосфери [264, с. 3]. На сьогодні не існує такої технології, яка б одночасно відповідала критеріям ефективності, безпечності та доступності [264, с. 4]. Свідченням ефективної взаємодії правових режимів охорони біорізноманіття та

регулювання скидів у море у сфері боротьби зі зміною клімату є одночасне ухвалення мораторію на застосування геоінженерних проектів, які використовують технологію фертилізації океану залізом з метою підвищення рівня фотосинтезу у фітопланктона, на основі принципу перестороги (резолюція 13-ї Зустрічі Сторін Лондонської конвенції LC-LP.1 (2008) [265] та рішення 9-ї Конференції Сторін Конвенції з біорізноманіття IX/16C (2008) [266]). Пізніше 10-та Конференція Сторін Конвенції з біорізноманіття ухвалила рішення X/33 (2010), яким наклала мораторій на будь-які види геоінженерних технологій до отримання більш повної наукової інформації та вивчення всіх наслідків застосування цих технологій для біорізноманіття [267]. У рамках Міжурядової групи зі зміни клімату також було ініційовано процес дослідження впливів геоінженерії шляхом заснування трьох робочих груп з геоінженерії, які провели спільне засідання в червні 2011 р. з метою обміну думками стосовно міжсекторальних питань застосування цих технологій [268].

Крім меморандумів про порозуміння між секретаріатами багатосторонніх природоохоронних угод, зв'язки між органами конвенцій можуть встановлюватися шляхом створення спільних груп (англ. – *joint liaison groups*). Такі групи було засновано між секретаріатами РКЗК і Конвенції про біорізноманіття в 2001 р.; у 2002 р. до неї приєднався секретаріат Конвенції із спустелення. Таку саму групу було засновано для налагодження співпраці між секретаріатами Конвенції про біорізноманіття, Боннської конвенції, CITEC та Конвенції про всесвітню спадщину. Іншими способами посилення інституційної співпраці можуть бути: взаємне представлення на конференціях сторін, засіданнях допоміжних комітетів і комісій, розробка спільних керівних принципів щодо реалізації положень споріднених багатосторонніх природоохоронних угод, здійснення спільних програм, використання спільних взаємоузгоджених методологій збору інформації, обмін інформацією, координація чи гармонізація процедури надання доповідей, розробка додаткових договорів та їх імплементація. Вчені говорять про так звану кластеризацію екологічних угод, яка позначає процес стратегічного інтегрування конвенцій [269] і виявляється в таких заходах, як розташування секретаріатів різних

багатосторонніх природоохоронних угод в одній штаб-квартирі, раціоналізація планування проведення конференцій та інших зустрічей, координація процесу ухвалення рішень в рамках споріднених договорів. Кластеризація може відбуватися стосовно окремого питання (охорона атмосфери, біорізноманітя, морів та прісних вод, поводження з хімічними речовинами), функції (дотримання, розгляд спорів, наукова оцінка, механізми із впровадження, передача технологій, моніторинг, звітність тощо) або регіону [250, с. 83–84]. Біо-/геофізичні зв'язки між різними секторами довкілля, які регулюються різними багатосторонніми природоохоронними угодами, слугують організаційним принципом для координації між органами цих угод [270, с. 10]. Саме екосистемний підхід відіграє вагому роль у зміцненні синергії між конвенціями, оскільки взаємозалежність у межах екосистем та між різними екосистемами робить нагальним питання налагодження тісних зв'язків, передовсім наукового характеру, між інституційними утвореннями багатосторонніх природоохоронних угод.

Деякі процедури з питань дотримання містять клаузулу про підвищення рівня синергізму. Так, п. 39 Процедури з дотримання Орхуської конвенції 2002 р. зазначає, що з метою підвищення рівня синергізму між цією процедурою та процедурами забезпечення дотримання, передбаченими в інших угодах, Нарада Сторін може просити Комітет з питань дотримання налагодити зв'язок із відповідними органами цих угод і надати їм відповідні доповіді, включаючи і рекомендації. Це положення знайшло своє практичне втілення під час розгляду справи про будівництво каналу в українській частині дельти Дунаю. Комітет Орхуської конвенції зауважив, що зазначене питання перебуває на розгляді комісії із розслідування в рамках Конвенції Еспо, тому ухвалив, що розгляне питання дотримання Україною тієї частини пункту 2 е) статті 6, яка стосується оцінки впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті, у світлі результатів процедури розслідування в рамках Конвенції Еспо.

Досягнення синергії бажане не лише всередині міжнародного права навколишнього середовища, наприклад, між різними багатосторонніми природоохоронними угодами, а й з іншими режимами, зокрема міжнародними

торговельними угодами. Значна кількість як міжнародних природоохоронних, так і торгових угод містить клаузулу про взаємопідтримку та взаємодоповнення (англ. – *mutual supportiveness*), що фактично означає неможливість впливу на права та обов'язки сторін за іншими існуючими угодами, які по-суті є незалежними, а також відсутність ієрархічної залежності між екологічними договорами і міжнародними торговельними угодами (наприклад, преамбула Картахенського протоколу, ст. 22 Конвенції про біологічне різноманіття, преамбула Роттердамської конвенції, преамбула Стокгольмської конвенції). Але простої констатації декларативного характеру недостатньо. Саме тому зазначеному питанню приділяється увага в рамках Комітету СОТ з торгівлі та навколишнього середовища, який у 2011 р. представив проект Міністерської декларації з торгівлі та навколишнього середовища, в якій передбачаються так звані допоміжні або позитивні заходи (англ. – *supportive measures)*, спрямовані на посилення співпраці та подолання конфліктів між багатосторонніми природоохоронними угодами та їхніми органами, з одного боку, та міжнародними торговельними угодами та органами СОТ, з другого. До них належать такі, як обмін інформацією між секретаріатами екологічних договорів і СОТ, надання статусу спостерігачів секретаріатам багатосторонніх природоохоронних угод в СОТ і навпаки, надання технічної допомоги і створення науково-технічного й організаційно-правового потенціалу, спрямованих на імплементацію спеціальних торгових зобов'язань, передбачених у договорах з охорони довкілля, узгодження процедури розгляду спорів [271, с. 5–11]. Науковці відзначають, що процес узгодження норм багатосторонніх природоохоронних угод та міжнародних торгових угод повинен мати двосторонній характер: відбуватися не лише в рамках комітетів СОТ, а й у рамках органів багатосторонніх природоохоронних угод [272].

4.3. Участь недержавних акторів у реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища

І. І. Лукашук відзначає, що фізичним і юридичним особам, які є бенефіціаріями міжнародного права, належить істотна роль в реалізації норм міжнародного права і що без їхньої активної участі багато міжнародних норм залишилися б мертвою буквою. І. І. Лукашук мав на увазі норми про права людини, норми, що містяться в угодах про економічне, наукове, культурне співробітництво [43, с. 230]. Цей перелік впевнено можуть доповнити норми багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища, які наділяють індивідів та неурядові організації певними правами та передбачають механізми їх реалізації. Концепція «навколишнє середовище – спільна турбота людства» передбачає взаємозалежність природних ресурсів Землі, а також спільний інтерес усіх і кожного в їх збереженні та захисті. Таким чином, навколишнє середовище та його ресурси – турбота не окремих держав, а всього людства [273, с. 396–398], яке включає, крім традиційних суб'єктів міжнародного права, також МНУО, фізичних осіб, різні наукові, промислові та громадські об'єднання.

Поступово все більше вчених схиляються до визнання, хто в повному обсязі, хто в обмеженому, міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб та, меншою мірою, – міжнародних неурядових організацій. Західна доктрина доповнює цей перелік такими «недержавними акторами», як наукове співтовариство, приватні компанії і бізнес-концерни, корінні народи [173, с. 5]. Порядок денний на XXI століття вказує на необхідність посилення ролі таких груп, які можуть зробити істотний внесок у справу збереження навколишнього середовища: жінки, діти і молодь, корінні народи, неурядові організації, місцева влада, робітники і профспілки, бізнес та підприємці, наукове співтовариство, фермери та ін. За словами А. Алкобі, «недержавні актори, залучені до процесу розробки міжнародного права, мають голос, а не право голосу» [274, с. 378]. При цьому їх внесок у розвиток міжнародного права навколишнього середовища важко переоцінити. Д. Боданський визначає причини, з яких неурядові гравці мають значну вагу в цій сфері: по-перше, фізична природа глобальних екологічних проблем робить нагальною участь наукової спільноти у їх вирішенні шляхом участі в правотворенні, по-друге, факт спричинення багатьох екологічних проблем саме приватним сектором перетворює

останній в остаточну ціль міжнародно-правового регулювання в зазначеній сфері, по-третє, екологічні проблеми впливають на всі верстви суспільства, тому міждержавне право не може ігнорувати думку громадськості [27, с. 124].

Хоч би які існували підходи до визнання, обмеженого визнання чи невизнання МНУО, фізичних осіб чи ТНК суб'єктами міжнародного права, проте в будь-якому разі вони наділені окремими правами, мають відповідні обов'язки та в обмежених випадках можуть виступати суб'єктами відповідальності, що дає їм змогу брати участь у міжнародно-правових відносинах, пов'язаних з використанням і збереженням навколишнього середовища та його компонентів. У низці випадків ці «недержавні актори» сприяють реалізації міжнародного права навколишнього середовища шляхом прямого використання передбачених у багатосторонніх природоохоронних угодах та джерелах інших галузей міжнародного права прав, виконання обов'язків, дотримання заборон та застосування норм багатосторонніх природоохоронних угод у міжнародних судах. При цьому не слід забувати, що всі ці перелічені елементи міжнародної правосуб'єктності, що роблять можливою участь недержавних акторів у процесі створення та реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища, безпосередньо залежать від волі держави: лише за умови вираження згоди на обов'язковість певної багатосторонньої природоохоронної угоди державою індивіди, приватні компанії чи корінні народи мають можливість реалізовувати свої права. Наприклад, будь-які спроби НУО номінувати чи змінити статус Рамсарських об'єктів чи об'єктів, включених до списків ЮНЕСКО, були невдалими. Так, у лютому 2006 р. американські НУО направили скаргу до Комітету ЮНЕСКО з охорони всесвітньої спадщини, вимагаючи перемістити льодовик Вотертон зі Списку всесвітньої спадщини до Списку всесвітньої спадщини під загрозою у зв'язку з глобальною зміною клімату. Однак Комітет відхилив прохання НУО та підтримав позицію США, оскільки для переміщення об'єктів з одного списку в інший, як і для номінації об'єктів до списків або вилучення з них, необхідно отримати попередню згоду з боку держави.

Міжнародні та національні неурядові організації. Хоча участь неурядових організацій обмежується неофіційними дебатами без права голосу, їхній внесок у

розвиток та реалізацію міжнародного права навколишнього середовища оцінюється достатньо високо. По-перше, вони здатні привернути увагу світової спільноти до важливих і невідкладних екологічних проблем, що вимагають політичних і правових рішень. По-друге, вони надають науково-технічну інформацію та інші необхідні ресурси в рамках своєї компетенції для підготовки проектів міжнародних договорів та подальшої їх реалізації. По-третє, вони виступають як «сторожовий пес», який стежить за дотриманням прийнятих державами зобов'язань. По-четверте, вони допомагають державам здійснювати екологічно значимі проекти і надають для цього наявні у своєму розпорядженні ресурси [275]. У літературі дискутується питання про можливе визнання НУО суб'єктами міжнародного права, однак таке визнання здатне спричинити деякі негативні й небажані наслідки. По-перше, держави усвідомлюють загрозу своєму суверенітету, завдяки якому вони володіють виключним правом ухвалювати і реалізовувати міжнародно-правові норми, а також правом здійснювати контроль над своїми природними ресурсами. По-друге, НУО складно проконтролювати і притягти до відповідальності. По-третє, НУО можуть перебувати під впливом зацікавлених урядових органів і груп, а також відображати інтереси переважно розвинених країн, що є, як правило, місцем перебування і основним донором НУО [275]. Не вдаючись до аналізу форм участі НУО у процесі створення міжнародних природоохоронних норм, розглянемо різні форми участі НУО в їх реалізації. Ми виокремлюємо такі форми:

1. Право НУО відповідного профілю бути спостерігачами на нарадах сторін конвенцій, де вони хоч і не мають права голосу, проте мають право брати участь в обговореннях, висловлюючи свою позицію і формуючи позиції офіційних представників з питань належного та ефективного виконання взятих на себе останніми міжнародних зобов'язань. Така можливість передбачена у ст. 11(4) СІТЕС, ст. 11(5) Монреальського протоколу, ст. 7(6) РКЗК. Наприклад, серед українських НУО статус спостерігача при РКЗК мають «ЕкоПраво-Київ» (Київ), «Екологія-Право-Людина» (Львів), Національний екологічний центр (Київ), «Науково-дослідний центр Екосфера» (Маріуполь).

2. Право НУО висувати своїх кандидатів на вибори до комітетів багатосторонніх природоохоронних угод, які відповідальні за належну реалізацію норм природоохоронних угод, а також право ініціювати процедуру з питань дотримання. Показовим прикладом у цьому аспекті є Орхуська конвенція. Як зазначалося вище, НУО мають право номінувати своїх експертів для призначення в Комітет з питань дотримання Конвенції. Крім того, будь-який представник громадськості чи НУО може направити в Комітет повідомлення про невиконання стороною вимог Конвенції (ст. 15), тобто ініціювати процедуру з питань дотримання норм цієї багатосторонньої природоохоронної угоди. Більшість справ, розглянутих Комітетом, була порушена саме представниками громадськості. У рішенні I/2 Наради Сторін Протоколу з проблем води та здоров'я до Конвенції про транскордонні водотоки 2007 р., яким засновується процедура з питань дотримання, також передбачено таку ж саму можливість для представників громадськості, проте на сьогодні Комітет таких повідомлень не отримував. Угода щодо заснування Міжнародної програми зі збереження дельфінів 1998 р. передбачає, що Міжнародна рада з перевірки, відповідальна, серед іншого, за аналіз доповідей сторін та виявлення порушень, складається, поряд з представниками сторін, також із трьох представників НУО, які мають достатній досвід у зазначених питаннях, а також трьох представників тунцевої індустрії [276].

3. Право НУО брати участь у підготовці національних доповідей про стан імплементації багатосторонніх природоохоронних угод. У Керівництві з вимог щодо звітності, ухваленому на Нараді Сторін Орхуської конвенції у 2007 р., зазначено, що «Процес підготовки доповідей, який передбачає проведення діалогу з громадськістю на національному рівні, є надзвичайно важливим аспектом механізму представлення звітності» [277]. Відповідно до Керівництва ефективний процес проведення консультацій повинен включати в себе два етапи: 1) початкові консультації стосовно того, які питання необхідно відобразити в доповіді (до розробки першого проекту доповіді); 2) подальші консультації щодо проекту доповіді [277]. У низці випадків думка НУО враховувалась урядами під час таких консультацій, у деяких

випадках НУО надавали свої альтернативні доповіді у вигляді додатка до національної доповіді, наприклад, доповіді Вірменії та Киргизстану 2005 р. [228].

4. Право НУО брати участь у міжнародному судовому процесі як сторона (чи третя сторона) або ж *amicus curiae*. Як сторона НУО можуть бути представлені в Суді ЄС (наприклад, справа *Stichting Greenpeace Council v. EC Commission* 1995 р.), Європейському суді з прав людини (наприклад, справа *Karner v. Austria* 2004 р.) та інших регіональних структурах із захисту прав людини. У випадку звернень до Європейського суду з прав людини НУО має довести, що вона є жертвою порушень прав людини, при цьому не може посилатися на порушення істотних прав, наприклад, права на життя, а лише процедурних, наприклад, доступ до інформації, до правосуддя тощо. Таким чином, європейська практика захисту прав людини не допускає можливості дій НУО в межах доктрини *actio popularis* [278]. Як *amicus curiae*, основна функція при цьому – це допомога суду шляхом надання необхідної інформації та здійснення експертизи, НУО можуть брати участь у засіданнях Суду ЄС, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, органів з вирішення спорів СОТ (наприклад, справи *Shrimp-Turtle* 1998 р., *Salmon* 2000 р., *Asbestos* 2001 р.), а також НАФТА (наприклад, справа *Canadian Methanex Corporation v. USA* 2001 р.). Крім того, НУО можуть бути суб'єктами звернення до деяких квазісудових міжнародних установ, таких як Інспекційна рада Світового банку, створена з ініціативи НУО, Секретаріат Північноамериканської комісії зі співробітництва в охороні навколишнього середовища, створеної в рамках НАФТА, тощо. Поза тим, слід відзначити, що порівняно зі значними можливостями НУО ініціювати справу в національних судах і тим самим сприяти застосуванню як національного, так і міжнародного права навколишнього середовища, можливість НУО сприяти реалізації норм звичаєвого екологічного права та норм багатосторонніх природоохоронних угод у міжнародних судах залишається досить обмеженою [279]. Деякі вчені вважають, що саме НУО може належати провідна роль у впровадженні концепції *actio popularis* у практику міжнародного права навколишнього середовища, особливо з огляду на те, що міждержавні спори, які

стосуються також охорони глобального довкілля, зачіпають неурядових гравців, які набувають все більшого значення в міжнародному праві [280].

5. Право НУО надавати послуги та інформацію на запит міжнародних міжурядових організацій та держав, передбачене, наприклад, ст. 29(4)(c) Картахенського протоколу і ст. 13(4)(i) Кіотського протоколу. Представлення необхідної наукової інформації секретаріатам багатосторонніх природоохоронних угод з боку неурядових компетентних організацій сприяє процесу ухвалення відповідних рішень їх інституційними утвореннями, що є наріжним каменем для ефективної реалізації міжнародного права навколишнього середовища. Відомо, що послугами у сфері управління даними Всесвітнього моніторингового центру з охорони довкілля, який раніше мав статус НУО й адмініструвався спільно ВФДП, МСОП та ЮНЕП, а наразі є виконавчою агенцією ЮНЕП, користується ціла низка багатосторонніх природоохоронних угод, зокрема СІТЕС, Конвенція про всесвітню спадщину, Конвенція про біорізноманіття, Боннська і Рамсарська конвенції. Проект ЮНЕП «Глобальна екологічна перспектива», який ініційований у 1995 р. і ґрунтується на дослідженнях НУО [281], покликаний допомогти державам у здійсненні інтегрованої оцінки стану глобального навколишнього середовища з метою ухвалення та реалізації відповідних рішень. Генеральний директор ЮНЕСКО використовує послуги Міжнародного дослідницького центру із збереження та реставрації культурних цінностей (Римський центр), Міжнародної ради з охорони пам’ятників та історичних місць і МСОП (ст. 14 Конвенції про всесвітню спадщину), зокрема в питанні призначення номінованих об’єктів до Списків ЮНЕСКО, а також в питаннях імплементації Конвенції про всесвітню спадщину [186]. НУО призначаються міждержавними організаціями з метою ефективного здійснення певних проектів на місцях. Так, співвиконавцями фінансованих ГЕФ проектів можуть бути національні громадські організації [282, с. 12].

6. Можливість НУО використовувати економічні стимули для сприяння реалізації міжнародного права навколишнього середовища. Відомою є практика Всесвітнього фонду дикої природи щодо обміну частини зовнішнього боргу країн, що розвиваються, на екологічні програми та проекти шляхом укладення відповідних

договорів. Згідно з цими угодами природоохоронна організація (в даному випадку — національні філії ВФДП) отримує титул на частину зовнішнього боргу і пропонує державі-боржнику виплату цієї частини боргу в місцевій валюті за вигідним обмінним курсом, використовуючи різницю для цілей фінансування та здійснення в них екологічних програм. Перший такий договір було укладено у 1987 р., коли НУО зі штаб-квартирою у Вашингтоні «Консервасьон Інтернасіональ» придбала за 100 тис. дол. частину заборгованості комерційного банку Болівії на суму 650 тис. дол. Фінансове покриття цієї трансакції було надане Фондом Франка Уїденна. Відповідно до договору ця НУО погасила зобов'язання Болівії виплатити борг у розмірі 650 тис. дол. в обмін на пакет заходів, що стосуються заснування та утримання біосферного заповідника біля підніжжя Болівійських Анд. Другим за часом укладення договором про обмін є договір 1987 р. між НУО «Фундасьон Натура» та урядом Еквадору [283].

7. Право НУО брати безпосередню участь у процесі реалізації міжнародних природоохоронних угод, передбачене низкою багатосторонніх природоохоронних угод, наприклад, Конвенцією Еспо, Орхуською конвенцією, ст. 5(1)(d), 13(1)(b), 14(2) Конвенції ООН по боротьбі зі спустеленням. Згідно з Конвенцією Еспо, держава походження повинна забезпечити власній громадськості та громадськості зачепленої сторони участь у процедурі оцінки впливу на навколишнє середовище, в ході якої остання має право робити коментарі і пропозиції, інформувати громадськість власної країни та громадськість зачепленої сторони про заплановану діяльність, надаючи можливість надавати зауваження та заперечення до запланованої діяльності. Порушення цих зобов'язань може призвести до ініціювання процедури з питань дотримання, як це було зроблено Румунією щодо України в справі про будівництво каналу в українській частині дельти Дунаю. У 1976 р. Всесвітній фонд дикої природи та Міжнародний союз охорони природи заснували спільну неформальну програму *TRAFFIC*, метою якої є сприяння секретаріату CITEC у виявленні порушень положень Конвенції, що стосуються міжнародної торгівлі видами дикої фауни і флори. Крім того, згідно зі ст. XII CITEC секретаріат може користуватися допомогою НУО в питанні здійснення положень Конвенції.

8. Застосування ненасильницьких, але конфронтаційних акцій, основне місце серед яких належить Грінпісу. Саме завдяки зусиллям Грінпісу багато провідних компаній відмовилися використовувати шкідливі речовини (які руйнують озоновий шар, що призводить до глобального потепління, токсичні речовини, ГМО) у своєму виробництві, було створено численні природні заповідники національного і міжнародного значення (наприклад, китовий заповідник в Антарктиці), запропоновано нові номінації для включення до Списків ЮНЕСКО, було укладено деякі міжнародні угоди природоохоронного значення (наприклад, Договір про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань 1996 р., Картахенський протокол), інші — вступили в силу, набравши необхідну кількість ратифікаційних грамот (наприклад, Стокгольмська конвенція, Протокол щодо охорони навколишнього середовища до Договору про Антарктику), впроваджено мораторій на комерційний вилов китів тощо.

Поряд з традиційними МНУО в природоохоронній сфері значного поширення набули так звані «глобальні інформаційні мережі» – «добровільні організації недержавних акторів, які характеризуються добровільними, взаємними і горизонтальними відносинами з обміну інформацією» [274, с. 378]. Вони можуть включати індивідів, НУО, соціальні рухи, міжурядові організації та, на відміну від традиційних неурядових організацій, не потребують офіційної реєстрації. Прикладом може слугувати Коаліція з глобального клімату (англ. – *Global Climate Coalition*). Характерною рисою Йоганнесбурзького саміту зі сталого розвитку 2002 р. стало офіційне визнання різних форм (всього 266) публічно-приватного співробітництва/партнерства (англ. — *public-private partnerships, PPP*) — добровільних партнерських об’єднань, що включають уряди, міжнародні міжурядові структури, НУО, ТНК, представників бізнесу, громадськості та ґрунтуються на міжнародній угоді (наприклад, Азійсько-Тихоокеанське партнерство з чистого розвитку і клімату). Хоча за результатами саміту не було ухвалено ніяких міжнародних конвенцій, не створено міжнародних структур, а на держави не покладено жодних фінансових зобов’язань, однак позитивом можна вважати наголос на необхідності налагодження тісної співпраці між усіма ланками

суспільства з метою ефективної імплементації вже існуючих домовленостей з охорони навколишнього середовища на універсальному рівні. Ще в 2001 р. ГА ООН ухвалила резолюцію «Назустріч глобальному партнерству», в якій заохотила участь усіх структур системи ООН в публічно-приватних партнерствах у різних сферах суспільного життя. Конференція в Йоганнесбурзі заохотила таку участь конкретно у сфері охорони навколишнього середовища. Географічна сфера охоплення більшості публічно-приватних партнерств – країни Африки, Азії та Форуму малих острівних держав, що розвиваються [284].

У процесі підготовчих заходів з проведення саміту виявилися різні позиції держав та недержавних акторів щодо сутності таких публічно-приватних партнерств. Так, наприклад, представники МНУО вважали, що подібна форма міжнародного співробітництва «відводить» держави від взяття і виконання юридичних зобов'язань за міжнародними угодами з охорони довкілля, може загрожувати нав'язуванням інтересів сильніших гравців слабшим (наприклад, вплив ТНК на уряди країн, що розвиваються) чи простим відмиванням грошей. Незважаючи на закріплене в Керівних принципах з імплементації *PPP* положення про додатковість такого роду угод до традиційних міжнародних договорів, укладених між суб'єктами міжнародного права, існує небезпека підміни останніх першими, оскільки *PPP* є вигіднішою формою співпраці для деяких держав, що ухиляються від жорстких юридично обов'язкових зобов'язань у сфері охорони навколишнього середовища [285]. На нашу думку, *PPP* «Типу 2», що означає зобов'язання різних недержавних акторів впроваджувати політичні домовленості на практиці [286], повинні чітко підпорядковуватися домовленостям «Типу 1», що означають міжурядові домовленості юридично обов'язкового або рекомендаційного характеру (договори та декларації) [286]. Ніякої підміни першими других у принципі бути не може, оскільки міжнародні договори є джерелами міжнародного права, за якими держави беруть на себе зобов'язання та відповідають за їх дотримання. Практика ж укладання різноманітних приватних контрактів на виконання міждержавних домовленостей є досить поширеною і бажаною, особливо

в галузях, які потребують тісної співпраці бізнес-структур з метою ефективної реалізації досягнутих домовленостей.

Публічно-приватні партнерства здійснюються під контролем Комісії ООН зі сталого розвитку, яка схвалила низку керівних принципів з розвитку, здійснення та звітності, наприклад, Керівні принципи щодо партнерства з метою сталого розвитку 2002 р. Публічно-приватні партнерства, що відповідають визначеним критеріям, підлягають реєстрації і є підзвітними Комісії щодо результатів діяльності. Серед перших офіційно зареєстрованих публічно-приватних партнерств назвемо здійснення проекту з насадження лісів у басейні річки Амазонка. У 2004 і 2005 рр. відбулися Перший і Другий Міжнародні форуми зі співробітництва з метою сталого розвитку, на яких обговорювалися питання ефективності та результативності публічно-приватних партнерств [287]. В Україні Закон «Про державно-приватне партнерство» 2010 р. визначає його як співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, або фізичними особами – підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору [288].

Фізичні особи та корінні народи. Проявом міжнародної правосуб'єктності індивідів може слугувати те, що їхні права та обов'язки безпосередньо закріплені в міжнародних угодах з охорони навколишнього середовища, наприклад, Сан-Сальвадорському додатковому протоколі до Американської конвенції з прав людини 1969 р. щодо економічних, соціальних і культурних прав 1988 р., Орхуській конвенції 1998 р.; вони мають право подавати позови і скарги, у тому числі природоохоронного змісту, в міжнародні судові і квазісудові структури, наприклад, Комітет ООН з прав людини, Європейський суд з прав людини, Міжамериканську комісію і суд з прав людини, Комітет з питань дотримання Орхуської конвенції, а також повинні нести відповідальність за «екологічні» злочини, як це передбачено, наприклад, в ст.1, 5-8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Хоч які б існували доктринальні підходи до визначення міжнародної правосуб'єктності

індивідів, не можна заперечувати їх вагому роль у реалізації міжнародного екологічного права шляхом використання наданих їм міжнародними договорами прав і застосування механізмів захисту цих прав у регіональних судах та квазісудових структурах. Хоч основні документи із захисту прав людини (Загальна декларація прав людини, обидва Міжнародні пакти, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.) не передбачають ані матеріальних екологічних прав, тобто права на сприятливе/безпечне/здорове довкілля, ані процесуальних, тобто права на доступ до екологічної інформації, до правосуддя та процесу ухвалення рішень з екологічних питань, втім, деякі закріплені в цих міжнародно-правових актах права і свободи є умовою дотримання, необхідною складовою і гарантією забезпечення основного матеріального права у сфері охорони довкілля – права на сприятливе навколишнє середовище. Екологічні права людини прийнято вважати правами «третього покоління» — так званими колективними правами або правами солідарності у зв'язку з тим, що основними їх носіями є народи, нації, об'єднання індивідів, групи, а не окремі індивіди. Проте, як показує міжнародна судова і договірна практика, кожна людина має право на сприятливе навколишнє середовище і процесуальні екологічні права так само, як і об'єднання індивідів чи народи і нації. Незважаючи на те, що у міжнародно-правових актах, що складають Міжнародний білль про права людини, не передбачається захист безпосередньо екологічних прав, оскільки «міжнародна спільнота усвідомила наявність і важливість екологічних питань, а також зв'язок між станом навколишнього середовища та правами людини, коли основні міжнародно-правові документи в галузі прав людини були вже прийняті» [87, с. 67], в низці міжнародних документів визнається такий зв'язок, що і призвело до виникнення концепції екологічних прав.

Фізичні особи, використовуючи процедури подання індивідуальних скарг, сприяють реалізації природоохоронних принципів. Як уже зазначалося, хоча зазвичай Суд не посилався на багатосторонні природоохоронні угоди у своїх рішеннях, однак, захищаючи право людини на життя, повагу приватного та сімейного життя і житла, доступ до інформації та інші права, закріплені у

Європейській конвенції 1950 р., він робить внесок у справу забезпечення здорового і сприятливого навколишнього середовища, нехай навіть через призму антропоцентричного підходу. Водночас у кожному конкретному випадку позивач повинен довести зв'язок між забрудненням довкілля та індивідуальною шкодою як наслідок порушення передбаченого Конвенцією права. Серед відомих справ, розглянутих Судом, в яких позивачі скаржилися на погіршення екологічних умов життя, наведемо такі: *Lopez Ostra v. Spain* 1994 р., *Guerra and others v. Italy* 1998 р., *Hatton and others v. the United Kingdom* 2001 р. і 2003 р., *Kyrtatos v. Greece* 2003 р., *Moreno Gomez v. Spain* 2004 р., *Öneryildiz v. Turkey*, 2004 р., *Fadeyeva v. Russia* 2005 р., *Dubetska et al. v. Ukraine* 2011 р.

Унікальною за своєю природою є процедура індивідуальних звернень, передбачена в рамках міжнародної торговельної угоди НАФТА – Північноамериканської угоди щодо співробітництва в екологічних питаннях, оскільки вона спрямована на створення дієвої системи застосування та дотримання міжнародних екологічних принципів та норм [289] шляхом «транснаціонального впровадження національного екологічного права» [278]. Згідно зі ст. 14 Секретаріат може отримувати подання від будь-якої НУО чи особи, які стверджують, що держава нездатна ефективно впровадити екологічне право. Якщо всі процедурні вимоги до подання дотримано, Секретаріат вирішує, чи варто запросити відповідь від держави, а потім – ухвалює доповідь, яка повинна бути затверджена Радою. Таким чином, приватні особи дістали доступ до міжнародного органу з правом оскаржувати дії національних урядів [290] США, Канади і Мексики в природоохоронній сфері. Декілька справ, ініційованих приватними особами, отримали схвалення Ради. Проте доповідь не має зобов'язальної для відповідної держави сили, а має лише морально-політичні наслідки в плані підриву авторитету держави. Науковці також негативно оцінюють відсутність зв'язку між цією процедурою та можливістю накладення на державу, що провинилася, торговельних санкцій [291].

Орхуська конвенція в ст. 9(3) теж передбачає право громадськості оскаржувати дії державних органів, які порушують положення національного

законодавства щодо охорони навколишнього середовища, шляхом ініціювання адміністративних і судових процедур, а правила Комітету з питань дотримання передбачають право останнього отримувати подібні заяви. Автори відзначають також унікальність ст. 3(7) Конвенції, яка зобов'язує сторони сприяти застосуванню принципів цього документа в міжнародних процесах ухвалення рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, і в рамках міжнародних організацій в цих питаннях, що фактично означає прагнення поширити досвід регіональної конвенції з питань участі індивідів та їх об'єднань в універсальному вимірі [292]. Ухвалені в 2005 р. на виконання цієї статті Алмаатинські керівні принципи [293] заохочують сторони Конвенції впроваджувати основні її ідеї на різних міжнародних форумах, в тому числі за участю не сторін, як при розробці, так і при імплементації різних рішень. Як зазначалося вище, будь-яка громадська організація, обстоюючи права індивідів у Європейському суді з прав людини, має довести, що вона є потерпілою від порушень прав людини. Згідно ж із процедурними правилами Орхуської конвенції будь-яка фізична особа або неурядова організація мають право подати заяву про нездатність сторони вжити необхідних заходів, ухвалення нормативних актів, які не відповідають вимогам Конвенції, або про конкретні події, дії, бездіяльність чи ситуації, що демонструють нездатність державної влади виконати чи забезпечити виконання Конвенції [230]. Таким чином, механізм дотримання Конвенції не обмежує предмет звернення тільки порушенням прав, оскільки ним є також дотримання стороною положень Конвенції, що є значно ширшим поняттям. На практиці особи (а не держави!) можуть звертатися до Комітету не лише тоді, коли порушуються зобов'язання держав стосовно таких осіб, а й коли порушуються зобов'язання, які взяла на себе держава виключно щодо інших сторін Конвенції. Саме цим механізм дотримання Орхуської конвенції відрізняється від загальноприйнятої практики захисту прав людини, яка передбачає звернення із скаргами на державу лише осіб, права чи інтереси яких було порушено [294].

Крім Орхуської конвенції, деякі інші багатосторонні природоохоронні угоди також передбачають можливість для індивідів реалізовувати принципи міжнародного права навколишнього середовища шляхом використання і захисту

свого права на доступ до екологічної інформації та участі в процесі ухвалення рішень, що стосуються довкілля. Мова йде про Протокол до Орхуської конвенції про регістри викидів і перенесення забруднювачів 2003 р. та Протокол до Конвенції Еспо щодо стратегічної екологічної оцінки 2003 р. Важливою особливістю перелічених міжнародно-правових актів є те, що вони передбачають гарантії забезпечення реалізації екологічних прав громадян шляхом попередження так званих *SLAPP*-процесів. *SLAPP* (англ. – *Strategic Lawsuit Against Public Participation*) означає стратегічний судовий процес проти участі громадськості, який ініціюється з метою залякування активістів, що критикують дії уряду чи великих компаній. Як правило, відповідачами по *SLAPP*-процесах є особи, які здійснюють цілком законні дії, наприклад, публікують статті в ЗМІ, виступають на громадських зборах, беруть участь у мирній демонстрації, повідомляють в органи державної влади про порушення закону. Таких осіб інколи називають «свистунами» (англ. – *whistle blowers*) — це представники громадськості, які активно реалізують екологічні чи інші права і у зв'язку з цим потребують захисту від судового переслідування і покарання за свою діяльність [87, с. 70]. Гарантії захисту прав «свистунів» містяться в п. 8 ст. 3 Орхуської конвенції, п. 3 ст. 3 Протоколу про реєстри викидів і перенесення забруднювачів та п. 6 ст. 3 Протоколу щодо стратегічної екологічної оцінки (кожна сторона забезпечує, щоб особи, які реалізують екологічні права, не підлягали за свою діяльність покаранню, переслідуванню або утискам у будь-якій формі). Європейський суд з прав людини розглянув кілька справ, пов'язаних зі *SLAPP*-процесами і захистом прав «свистунів» – це справи *Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway* 1999 р. та *Thoma v. Luxembourg* 2001 р. Звісно, свобода на вираження своїх поглядів не є абсолютно необмеженою, однак національне право, судова практика окремих держав, прецедентна практика Європейського суду з прав людини та окремі міжнародно-правові акти свідчать про особливий захист права на вираження власних поглядів, розповсюдження інформації, зокрема екологічного змісту, надання гарантій такого права та обмеження *SLAPP*-процесів з метою переслідування громадських активістів та діячів, які розповсюджують інформацію вагомого суспільного значення.

Важливість участі корінних народів у реалізації міжнародного права навколишнього середовища пояснюється таким. Забруднення навколишнього середовища і деградація екосистем у результаті економічного розвитку особливо негативно позначається на здоров'ї та житті корінного населення країн, що розвиваються. Це пояснюється насамперед існуванням тісного і тонкого зв'язку між побутом, культурою, віруваннями цих народів і територією, землями і всім навколишнім середовищем, де вони проживають з давніх часів. «Культурна дезінтеграція – наслідок заподіяння шкоди екології та руйнування місця проживання, від яких залежить фізичне і культурне виживання корінних груп. Знищення, особливо тропічних лісів, і забруднення ... становлять загрозу *modus vivendi* корінних груп. Таким чином, соціальна ланка, що зв'язує членів групи з навколишнім середовищем, знищується» [295]. Внаслідок нераціонального природокористування і прямого забруднення земель і навколишнього середовища, де мешкають корінні народи, порушується їхнє право на самовизначення, право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на достатній життєвий рівень, право на збереження своєї культури та інші права, передбачені міжнародними документами. Приклади з практики Комітету ООН з прав людини, Міжамериканської комісії з прав людини, а також положення деяких юридично обов'язкових та рекомендаційних міжнародно-правових актів (Конвенція МОП № 169 про корінні народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, 1989 р., ст. 8 Конвенції про охорону біорізноманіття, Декларація ООН про права корінних народів, схвалена резолюцією ГА ООН 61/295 від 13 вересня 2007 р.) свідчать про те, що, використовуючи механізми захисту прав корінних народів, їх представники долучаються до процесу впровадження в життя природоохоронних стандартів. Наприклад, Комітет ООН з прав людини, створений відповідно до частини IV Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та уповноважений приймати скарги від осіб про порушення їхніх прав на підставі Факультативного протоколу до Пакту, розглянув кілька справ, пов'язаних із правом корінного населення на землю, природні ресурси і навколишнє середовище, на підставі ст. 27 Пакту (наприклад, справа *Bernard Ominayak and the Lubicon Band v.*

Canada 1984 р.). Найвідоміша справа, розглянута Міжамериканською комісією з прав людини, – справа індіанців яномамі проти Бразилії 1985 р. [296]. Участь місцевих спільнот заохочується й у процесі номінування державою об'єктів як всесвітньої спадщини згідно з правилами ЮНЕСКО [186].

Транснаціональні корпорації, національні суб'єкти господарювання та наукова спільнота. ТНК ухвалюють добровільні кодекси поведінки, в яких, зокрема, прописуються правила корпоративної відповідальності за збереження довкілля та відшкодування шкоди у випадку здійснення екологічно небезпечної діяльності, а також розробляють різноманітні стандарти у сфері екології. Особливої уваги заслуговує так званий Глобальний компакт, створений у 2000 р. Генеральним секретарем ООН спільно з приватним сектором (ТНК) у вигляді добровільної корпоративної громадської ініціативи, в якій, серед іншого, прописано зобов'язання щодо збереження навколишнього середовища (3 з 9 принципів присвячено природоохоронній проблематиці). Міжнародне право навколишнього середовища визначає права та обов'язки основних суб'єктів – держав, хоча в більшості випадків головним забруднювачем виступає не державний, а приватний сектор. Певні питання врегульовуються шляхом укладання та реалізації конвенцій про цивільну відповідальність. Сучасне міжнародне право відреагувало на цю дилему також утвердженням спеціального принципу – «забруднювач платить», згідно з яким витрати, пов'язані із заходами щодо попередження, обмеження і скорочення забруднення, відшкодовуються забруднювачем. Один із дієвих способів реалізації зазначеного принципу на практиці — податки на екологічно небезпечне виробництво. Саме принцип «забруднювач платить» ліг в основу міжнародних конвенцій про цивільну відповідальність [297], які покладають тягар відшкодування шкоди, що настала внаслідок небезпечної діяльності, на приватних операторів, наприклад, нафтовидобувні компанії або компанії, які використовують ядерну енергетику.

Якщо кодекси поведінки і стандарти якості впроваджують міжнародні екологічні нормативи опосередковано, то приклади проголошення впливовими транснаціональними корпораціями з розвідки та видобутку газу й нафти

односторонніх зобов'язань щодо дотримання вимог Конвенції про всесвітню спадщину навіть за умови видачі дозволу державою перебування на таку діяльність є за своєю суттю унікальними в теорії та практиці реалізації міжнародно-правових норм. Ціла низка ТНК зобов'язалися заборонити дослідження і розвідку мінералів, металів, газу й нафти в межах об'єктів всесвітньої спадщини в односторонньому порядку, а деякі приєдналися до заяви Міжнародної ради з видобутку корисних копалин та металів щодо видобутку корисних копалин та охоронюваних районів 2003 р. або Ініціативи з енергії та біорізноманіття, що діяла між 2001 і 2007 рр. і являла собою партнерство між великими енергетичними компаніями та природоохоронними організаціями [298].

Хоча багатосторонні природоохоронні угоди безпосередньо не регулюють поведінку приватних осіб, однак зобов'язують держави забезпечити, щоб діяльність під їх юрисдикцією не спричиняла транскордонної шкоди, а також встановлюють заборони та інші детальні вимоги, які держави повинні впровадити у внутрішньому законодавстві щодо різних суб'єктів господарювання. Наприклад, ст. 4 Протоколу до Лондонської конвенції передбачає обов'язок держав встановити заборони на захоронення відходів у морі, яке перш за все адресується національним підприємствам. Те саме можемо сказати про положення Конвенції ООН з морського права, Конвенції МАРПОЛ, Міжнародної конвенції про контроль за шкідливими протиобростаючими системами на суднах 2001 р., Міжнародної конвенції про контроль над судновими баластними водами і опадами й управління ними 2004 р., Міжнародної конвенції про безпечну та екологічно раціональну утилізацію суден 2009 р., які визначають конкретні вимоги щодо проектування, конструкції, обладнання та комплектування суден, що плавають під прапорами сторін цих багатосторонніх природоохоронних угод, чи суден, що заходять в порти інших держав, саме з точки зору попередження та ліквідації забруднення морського середовища різними небезпечними речовинами. Значна кількість аварій, що призводила до забруднення морського середовища різними небезпечними речовинами, переважно нафтою, ставалася через дії приватних корпорацій. Крім конвенцій – міждержавних угод як джерел міжнародного публічного права, що

визначають правила цивільної відповідальності за забруднення моря, – питання про компенсацію за забруднення моря нафтою регулювалося свого часу приватноправовими угодами, що укладалися між власниками суден і нафтовидобувними та нафтопереробними компаніями.

Детальні процедури щодо здійснення експортно-імпортних операцій різними суб'єктами господарювання стосовно торгівлі небезпечними речовинами встановлюють Базельська конвенція, Бамакська конвенція, Картахенський протокол, стосовно заборон на викиди цих речовин – Монреальський і Кіотський протоколи, а також протоколи до Конвенції про транскордонне забруднення повітря, стосовно торгівлі видами дикої фауни і флори чи вилову рибних ресурсів – CITEC та Угода про транскордонні рибні запаси. Приватні підприємства можуть бути безпосередньо залучені до впровадження норм багатосторонніх природоохоронних угод, які надають їм певні права економічного характеру, як, наприклад, «гнучкі механізми» Кіотського протоколу. ТНК та національні юридичні особи поряд з індивідами та НУО можуть стати суб'єктами подання чи звернення до судових та квазісудових структур, таких як Європейський суд з прав людини, Суд ЄС, Міжнародний трибунал з морського права, Постійна палата третейського суду, Інспекційна рада Світового банку.

Про важливість участі наукової спільноти не лише в процесі створення, а й реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища свідчать декілька показових прикладів. Так, у 1988 р. ЮНЕП спільно з ВМО заснували Міжурядову групу експертів зі зміни клімату, яку було уповноважено на збір і надання наукової інформації, що стосується цієї проблеми, з метою сприяння подальшим ініціативам з укладання відповідної міжнародної угоди. Після Другої оціночної доповіді Міжурядової групи у 1995 р. було розроблено «Берлінський мандат», який засвідчив необхідність посилення зобов'язань сторін Додатка I у світлі останніх наукових даних про зміну клімату, результатом чого став Кіотський протокол; після Четвертої оціночної доповіді Міжурядової групи експертів у 2007 р. було розроблено «Балійську дорожню карту», яка засвідчила недостатню жорсткість зобов'язань згідно з Протоколом для досягнення мети Конвенції і визначила напрями подальших

дій з розробки нового протоколу до РКЗК чи прийняття поправок до існуючого Кіотського протоколу. Цей приклад демонструє, наскільки правотворчий та правозастосовчий процес у міжнародному екологічному праві залежить від наукових досліджень та наукової оцінки стану навколишнього середовища.

4.4. Проблема створення універсальної природоохоронної організації та міжнародного екологічного суду

Саме через недосконаліть міжнародного права навколишнього середовища в плані реалізації ухвалених міжнародних домовленостей, низький рівень імплементації взятих державами на себе зобов'язань все частіше лунають заклики до створення універсальної природоохоронної організації, яка б мала значні правотворчі та правозастосовчі повноваження. Сьогодні в літературі висуваються різні пропозиції щодо реорганізації системи ООН з метою створення нової універсальної організації у сфері охорони навколишнього середовища у зв'язку з тим, що існуючі інституційні механізми (перш за все ЮНЕП) мають недостатньо повноважень і ресурсів, щоб ефективно вирішувати екологічні проблеми шляхом розробки міжнародних угод і контролю за їх здійсненням. При цьому, як зазначають вчені, до структури такої нової організації доцільно включати не тільки традиційних суб'єктів міжнародного права, а й «акторів», «дестинаторів» або «бенефіціаріїв» міжнародного права (міжнародні неурядові організації, фізичних і юридичних осіб, їх об'єднання, ТНК, бізнес-угруповання). Така універсальна організація повинна мати більш централізований характер, а також істотні нормотворчі та правозастосовчі повноваження (аж до застосування примусових санкцій до держави-порушниці). Як стверджує Д. Френч, діяльність такої глобальної організації була б значно ефективнішою за діяльність існуючих розрізнених інституційних структур, оскільки вона б виступала єдиним центром координації природоохоронної політики на міжнародному рівні, авторитетним органом, який ініціює ухвалення відповідних міжнародно-правових актів за участю всіх зацікавлених сторін («державних» і «недержавних акторів»), використовуючи такі механізми правотворення, які б

унеможливлювали блокування важливого рішення для більшості держав і для глобального довкілля меншістю [299]. Погоджуємося цілком з думкою М. Н. Копилова, який вважає, що на порядку денному стоїть питання не просто про вдосконалення інституційного механізму, а про надання йому характеру ефективної інтегральної системи, при цьому будь-які міркування з приводу можливого порушення принципу невтручання у внутрішні справи чи обмеження суверенітету є недоречними, оскільки екологічна сфера все більше інтернаціоналізується, а екологічні проблеми набувають все більше глобального характеру [248, с. 192, 195]. В. А. Василенко вважає, що необхідно створити постійну глобальну екологічну організацію нового типу з універсальним членством і множинним національним представництвом. Учений пропонує, щоб національна делегація кожної країни в такій організації складалася з: 1) офіційних представників держави; 2) представників ділових кіл, насамперед пов'язаних із сировинними галузями; 3) представників екологічної науки; 4) представників неурядових екологічних організацій (за аналогом членства у МОП). Засадничими принципами діяльності нової організації, на думку науковця, мають стати екологічна солідарність і екологічна відповідальність, а її головними функціями – забезпечення міжнародної екологічної безпеки шляхом спільних дій, усунення і попередження екологічних загроз, контроль за виконанням чинних екологічних угод, постійний моніторинг довкілля Землі, сприяння у вдосконаленні старих і розробці нових норм міжнародного екологічного права [300].

Вчені пов'язують ідеї щодо розвитку і посилення інституційного механізму сучасного міжнародного права навколишнього середовища з розвитком концепції міжнародно-правового *управління* у сфері охорони навколишнього середовища як більш досконалим, придатним і якісно новим рівнем розвитку міжнародного співробітництва у природоохоронній сфері. Так, російська дослідниця Н. О. Соколова зазначає, «… що сучасний розвиток міжнародних відносин дозволяє говорити про міжнародне управління як про особливий вид міжнародної діяльності, що являє собою більш високий рівень, ніж регулювання. … у зв'язку з появою нових екологічних загроз і невирішеністю давно відомих екологічних проблем

міжнародного співробітництва на основі норм міжнародного права лише в плані координації недостатньо. Виникає потреба у створенні ефективного механізму міжнародного управління, в більш широкому використанні його різноманітних функцій …» [301, с. 13–14]. Зарубіжні дослідники підтримують таку ідею досить жваво (Дж. Спес, П. Хаас, М. Дена, В. Чемберс). Концепція управління міжнародними природоохоронними відносинами передбачає перш за все участь у цьому процесі не лише держав і міжнародних організацій як традиційних суб'єктів міжнародного права, а й «недержавних акторів». Комісія з глобального управління визначила таке глобальне управління, як «постійний процес, шляхом якого можуть узгоджуватися конфліктуючі або різноманітні інтереси та застосовуватися дії щодо співробітництва. Він включає як формальні інституції та режими, уповноважені забезпечувати дотримання, так і неформальні домовленості, які люди та інституції або погодили, або намагаються погодити в своїх інтересах» [302, с. 2–3]. Управління у сфері охорони навколишнього середовища почало розвиватись як результат нового типу управлінських методів, зумовлених сутністю екологічних проблем. Одні вчені дотримуються думки, що концепція управління передбачає функціонування не однієї централізованої установи, а багатьох інституційних утворень в рамках природоохоронних угод, які охоплюються поняттям «природоохоронних режимів» [303, с. 271], інші пов'язують ідею глобального управління у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів з утворенням універсальної організації, яка б забезпечила ефективне правотворення та правозастосування [256, с. 134–138].

На нашу думку, створення універсальної природоохоронної організації є необхідним і об'єктивно зумовленим у сучасних історичних умовах. З одного боку, держави створили механізми захисту прав людини у європейському регіоні, механізми регулювання міжнародної торгівлі, які довели свою ефективність, хоча й підняли низку питань щодо фрагментації сучасного міжнародного права. Ці механізми діють і сприяють досягненню позитивних результатів для режиму, в межах якого вони створені. В рамках ООН створено спеціалізовані установи, які займаються практично всіма аспектами людської діяльності, починаючи від

використання атома для мирних цілей і завершуючи охороною здоров'я. Діяльність цих установ теж відзначається ефективністю, про що свідчить практика впровадження навіть рекомендаційних актів у внутрішнє законодавство держав-членів. З іншого боку, діяльність ЮНЕП, незважаючи на низку проведених реформ, експерти оцінюють як ефективну хіба що у сфері інформаційній, просвітницькій, гуманітарній, проте аж ніяк не у сфері виключно природоохоронній. Діяльність Комісії ООН зі сталого розвитку викликає проблеми дублювання повноважень і також не дає бажаного результату. Численні інституційні утворення в рамках багатосторонніх природоохоронних угод ухвалюють рішення безвідносно до рішень інших подібних органів договорів з охорони довкілля та тенденцій в інших, не екологічних, сферах, а також покладають надмірний фінансовий тягар на держави-учасниці. При цьому сучасний стан використання природних ресурсів та забруднення всіх середовищ існування людини вимагає досить рішучих дій від кожної людини індивідуально, від державних органів влади, від міжнародної спільноти. Усі ці перелічені фактори вказують на потребу в заснуванні дієвої міжнародної структури, наділеної повноваженнями, близькими до тих, які на сьогодні мають інститути ЄС у сфері природоохоронної політики.

Розглянемо основні проекти щодо створення міжнародної екологічної організації. Вчені висували різні пропозиції – від посилення ролі ЮНЕП до створення альтернативної організації за межами ООН. Напередодні Стокгольмської конференції одні вчені і політики пропонували заснувати нову комісію з питань навколишнього середовища в рамках ЕКОСОР, інші – створити спеціальний комітет ГА ООН або підрозділ у межах Секретаріату ООН. СРСР свого часу висував ідею про перетворення ЮНЕП у Раду екологічної безпеки. Вносилися пропозиції про створення спеціальної міжнародної організації екологічного профілю з обмеженим числом членів поза системою ООН, яка б володіла контрольними та примусовими функціями. Так, Дж. Кенан висловлювався за створення такої організації з числа основних промислово розвинених країн північної півкулі, які сприяють забрудненню навколишнього середовища. Однак ці проекти не знайшли підтримки,

а перевагу було надано ООН як організації, що володіє практично універсальною міжнародною правосуб'єктністю [304].

На сучасному етапі, коли є свідчення неефективності управлінської діяльності ЮНЕП, деякі дослідники бачать вихід із ситуації, що склалася, у перетворенні ЮНЕП на повноцінну спеціалізовану установу ООН, що дасть можливість збільшити фінансування і здійснити необхідні перетворення в організації її діяльності. Деякі дослідники вважають, що, оскільки Рада ООН з опіки припинила своє існування, доцільно перетворити її в структуру, що займається питаннями загальної спадщини людства, зокрема охороною його навколишнього середовища. О. Найт головні зміни в інституційному механізмі сучасного міжнародного екологічного права пов'язує з реалізацією певних повноважень у природоохоронній сфері Радою Безпеки ООН. Дослідниця посилається на доповіді Генерального Секретаря К. Анана, в яких він розширює поняття загроз міжнародному миру і безпеці та пов'язує останні з екологічною деградацією, що дає їй підстави для висновку про можливість застосування РБ ООН ст. 41 Статуту у випадку настання таких загроз [305]. В. Чемберс вважає прогресивною ідею надання Програмі розвитку ООН «екологічного порт фоліо» [250, с. 23].

П. Саж аналізує можливість посилення ваги екологічної проблематики шляхом наділення конкретними функціями щодо розробки природоохоронної політики не спеціалізовану установу, а одного з існуючих або новоствореного головного органу ООН. Автор доходить висновку, що жоден з існуючих головних органів ООН непридатний до того, щоб опікуватися природоохоронною проблематикою, не в останню чергу завдяки складній процедурі внесення змін до Статуту ООН. Стосовно створення нового головного органу, автор вважає, що ідея може виявитись утопічною через те, що ООН є міждержавною організацією, яка не припускає впровадження рішень, що мають наднаціональний характер, а також участі недержавних акторів, отже, ідея створення дієвої міжнародної організації в межах системи ООН може бути не реалізованою [306].

Стосовно проектів створення міжнародної екологічної організації за межами ООН, відзначимо декілька думок. В. Бердслі для вирішення низки питань

неефективності сучасного міжнародного екологічного права, як-от: створення міжнародних угод, їх виконання та застосування, врахування позицій найменш розвинених країн, невизначеність щодо поняття міжнародного екологічного злочину, пропонує деякі зміни, зокрема звернення до зразка системи ГАТТ/СОТ [307]. М. Дена аналізує три моделі: 1) модель співпраці, за якою нова Глобальна організація з охорони навколишнього середовища створюється на основі ЮНЕП, однак є більш автономною в юридичних і фінансових питаннях, координує діяльність усіх організацій системи ООН у природоохоронних питаннях, діяльність інституційних утворень багатосторонніх природоохоронних угод та співпрацює зі Світовим банком і СОТ; 2) модель централізації, за якої Міжнародна організація з охорони навколишнього середовища створюється за зразком ВООЗ або на основі рамкової угоди, яка виступить у ролі «парасольки» для всіх інших багатосторонніх природоохоронних угод, або у вигляді своєрідної Екологічної ради безпеки; 3) модель ієрархізації, за якої Всесвітня організація з охорони навколишнього середовища формується за моделлю СОТ [308].

На нашу думку, найбільш прийнятною і реалістичною є модель, за якої нова організація інкорпорує в себе ЮНЕП, оскільки остання нагромадила чималий досвід у зазначеній галузі, однак буде створена за межами ООН, оскільки в іншому випадку з метою підвищення ефективності її функціонування необхідні будуть зміни до Статуту ООН, чого досягти практично неможливо. Заснування такої структури не повинно поглиблювати проблему фрагментації міжнародного права, її компетенція має бути визначена таким чином, щоб не породжувати нових проблем у взаємодії організацій системи ООН, що мають певні повноваження у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів, інституційних утворень багатосторонніх природоохоронних угод та інших організацій, діяльність яких не має екологічного спрямування. Ідеальним виходом могла б бути передача повноважень організацій системи ООН у природоохоронній сфері новоствореній універсальній організації, а також здійснення нею загального керівництва діяльністю інституційних утворень в рамках угод з охорони довкілля. Звісно, для цього необхідні значні фінансові, технологічні, людські ресурси. Можливий варіант

укладання спеціальної угоди про співпрацю між такою універсальною організацією та ООН. Новостворена структура повинна мати повноваження в галузі створення юридично обов'язкових і рекомендаційних норм, їх застосування, в тому числі шляхом накладення санкцій, а також у галузі надання інформаційних послуг, здійснення оцінки впливу на навколишнє середовище, моніторингу, інспекцій, надання технічної та фінансової допомоги, контролювати звітність членів, координувати діяльність організацій різних багатосторонніх природоохоронних угод та співпрацювати з торговими і фінансовими міжнародними інституціями.

На сьогодні одним з найбільш обговорюваних питань у доктрині міжнародного права є також те, чи необхідно створювати окрему судову установу універсального значення, яка б вирішувала спори природоохоронного та природоресурсного змісту. Виділяють два напрями наукової думки з приводу створення спеціального Міжнародного/Всесвітнього екологічного суду: одні вчені активно підтримують цю ідею (цей напрям пов'язується з ім'ям судді Верховного касаційного суду Італії А. Постігліоне), інші – гостро критикують її (цей напрям пов'язується з ім'ям судді МС ООН Р. Дженнінгса) [100, с. 365]. Амадео Постігліоне, який заснував Фундацію з підтримки Міжнародного екологічного суду і свого часу запропонував проект Конвенції зі створення Міжнародного екологічного суду для розгляду та затвердження на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 р., обґрунтовував ідею створення спеціального міжнародного суду з природоохоронних питань, виходячи з існування індивідуального права людини на екологічну інформацію, доступ до процесу прийняття «екологічних» рішень і доступ до правосуддя з екологічних питань. Пізніше прихильники цієї концепції пропонували додати до юрисдикції у сфері екологічних прав людини, на зразок Європейського суду з прав людини, також кримінальну юрисдикцію на зразок Міжнародного кримінального суду (К. МакКалліон), юрисдикцію щодо вирішення міждержавних спорів на зразок МС ООН (А. Рест), юрисдикцію з преюдиційних питань на зразок Суду ЄС (А. Рест) тощо. Проте серед представників цього напряму немає єдності стосовно багатьох ключових питань: наприклад, чи такий суд має бути створений у рамках чи поза рамками системи ООН, чи буде він побудований на принципі комплементарності

подібно до Міжнародного кримінального суду [309, с. 57–59; 310], чи на основі моделі функціонування органів з вирішення спорів СОТ. Роберт Дженнінгс, який очолює другий напрям наукової думки, стверджував, що спори стосовно природоохоронних та природоресурсних питань слід врегульовувати на основі принципів загального міжнародного права, що екологічні питання невіддільні від інших питань, пов'язаних з безпекою, торгівлею, інвестиціями, бідністю, правами людини, міжнародними організаціями і т.д., тому створювати окрему інституцію немає необхідності: найкращим форумом для вирішення міждержавних спорів, у тому числі екологічного спрямування, був, є і залишатиметься МС ООН [100, с. 365]. Тим більше, як стверджував суддя МС ООН Ф. Джессуп, недоліки обмеженої юрисдикції сучасних міжнародних судів та обмеження в доступі окремих категорій суб'єктів до них найкраще долаються не шляхом створення чергової інституції, а шляхом вдосконалення та реформування діяльності вже існуючих. Крім того, створення Міжнародного екологічного суду ще більше ускладнить проблему фрагментації сучасного МПНС [309, с. 60–61]. Зі свого боку відзначимо, що судді Міжнародного екологічного суду повинні бути обізнаними не лише із суто екологічними питаннями, але й з доктриною та практикою міжнародного права. Навряд чи можна знайти кращий форум для вирішення, наприклад, спору про гідровузол Габчиково–Надьмарош, ніж МС ООН, де піднімалися не лише питання міжнародного права навколишнього середовища і водного права, а й досить складні питання права міжнародних договорів та права міжнародної відповідальності.

Ідея створення спеціалізованого суду для розгляду екологічних спорів обговорювалася на доктринальному рівні починаючи з 1989 р. На підтримку цієї ідеї відбулося кілька міжнародних конференцій: у 1989 р. – Конференція «Більш ефективне міжнародне право навколишнього середовища та утворення Міжнародного екологічного суду в рамках ООН» (Рим, Італія), у 1991 р. – Міжнародна конференція «Пропозиція щодо створення Міжнародного екологічного суду в рамках ООН» (Венеція, Італія), у 1994 р. – Міжнародна конференція «В напрямку Світового уряду з охорони навколишнього середовища» (Венеція, Італія). У результаті цих ініціатив було розроблено проект Статуту Міжнародного

екологічного агентства та Міжнародного екологічного суду 1998 р. На відміну від попереднього проекту 1992 р., який фокусувався на захисті індивідуальних екологічних прав, проект 1998 р. сконцентровано на розгляді екологічних спорів між усіма учасниками міжнародних відносин (держави, урядові і неурядові організації, наднаціональні організації на взірець ЄС, фізичні та юридичні особи) [311, с. 30].

Серед позитивних сторін створення Міжнародного екологічного суду назвемо: доступ різних «недержавних акторів», а не лише традиційних суб'єктів міжнародного права, більш активне формування і застосування міжнародного права навколишнього середовища, зокрема звичаєвого, прискорене й ефективне вирішення складних екологічних спорів, підвищення ефективності реалізації міжнародних природоохоронних угод, розгляд спорів професійними і фаховими суддями, обізнаними з екологічною проблематикою; серед негативних: створення чергової судової інституції може послабити авторитет вже існуючих структур, призвести до інституційної фрагментації, несумісності паралельно винесених рішень різними інстанціями, а також до проблеми пошуку більш «зручного» суду (англ. – *forum shopping*). Саме тому дослідниця С. Хінде пропонує створити Міжнародний екологічний суд лише на тій умові, що він матиме обмежену юрисдикцію, яка не конфліктуватиме з юрисдикцією вже існуючих судів [310]. З цією думкою можна не погодитися на тій підставі, що у такому випадку буде досить складно визначити межі компетенції між існуючими судовими структурами, наприклад, МС ООН (широкий спектр справ, що мають екологічний аспект), Міжнародним трибуналом з морського права (справи щодо рибальства, охорони морського середовища), Міжнародним кримінальним судом (справи щодо завдання навколишньому середовищу шкоди під час збройного конфлікту), СОТ (справи про сумісність спеціальних торгових зобов'язань з правилами угод СОТ) і т.д., та новоствореним міжнародним екологічним судом. На нашу думку, якщо такий суд і буде створено, необхідно наділити його компетенцією вирішувати всі справи, які мають екологічний зміст. М. Н. Копилов і О. Н. Солнцев зазначають: якщо міжнародний екологічний суд буде створено, потрібно буде переглядати і вносити

відповідні зміни в клаузулу про розгляд спорів у багатосторонніх природоохоронних угодах. Автори пропонують, що такий суд повинен стати або структурною одиницею ООН, або мати зв'язок з ООН за аналогією з Міжнародним кримінальним судом [304, с. 126].

Хоча на сьогодні існують окремі судові структури для вирішення специфічних питань у сфері прав людини (Європейський суд з прав людини), торговельних питань (Органи з вирішення спорів СОТ), кримінальної відповідальності фізичних осіб (Міжнародний кримінальний суд), ідея створення Міжнародного екологічного суду видається певною утопією. З одного боку, екологічні спори, насправді, є досить специфічними, оскільки вимагають залучення спеціалістів із різних галузей науки (екологія, біологія, фізика, хімія, географія, океанографія, геологія тощо); більше того, 80% всіх міждержавних конфліктів виникає через перерозподіл природних ресурсів і право доступу до них. З другого боку, держави навряд чи погодяться обмежити свій суверенітет, юрисдикцію і права на користь створення універсальної судової структури, здатної виносити юридично обов'язкові рішення в такій надто «чутливій» сфері, як навколишнє середовище. Виходом із проблеми інституційної (судової) фрагментації можна вважати якщо не створення окремої судової установи, то поглиблення зв'язків між існуючими структурами, розробка правил судочинства і врахування рішень попередніх судів, які виносили рішення з приводу того самого предмета спору, ширше застосування судами різних джерел міжнародного права або ж створення в рамках міжнародної/універсальної/глобальної екологічної організації структури, яка б розглядала спори екологічного змісту як між державами, так і приватними особами. Якщо мова йде про створення міжнародного екологічного суду, який доповнюватиме систему судів із захисту прав людини та матиме право приймати індивідуальні скарги про порушення екологічних прав, ми вважаємо, що для забезпечення ефективної реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища процедури індивідуальних скарг, передбачених традиційними механізмами захисту прав людини, недостатньо – необхідне забезпечення права осіб чи їх угруповань подавати позови проти держав свого громадянства чи перебування стосовно недотримання (порушення) останніми зобов'язань за багатосторонніми

конвенціями з охорони довкілля чи звичаєвих природоохоронних норм, незалежно від того, чи є вони жертвами такого порушення, а також без необхідності доводити причинно-наслідковий зв'язок між забрудненням довкілля та порушенням індивідуального права.

Найбільш реалістичним, на нашу думку, сценарієм може стати створення універсального екологічного суду на зразок Міжнародного суду екологічного арбітражу і примирення, заснованого у 1994 р. в Мехіко, однак в якості міжурядової інституції. Оскільки значна кількість справ з «екологічним компонентом» не знайшла свого остаточного вирішення традиційними засобами міжнародної ад'юдикації, що свідчить про непристосованість конфронтаційних засобів правореалізації у зазначеній сфері, ми пропонуємо заснувати міжнародний екологічний суд, який би поєднував у собі функції примирення та судового розгляду екологічних спорів. За аналогією з інститутом мирової угоди в цивільному судочинстві такий суд буде сприяти примиренню сторін і врегулюванню спору шляхом взаємних поступок. Угода буде задовільняти всі сторони, узгоджувати їх інтереси, являти собою компромісне вирішення спірних питань з метою попередження застосування конфронтаційних засобів правореалізації. Такий спосіб є більш дієвим і сприятливим як для врегулювання дво- і багатосторонніх відносин між суб'єктами міжнародного права (до суду матимуть право звертатись, крім держав і міжурядових організацій, також фізичні та юридичні особи), так і для забезпечення захисту «колективного інтересу» – охорони довкілля та сталого використання природних ресурсів. Лише у випадку неможливості досягнення угоди між сторонами суд застосовуватиме примусовий засіб вирішення спору.

У випадку неспроможності держав заснувати спеціальний екологічний суд та за умови універсальної участі у новоствореній універсальній екологічній організації дієвою альтернативою може бути створення в рамках цієї організації камери з вирішення екологічних спорів та спірних ситуацій за допомогою переважно неконфронтаційних процедур. Така камера може виконувати функції апеляції по відношенню до рішень органів багатосторонніх природоохоронних угод, що буде передбачено у спеціальних угодах між організацією та органами цих угод.

Висновки до розділу 4

Незважаючи на те, що інституційний механізм екологічної опори сталого розвитку визначається як найслабший, в якому відсутні координація і налагоджена співпраця, водночас ефективне міжнародне співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища неможливе без активної участі міжнародних організацій. Ми виділили такі елементи інституційного механізму реалізації міжнародного права навколишнього середовища: 1) організації та конференції системи ООН, які мають екологічне спрямування; 2) інституційні утворення в рамках багатосторонніх природоохоронних угод; 3) інші організації, які не мають екологічного мандата.

Хоча Статут ООН не передбачає природоохоронних питань серед принципів, цілей або ж компетенції головних органів ООН, діяльність останніх свідчить про те, що ця тема міцно вкоренилася в практиці цієї універсальної організації, яка на сьогодні залишається головним форумом для розробки та впровадження природоохоронної політики. При цьому нині експерти вказують на певні проблеми, що стосуються визначення правового статусу головного «природоохоронного» органу ООН – ЮНЕП, а також проблеми ефективності діяльності цієї організації. Через відсутність дієвого універсального інституційного механізму реалізації природоохоронних норм у практиці МПНС поширилося створення спеціальних природоохоронних режимів, кожен з яких має свою організаційну структуру – т. зв. інституційні утворення. Поява та активне поширення інституційних утворень можна пояснити потребою в ефективному, менш формалізованому та гнучкому регулюванні міждержавного співробітництва у досліджуваній сфері. Мета інституційних утворень – розвиток нормативного змісту регулятивного режиму, встановленого багатосторонньою природоохоронною угодою, та нагляд за належним виконанням державами своїх зобов’язань за нею. Інституційні утворення займають проміжне місце між традиційними міжнародними міжурядовими організаціями та дипломатичними конференціями. Проаналізувавши компетенцію та

спосіб ухвалення рішень органами природоохоронних договорів, ми дійшли висновку про присутність в їхній діяльності деяких елементів наднаціональності.

Сьогодні відчувається брак тісного взаємозв'язку та співробітництва між різними органами багатосторонніх природоохоронних угод, внаслідок чого вони ухвалюють рішення без урахування ініціатив та проблем, що існують у тематично споріднених договорах. Процес ухвалення цих рішень носить фрагментарний характер, що посилює проблему фрагментації всього міжнародного права навколишнього середовища. У зв'язку з такого роду проблемами постає питання про необхідність встановлення зв'язків між органами різних екологічних конвенцій та налагодження синергізму. Синергізм — це результат встановлення взаємозв'язків і координації між різними багатосторонніми договорами, завдяки чому підвищується ефективність міжнародного права навколишнього середовища загалом. Таким чином, акцент зміщується з проблеми утворення нової міжнародної організації на проблему посилення співпраці між існуючими інституціями.

Що стосується участі недержавних акторів у реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища, то слід відзначити, що концепція «навколишнє середовище — спільна турбота людства» передбачає взаємозалежність природних ресурсів Землі, а також спільний інтерес усіх і кожного в їх збереженні та захисті. Таким чином, навколишнє середовище та його ресурси – турбота не окремих держав, а всього людства, яке включає, крім традиційних суб'єктів міжнародного права, також фізичних осіб, МНУО, різні наукові, промислові та громадські об'єднання. Існують різні підходи до визнання за МНУО, фізичними особами та ТНК статусу суб'єктів міжнародного права, однак незаперечним залишається факт, що вони наділені окремими правами, мають відповідні обов'язки та в обмежених випадках можуть виступати суб'єктами відповідальності, що дає їм змогу брати участь у міжнародно-правових відносинах, пов'язаних з використанням і збереженням навколишнього середовища та його компонентів. У низці випадків ці «недержавні актори» сприяють реалізації міжнародного права навколишнього середовища шляхом прямого використання передбачених у багатосторонніх природоохоронних угодах та джерелах інших галузей міжнародного права прав,

виконання обов'язків, дотримання заборон та застосування норм з охорони довкілля в міжнародних судах. При цьому всі ці перелічені елементи міжнародної правосуб'єктності, що уможливлюють участь недержавних акторів у процесі створення та реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища, безпосередньо залежать від волі держави: лише за умови вираження згоди на обов'язковість певної угоди державою індивіди, приватні компанії чи корінні народи мають можливість реалізовувати свої права.

На наше переконання, видається бажаним зміцнення ролі НУО в процесах правотворення та правореалізації, зокрема їхньої участі в процедурах з питань дотримання на зразок того, що сьогодні забезпечує процедура Орхуської конвенції. Участь НУО має бути забезпечена як у процесі ініціювання справи проти держави, так і в процесі її розгляду (на зразок *amicus curiae*, проте з більшим обсягом прав), при цьому звернення по інформацію до НУО та її розгляд мають бути обов'язковими для відповідного комітету. Участь НУО як сторони в міжнародному судовому процесі обмежується поки що судами, які призначені захищати індивідуальні права людини. Якщо мова йде про міждержавний спір, участь НУО обмежується можливістю виступити як *amicus curiae.* Звичайно, посилення ролі НУО в міжнародному судовому процесі також є бажаним. На нашу думку, процес надання будь-якої доповіді держави має супроводжуватись альтернативною доповіддю зацікавлених НУО, або ж національна доповідь має готуватись органами державної влади разом з цими НУО.

Саме через недосконаліть міжнародного права навколишнього середовища в плані реалізації ухвалених міжнародних домовленостей дедалі частіше лунають заклики до створення універсальної природоохоронної організації, яка б мала значні правотворчі та правозастосовчі повноваження. Така універсальна організація повинна мати більш централізований характер, а також істотні нормотворчі та правозастосовчі повноваження, включаючи застосування примусових санкцій до держави-порушниці. Міжнародна екологічна організація може бути побудована за принципом функціонування МОП, де представники громадськості матимуть можливість брати безпосередню участь у процесі вироблення та реалізації

відповідних рішень. Така участь може бути забезпечена, наприклад, обов'язком представників держав та самої організації консультуватися з представниками громадськості на всіх етапах ухвалення та впровадження екологічно значимих рішень. При цьому участь наукових експертів з конкретних питань є обов'язковою. Створення універсальної природоохоронної організації, звісно, не припинить дискусії з приводу юридичної обов'язковості рішень конференцій сторін, однак ефективний менеджмент діяльності інституційних утворень в рамках багатосторонніх природоохоронних угод з боку універсальної організації може принаймні їх пом'якшити.

Вчені пропонують різні проекти створення універсального екологічного суду. На нашу думку, оскільки значна кількість справ з «екологічним компонентом» не знайшла свого остаточного вирішення традиційними засобами міжнародної ад'юдикації, що свідчить про непристосованість конфронтаційних засобів правореалізації у зазначеній сфері, найбільш реалістичним варіантом стане заснування міжнародного екологічного суду, який би поєднував у собі функції примирення та судового розгляду екологічних спорів.

РОЗДІЛ 5. КОНФРОНТАЦІЙНІ ЗАСОБИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

5.1. Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища

Встановлення міжнародно-правової відповідальності та визначення форми репарації завжди пов’язане з негативними і несприятливими наслідками для держави; так само встановлення режиму цивільної відповідальності для приватних осіб спричиняє негативні і несприятливі наслідки для них. Тому ми розглядаємо ці заходи забезпечення реалізації багатосторонніх угод з охорони довкілля як конфронтаційні, що відрізняються від неконфронтаційних заходів, які, в свою чергу, не «карають», а допомагають суб’єктам міжнародно-правових відносин виконати свої міжнародно-правові зобов’язання, інколи діючи на випередження, тобто попереджаючи вчинення міжнародно-протиправного діяння.

В англомовній юридичній літературі розрізняються два види/рівні міжнародно-правової відповідальності держав: відповідальність за порушення обов’язку згідно з нормами міжнародного права (англ. – *responsibility*) і відповідальність за шкідливі наслідки дій, які спричинили матеріальні збитки, незалежно від вини (англ. – *liability*). Деякі автори вважають, що в першому випадку мова йде про позитивну відповідальність, а в другому – про негативну [61, с. 195]. Втім, на думку В.А. Василенка, позитивна відповідальність держави як наслідок правомірної реалізації свободи його волі є обов’язком цієї держави належним чином виконати свої міжнародно-правові зобов’язання, а також брати участь в створенні нових норм, тоді як негативна відповідальність держави як наслідок неправомірної реалізації свободи його волі, що має наслідком міжнародне правопорушення, є обов’язком цієї держави ліквідувати всі шкідливі для міжнародного правопорядку наслідки правопорушення, а також понести тягар відповідно до скоєного [35, с. 27, 32]. Таким чином, вчений розуміє під позитивною відповідальністю обов’язок суб’єктів діяти відповідно до приписів норм права, а під негативною – відповідальність за

міжнародно-протиправне діяння, яке виражається в порушенні обов'язку згідно з нормами міжнародного права.

Доктрина міжнародного права єдина в думці, що існують різні випадки відповідальності у сфері охорони навколишнього середовища, які врегульовані міжнародним правом: 1) міжнародно-правова відповідальність (відповідальність держав, англ. – *international responsibility*) – настає за порушення міжнародно-правового зобов'язання держави, що полягає в протиправній дії чи бездіяльності держави на порушення вимог природоохоронних угод чи звичаєвих норм міжнародного права; 2) відповідальність держави за діяльність, не заборонену міжнародним правом (англ. – *responsibility for harm alone* або *international liability*), – настає незалежно від наявності вини за умови спричинення екологічної шкоди і може бути суворою або абсолютною; 3) цивільна відповідальність приватних осіб згідно з міжнародним правом (англ. – *civil liability*) – настає незалежно від наявності вини за умови спричинення екологічної шкоди і є суворою; кримінальна відповідальність приватних осіб згідно з міжнародним правом (англ. – *criminal responsibility*) – настає за вчинення міжнародних екологічних злочинів і регулюється міжнародним кримінальним правом [312-317].

Міжнародно-правова відповідальність держав. Резолюція Інституту міжнародного права «Відповідальність згідно з міжнародним правом за екологічну шкоду» 1997 р. у ст. 2 зазначає, що без шкоди для застосування норм загального міжнародного права «екологічні» режими повинні включати спеціальні норми щодо відповідальності з метою забезпечення їх ефективності з точки зору як попередження, так і забезпечення ресторації і компенсації. Таке формулювання можна розглядати як реалізацію ст. 55 Проекту статей Комісії міжнародного права про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., яка виключає застосування загальних правил міжнародної відповідальності держав за умови існування спеціальних норм міжнародного права, що стосуються змісту міжнародно-протиправного діяння чи особливостей імплементації міжнародної відповідальності. Проте на сьогодні питання відповідальності держав за екологічні

правопорушення однозначно не вирішені ані в міжнародно-правовій доктрині, ані в міжнародній договірній і судовій практиці.

Як відзначає О. Вікуна, різниця між первинними і вторинними нормами, з яких перші стосуються визначення міжнародно-правових зобов'язань у сфері охорони навколишнього середовища, а другі – правових наслідків їх невиконання і недотримання, є вагомим аналітичним інструментом, який свідчить про те, що держави активно розробляють саме первинні норми природоохоронного характеру, тоді як питання розробки вторинних норм, які стосуються відповідальності, залишаються поза їх увагою [313]. Такий стан речей пояснюється, з одного боку, небажанням держав бути зв'язаними жорсткими нормами про відповідальність за екологічні правопорушення і правомірну діяльність, яка, однак, спричиняє екологічну шкоду, а з другого, спрямованістю всього міжнародного права навколишнього середовища на попередження шкоди, оскільки визнано, що легше попередити і уникнути екологічної шкоди, ніж потім її ліквідувати. Тому природоохоронні угоди закріплюють обов'язок держав вживати всіх необхідних заходів з попередження такої шкоди, а у випадку її настання чи вчинення правопорушення вступають у дію вторинні норми міжнародного права, які стосуються відповідальності і санкцій. Міжнародно-правова відповідальність держав у сфері охорони навколишнього середовища ґрунтується на концепції належної обачності (англ. – *due diligence*), суть якої полягає в тому, що держава повинна виявляти «старанність», тобто вживати всіх необхідних заходів для попередження забруднення навколишнього середовища внаслідок будь-якої діяльності, що здійснюється під її юрисдикцією або контролем [318, с. 149]. Згідно з нормами міжнародного права держава не несе відповідальності за протиправну діяльність фізичних або юридичних осіб, проте зобов'язана вжити організаційно-правових заходів для забезпечення належного контролю за такою діяльністю, попередження та припинення протиправних дій, покарання винних тощо. Порушення такого зобов'язання і призведе до міжнародно-правової відповідальності. Загальні підстави міжнародно-правової відповідальності держав в екологічній сфері передбачено в документах як юридично обов'язкових, так і рекомендаційних. Серед

рекомендаційних найбільш цитованими є положення принципу 21 Стокгольмської декларації та принципу 2 Декларації Ріо, які проголошують: держави несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у межах їхньої юрисдикції або контролю не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами дії національної юрисдикції. Джерело сучасного принципу відповідальності держав за шкоду навколишньому середовищу – міжнародний звичай, згідно з яким держави повинні утримуватися від дій, що можуть спричинити шкоду за межами їх юрисдикції. У міжнародній судовій практиці цей принцип уперше було сформульовано в рішенні арбітражного трибуналу у справі про плавильний завод у Трейлі 1941 р. [319].

У доктрині міжнародного права існує два підходи до ступеню суворості обов'язку попередження. Деякі автори (Л. Сперанська, Л. де ла Файєт) вважають цей обов'язок абсолютним, або обов'язком результату. Це означає, що держави зобов'язані забезпечити результат – неспричинення шкоди, що дає їм змогу говорити про абсолютну відповідальність за спричинену транскордонну шкоду. Згідно з іншою точкою зору цей обов'язок характеризує поведінку держави і не має такого категоричного характеру, тобто є обов'язком поведінки (О. Шишко, Й. Ламмерс, П. Бірні, А. Бойль). Згідно з цим підходом держави повинні вжити всіх заходів з попередження шкоди, але не гарантувати її неспричинення [320]. Прикладом обв'язку результату можуть бути зобов'язання держав згідно з нормами Кіотського і Монреальського протоколу, які покладають на держави обов'язок забезпечити зменшення викидів небезпечних речовин в атмосферу, прикладом обв'язку поведінки – норми Конвенції Еспо, яка приписує процедурні вимоги до поведінки держав під час планування і ведення небезпечної для довкілля діяльності. У рішенні по справі про целюлозні заводи на річці Уругвай МС ООН дійшов висновку, що обов'язок держав ухвалити регулятивні та адміністративні заходи і застосовувати їх є зобов'язанням поведінки, що виявляється у виконанні зобов'язання належної обачності, передбаченого Статутом 1975 р. [118, с. 55–56]. До схожих висновків дійшла і Камера з розгляду спорів по морському дну Міжнародного трибуналу з морського права у своєму Консультативному висновку «Відповідальність і

зобов'язання держав, які поручаються за фізичних та юридичних осіб відносно їх діяльності в Районі» 2011 р.: порушення зобов'язання держав забезпечити, щоб діяльність в Районі, яка здійснюється державами-учасницями, державними підприємствами, фізичними чи юридичними особами, які мають національність держав-учасниць або перебувають під їх ефективним контролем, здійснювалася відповідно до вимог частини XI Конвенції ООН з морського права, породжує відповідальність, причому відповідальність держави не є суворою в цьому випадку, а обмежується невиконанням «зобов'язання забезпечити». Не будь-яке порушення обов'язків контрактором автоматично веде до відповідальності держави-поручительки, оскільки «зобов'язання забезпечити» означає не обов'язок гарантування цією державою дотримання відповідних норм з боку контрактора, а лише обов'язок докласти всіх зусиль з метою досягнення бажаного результату, тобто є обов'язком поведінки і належної обачності, а не обов'язком результату [321, с. 34]. Таким чином, Трибунал дав негативну відповідь на дискусійне питання: чи буде держава підлягати міжнародно-правовій відповідальності шляхом застосування норм про відповідальність за правомірну діяльність (*international liability*) у випадку виконання обов'язку належної обачності, однак за умови настання транскордонної екологічної шкоди, незважаючи на всі вжиті заходи і зусилля [315].

Можемо зробити висновок, що міжнародно-правова відповідальність держав у сфері охорони навколишнього середовища пов'язана перш за все з невиконанням обов'язку належної обачності, передбаченого природоохоронними договорами, спрямованими на попередження екологічних правопорушень і спричинення транскордонної екологічної шкоди. Невиконання цього обов'язку є міжнародно-протиправним діянням, що спричиняє наслідки, про які було зазначено в рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про фабрику в м. Хожуві 1928 р. У ньому, зокрема, говорилося, що «Принципом міжнародного права є те, що порушення зобов'язання тягне за собою обов'язок забезпечити відшкодування в адекватній формі» [322, с. 201]. Питання міжнародно-правової відповідальності держав у її взаємозв'язку із правом міжнародних договорів та міжнародним правом навколишнього середовища розглядалися МС ООН у справі про проект Габчиково–

Надьмарош 1997 р. (Угорщина проти Словаччини). У зазначеній справі Угорщина у виправдання призупинення робіт зі здійснення своєї частини проекту посилалася на «стан екологічної необхідності», тимчасом як Словаччина вважала, що абстрактне і не визначене в міжнародному праві поняття «екологічної необхідності» не може слугувати підставою для призупинення дії Договору 1977 р. про будівництво та функціонування системи шлюзів Габчиково–Надьмарош та обставиною, що звільняє від відповідальності, в сенсі Проекту статей про відповідальність держав (зараз це ст. 25 Проекту). МС ООН ухвалив, що хоча турботу Угорщини про стан навколишнього середовища цього регіону можна розглядати як «істотний» інтерес, однак «Аргументи Угорщини з приводу стану необхідності не можуть переконати Суд у тому, що в 1989 р. існувала реальна, «серйозна» і «неминуча» «небезпека» і що заходи, вжиті Угорщиною, були єдино можливою відповіддю на неї…» [30, с. 42]. Питання про «істотний інтерес» та «серйозну» і «неминучу» небезпеку як підстави вжиття невідкладних заходів з охорони компонентів навколишнього середовища, які при цьому є протиправними за міжнародним правом, піднімались і в справах про морських котиків (Велика Британія проти США 1893 р. і США проти Росії 1902 р.). Арбітражний трибунал в обох випадках оцінював правомірність односторонніх дій держави (заборону на вилов морських котиків у районі морських просторів, що не підпадали під національну юрисдикцію прибережної держави згідно з тогочасними нормами міжнародного морського права) і в обох випадках надав перевагу традиційній свободі рибальства, тобто не виправдав протекціоністські дії держави, вжиті з огляду на серйозну небезпеку навколишньому середовищу. На необхідність як підставу виключення протиправності посилалась і Канада у справі про рибну юрисдикцію 1998 р., зазначаючи про те, що «метою [ухвалених закону і підзаконних нормативних актів] було … ухвалити термінові заходи, необхідні для попередження подальшого знищення цих запасів і їх відновлення», а також що арешт «Естаі» був необхідним з метою припинення перевилову ресурсів гренландського палтуса іспанськими рибалками» [146, с. 440, 443]. На жаль, МС ООН визнав, що не має юрисдикції щодо справи, і не розглянув її по суті. У 1967 р. британський уряд прийняв рішення бомбувати лівійський танкер

«Торрі Каньон» з метою запобігання розливу нафти і виправдовував свої дії, посилаючись на доктрину необхідності [323].

Крім обов'язку припинити міжнародно-протиправне діяння і надати необхідні запевнення та гарантії неповторення, держава-порушниця повинна здійснити повне відшкодування шкоди, спричинену таким діянням, яка включає як матеріальну, так і моральну шкоду (ст. 30–31 Проекту про відповідальність). При цьому ст. 31 залишає за первинними нормами міжнародного права «право» визначати, що являє собою шкода, яку слід відшкодовувати [16, с. 92]. Водночас слід відзначити, що багатосторонні природоохоронні угоди не виробили єдиного підходу в цьому питанні. Спочатку міжнародне право дотримувалося принципів, запозичених із національних правових систем, відповідно до яких відшкодовувалися перш за все збитки власності, а також шкода здоров'ю та життю особи. Однак у зв'язку з дедалі більшою кількістю інцидентів, що спричинили значне забруднення морського, прісноводного, повітряного середовища, окремі міжнародно-правові документи, в основному міжнародні конвенції про цивільну відповідальність, починають включати шкоду навколишньому середовищу як окремий елемент. Так, уперше екологічну складову шкоди було впроваджено в 1984 р. у Протоколі про зміну Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р. На транскордонну шкоду як окремий вид посилались у своєму позові до Франції Австралія і Нова Зеландія у справі про ядерні випробування 1974 р. і 1995 р., Угорщина – до Словаччини у справі Габчиково–Надьмарош 1997 р. Згадка про «екологічну» шкоду міститься також у резолюції Ради Безпеки ООН № 687 про відповідальність Іраку за вторгнення в Кувейт 1991 р. [324]. Деякі угоди про цивільну відповідальність передбачають таку відповідальність виключно за особисту шкоду і шкоду власності, включаючи втрату прибутку, деякі – також витрати на заходи з відновлення постраждалого навколишнього середовища, витрати на превентивні заходи для попередження або зведення до мінімуму негативних наслідків для навколишнього середовища, а також втрату доходу, що безпосередньо випливає з економічних інтересів, пов'язаних з будь-яким використанням навколишнього середовища. При цьому слід зазначити, що

відповідальність настає не за будь-яку шкоду навколишньому середовищу, а за «значну», «істотну», «відчутну» шкоду, тобто в міжнародному праві встановлено кількісний пороговий рівень, що дає підстави висувати претензії лише в разі реального порушення прав і обмеження інтересів держави або її громадян. Уперше такий поріг відповідальності було визначено в рішенні арбітражного трибуналу про плавильний завод у Трейлі 1938–1941 рр., а також у рішенні арбітражного трибуналу у справі про озеро Лану 1975 р. Таким чином, обсяг відповідальності залежить від розміру та ваги завданої шкоди. На жаль, часто відповідальність, а отже, й відшкодування збитків настають лише за пряму шкоду, а непряма шкода (власне «екологічна»), яка може виявлятися зі спливом значного проміжку часу, до уваги не береться. Визначення шкоди як результату міжнародно-протиправного діяння держави міститься в документах Комісії ООН з компенсації, заснованої відповідно до резолюції РБ ООН № 687. Комісія розглянула шість категорій скарг, серед яких категорія F4 – скарги з приводу шкоди навколишньому середовищу. У своєму рішенні № 7 Рада керуючих Комісії пояснила, що мається на увазі під «шкодою навколишньому середовищу» і «виснаженням природних ресурсів» – витрати і втрати, пов’язані з попередженням екологічної шкоди, заходами щодо відновлення й очищення навколишнього середовища, моніторингом і оцінкою екологічної шкоди, моніторингом громадського здоров’я та виснаженням природних ресурсів [325]. Підставою для виникнення відповідальності держав може бути не тільки завдана шкода, а й реальна загроза її спричинення [326].

Пункт 2 ст. 31 Проекту про відповідальність держав визначає необхідну умову відшкодування – наявність причинно-наслідкового зв’язку між міжнародно-протиправним діянням і шкодою. Саме в галузі міжнародного права навколишнього середовища інколи надто складно встановити цей зв’язок, тому в кожному окремому випадку необхідно виходити з конкретних обставин і умов. У коментарі до Проекту відзначається, що для опису причинно-наслідкового зв’язку між протиправним діянням і шкодою для цілей визначення репарації використовуються різні терміни [16, с. 92]. Наприклад, в угоді «Врегулювання претензій Канади до Союзу Радянських Соціалістичних Республік з приводу шкоди, спричиненої супутником

«Космос-954» 1981 р., укладеній між СРСР і Канадою з метою врегулювання спору, що виник внаслідок падіння на канадську територію радянського супутника і спричинення радіоактивного зараження території Канади, зазначається: «Для вирахування компенсації, що вимагається, Канада використала критерії, встановлені загальними принципами міжнародного права, відповідно до яких виплачується справедлива компенсація шляхом включення … лише тієї вартості збитків, які … безпосередньо спричинені неправомірним проникненням супутника і внесенням уламків та які можна вирахувати з достатнім ступенем вірогідності» [327]. У справі про плавильний завод у Трейлі арбітраж зазначив: стосовно компенсації шкоди домашній худобі від викидів діоксиду сірки США «не змогли довести, що саме дим від плавильного заводу у Трейлі негативно вразив як домашню худобу, так і молоко, чи негативно повпливав на її продуктивність…» [319, с. 1931–1932], тобто було констатовано відсутність причинно-наслідкового зв'язку. Саме на цій підставі трибунал відмовився визначати компенсацію і за забруднення ріки Колумбія. Для визначення компенсації за шкоду землям фермерів арбітраж спирався на такий показник, як зменшення їх ринкової вартості.

Наступним важливим і доволі дискусійним питанням, яке стосується відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, є питання щодо взаємозв'язку між нормами міжнародного права навколишнього середовища, зокрема багатосторонніми природоохоронними угодами, з одного боку, і нормами *jus cogens*, зобов'язаннями *erga omnes* та правом міжнародної відповідальності, з другого. Глава III Проекту про відповідальність присвячена наслідкам порушення зобов'язань, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права. На думку Комісії з міжнародного права, до договорів, які будуть порушувати ці норми, належать договори, що передбачають незаконне застосування сили, будь-яких інших дій, що є кримінально караними, а також таких дій, як работоргівля, піратство і геноцид, договори, що порушують права людини, рівноправність держав та принцип самовизначення. У коментарі Комісії до ст. 53 ВКПМД перелічено такі діяння, як рабство і работоргівля, геноцид, расова дискримінація і апартеїд. Комісія визнала, що список не є вичерпним і може доповнюватися новими нормами, які

отримують загальне схвалення і прийняття з боку міжнародного співтовариства [16, с. 112]. З практики МС ООН і думок представників Комісії міжнародного права стає очевидним, що в цьому списку відсутні норми, які стосуються заборони забруднювати навколишнє середовище. Зазначене питання є досить делікатним, про що свідчить той факт, що у 1996 р. Комісія ООН з міжнародного права у Проекті статей про міжнародну відповідальність держав визначила серед міжнародних злочинів також тяжке порушення міжнародного зобов'язання, що має основне значення для захисту навколишнього середовища, зокрема зобов'язання, яке забороняє масове забруднення атмосфери або морів (ст. 19) [1, с. 476–477]. Однак у результаті дискусій між представниками різних держав остаточний варіант документа, схвалений Комісією в 2001 р., не містить цієї статті: на її місці з'явилася ст. 40 про серйозні порушення імперативних норм міжнародного права. Інший документ, підготовлений Комісією ООН з міжнародного права у 1996 р., – Проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, – до числа міжнародних злочинів відносить широкомасштабну шкоду навколишньому середовищу.

Розглянемо в цьому аспекті питання міжнародно-правової відповідальності держав за міжнародні злочини у сфері охорони довкілля. Хоча на сьогодні багато вчених стверджують, що одним із найтяжчих міжнародних злочинів є екоцид – злочинний вплив на навколишнє середовище, який викликає незворотні зміни, зникнення фауни і флори, смерть людей [1, с. 476], який може здійснюватись як у мирний, так і воєнний час, слід зазначити, що визначення екоциду немає в жодному міжнародному договорі. Л. В. Сперанська виділяє окремий вид екоциду – марецид (злочинні дії, пов'язані з масовим забрудненням морського середовища) [328]. С. Мохончук вважає, що екоцид – не просто воєнний злочин, а злочин проти безпеки всього людства, який може мати такі вияви: геофізична війна, метеорологічна війна, війна із застосуванням зброї масового знищення, бактеріологічна війна, антропогенний екоцид (систематичне знищення людьми природного середовища) [329]. Е. Корнікер-Улманн стверджує, що норми щодо охорони і збереження навколишнього середовища належать до категорії норм *jus cogens*, оскільки міжнародне право навколишнього середовища спрямоване на охорону колективних

інтересів і інтересів всього міжнародного співтовариства, наприклад, щодо збереження озонового шару або боротьби зі зміною клімату [330]. М. Грей вважає, що екоцид може базуватися на концепції суворої відповідальності, тобто включати найбільш тяжкі порушення норм міжнародного права навколишнього середовища незалежно від вини, і відносить до категорії екоциду такі різні за своєю природою правопорушення, як аварія на Чорнобильській АЕС, наслідки вторгнення Іраку в Кувейт, розлив нафти внаслідок аварії танкера «Ексон Вальдес» тощо [331]. З цим твердженням складно погодитись, оскільки концепція міжнародних злочинів передбачає наявність вини в складі правопорушення або, за словами Г. Верле, «ментального елементу» [332, с. 201]. Очевидно, що не можна порівнювати такі правопорушення, як неподання доповіді до секретаріату багатосторонньої природоохоронної угоди та масове навмисне забруднення довкілля іншої держави чи районів за межами національної юрисдикції. Тому необхідно, щоб міжнародне кримінальне право або міжнародне право навколишнього середовища чітко визначило вододіл між найтяжчими, серйозними та ординарними правопорушеннями з метою визначення міри відповідальності. У зв'язку з цим вважаємо, що видалення статті 19 з Проекту статей в редакції 1996 р. і стирання в такий спосіб різниці між міжнародними злочинами і простими деліктами було передчасним.

Дослідники часто уникають кваліфікації того чи іншого протиправного діяння як екоциду, натомість віддаючи перевагу застосуванню таких термінів, як найтяжчі екологічні злочини [333] або злочини проти довкілля [334]. У будь-якому випадку надзвичайно важливо, щоб сучасне міжнародне право передбачило склад такого протиправного діяння та визначило міру покарання за нього. При цьому ступінь відповідальності повинен різнитися для злочинів, скоєних ненавмисно через необережність та з особливим наміром, а також враховувати шкоду, завдану не лише території держави чи районам за межами національної юрисдикції, але й здоров'ю та життю фізичних осіб.

Найбільш розробленими на сьогодні є норми щодо відповідальності держав за воєнні злочини у сфері довкілля. Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію

щодо воєнних злочинів, серед яких ст. 8.2.b.iv Римського статуту 1998 р. виокремлює «умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад буде причиною… шкоди цивільним об'єктам або великої, довгострокової і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно неспівмірною з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою» [335]. Схоже положення міститься у ст. 35.3 та 55 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 р.: «Забороняється застосовувати методи або засоби ведення військових дій, які мають на меті завдати або, як очікується, завдадуть великої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу» [336, с. 731–792]. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. також відносить такі дії до числа воєнних злочинів [337], проте якщо попередні два документи криміналізують такі дії при настанні всіх трьох умов одночасно (великої, довгострокової *і* серйозної шкоди – кумулятивний стандарт), то Конвенція 1977 р. – при настанні хоча б однієї з перелічених умов (великої, довгострокової *або* серйозної шкоди). Ці воєнні злочини підлягають відповідальності згідно з нормами міжнародного гуманітарного і кримінального права. Як вважає М. Ореллана, протягом останнього десятиріччя міжнародне право навколишнього середовища активно звертається до засобів кримінального права з метою підвищення своєї ефективності та вирішення питання відповідальності за екологічну шкоду, спричинену під час збройного конфлікту [338]. На нашу думку, бажаним було б розширити предметну юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, наприклад, шляхом прийняття додаткового протоколу, включивши до неї всі міжнародно-протиправні діяння, які завдають великої, довгострокової і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, незалежно від того, чи скоєні вони під час збройного конфлікту, чи також у мирний час.

Таким чином, визначення поняття міжнародного екологічного злочину (екоциду) як найбільш тяжкого правопорушення, яке матиме особливо негативні і тяжкі наслідки для держави-порушниці, має неабияке значення для з'ясування того, чи

можуть норми з охорони довкілля і заборони його забруднення вважатись імперативними нормами міжнародного права. Держави поки що не дійшли згоди, чи відносити норми, які забороняють масове, серйозне і/або систематичне забруднення навколишнього середовища, до категорії норм *jus cogens*, однак не виключено, що вони набудуть такого статусу з розвитком практики міжнародного права в цьому напрямі.

Розгляд питання про зобов'язання *erga omnes*, які породжують міжнародно-правові відносини відповідальності, має важливе значення в сенсі аналізу ст. 48 Проекту про відповідальність, яка визначає правила прикликання до відповідальності державою іншою, ніж потерпіла держава, в тому випадку, коли порушене зобов'язання є зобов'язанням щодо групи держав, яка включає цю державу, і створене для захисту колективних інтересів цієї групи, або зобов'язанням щодо міжнародного співтовариства в цілому, тобто зобов'язанням *erga omnes*. Стаття 42 Проекту визначає правила прикликання до відповідальності саме потерпілою державою у випадку, якщо порушення стосується зобов'язання стосовно потерпілої держави окремо або групи держав, включаючи цю державу, або міжнародного співтовариства в цілому за умови, що в останньому випадку порушення зачіпає потерпілу державу і корінним чином змінює положення всіх інших держав, стосовно яких діє зобов'язання. Класичним прикладом порушень, які стосуються лише потерпілої держави, є порушення багатосторонніх угод, які породжують правовідносини двостороннього характеру. Прикладом може слугувати порушення Базельської та Роттердамської конвенцій, які встановлюють процедуру попередньої інформованої згоди у відносинах між державою експорту та державою імпорту, у зв'язку з чим зачіпаються права та інтереси всіх учасників цих договорів. Для захисту колективних прав групи держав держави укладають різні універсальні і регіональні природоохоронні угоди, спрямовані на забезпечення сталого використання природних ресурсів та охорону конкретного середовища або довкілля певного регіону. Тому порушення норм Конвенції ООН з морського права чи спеціальних конвенцій у цій сфері (Конвенції МАРПОЛ, Лондонської конвенції, регіональних конвенцій) спричинить шкоду усім прибережним державам і породить

відносини відповідальності між державою-порушницею та всіма прибережними державами, що будуть вважатися потерпілими для цілей ст. 42. При цьому немає значення, чи завдало забруднення конкретної шкоди всім цим державам, головне – кожна з них має інтерес у припиненні правопорушення та здійсненні репарації, головним чином у формі реституції, тобто відновлення забрудненого морського середовища. Прикладом багатосторонніх договорів, які спрямовані на захист загального інтересу всього міжнародного співтовариства, може слугувати система Договору про Антарктику, який включає, крім Договору про Антарктику 1959 р., також інші заходи та угоди, спрямовані на збереження природного середовища цієї частини Земної кулі. Поряд з цим Договором у систему входять: 1) діючі в його рамках заходи; 2) пов'язані з ним інші міжнародні договори; 3) заходи, які діють у рамках таких інших міжнародних договорів [339, с. 140]. Таким чином, порушення режиму Антарктики вважатиметься порушенням зобов'язання, яке існує щодо всього міжнародного співтовариства. Стаття 48 Проекту статей має справу з іншою ситуацією – коли прикликати до відповідальності державу-правопорушницю має право не лише потерпіла держава, а й будь-яка інша держава, яка вважає себе членом групи держав або міжнародного співтовариства. Фактично це означає, що незалежно від того, чи є держава стороною багатосторонньої природоохоронної угоди, і незалежно від того, чи спричинено їй безпосередню екологічну шкоду, вона має право подати позов, наприклад, до МС ООН проти держави-порушниці. Комісія міжнародного права визнала, що прикладом колективних зобов'язань, або зобов'язань *erga omnes partes*, виступають зобов'язання із захисту навколишнього середовища [16, с. 126]. Щодо зобов'язань стосовно міжнародного співтовариства в цілому, або зобов'язань *erga omnes*, практика МС ООН показує, що до категорії зобов'язань *erga omnes* він відносить такі дії, як акти агресії, геноциду, рабство і расову дискримінацію. Знову-таки в цьому списку відсутні норми щодо захисту навколишнього середовища. У доктрині ж питання вирішується на їхню користь. Інститут міжнародного права в резолюції «Зобов'язання *erga omnes* в міжнародному праві» 2005 р. зазначив, що зобов'язання, які стосуються навколишнього середовища спільних просторів, є зобов'язаннями *erga omnes* [340, с. 955].

Наприклад, А. Кукушкіна, В. Виноградов, Є. Скакунов, Р.-Ж. Дюпуї вважають, що зобов'язання держав, яке забороняє масове забруднення навколишнього середовища, не допускає заподіяння шкоди іншим державам і всьому міжнародному співтовариству загалом, є зобов'язанням *erga omnes* [341; 188, с. 146]. М. Рагацці вважає, що стосовно зобов'язань щодо заборони забруднення морського середовища та поміщення ядерних і радіоактивних відходів існує право будь-якої незачепленої держави подати позов до міжнародного суду [342, с. 154–162]. Суддя К. Вірамантрі в окремій думці до рішення МС ООН у справі Габчиково–Надьмарош дійшов висновку, що ця справа є не просто розглядом спору між двома сторонами, а зачіпає також інтереси всього міжнародного співтовариства, особливо з огляду на те, що йдеться про довгострокову і невідворотну шкоду [343]. Міжнародний трибунал з морського права у своєму Консультативному висновку 2011 р. є більш категоричним щодо визнання певних природоохоронних норм такими, що породжують зобов'язання *erga omnes*: «Кожна держава-учасниця також має право на компенсацію в силу характеру *erga omnes* зобов'язань, які стосуються охорони навколишнього середовища відкритого моря і в Районі» [321, с. 54].

У принципі Комісія не виключає, що до таких зобов'язань належить і зобов'язання з попередження забруднення навколишнього середовища [16, с. 127]. Водночас МС ООН не визнав права будь-якої держави подавати позов на захист спільних інтересів, що підтвердив у своєму рішенні щодо Південної Африки. Справді, важко уявити ситуацію, коли будь-яка держава, навіть будучи стороною Кіотського протоколу, могла б подати позов до МС ООН проти держави, що порушує встановлені кількісні рівні викидів парникових газів в атмосферу. Саме тому багатосторонні природоохоронні угоди і засновують спеціальні механізми з питань дотримання – для того, щоб вирішувати питання недотримання міжнародних природоохоронних угод на основі мультилатералізму, а не білатералізму.

Питання про відповідальність держави за діяльність, не заборонену міжнародним правом, яка настає незалежно від наявності вини за умови спричинення екологічної шкоди, доцільніше розглядати в контексті питання про цивільну відповідальність приватних осіб за міжнародним правом. Міжнародні

конвенції про цивільну відповідальність приватних осіб у деяких випадках передбачають сувору відповідальність держави, якщо вона виступає в ролі оператора. Держава може нести залишкову (вторинну) відповідальність за конвенціями про цивільну відповідальність у тому випадку, якщо приватний оператор не може компенсувати потерпілому шкоду у повному обсязі [314]. Крім того, міжнародному праву відома концепція абсолютної відповідальності держав. Так, ст. II Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, 1972 р. визначає, що запускаюча держава несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, завдану її космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну в польоті [344, с. 738–743].

Відповідальність приватних осіб за міжнародним правом. Спинімося на характерних рисах міжнародно-правових угод, які передбачають сувору цивільну відповідальність, у першу чергу – приватних осіб. Т. Менса вважає, що цей спосіб забезпечення виконання норм МПНС є прямим та ефективним, оскільки отримати належну компенсацію від держави не завжди вдається, як не завжди вдається порушити справу проти неї чи довести її вину [345, с. 145]. З іншого боку, деякі вчені доводять, що первинні багатосторонні угоди, які визначають права та обов'язки держав (Базельська конвенція, Конвенція про транскордонні водотоки, Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій), користуються більшою підтримкою серед держав, а отже, є більш ефективними у справі реалізації природоохоронних норм, ніж вторинні угоди, які визначають цивільну відповідальність приватних осіб [346]. Держави активно ратифікують ці первинні угоди, тоді як багато угод про цивільну відповідальність досі не набули чинності.

Науковці дискутують з приводу того, чи існує звичаєва норма, яка зобов'язує відшкодовувати шкоду, спричинену в результаті правомірної діяльності, чи таке зобов'язання може виникати лише на підставі відповідної договірної норми [347, с. 130, 133]. Універсальної конвенції в цій сфері не існує: міжнародне право пішло шляхом створення «секторальних» режимів відповідальності за правомірну небезпечну діяльність. Основна мета угод з цивільно-правової відповідальності – забезпечити фінансовий захист осіб, яким заподіяно шкоду, а також компенсувати

безпосередню «екологічну» шкоду. Конвенції про цивільно-правову відповідальність мали своєю метою, крім іншого, звільнити держави, під юрисдикцією або контролем яких ведеться потенційно небезпечна діяльність, від можливих претензій з боку потерпілих від забруднення або іншої шкоди і не допустити переростання пов'язаних з цим спорів до рівня міжнародних публічно-правових відносин [318, с. 153]. Цивільно-правова відповідальність є суворою, тобто такою, що настає незалежно від вини оператора, спрямованою, тобто чітко визначає винну особу (оператора), а компенсація є обмеженою, тобто такою, що визначається на підставі встановлених порогових рівнів, конкретних меж відповідальності.

Починаючи з 1978 р. Комісія міжнародного права працювала над підготовкою проекту статей про міжнародну відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом, оскільки Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння такого аспекту не передбачав. У 1997 р. Комісія вирішила поділити цю тему на дві: спочатку підготувати проект статей про попередження транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності, а потім почати роботу над проектом статей про розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної внаслідок небезпечних видів діяльності. Обидва варіанти були остаточно завершені в 2001 р. і в 2006 р. відповідно. Таке рішення Комісії пояснювалося тим, що для початку необхідно розробити норми щодо застосування заходів, які б унеможливлювали заподіяння транскордонної шкоди (кореспондує першому виду відповідальності держав – *responsibility* чи зобов'язанню належної обачності), а потім, у разі фактичного настання матеріальної шкоди, – норми, які б зобов'язували винних нести відповідальність і компенсувати цю шкоду (*liability*). Таким чином, другий блок норм вступає в дію за умови, якщо всі зобов'язання держав щодо першого блоку виконано. Перший Проект статей ґрунтується на принципах *sic utere tuo ut alienum non laedas*, належної обачності і добросовісного співробітництва [348]. Мета документа – забезпечити потерпілим швидку та адекватну компенсацію за понесені збитки, а також забезпечити охорону і захист навколишнього середовища (!). Головне призначення – зробити внесок у процес розробки міжнародно-правових документів у сфері цивільної відповідальності за

небезпечну діяльність шляхом встановлення керівних принципів і ключових елементів. Другий Проект статей передбачає сувору відповідальність як для держави (у тому випадку, коли діяльність проводиться державними структурами, які визначаються як оператори), так і для фізичних або юридичних осіб. Крім того, держава несе залишкову відповідальність, забезпечуючи виплати з додаткових фондів у тому випадку, якщо приватний оператор не може в повному обсязі відшкодувати завдані збитки особам, власності або навколишньому середовищу іншої держави. Такі фонди фінансуються або промисловими компаніями, які отримують прибуток від даного виду небезпечної діяльності, або самою державою [349]. Резолюція Інституту міжнародного права 1997 р. рекомендує доповнювати міжнародні конвенції про цивільну відповідальність положеннями, які б передбачали зв'язок міжнародно-правової відповідальності та цивільної відповідальності з такими механізмами попередження, як повідомлення про небезпечну діяльність, консультації, обмін інформацією, оцінка впливу на навколишнє середовище (ст. 13), а також механізмами з питань дотримання та неконфронтаційними засобами мирного вирішення спорів (ст. 26). Однак резолюція не дає відповіді на питання про ієрархію між цими засобами і механізмами, зокрема про те, чи може бути встановлено обов'язок вичерпання всіх неконфронтаційних механізмів і засобів попередження перед зверненням до примусових засобів реалізації МПНС, якими є відповідальність, санкції та примусове вирішення спорів.

Що стосується кримінальної відповідальності приватних осіб за міжнародним правом, то дискусія зводиться до питань визначення міжнародного екологічного злочину, як і у випадку з міжнародними злочинами, які скоює держава. На сьогодні жоден міжнародний трибунал або кримінальний суд не виніс рішення про притягнення до кримінальної відповідальності за суто «екологічні» злочини. Єдиний в історії міжнародних відносин випадок розгляду питання про кримінальну відповідальність за злочин у сфері охорони навколишнього середовища – справа австрійського генерала Л. Рендуліка, розглянута Нюрнберзьким військовим трибуналом після завершення Другої світової війни. Самого генерала Трибунал виправдав за здійснення тактики «випаленої землі» в Норвегії, пославшись на

принцип воєнної необхідності [338]. Принцип воєнної необхідності виправдав і дії НАТО у зв'язку з бомбардуванням Югославії: Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії ухвалив, що дії Альянсу не досягли порогового рівня, визначеного Додатковим протоколом І до Женевських конвенцій, і ґрунтувалися на принципі воєнної необхідності [350]. Зважаючи на те, що міжнародні ад'юдикаційні установи неохоче визнають факт вчинення міжнародного злочину в екологічній сфері та визначають винних для притягнення до кримінальної відповідальності, деякі дослідники пропонують таку реальну модель, при якій міжнародні трибунали і суди виноситимуть вирок за злочин геноциду або злочин проти людяності, а злочин проти довкілля визнаватиметься як допоміжний засіб, інструмент здійснення основного злочину. Таким чином, цей підхід дасть змогу розв'язати такі проблеми: 1) з'явиться реальна можливість притягти винних до відповідальності за «екологічні» злочини; 2) розв'яжеться проблема дотримання кумулятивного стандарту («велика, довгострокова і серйозна шкода») і невизначеності щодо тлумачення цих критеріїв; 3) дії винних уже не можна буде виправдати принципами воєнної необхідності і воєнної переваги; 4) винесення вироків стане можливим як щодо дій, які вчиняються під час міжнародних конфліктів, так і щодо дій, які вчиняються під час конфліктів не міжнародного характеру; 5) Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., як і Римський статут 1998 р., і Женевські конвенції 1949 р. з Додатковими протоколами 1977 р. за своєю суттю є антропоцентричними, тому міжнародні трибунали більш охоче виноситимуть вироки за «екологічні» злочини, якщо вони пов'язані із заподіянням шкоди особі, а не абстрактній субстанції – навколишньому середовищу [350].

Деякі багатосторонні природоохоронні угоди закріплюють обов'язок держав визначити у своєму національному законодавстві склад кримінальних правопорушень і встановити міру покарання за них. Наприклад, конвенції в галузі транскордонного перевезення небезпечних відходів передбачають, що незаконний обіг небезпечних та інших відходів є злочинним діянням і що держави повинні вжити необхідних адміністративних, правових та інших заходів з метою визначення санкцій (ст. 4(3) і (4) Базельської конвенції, ст. 9(2) Бамакської конвенції). Зазначене

зобов'язання є виявом зобов'язання належної обачності та водночас підставою для криміналізації у національному праві діянь, злочинність яких визнана міжнародним договором. Той факт, що сучасні багатосторонні угоди з охорони довкілля містять положення про криміналізацію певних дій на національному рівні, дав підставу деяким авторам робити висновок про належність цієї частини правових норм до міжнародного кримінального права або про виникнення своєрідного наднаціонального (міжнародного) екологічного кримінального права [351].

5.2. Застосування контрзаходів у міжнародному праві навколишнього середовища

Міжнародні санкції (контрзаходи) застосовуються у відповідь на друге правопорушення – відмову держави-порушниці виконати свої зобов'язання, які складають зміст міжнародно-правової відповідальності, а саме – припинити протиправне діяння та надати відповідну репарацію. Вітчизняні науковці класифікують санкції на два види: 1) міжнародно-правові санкції, які здійснюються в порядку самодопомоги; 2) міжнародно-правові санкції, які застосовуються в рамках міжнародних організацій [352, с. 78]. Міжнародно-правові санкції є засобами реалізації норм міжнародно-правової відповідальності, а отже, і норм міжнародного права навколишнього середовища, які виступають у ролі первинних норм.

Санкції (контрзаходи) в порядку самодопомоги. У Проекті про відповідальність 2001 р. вживається термін «контрзаходи», що відповідає праву потерпілої держави застосовувати певні заходи проти держави-порушниці з метою спонукати цю державу виконати свої зобов'язання, які випливають з відповідальності за міжнародно-протиправне діяння. У Коментарі до Проекту згадується, що контрзаходи є однією з форм самодопомоги. При цьому можливість застосовувати контрзаходи державою іншою, ніж потерпіла держава, зі сфери дії Проекту виключається через суперечливість і недостатність практики держав у цій сфері. Санкції (контрзаходи), які здійснюються державами в порядку самодопомоги, можуть набувати різних форм, наприклад: реторсії, репресалії, розрив

дипломатичних і консульських відносин, самооборона, невизнання [1, с. 496]. Проаналізуємо в цьому контексті деякі міжнародні угоди, що мають природоохоронний аспект, а також міжнародну судову практику. Так, ст. 55 Додаткового протоколу І до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 р. зазначає, що «заподіяння шкоди природному середовищу в якості репресалій забороняється» [336, с. 731-792], тобто забороняє застосування військової сили в умовах збройного конфлікту, яка спрямована на заподіяння шкоди навколишньому середовищу. У справі Габчиково–Надьмарош МС ООН визначив умови правомірності контрзаходів, однією з яких є їх пропорційність. У відповідь на заяву Словаччини, що її дії з реалізації «Варіанту С» були контрзаходами у відповідь на незаконні дії Угорщини, МС ООН постановив: «Чехословаччина, взявши на себе в односторонньому порядку контроль над роздільним ресурсом і в такий спосіб позбавивши Угорщину її права на справедливу і розумну частину природних ресурсів Дунаю … не дотрималась пропорційності, передбаченої міжнародним правом» [30, с. 53]. Справа щодо рибної юрисдикції між Канадою і Іспанією 1998 р. не була розглянута по-суті, більше того, вона не ініціювалась як справа, що стосується правомірності контрзаходів [353, с. 225], проте таке рішення було б дуже корисним для теорії і практики застосування контрзаходів у міжнародному праві, оскільки воно могло б вирішити досить складні питання: чи можуть захоплення і арешт судна у відкритому морі з боку однієї держави (Канада) вважатися пропорційними заходами у відповідь на порушення норм міжнародного права (порушення заходів із збереження та управління щодо рибних ресурсів, ухвалених *NAFO* на підставі Конвенції про майбутнє багатостороннє співробітництво у сфері рибальства в Північно-Західній Атлантиці 1978 р.) з боку іншої держави (Іспанія); чи можуть такі заходи задовольняти вимоги п. 2 ст. 52 Проекту статей про відповідальність стосовно невідкладних заходів, необхідних для забезпечення прав держави, чи Канада повинна була вичерпати інші засоби мирного врегулювання спірної ситуації, перш ніж вдаватися до одностороннього захоплення судна Іспанії. Зрозуміло – якщо держава здійснює захоплення і арешт судна у своїй виключній економічній зоні за незаконне

рибальство, яке порушує вимоги Конвенції ООН з морського права і встановлені національні заходи збереження, вона чинить правомірно, що підтверджується практикою Міжнародного трибуналу з морського права (справи *Monte Confurco* 2000 р., *Camouco* 2000 р., *Grand Prince* 2001 р., *Volga* 2002 р.). Проте, незважаючи на дію Угоди про транскордонні рибні запаси, деякі автори доходять висновку, що односторонній арешт судна у відкритому морі, спрямований на забезпечення реалізації міжнародних природоохоронних норм, є неправомірним застосуванням сили і не може бути виправданий як контрзаходи, оскільки порушує одну з фундаментальних свобод відкритого моря – свободу рибальства [354]. Інші автори вважають, що контрзаходи у вигляді огляду, інспекції та арешту суден інших держав у відкритому морі, які здійснюють рибальство у порушення ухвалених в рамках регіональних організацій з рибальства заходів охорони та попередження з боку держав як учасниць, так і не учасниць регіональних угод, є ефективним, законним інструментом у боротьбі проти незаконного рибальства [355; 356]. У справі про меч-рибу в СОТ Чилі стверджувала, що порушення торгових зобов'язань за ГАТТ з її боку були виправданими, оскільки застосовувались як контрзаходи у відповідь на порушення екологічних зобов'язань за багатостороннім договором – Конвенцією ООН з морського права, з боку ЄС [357]. Ані СОТ, ані МТМП не довелося вирішити справу по-суті, оскільки сторони уклали угоду, однак рішення по цій справі так само могло б дати відповідь на питання щодо правомірності контрзаходів, які вживаються з метою охорони морських живих ресурсів у районах за межами національної юрисдикції.

В основному заходи примусу, які застосовуються в межах регіональних організацій з рибальства, обмежуються торговими заходами (штрафи, позбавлення ліцензій, відмова входу в порт і заборона відвантажувати вилов, конфіскація вилову і незаконних засобів рибальства тощо), які повинні бути сумісними з іншими міжнародно-правовими зобов'язаннями держав. Поширеною санкцією є внесення суден-порушників до «чорних» списків [358, с. 32]. Проте, як зазначалося вище, дискусійним питанням залишається право держави – учасниці регіональної домовленості з рибальства вживати контрзаходи у відповідь на деструктивну

рибальську практику держави – не учасниці. Наприклад, заходи з охорони та їх застосування, ухвалені *NAFO* на виконання вимог відповідних положень Конвенції 1978 р., передбачають право її членів інспектувати судна держав – не членів Організації у зоні дії Конвенції, процедуру внесення суден, що займаються незаконним рибальством, до спеціального списку, а також певні контрзаходи у відповідь на відмову держави – не учасниці співпрацювати з Організацією і припинити свою деструктивну практику рибальства. До речі, після розгляду спору про рибну юрисдикцію між Іспанією і Канадою було укладено угоду щодо збереження та управління рибними запасами 1995 р., яка передбачала, крім іншого, збільшення повноважень Організації як щодо держав-членів, так і держав – не членів [359]. Кодекс поведінки ФАО щодо відповідального рибальства 1995 р., хоч і не є юридично обов'язковим документом, проте досить авторитетним, закликає держави – учасниці регіональних організацій з рибальства імплементувати узгоджені на міжнародному рівні заходи шляхом попередження діяльності суден держав – не учасниць, яка підриває ефективність таких міжнародних заходів з охорони та управління. Угода ФАО щодо сприяння дотриманню міжнародних заходів із збереження та управління рибацькими суднами у відкритому морі 1994 р. містить подібне положення (ст. VII). Проте зазначені угоди не розкривають зміст заходів, які мають право застосовувати держави-учасниці, обмежуючись лише констатацією, що вони повинні бути сумісними з міжнародним правом. Угода про транскордонні рибні запаси в ст. 21(16) визначає таку умову правомірності контрзаходів: заходи, які застосовуються державами іншими, ніж держава прапора, до суден, які займаються діяльністю, що суперечить регіональним заходам зі збереження й управління, повинні бути пропорційними серйозності порушення.

Стаття 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів передбачає ще один вид правомірного застосування контрзаходів: істотне порушення двостороннього договору одним з його учасників дає право другому учасникові посилатися на це порушення як на підставу для припинення договору або зупинення його дії в цілому або в частині; істотне порушення багатостороннього договору одним із його учасників дає право іншим учасникам призупинити або припинити

дію договору у відносинах між собою і державою, яка порушила договір, або у відносинах між всіма учасниками. Однак такі «відплатні» взаємні заходи зазвичай є неефективними, коли виконання договору ставить мету – досягнення спільного блага, наприклад, захист прав людини, охорона навколишнього середовища, оскільки взаємне невиконання призводить до нових порушень і погіршення первинного стану [360]. Це пояснюється природою міжнародного права навколишнього середовища: якщо в інших галузях міжнародного права, які визначають переважно права і обов'язки держав у відносинах між собою щодо використання природних ресурсів, у випадку припинення договору як санкції негативні наслідки настають для економічних інтересів держав (міжнародне економічне, космічне, морське, повітряне право), то в міжнародному праві навколишнього середовища, яке визначає переважно обов'язки держав стосовно довкілля, негативні наслідки настають саме для нього. Як і міжнародне гуманітарне право і право прав людини, МПНС заперечує застосування принципу взаємності. Тому найбільшою ефективністю вирізняються контрзаходи у формі торгових обмежень щодо держави-порушниці, оскільки в цьому випадку страждають безпосередньо її економічні інтереси, що визнається стимулом для виконання норм з охорони навколишнього середовища.

Розглянемо як приклад контрзаходів у порядку самодопомоги односторонні торгові санкції, які застосовуються державами на виконання та підвищення ефективності норм багатосторонніх природоохоронних угод. При цьому слід відрізняти цю ситуацію від ситуації застосування односторонніх актів державами за умови відсутності міжнародного договору з охорони довкілля задля реалізації свого національного природоохоронного законодавства, що має екстериторіальну дію, правомірність яких є сумнівною згідно з нормами сучасного міжнародного права. Втім, односторонні торгові санкції, вжиті державами на виконання норм багатосторонніх природоохоронних угод, також можуть піднімати питання щодо їх правомірності як контрзаходів, оскільки часто держава, що їх застосовує, не є безпосередньо потерпілою в сенсі ст. 49 Проекту статей про відповідальність, а

держава, проти якої вони застосовуються, є третьою стороною, що не виразила згоди на обов'язковість для себе певного міжнародного договору.

У діяльності органів СІТЕС дістала схвалення й поширилася практика прийняття державами односторонніх актів у формі обмежень торгівлі з державами, які підривають ефективність СІТЕС. Наприклад, у 1971 р. у США було ухвалено Поправку Пеллі, що дозволяє президентові застосовувати торгове ембарго проти держав, чиї дії знижують ефективність заходів у рамках міжнародних програм з охорони рибних ресурсів, Міжнародної конвенції з регулювання китобійного промислу або СІТЕС. При цьому визначення того, чи знижують дії певної держави ефективність заходів, здійснюється в односторонньому порядку. Після сертифікації дій приватних осіб певної держави як таких, що підпадають під визначення Поправки Пеллі, президент має право накласти торгові санкції. При цьому фактори, що впливають на визначення, можуть бути найрізноманітнішими: нератифікація договору, невиконання договору, а в деяких випадках – навіть правомірні дії держав, передбачені винятками чи застереженнями до договору. Наприклад, якщо держава використала своє право на застереження до СІТЕС або Міжнародної конвенції з регулювання китобійного промислу, вона все одно може підпадати під Поправку Пеллі [361].

У деяких випадках справа до торгових санкцій не доходила, оскільки сертифікована держава «виправлялась». Так, у 1974 р. Японія і СРСР були сертифіковані на тій підставі, що перевищували визначену Міжнародною китобійною комісією квоту вилову на 1973–1974 рр., незважаючи на те, що діяли правомірно на підставі зроблених застережень. У результаті обидві держави погодилися на квоти Комісії на наступні роки, і торгові санкції не було застосовано. У 1978 р. були сертифіковані Чилі, Перу і Південна Корея за порушення квот вилову китів, хоча жодна з цих держав не була стороною Конвенції 1946 р. Президент не застосував санкції, оскільки всі три держави погодилися підписати Конвенцію [361]. У 1986 р. США в односторонньому порядку заборонили імпорт усіх видів та продуктів дикої фауни і флори із Сінгапуру, посилаючись на невиконання ним положень ст. 10 СІТЕС, яка регулює торгівлю з державами – не учасницями. У

результаті цих заходів Сінгапур став стороною Конвенції в 1986 р. Такі торговельні обмеження застосовувалися США до Китаю і Тайваню в 1994 р., в результаті чого вони внесли необхідні зміни у своє національне законодавство. Завдяки таким діям США Японія зняла своє застереження до Конвенції [362].

Експерти оцінюють Поправку Пеллі і практику її застосування досить неоднозначно, оскільки, з одного боку, вона сприяла новим природоохоронним ініціативам і припиненню шкідливої для екології практики [363], а з другого, постає питання про їх правомірність. По-перше, виникає питання про відповідність таких односторонніх торгових обмежень правилам ГАТТ/СОТ, по-друге, встановлення стандартів поведінки, судження про те, чи дотримуються його окремі держави, та визначення міри покарання за недотримання цього стандарту відбуваються в односторонньому порядку; такі стандарти є досить нечіткими і сумнівними, оскільки включають випадки, коли держава діє правомірно. Неправомірними можуть видатися випадки застосування Поправки Пеллі щодо держав, які підривають ефективність міжнародних стандартів у тому випадку, коли багатосторонньої природоохоронної угоди у конкретній сфері не існує. Єдиним випадком, який може вважатися правомірним застосуванням Поправки, є сертифікація та накладення торгових обмежень на держави, щодо яких попередньо Конференція Сторін багатосторонньої природоохоронної угоди ухвалила відповідне рішення, наприклад, рішення Постійного комітету CITEC про заохочення Сторін застосовувати більш жорсткі національні заходи до держави-порушниці, включаючи заборону торгувати видами дикої фауни і флори.

Санкції (контрзаходи) в рамках міжнародних організацій. Важливим питанням для науки і практики міжнародного права є те, чи вступають у дію норми права міжнародної відповідальності в тому випадку, коли багатосторонні процедури з питань дотримання нездатні реалізувати своє завдання – примусити державу-порушницю виконати зобов'язання за природоохоронною конвенцією і відшкодувати шкоду в разі її настання. Або, іншими словами, як співвідносяться процедури з питань дотримання і право міжнародної відповідальності та санкцій. Відповідь можна знайти у ст. 55 Проекту статей про відповідальність, в якій

зазначено, що загальні правила міжнародної відповідальності не застосовуються, якщо питання складу міжнародно-протиправного діяння і імплементації відповідальності регулюються спеціальними нормами міжнародного права. Таким чином, правила механізмів з питань дотримання виступають як *lex specialis* по відношенню до звичаєвих норм права міжнародної відповідальності. Арсенал заходів, які можуть застосовуватися в рамках екологічних конвенцій до держави-порушниці, тобто контрзаходи, фактично збігається з тими, які передбачені загальним міжнародним правом: призупинення прав і привілеїв, обмеження права голосу, виключення держави з органів конвенції, втрата права одержувати офіційні документи, допомогу, а також фінансові та торгові санкції. Санкції організаційного характеру, що випливають з участі в багатосторонніх природоохоронних угодах (позбавлення прав та привілеїв, права голосу, виключення з органів), практично не застосовуються, оскільки їх ефективність деколи піддається сумніву з огляду на те, що вони не спрямовані на досягнення мети екологічного договору, адже не дають змогу державі-порушниці виконати свої міжнародно-правові зобов'язання, від чого страждають інтереси не стільки самої цієї держави, скільки колективний інтерес всього міжнародного співтовариства.

Розглянемо механізм застосування колективних торгових санкцій на прикладі СІТЕС. У тексті Конвенції немає положень про механізм з питань дотримання, про торгові санкції з боку окремих держав чи колективні санкції, однак практика застосування Конвенції, відповідні резолюції та рішення Конференції Сторін створили ефективну систему контролю над дотриманням договору. Серед конфронтаційних заходів забезпечення дотримання визначено: призупинення або припинення прав і привілеїв, включаючи «призупинення торгівлі одним, декількома або всіма видами, що охороняються СІТЕС, обмеження права голосу…, виключення держави з Постійного комітету, втрата права … одержувати офіційні документи» [364], та фінансові санкції. Стаття 14 Конвенції дозволяє сторонам вживати жорсткіших заходів, ніж передбачені Конвенцією. Хоча можливості накладення на держави торгових санкцій в самому тексті СІТЕС не передбачено, в рішеннях Конференції Сторін такі санкції неодноразово рекомендувались [365], а Постійний

комітет CITEC неодноразово рекомендував Сторонам застосовувати ст. 14 колективно, що фактично означає застосування механізму торгових санкцій проти держав – постійних порушниць Конвенції. Такий механізм було реалізовано стосовно учасниць CITEC: у 1985–1990 рр. – Об'єднаних Арабських Еміратів, у 1991–1992 рр. – Таїланду, в 1991–1993 рр. – Італії, а також стосовно держав – не учасниць CITEC: у 1986–1987 рр. – Ель Сальвадору, у 1988–1992 рр. – Екваторіальної Гвінеї [362], в 1991–1992 рр. – Гренади. Загалом, з 1985 по 2006 р. Конференція Сторін застосувала торгові санкції 41 раз проти держав-учасниць і держав – не учасниць [366]. При цьому порушення держав-учасниць, за які наставали санкції, мали різноманітні форми: неадекватне національне законодавство, що імплементує положення Конвенції, проблеми з наданням регулярних доповідей, порушення правил міжнародної торгівлі видами. На сьогодні багатосторонні торгові обмеження CITEC діють щодо 22 держав. У 2007 р. на 14-й Конференції Сторін сторони схвалили остаточну редакцію керівних принципів щодо процедури з питань дотримання, в якій, серед іншого, визначено, крім позитивних заходів сприяння дотриманню Конвенції, також негативні: у випадку, коли справа держави щодо недотримання не вирішена за допомогою позитивних заходів, коли держава «не демонструє наміру досягти виконання» або коли держава – не учасниця, що фактично здійснює торгівлю видами з державою-учасницею, не надає необхідних документів згідно зі ст. 10 Конвенції, Постійний комітет може ухвалити рішення про призупинення комерційної чи будь-якої торгівлі одним чи більше видами, внесеними до списків CITEC [367]. Ці правила не є юридично обов'язковими, однак фактичне застосування торгових обмежень колективно проти держави-порушниці в деяких випадках все ж виявлялось ефективним інструментом реалізації CITEC, оскільки змінювало поведінку цих держав у такий спосіб, що вони виконували свої зобов'язання, якщо мова йде про державу-учасницю, або виконували приписи конвенції чи ставали сторонами договору, якщо мова йде про державу – не учасницю. П. Сенд піднімає питання про співвідношення між торговими санкціями CITEC та правом міжнародної відповідальності: наскільки колективні торгові обмеження відповідають звичаєвим нормам міжнародного права

про відповідальність і санкції. Автор робить висновок, що такі колективні дії сторін СІТЕС можна виправдати положеннями, закріпленими у статтях 48 і 54 Проекту статей про відповідальність, які стосуються прикликання до відповідальності та застосування контрзаходів державою іншою, ніж потерпіла держава [362]. З цим твердженням можна погодитись, але лише щодо торгових санкцій проти держав – учасниць СІТЕС. Питання правомірності застосування торгових санкцій до держав, які не брали на себе зобов'язань за Конвенцією, залишається відкритим, оскільки зачіпає принцип суверенної рівності держав і право кожної держави самостійно вирішувати, до яких міжнародних договорів їй приєднуватися.

Механізм торгових санкцій менш активно застосовується в рамках інших багатосторонніх природоохоронних угод, хоча і передбачений у відповідних рішеннях конференцій сторін. З іншого боку, можемо стверджувати, що одна лише загроза застосування торгових санкцій в низці випадків сприяла ефективності реалізації цих угод. Процедура з питань дотримання Монреальського протоколу передбачає застосування таких конфронтаційних заходів, як призупинення прав і привілеїв, включаючи ті, які стосуються права на промислове виробництво, споживання, торгівлю озоноруйнівними речовинами, передачу технологій, використання фінансових механізмів (зокрема доступу до ресурсів Багатостороннього фонду) та інституційних домовленостей [217]. Наприклад, держави статті 5 Монреальського протоколу можуть втратити свій статус країни, що розвивається, а отже, і право на отримання допомоги з Багатостороннього фонду, якщо не нададуть відповідну інформацію щодо рівнів споживання контролюючих речовин протягом певного періоду після приєднання до Протоколу [181, с. 57]. Цікаво, що з початку укладення Монреальського протоколу механізм з питань дотримання і механізм застосування торгових санкцій розглядалися відокремлено один від одного. І лише згодом сторони дійшли згоди, що саме торгові санкції виступають одним з найбільш ефективних способів впровадження положень Протоколу, в результаті чого заходи у відповідь на недотримання договору включають і торгові обмеження [368]. Однак у практиці діяльності Комітету з дотримання не було жодного випадку застосування примусових санкцій; всі справи

обмежувалися позитивними заходами сприяння сторонам у виконанні їхніх зобов'язань за договором.

Л. Дженкінс стверджує, що, оскільки сучасні багатосторонні природоохоронні угоди не мають достатньо ефективного механізму застосування, значна частина рішень конференцій сторін ігнорується державами, внаслідок чого такі інституційні домовленості, як система CITEC та Міжнародної конвенції з регулювання китобійного промислу, не забезпечують досягнення поставленої цілі – збереження та стале управління природними ресурсами. Так, автор наводить приклад Норвегії і Японії, які не змінюють свою деструктивну поведінку у сфері китобійного промислу і до сьогодні. Тому Л. Дженкінс бачить вихід із ситуації, що склалася, у тому, щоб створити в рамках багатосторонніх природоохоронних угод юридично обов'язкові процедури із застосування, які б, зокрема, передбачали і торгові санкції, що, на думку автора, зменшить випадки застосування односторонніх актів держав, правомірність яких є сумнівною згідно з нормами міжнародного права [369]. З. Тайлер погоджується, що поряд з економічними стимулами найбільш дієвим та ефективним засобом реалізації багатосторонніх природоохоронних угод є торгові санкції [370].

Р. Омура наводить приклад застосування контрзаходів у рамках СОТ. Учений стверджує: якщо, за загальним правилом, контрзаходи застосовуються у відповідь на порушення міжнародно-правових зобов'язань, то в практиці СОТ все відбувається навпаки: застосування торгових обмежень передує порушенню норм багатосторонньої угоди – ГАТТ [214]. З таким твердженням складно погодитися, оскільки необхідно вирізняти дві ситуації: 1) коли торгові обмеження не є контрзаходами у традиційному розумінні, оскільки хоч і застосовуються з природоохоронними мотивами чи з метою охорони громадського здоров'я, проте на виконання внутрішніх національних норм і правил, а не на виконання норм багатосторонніх природоохоронних угод, в односторонньому порядку і досить часто пов'язані з екстериторіальною дією національних законів (наприклад, справи *US-Tuna-Dolphin I* (1990), *US-Tuna-Dolphin II* (1994), *US-Tuna II (Mexico)* (2012), *US-Shrimp-Turtle* (1998), *US-Shrimp-Turtle 21.5* (2001), *EU-Asbestos* (2001), *EC-Hormones*

(1998), *EU-Biotech* (2006), *Brazil-Retreaded Tyres* (2007)); 2) коли торгові обмеження у вигляді позбавлення певних торгових переваг санкціонуються органами СОТ і є контрзаходами, схваленими міжнародною організацією. При цьому до застосування торгових санкцій держава-порушниця має змогу виправити ситуацію шляхом припинення протиправних дій. Як правило, у рішенні Групи експертів або Апеляційного органу СОТ зазначається, що держава-порушниця повинна перш за все привести свою національну політику і вжиті заходи у відповідність зі своїми торговими зобов'язаннями. Для виконання рішення державі може бути надано розумний строк; проте, якщо вона неспроможна виконати рішення в цей строк, вона має право розпочати переговори з позивачем з приводу розумної взаємовигідної компенсації. Якщо ж протягом 20 днів компенсація не надходить, держава-позивач має право попросити Орган з вирішення спорів надати дозвіл на встановлення торгових санкцій проти держави-відповідача [371]. Наприклад, у справі *EC-Hormones* (1998), яка стосувалася заборони з боку ЄС на імпорт всіх продуктів із США та Канади, у виробництві яких застосовувався гормон росту, Група експертів дійшла висновку про порушення з боку відповідача норм Угоди про санітарні та фітосанітарні заходи 1994 р. І оскільки ЄС не привів свої заходи у відповідність з Угодою 1994 р., США і Канада отримали дозвіл призупинити торгові поступки, що оцінювалося в 116 млн дол. США і 11 млн канадських дол. і виражалось у накладенні 100-відсоткового мита на вибрані товари з ЄС [372]. У літературі висловлюються різні думки з приводу ефективності торгових санкцій СОТ як засобів забезпечення виконання норм багатосторонніх торгових угод [372].

Питання застосування торгових санкцій в рамках СОТ тісно пов'язане із питанням вирішення спорів, які зачіпають як багатосторонні природоохоронні угоди, так і норми права СОТ. Від того, чи вирішуватиметься ймовірний спір у рамках СОТ чи екологічної конвенції, залежатиме кінцевий результат. Спори між сторонами, які одночасно є учасниками як договорів з охорони довкілля, так і угод СОТ, найімовірніше, вирішуватимуться в рамках перших, тоді як спори, одна сторона в яких не є учасником екологічної конвенції, – в рамках системи СОТ, що має значно більше переваг: обов'язковість процедур вирішення спорів, можливість

застосування торгових санкцій як засобу забезпечення виконання рішення тощо. Е. Вейс стверджує, що тимчасом як багатосторонні природоохоронні угоди використовують неконфронтаційні способи забезпечення виконання та позитивні стимули, система СОТ спирається на конфронтаційні способи – примусові заходи у вигляді санкцій [373, с. 459–463]. Р. Медрадо підтверджує, що на відміну від режимів, спрямованих на охорону громадського здоров'я, навколишнього середовища, прав людини, режим СОТ є режимом, в якому порушення норм можуть бути «монетаризовані» [374, с. 391].

5.3. Використання торгових обмежень, що не є контрзаходами, з природоохоронною метою

Використання деяких односторонніх торгових обмежень не може вважатися контрзаходами, оскільки вони спрямовані на виконання внутрішніх національних норм і правил та не пов'язані з міжнародно-протиправним діянням іншої держави. Такі обмеження не застосовуються на виконання норм багатосторонніх природоохоронних угод, хоча досить часто мають за мету охорону спільних ресурсів, як-то морські живі ресурси, води Світового океану, проте через засоби внутрішньодержавного права, яке в такий спосіб набуває екстериторіальної дії. В іншому випадку торгові обмеження можуть прямо передбачатися в договорах з охорони довкілля: таким чином держави-учасниці погоджуються на взаємні обмеження торговельних інтересів одна одної з метою охорони навколишнього середовища і реалізації мети договору. При цьому торгові обмеження застосовуються не як відповідь на міжнародно-протиправне діяння, а як дозволений спосіб врегулювання відповідних відносин дво- чи багатостороннього характеру. Третій випадок застосування торгових обмежень – проти держав – не учасниць багатосторонніх природоохоронних угод з метою їх заохочення стати стороною договору і попередити ситуацію, за якої внаслідок дій цих третіх держав договір позбавляється свого об'єкта і мети. Відомий дослідник Р. Вольфрум розрізняє три способи використання торгових обмежень (не санкцій!) для сприяння реалізації

МПНС: 1) торгові обмеження як спосіб забезпечення дотримання з боку держав – учасниць багатосторонніх природоохоронних угод; 2) торгові обмеження як спосіб попередження невиконання норм багатосторонніх природоохоронних угод з боку держав – не учасниць; 3) використання торгових обмежень з метою заохочення інших держав гармонізувати їх національне природоохоронне законодавство з природоохоронним законодавством держави, яка такі обмеження застосовує [181, с. 58].

Проаналізуємо правомірність застосування односторонніх торгових обмежень, які спрямовані на виконання внутрішніх національних норм і правил та які мають екстериторіальну дію, на прикладі розгляду спорів у рамках СОТ. У практиці СОТ знаменними в цьому аспекті є справи *US-Tuna-Dolphin I* (1990), *US-Tuna-Dolphin II* (1994), *US-Shrimp-Turtle* (1998), *US-Shrimp-Turtle 21.5* (2001) та *US-Tuna II (Mexico)* (2012). Перші дві справи стосувалися заборони імпорту тунця з боку США (Мексика проти США 1990 р. і ЄЕС проти США 1994 р.). США ввели заборону на імпорт тунця з країн, які не вжили заходів з охорони дельфінів, відповідно до внутрішніх стандартів США, чим, як стверджувала Мексика в першому випадку і ЄЕС – у другому, порушили свої зобов'язання за ГАТТ. У першому випадку США ввели два види заборон: первинне ембарго (на продукцію з країн, які здійснювали вилов тунця забороненими в США методами) і вторинне ембарго (на продукцію з тунця, куплену в країні, яка підпадала під первинне ембарго). Група експертів ГАТТ прийняла рішення, що обидва види ембарго, як пряме, так і непряме, порушують зобов'язання США за ГАТТ і не підпадають під виправдувальні положення ст. XX [375, с. 60–61]. У другому випадку таке ж рішення було прийнято щодо ембарго США, застосоване до Нідерландів, від імені яких виступило ЄЕС [376, с. 97–99]. Однак обидва рішення так і не були схвалені Радою ГАТТ. Таким чином, односторонні торгові заходи США, вжиті на виконання Закону про захист морських ссавців 1972 р., які ставили мету – збереження живих ресурсів відкритого моря, були визначені СОТ як неправомірні з точки зору обмеження торгівлі. Справа *US-Tuna II (Mexico)* (2012), остаточне рішення у якій Апеляційний орган схвалив 13 червня 2012 року, стосувалась оскарження Мексикою маркувальних схем, запроваджених США

відповідно до Закону щодо інформування споживачів про захист дельфінів. Орган вирішив, що маркування типу «безпечно для дельфінів» є дискримінаційним технічним регламентом [377].

Справа про заборону імпорту окремих видів креветок і продуктів з них вирішувалась органами СОТ у два етапи. У 1998 р. чотири держави – Індія, Малайзія, Пакистан і Таїланд – подали скаргу до СОТ про те, що заборона, накладена США щодо імпорту окремих видів креветок і продуктів з них, отриманих за допомогою технології, яка становить ризик для морських черепах, суперечить ст. XI ГАТТ. США виправдовували свою заборону положеннями ст. XX (g). Відповідно до Закону США про види, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 р. усі американські судна зобов'язані використовувати спеціальну технологію (англ. – *TEDs*), що дає змогу уникати вилову черепах під час промислу інших морських живих ресурсів у періоди і в районах, де існує висока ймовірність перебування морських черепах. Заборона не поширювалася на т. зв. «сертифіковані нації», які ухвалили подібні природоохоронні програми та досягли такого ж рівня випадкової загибелі черепах, як і американські судна. Після того як Група експертів у своїй доповіді зробила висновок, що дії США порушують ГАТТ і не можуть бути виправдані згідно зі ст. XX, США подали апеляцію. Апеляційний орган постановив, що морські черепахи є «вичерпним природним ресурсом» у сенсі ст. XX (g) ГАТТ, проте ухвалив, що заходи, вжиті США, являли собою невиправдану і самовільну дискримінацію. У рішенні сказано: «166. ... неспроможність США залучити позивачів ... до серйозних, транскордонних переговорів з метою укладення двосторонніх і багатосторонніх угод про захист і збереження морських черепах, перш ніж застосовувати заборону на імпорт ... 172. ... Наслідки є дискримінаційними і ... невиправданими. … Основний наслідок такої неспроможності – унілатералізм, який очевидний в застосуванні статті 609 [Закону]» [186, с. 65–70]. Другий етап спору пов'язаний з переглядом вищезазначеного рішення. У 1998 р. Орган з вирішення спорів СОТ попросив США привести свою заборону у відповідність з правилами ГАТТ, проте в 2000 р. Малайзія заявила, що США не виконують належним чином рекомендації та постанови Органу, і оголосила про ініціювання

процедури перегляду рішення відповідно до ст. 21.5 Правил СОТ щодо вирішення спорів. Група експертів цього разу дійшла висновку, що США продемонстрували «тривалі й серйозні зусилля доброї волі досягти багатосторонньої угоди», тому що почали інтенсивні переговори з метою встановлення міжнародно-правового режиму охорони морських черепах в Індійському океані. Таким чином, дії США були повністю виправдані у сенсі ст. XX ГАТТ. Малайзія подала апеляцію на тій підставі, що США фактично не досягли укладення такої угоди. Проте Апеляційний орган підтримав висновки Групи експертів [378]. Отже, перший етап спору було вирішено не на користь США через те, що їхні дії визнавались односторонніми і такими, що неправомірно обмежують торгівлю; на другому етапі зусилля США в напрямі досягнення багатосторонності у врегулюванні питання стали підставою, що такі односторонні дії виправдала. Можемо підтвердити ще раз зроблений нами висновок про те, що односторонні акти держав, вжиті у формі торговельних обмежень з природоохоронною метою, не завжди є *ab initio* неправомірними.

Під час розгляду зазначених вище справ піднімалося питання про правомірність застосування заходів, які базуються на процесі та методі виробництва і які мають екстериторіальну дію, для досягнення природоохоронних цілей. Процес і метод виробництва (англ. – *process and production methods*), означає спосіб, в який вироблено товари чи видобуто природні ресурси. У зазначених справах СОТ США впроваджували обмежувальні торгові заходи проти інших держав, які були покликані зменшити або уникнути негативних наслідків від застосування певного процесу та методу виробництва (вилов живих ресурсів забороненими у національному праві США методами) для навколишнього середовища та його компонентів. Серед заходів з використанням процесу та методу виробництва виділяють такі, що пов’язані з кінцевим продуктом (тобто спрямовані на попередження шкоди споживачу від небезпечних речовин, які ідентифікуються в кінцевому продукті) та такі, що не пов’язані з кінцевим продуктом (тобто спрямовані на попередження шкоди саме навколишньому середовищу), які й викликають найбільше суперечок та тісно пов’язані з проблемою екстериторіальної юрисдикції. Зазначене питання є досить дискусійним в науковій доктрині.

Наприклад, Дж. Паувелін відзначає, що система ГАТТ/СОТ не забороняє в категоричній формі будь-які заходи, що базуються на процесі і методі виробництва, і що положення міжнародних торговельних угод дозволяють робити винятки з огляду на конкретні обставини [379].

Розглянемо другий випадок – коли торгові обмеження прямо передбачаються в багатосторонніх природоохоронних угодах і полягають у взаємних обмеженнях торговельних інтересів держав – учасниць договору з метою охорони навколишнього середовища і реалізації мети договору. На сьогодні зі значної кількості багатосторонніх угод у сфері охорони навколишнього середовища близько 40 містять заходи, що обмежують чи потенційно здатні обмежувати міжнародну торгівлю. В літературі та практиці органів СОТ і органів екологічних конвенцій вони дістали назву «спеціальні торгові зобов'язання», які можуть чітко формулюватися в договорах з охорони довкілля, випливати з них шляхом тлумачення або ж міститися у рішеннях конференцій сторін. Зазначені заходи обмежують економічні інтереси держав, обмежують міжнародну торгівлю, проте є сприятливими для природоохоронних цілей, та можуть набувати різних форм: а) вимоги щодо обов'язкового повідомлення про торгівлю певними категоріями товарів та отримання згоди іншої держави на імпорт (ст. 6 Базельської конвенції, ст. 14 Конвенції про біорізноманіття, ст. 7–9 Картахенського протоколу, ст. 10, 12 Роттердамської конвенції); б) вимоги маркування, ідентифікації, пакування та транспортування (ст. 4 Базельської конвенції, ст. 18 Картахенського протоколу та рішення Конференції Сторін BS-I/6 «Обробка, транспортування, пакування та ідентифікація живих змінених організмів»); в) обмеження або заборона експорту/імпорту певних товарів, небезпечних речовин чи видів дикої фауни та флори стосовно держав-учасниць (в ст. 4 Базельської конвенції, ст. 3 Стокгольмської конвенції, ст. 2 CITEC); г) вимоги щодо обов'язкового отримання певних сертифікатів чи ліцензій (ст. V Міжнародної конвенції щодо захисту рослин 1997 р., ст. 6 CITEC); д) процедури інспекцій та перевірок (ст. VII Міжнародної конвенції щодо захисту рослин 1997 р.); е) заходи щодо попередження та покарання за нелегальну торгівлю (Резолюція 99-11 «Подальші заходи проти нелегальної,

нерегульованої та не повідомленої діяльності у сфері рибальства», ухвалена Міжнародною комісією із збереження атлантичних тунців, що була заснована відповідно до однойменної Конвенції 1966 р.); є) зменшення існуючих квот та допустимого вилову живих ресурсів (Резолюція 03-15 «Торгові заходи», ухвалена Міжнародною комісією із збереження атлантичних тунців).

Самі торгові угоди можуть також передбачати певні обмеження з огляду на природоохоронні міркування. До них належить вже згадувана ст. XX ГАТТ, яка надає державам право впроваджувати обмежувальні заходи з метою захисту здоров'я і життя людей, тварин, рослин, а також збереження вичерпних природних ресурсів; пункт 1 Додатка А до Угоди про санітарні і фітосанітарні заходи, ст. 2.2 Угоди про технічні бар'єри в торгівлі, п. 2 ст. 27 Угоди ТРІПС, Додаток 2 до Угоди по сільському господарству, ст. XIV Генеральної угоди по торгівлі послугами. Угода про Північноамериканську зону вільної торгівлі 1992 р. (НАФТА) є унікальною в тому плані, що чітко передбачила, які багатосторонні природоохоронні угоди превалюють над положеннями НАФТА у випадку несумісності (до них ст. 104 відносить Монреальський протокол, Базельську конвенцію, СІТЕС, а також дві двосторонні угоди між США та Канадою і США та Мексикою). Угоди у сфері захисту та гарантій інвестицій передбачають можливість здійснювати експропріацію та націоналізацію власності інвестора в чітко обумовлених випадках, що, у свою чергу, забезпечується гарантіями некомерційних ризиків, до яких відносять і заходи, вжиті з метою охорони навколишнього середовища: НАФТА, Європейська енергетична хартія 1994 р., Угода про торгові аспекти інвестиційних заходів 1994 р.

Незважаючи на наявність таких положень як в багатосторонніх природоохоронних угодах, так і в міжнародних торгових угодах, більшість названих спеціальних торгових зобов'язань за екологічними договорами здатні вступати в конфлікт з торговими зобов'язаннями згідно з угодами СОТ, порушуючи основні принципи права цієї організації: принцип недискримінації, національного режиму та найбільшого сприяння. Нечіткість, двозначність та абстрактність деяких формулювань спеціальних торгових зобов'язань також призводять до потенційної

конфліктності з нормами права СОТ. Крім того, сьогодні експерти не дають однозначної відповіді на питання, чи відносити до спеціальних торгових зобов'язань лише ті, що чітко передбачені в багатосторонніх природоохоронних угодах, чи також ті, що містяться в рішеннях конференцій сторін екологічних конвенцій. Більше того, деякі вчені ставлять питання про можливість включення до спеціальних торгових зобов'язань будь-яких односторонніх актів, вчинених державою на виконання приписів екологічних договорів, які полягають у застосуванні «національних» чи «будь-яких» інших, чітко не прописаних, заходів для досягнення цілей природоохоронних угод, зокрема тих, що є суворішими за дозволені цими угодами [380]. На сьогодні в практиці СОТ не було порушено жодної справи, де б розглядалися спеціальні торгові зобов'язання на предмет їх сумісності з нормами угод СОТ [381], однак теоретично зазначена проблема існує і потребує вирішення.

На розв'язання означених вище суперечливих питань щодо взаємодії спеціальних торгових зобов'язань та норм угод СОТ спрямований започаткований в рамках СОТ Дохський процес. На Дохській міністерській конференції у 2001 р. члени СОТ ухвалили однойменну декларацію, якою, серед іншого, започаткували переговорний процес в напрямі узгодження положень багатосторонніх природоохоронних угод та міжнародних торгових угод, а також заснували Спеціальну сесію Комітету з торгівлі та навколишнього середовища. Зазначений Комітет було створено ще 1994 р. Міністерським рішенням щодо торгівлі та навколишнього середовища, проте Дохська декларація на якісно новому рівні визначила компетенцію обох структур: Комітет з торгівлі та навколишнього середовища як постійний орган має опікуватися питаннями впливу екологічних заходів на доступ до ринків таким чином, щоб досягти «потрійної вигоди» (англ. – *win-win-win situations*) для навколишнього середовища, торгівлі та розвитку, проблемними моментами ТРІПС, а також правилами маркування з природоохоронними цілями; Спеціальна сесія Комітету з торгівлі та навколишнього середовища – питаннями взаємовідносин між існуючими правилами СОТ та спеціальними торговими зобов'язаннями, регулярного обміну інформацією між

секретаріатами багатосторонніх природоохоронних угод та комітетами СОТ, ліквідації тарифних та нетарифних обмежень відносно екологічних продуктів та послуг, а також рибних субсидій [375, с. 5, 9]. Недоліком Декларації є те, що переговорний процес концентрується не на загальній проблемі взаємовідносин екологічних договорів та міжнародних торгових угод, а на конкретних спеціальних торгових зобов'язаннях, зафіксованих у чітко окресленому колі угод з охорони довкілля, та нормами угод СОТ; до того ж лише в тому випадку, коли держави є сторонами як міжнародних торгових угод, так і природоохоронних. Дохський процес не завершений і триває досі. Останнім досягненням стала розробка на Спеціальній сесії Комітету СОТ з торгівлі та навколишнього середовища у 2011 р. проекту міністерської декларації з цього питання [382].

Третій випадок застосування торгових обмежень – проти держав, що не є учасницями багатосторонніх природоохоронних угод, – передбачений у ст. 4 Монреальського протоколу та ст. 4 п. 5 Базельської конвенції, а також у практиці регіональних організацій з рибальства. Так, фантом статті 4 Монреальського протоколу, яка забороняє будь-яку торгівлю з державами – не учасницями, за винятком певних випадків, прописаних у пункті 8 статті, сприяв ефективності документа і майже універсальній участі в ньому [383]. У зв'язку з ухваленням цієї статті очікувалося, що такі потенційні торгові обмеження стимулюватимуть якомога більшу кількість держав ставати сторонами Протоколу, оскільки в такий спосіб не учасниці позбавлялися всіх переваг функціонування режиму, а саме, можливості отримання вигод від торгівлі регульованими речовинами [384, с. 164]. Подібна загроза застосування торгових обмежень проти держав – не учасниць міститься у ст. 4(5) Базельської конвенції. У цьому зв'язку головним проблемним питанням залишається правомірність таких обмежень з точки зору Віденської конвенції про право міжнародних договорів, яка не дозволяє створювати обов'язки для третіх держав без їх явно вираженої на те згоди. Цей вид заходів так само піднімає питання про їх відповідність нормам права СОТ. Так, незважаючи на те, що заборона торгівлі певними товарами, небезпечними речовинами чи видами дикої фауни та флори стосовно держав – не учасниць багатосторонніх природоохоронних угод

визнається ефективним стимулом для залучення якомога більшої кількості держав стати учасницями певного договору [385], такі заходи є несумісними з принципом найбільшого сприяння, який зобов'язує державу надавати іншій держав такі самі пільгові умови, які діють для будь-якої третьої сторони.

Незадовільними з точки зору багатосторонніх угод з охорони довкілля, проте позитивними з боку міжнародних торговельних угод можна вважати положення, які хоч і забороняють торгівлю певними речовинами (наприклад, тими, що руйнують озоновий шар), однак дозволяють таку торгівлю з державами – не учасницями договору за умови дотримання останньою суттєвих його вимог (ст. 4 п. 8 Монреальського протоколу, ст. 24 Картахенського протоколу), або які дозволяють укладати двосторонні, регіональні та багатосторонні угоди, що можуть пом'якшувати режим, встановлений певною екологічною конвенцією (ст. 11 Базельської конвенції), або визначають певні винятки із загального режиму (ст. 2 СІТЕС, ст. 4 Стокгольмської конвенції, ст. 8 Конвенції з регулювання китобійного промислу 1946 р.). Вчені ставлять під сумнів ефективність таких заходів як засобів досягнення природоохоронних цілей.

5.4. Вирішення міжнародних спорів у галузі природокористування та охорони навколишнього середовища

Деякі вчені дотримуються думки, що вирішення міжнародних спорів засобами ад'юдикації – ефективний спосіб розвитку та реалізації міжнародного права навколишнього середовища, інші, навпаки, вважають, що в такій особливій сфері міжнародних відносин, як природокористування й охорона довкілля, бажанішим є співробітництво на договірному рівні, аніж конфронтація у формі судового вирішення спірних питань [309, с. 2]. Поряд з деякими недоліками засобів ад'юдикації – відсутність або обмеженість доступу до процесу так званих «недержавних акторів», обмежена кількість сторін, вирішення лише вузького кола питань, які стосуються спору, внаслідок чого не створюються нові правові норми, – вони мають істотні переваги перед іншими засобами: незалежність від політичних

чинників, безсторонність, змагальність сторін у доведенні й аргументації, винесення рішення із суворою відповідністю нормам міжнародного права [386]. Професор М. Фіцморіс вважає, що специфічні особливості екологічного права роблять традиційні механізми вирішення міжнародних спорів непридатними в цій галузі міжнародного права [100, с. 336]. Професор Р. Білдер виокремлює характерні ознаки міжнародних екологічних спорів, які відрізняють їх від усіх інших спорів, а саме: екологічні спори пов'язані з екологічними проблемами, щодо яких наші знання фактів є обмеженими, а оцінки ризиків – незадовільними; такі екологічні проблеми потребують спеціальних зусиль від усіх держав щодо співробітництва у їх вирішенні; екологічні спори пов'язані з проблемою соціального вибору – балансуванням переваг і втрат; держави уникають судового вирішення спірних екологічних питань, надаючи перевагу заходам попередження можливої екологічної шкоди; екологічні проблеми впливають на велику кількість людей, зачіпають життєво важливі інтереси та вимагають значної кількості часу для їх вирішення. У зв'язку із зазначеними особливостями екологічних проблем суб'єкти міжнародного права повинні розробити особливі правові підходи до вирішення екологічних спорів. На думку цього автора, міжнародний екологічний спір означає будь-яку незгоду або конфлікт думок та інтересів між державами, пов'язані зі змінами, за допомогою втручання людини, навколишніх природних систем [387]. Інший дослідник, П. Романо, дав таке визначення міжнародного екологічного спору: «конфлікт думок та інтересів між двома і більше державами, який набуває форми специфічних суперечливих вимог, стосується антропогенної зміни екосистеми, має негативний вплив на людське суспільство та призводить до … деградації природних ресурсів» [388]. Як справедливо відзначає цей автор, незважаючи на те, що традиційні процедури з вирішення спорів детально прописані й передбачені більшістю сучасних багатосторонніх природоохоронних угод, на практиці вони практично не застосовуються. Це пов'язане з тим, що ці процедури застосовуються лише у відповідь на порушення міжнародного права, є двосторонніми і конфронтаційними за природою, характеризуються прийняттям рішення судовим або квазісудовим органом, зовнішнім для угоди, та визначенням вини за минуле

діяння без забезпечення позитивних засобів виправлення ситуації [389, с. 1041]. За оцінкою Е. Вейс, традиційні засоби вирішення спорів є внутрішньо суперечливими, рідко застосовуваними державами та непридатними для вирішення проблемних питань виконання чи дотримання державами своїх міжнародно-правових зобов'язань. На відміну від міжнародного права прав людини чи міжнародного торгового права, у міжнародному праві навколишнього середовища відсутня тенденція до вирішення спорів традиційними засобами ад'юдикації [19].

Яскравим свідченням того, що існуючі традиційні засоби ад'юдикації непридатні для вирішення екологічних спорів, є приклад з принципом перестороги. Він був предметом розгляду Міжнародного Суду ООН в справах Габчиково–Надьмарош 1997 р., про випробування ядерної зброї 1974 р., Міжнародного трибуналу з морського права у справі про південного блакитного тунця 1999 р., Постійної палати третейського суду у справі про завод з виробництва оксидного палива 2003 р., органів СОТ у справах *EU-Hormones* (1998), *Japan varietals* (1999), *Japan-Apples* (2003) та *EU-Biotech* (2006). Однак жодна з цих міжнародних установ не спромоглася надати чітке роз'яснення стосовно статусу цього суперечливого принципу в міжнародному праві загалом та міжнародному праві навколишнього середовища зокрема.

Традиційні засоби мирного вирішення міжнародних спорів, за загальною оцінкою науковців, є дієвим способом реалізації природоохоронних норм лише в тому випадку, коли порушення багатосторонніх чи двосторонніх угод з охорони навколишнього середовища призводить до спричинення конкретної шкоди, яка може бути моральною або матеріальною, одній чи більше державам, а також коли справа стосується тлумачення і застосування міжнародного договору чи загальних принципів [388, с. 7]. Якщо ж мова йде про реалізацію норм з охорони глобального довкілля, яке є «спільним інтересом/турботою» всього людства, при цьому конкретна пряма шкода певній державі відсутня, в цьому випадку традиційні засоби мирного вирішення міжнародних спорів є безсилими, що пов'язано з визначенням потерпілої держави, *locus standi*, застосуванням концепції *actio popularis* тощо. Розгляд справи такими засобами ускладнюється і в тому разі, коли чітко встановити

причинно-наслідковий зв'язок між діями однієї держави та шкодою іншій неможливо. Більше того, тяжіння сучасного міжнародного права навколишнього середовища до встановлення саме цивільної відповідальності приватних осіб за екологічно небезпечну діяльність, на противагу міжнародно-правовій відповідальності держави, також пояснює непридатність звернень, наприклад, до МС ООН [100, с. 337]. Саме тому дієвою та ефективною альтернативою в цьому випадку виступають механізми з питань дотримання, створені в рамках багатосторонніх природоохоронних угод, спрямовані на забезпечення реалізації колективних цілей з охорони глобального довкілля, наприклад, озонового шару, атмосфери, дикої фауни і флори, ґрунтів тощо.

Більшість сучасних екологічних конвенцій, укладених з кінця 1980-х років, передбачають механізми вирішення спорів. При цьому перевага надається переговорам, а в разі неспроможності сторін вирішити спір шляхом переговорів, спір, за взаємною згодою, повинен передаватися у МС ООН або на розгляд арбітражу. В деяких випадках багатосторонні природоохоронні угоди передбачають, що після закінчення певного чітко визначеного періоду за умови невирішення спору згаданими вище заходами, спір повинен передаватися на процедуру примирення за заявою будь-якої сторони в односторонньому порядку (ст. 14 РКЗК). Засоби мирного вирішення спорів, передбачені договорами з охорони довкілля, віддзеркалюють систему засобів мирного вирішення спорів, передбачених у ст. 33 Статуту ООН. Водночас деталізовані процедурні правила розгляду спорів у рамках цих договорів не розробляються, що ускладнює можливість звернення до них у разі необхідності. Процедури розгляду спорів, передбачені в багатосторонніх природоохоронних угодах, повинні знайти свій подальший розвиток і деталізацію, можливо, у вигляді протоколів до конвенцій, з тим, щоб зробити зрозумілою і доступною процедуру звернення держав. Ф. Сендс і Р. Маккензі пропонують визначити в цих додаткових документах такі важливі питання, як правило про вичерпання інших доступних засобів судового розгляду, способи ініціювання розгляду (в односторонньому порядку чи за взаємною згодою), юрисдикцію *ratione materiae*, *ratione personae* та *ratione temporis*, застосоване право, призначення членів

судового процесу/органу, його повноваження, можливість застосування тимчасових заходів тощо [390].

Що стосується примусових засобів мирного вирішення «екологічних» спорів, то спочатку проаналізуємо механізми звернень до міжнародних структур квазісудового характеру. Процедура розгляду спорів у рамках СОТ вирізняється ефективністю, хоча більшість рішень, які стосувалися конфлікту норм природоохоронних і торговельних угод, виносилися не на користь перших. Незважаючи на значну кількість засобів мирного вирішення спорів з екологічних питань, держави рідко використовують їх, тому що побоюються винесення несприятливого для себе рішення. Найбільш часто й охоче держави звертаються саме до процедури СОТ, у результаті якої виносяться рішення, сприятливі для економічного розвитку і міжнародної торгівлі, а не захисту природних ресурсів та охорони навколишнього середовища. Зазначене твердження також стосується механізму розгляду спорів у рамках інших торговельних організацій, таких як МЕРКОСУР і НАФТА. Таким чином, внаслідок відсутності універсального юридично обов'язкового кодифікаційного акта в галузі охорони навколишнього середовища, а також спеціалізованого екологічного суду посилюється тенденція до «мігрування» екологічних спорів до установ, що мають тривалу й ефективну практику застосування саме норм міжнародних торговельних угод. Незважаючи на те, що у своїх прецедентах СОТ неодноразово підтверджувала, що ГАТТ і всі додаткові до неї угоди не повинні тлумачитись у «клінічній ізоляції від міжнародного публічного права» [391], органи з вирішення спорів цієї організації надто неохоче застосовують при розгляді спорів норми інших міжнародних договорів, зокрема багатосторонніх природоохоронних угод. Так, Картахенський протокол з біобезпеки 2000 р. до Конвенції про біорізноманіття 1992 р. не застосовувався в спорі *EU – Biotech*, який виник між ЄС та США, Аргентиною і Канадою й розглядався в рамках СОТ; Базельська конвенція щодо контролю за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р. не застосовувалась у спорі *Brazil – Tyres*, який виник між Бразилією та ЄС і також розглядався органами з вирішення спорів СОТ – незважаючи на те, що зазначені міжнародно-правові акти є ключовими для

розуміння і правильного вирішення відповідних спірних питань. Справи *US-Shrimp-Turtle* (1998) і *US-Shrimp-Turtle* (2001) є чи не єдиним випадком у практиці СОТ, коли органи з вирішення спорів активно зверталися до багатосторонніх природоохоронних угод для тлумачення певних положень ГАТТ та інших торгових угод СОТ. Так, у першій справі для визначення поняття «вичерпні природні ресурси» в сенсі ст. XX ГАТТ та «живі природні ресурси» Апеляційний орган звертався до положень СІТЕС, Конвенції ООН з морського права, Конвенції про біорізноманіття, Боннської конвенції [186, с. 48–51]; Орган також використав термінологію Порядку денного на XX століття та Декларації Ріо-де-Жанейро щодо концепції сталого розвитку та багатосторонності [186, с. 58–59, 67]. Однак рішення у цій справі було ухвалено не на користь США, отже, не на користь природоохоронних норм. Рішення щодо другого етапу цієї ж справи засвідчує тенденцію СОТ до «екологізації» своєї діяльності, оскільки торгові обмеження з боку США було виправдано на тій підставі, що вони відповідають вступній частині ст. XX ГАТТ, адже поряд з Міжамериканською конвенцією з охорони і збереження морських черепах 1996 р., яка стосувалася Карибського/Західно-Атлантичного регіону, США докладали максимум зусиль для укладення подібної багатосторонньої угоди в районі Індійського океану та регіоні Південно-Східної Азії. Однак експерти оцінюють, що заходи з підвищення ефективності системи розгляду спорів у рамках ГАТТ/СОТ не спрямовані на врахування екологічних аспектів через такі фактори, як недостатньо широка участь екологічних НУО та громадськості в процесі, склад органів з вирішення спорів виключно з фахівців, обізнаних із проблематикою саме торгового права. Зрештою, СОТ не зобов’язана враховувати багатосторонні природоохоронні угоди, що свідчить про самодостатність та автономність цього режиму [392].

Стосовно процедури розгляду міждержавних спорів екологічного характеру в рамках НАФТА, слід відзначити важливу роль додаткової угоди до цього договору – Північноамериканської угоди щодо співробітництва в екологічних питаннях 1993 р. Деякі науковці оцінюють процедуру розгляду спорів у Частині V Угоди як таку, що додає «зубів» НАФТА в тому, що стосується забезпечення ефективного

впровадження національних законів з охорони навколишнього середовища [393], оскільки надає право державам-учасницям ініціювати процедуру розгляду спору в рамках Комісії зі співробітництва в охороні навколишнього середовища та скликати арбітраж, якщо є підстави вважати, що інша сторона навмисно перешкоджає або неспроможна ефективно впроваджувати екологічні закони (ст. 23, 24).

За допомогою арбітражної процедури було вирішено низку ключових для розвитку МПНС спорів. Держави зазвичай надають перевагу вирішенню міжнародних спорів за допомогою арбітражної процедури (перед традиційною судовою), оскільки мають змогу контролювати процес і визначати основні його параметри, в тому числі юрисдикцію, яка може бути достатньо широкою і включати якомога більше «екологічних» питань, на відміну від традиційних постійних міжнародних судів, компетенція яких чітко визначена наперед у статутних документах. Як правило, арбітражі в зазначених справах не посилалися на норми багатосторонніх природоохоронних угод, натомість використовували двосторонні договори між сторонами спору; водночас деякі справи мають ключове значення для становлення принципів МПНС (справа про плавильний завод у Трейлі). Постійна палата третейського суду – єдина структура, яка розробила правила судочинства з екологічних спорів, проте вона не має суттєвого досвіду і практики їх розгляду. Втім, справа про захист Рейну від забруднення хлоридами (Нідерланди проти Франції), розглянута Палатою у 2004 р., – один із небагатьох прикладів, коли екологічний спір розглядався і був вирішений (!) по суті на основі багатосторонньої природоохоронної угоди. Спір безпосередньо стосувався тлумачення та імплементації Додаткового протоколу 1991 р. до Конвенції про захист Рейну від забруднення хлоридами 1976 р. [174]. Деякі автори пов’язують майбутній ефективний механізм розгляду екологічних спорів саме з цим міжнародним судом через значну кількість переваг, які він має, зокрема гнучкість, авторитет, використання різних засобів мирного вирішення спорів (розслідування, посередництво, примирення і арбітраж), наявність спеціальних процедурних правил вирішення таких спорів, досвід вирішення спорів, пов’язаних з торгівлею, інвестиціями, соціально-економічними аспектами, які тісно пов’язані з екологічною

проблематикою [394]. Своєрідним способом поєднання функцій міжнародної неурядової організації та арбітражу є Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення (Міжнародний екологічний суд), заснований у 1994 р. у Мехіко в складі 28 юристів-екологів із 22 країн. Суд надає свої послуги трьома способами: шляхом надання юридичних консультацій з відповідних питань, шляхом використання процедури примирення або ж арбітражної процедури з винесенням обов'язкового для сторін рішення [395]. До Суду можуть звертатися держави, міжнародні й національні урядові та неурядові організації, особи чи групи осіб.

Роль міжнародних судів у розгляді міждержавних спорів, які мають, серед іншого, і природоохоронний аспект, все ще залишається вагомою. Показовим прикладом, що свідчить на противагу цьому твердженню, є створення Міжнародним Судом ООН у 1993 р. спеціальної камери для розгляду екологічних спорів. У 2006 р. Суд вирішив не проводити виборів до неї через відсутність бажання держав передавати такі спори на розгляд цієї спеціальної камери.

Як відомо, юрисдикція МС ООН ґрунтується на згоді сторін, яка може виражатися декількома засобами, наприклад: 1. У вигляді спеціальної угоди, укладеної між сторонами спеціально для випадку вирішення конкретного спору (спір про гідровузол Габчиково–Надьмарош, один з небагатьох, було передано до Суду саме в такий спосіб). 2. Юрисдикція може прямо передбачатись у діючому міжнародному договорі, який стосується предмета спору і, як правило, передбачає юрисдикцію Суду щодо його тлумачення і застосування (справа про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р.). У цьому випадку справа ініціюється в односторонньому порядку однією із сторін спору. Багатосторонніми природоохоронними угодами, які визнають обов'язкову юрисдикцію МС ООН у випадку неспроможності сторін вирішити спір іншими мирними засобами, є, наприклад, Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря 1974 р., Конвенція ООН з морського права, Віденська конвенція про охорону озонового шару, Конвенція Еспо, Конвенція про транскордонні водотоки, Конвенція про біорізноманіття, РКЗК, Конвенція щодо збереження південного блакитного тунця 1993 р., Конвенція про міжнародні водотоки, Орхуська конвенція,

Роттердамська конвенція, Стокгольмська конвенція та деякі інші. 3. Держава може зробити односторонню заяву про визнання обов'язкової юрисдикції Суду, і він розглядатиме справу за умови, що подібна заява зроблена також і всіма іншими сторонами спору. 1 червня 2010 р. Австралія ініціювала процедуру розгляду спору в МС ООН проти Японії стосовно порушення нею своїх зобов'язань у сфері китобійного промислу в районі Антарктики. Позивач стверджує, що МС ООН має юрисдикцію саме на тій підставі, що обидві сторони визнали його обов'язкову юрисдикцію в односторонньому порядку. Проте низка держав зробила застереження, що юрисдикція Суду не поширюватиметься на спори, пов'язані з охороною навколишнього середовища [309, с. 360].

МС ООН у своїй практиці розгляду спорів неодноразово звертався до принципів міжнародного права навколишнього середовища, констатував чи підтверджував існування принципів міжнародного права, які стосувалися міжнародного екологічного права. Наприклад, принцип 21 Стокгольмської декларації було визнано в Консультативному висновку МС ООН у справі про законність застосування або загрози застосування ядерної зброї 1996 р. як звичаєву норму міжнародного права. Ще раніше цей принцип було визначено в рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про відведення вод річки Маас 1937 р. (Нідерланди проти Бельгії). Серед багатосторонніх природоохоронних угод, на які МС ООН посилався при розгляді справ, назвемо такі: Конвенція про рибальство у Північно-Східній Атлантиці 1959 р. (справа про рибну юрисдикцію 1974 р.), Конвенція про міжнародні водотоки 1997 р. (справа Габчиково–Надьмарош), Угода про транскордонні рибні запаси 1995 р. (справа про рибну юрисдикцію 1998 р.). У справі про китобійний промисел в Антарктиці МС ООН, найімовірніше, звертатиметься і більше того – буде змушений застосовувати положення Конвенції з регулювання китобійного промислу, СІТЕС, Конвенції про біорізноманіття, а також звичаєві норми та принципи. У справі про целюлозні заводи на річці Уругвай МС ООН заперечив твердження Аргентини про те, що зобов'язання сторін за різними багатосторонніми природоохоронними угодами (СІТЕС, Рамсарська, Стокгольмська конвенції, Конвенція про біорізноманіття)

інкорпоровані до Статуту річки Уругвай [118, с. 29], а також не звертався до тесту Конвенції Еспо, оскільки сторони спору не були сторонами цієї угоди.

У низці справ МС ООН відходив від вирішення певних питань екологічного характеру, звісно, надаючи правове обґрунтування своєї позиції. Так, справи щодо ядерних випробувань 1974 р. та 1995 р. не були вирішені, як того вимагали позивачі. У першому випадку Нова Зеландія і Австралія, серед іншого, просили МС ООН встановити, що наслідки проведених Францією ядерних випробувань у вигляді випадання радіоактивних опадів являють собою порушення їх прав згідно з нормами міжнародного права, а також посилалися на своє право захищати власну територію і населення від шкідливих наслідків радіоактивних опадів і запобігати зараженню відкритого моря та повітряного простору над ним. Однак Суд не прийняв жодного рішення з цього питання, натомість звів спір до питання про визнання за односторонніми актами сили міжнародно-правового зобов'язання. У справі про ядерні випробування 1995 р. Нова Зеландія висувала аргумент проти Франції, який ґрунтувався, зокрема, на тому, що Франція порушила зобов'язання провести попередню оцінку впливу на навколишнє середовище таких випробувань відповідно до ст. 16 Конвенції про захист природних ресурсів і навколишнього середовища Південно-Тихоокеанського регіону 1986 р., що, на думку Нової Зеландії, стало нормою звичаєвого міжнародного права. МС ООН відхилив прохання Нової Зеландії про розслідування ситуації відповідно до пункту 63 Рішення МС ООН від 1974 р. у зв'язку з тим, що предметом розгляду в 1974 р. були виключно атмосферні випробування і в цьому випадку Суд не мав права порушувати питання про інші види випробувань ядерної зброї, а саме – підземні.

Система розгляду спорів, пов'язаних із захистом морського середовища, відзначається різноманітністю. У ст. 287 Конвенції з морського права подано перелік обов'язкових засобів урегулювання спорів, які сторони спору можуть обрати: Міжнародний трибунал з морського права, МС ООН, арбітраж (створений відповідно до Додатка VII), спеціальний арбітраж (створений відповідно до Додатка VIII). При цьому арбітраж Додатка VIII покликаний вирішувати спори щодо рибальства, захисту і збереження морського середовища, а також забруднення із

суден і в результаті захоронення. Однак держава має право виключити юрисдикцію не лише арбітражу Додатка VIII, а й будь-яку іншу процедуру, передбачену в ст. 287, на тій підставі, що спір стосується тлумачення і застосування Конвенції щодо здійснення прибережною державою своїх прав і юрисдикції, зокрема стосовно управління живими ресурсами у виключній економічній зоні [396]. У рамках МТМП діють кілька камер: щодо спорів, які стосуються рибальства, щодо спорів, які стосуються захисту морського середовища, щодо спорів, які стосуються делімітації морських просторів, щодо спорів, які стосуються морського дна, а також спеціальна камера, створена для розгляду справи про меч-рибу. Однак слід відзначити, що жоден із спорів, які зачіпали екологічну проблематику, не було розглянути по-суті: розгляд обмежувався в рамках юрисдикції Трибуналу застосовувати тимчасові заходи (рішення у справі про південного блакитного тунця 1999 р. і у справі про завод з виробництва оксидного палива 2001 р.), а справи, ініційовані в рамках арбітражу Додатка VII, закінчувалися визнанням того факту, що арбітраж не має юрисдикції, в результаті чого спір передавався на розгляд іншого суду (рішення у справі про південного блакитного тунця 2000 р. і у справі про завод з виробництва оксидного палива 2003 р.). Міжнародний трибунал з морського права вирішував також справи, що стосувалися визначення розумності застави для звільнення суден, які здійснювали рибальство у виключній економічній зоні прибережної держави на порушення встановлених правил, однак у більшості випадків Трибунал лише «брав до уваги» занепокоєння міжнародної спільноти стосовно незаконного, нерегульованого і неповідомленого рибальства та відповідні міжнародні конвенції в цій сфері, наприклад, Конвенцію про охорону морських живих ресурсів Антарктики [397].

Практично всі перші спори природоохоронного змісту, які розглядалися засобами ад'юдикації, виникали через порушення принципів і норм звичаєвого міжнародного права та були вирішені поза межами будь-якої міжнародної природоохоронної угоди (справа про плавильний завод у Трейлі, справа про морських котиків, справа про ядерні випробовування). Інші справи, якщо і стосувалися порушення норм двосторонніх договорів, однак останні не були суто

екологічними, тому рішення суду стосувалося визначення звичаєвих норм міжнародного екологічного права загалом (справи про озеро Лану, Габчиково–Надьмарош, целюлозні заводи на річці Уругвай) [389, с. 1044]. Деякі справи, які були ініційовані згідно з положеннями багатосторонніх природоохоронних угод, взагалі залишилися невирішеними за допомогою цих передбачених засобів (справа про південного блакитного тунця), або знайшли своє вирішення в рамках інших, не екологічних, договорів (про завод з виробництва оксидного палива) чи шляхом досягнення мирової угоди (справа про меч-рибу, про відновлення земель Сінгапуром в і навколо Джохорських проток 2005 р.), або ще чекають на своє вирішення (справа про китобійний промисел в Антарктиці, справа про гербіциди між Еквадором і Колумбією).

Висновки до розділу 5

Непристосованість норм права міжнародної відповідальності до вирішення питань щодо відповідальності за екологічну шкоду пояснюється такими факторами: 1) як правило, лише потерпіла держава має право закликати державу-порушницю до відповідальності та застосовувати всі заходи, передбачені звичаєвим міжнародним правом. На сьогодні міжнародна практика практично не знає випадків, коли не потерпіла держава, а будь-яка інша держава подала б позов проти держави-порушниці на підставі порушення останньою зобов'язань *erga omnes*, які стосуються охорони глобального довкілля, – від імені всього міжнародного співтовариства; застосування доктрини *actio popularis* невідоме міжнародному праву; 2) несприятливим для реалізації міжнародного права навколишнього середовища фактором є відсутність права приватних осіб ініціювати процедуру притягнення до відповідальності держави-порушниці з усіма наслідками, що випливають; 3) відповідальність держави чи приватних осіб за екологічні правопорушення є за своєю сутністю реактивною, яка має наслідком відшкодування спричиненої шкоди, що не завжди є корисним у плані боротьби із забрудненням довкілля; крім того, в низці випадків довести наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним

діянням і шкодою виявляється надто складним завданням; 4) держави досить неохоче звертаються до процедур, передбачених правом міжнародної відповідальності, надаючи перевагу саме процедурам цивільної відповідальності приватних осіб, з метою уникнути виникнення міждержавного спору.

Міжнародно-правова відповідальність держав у сфері охорони навколишнього середовища пов'язана перш за все з невиконанням обов'язку належної обачності, передбаченого природоохоронними договорами, однак практика застосування цієї норми досить незначна. У МПНС немає єдиного підходу до визначення поняття «шкода навколишньому середовищу»; не існує визначеності і щодо питання взаємозв'язку між нормами міжнародного права навколишнього середовища, зокрема багатосторонніми природоохоронними угодами, з одного боку, і нормами *jus cogens*, зобов'язаннями *erga omnes* та правом міжнародної відповідальності, з другого. На сьогодні жоден міжнародний трибунал або кримінальний суд не виніс рішення про притягнення до кримінальної відповідальності за суто «екологічні» злочини. У практиці міжнародного права відсутнє визначення цієї категорії злочинів, натомість міжнародне право врегульовує питання відповідальності держав за воєнні злочини у сфері довкілля.

У МПНС відсутня достатня договірна та судова практика застосування міжнародно-правових санкцій (контрзаходів), які здійснюються в порядку самодопомоги. Практика регіональних рибних організацій, практика діяльності органів СІТЕС, а також рішення МС ООН у справі Габчиково–Надьмарош – чи не єдині випадки. Практика застосування контрзаходів у рамках СІТЕС неоднозначно оцінюється в науці міжнародного права, оскільки пов'язана із введенням торгових обмежень щодо держав, які не є учасницями Конвенції. «Відплатні» взаємні заходи, передбачені статтею 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, є неефективними, оскільки виконання багатосторонніх природоохоронних угод ставить за мету досягнення спільного блага, а взаємне невиконання призведе до нових порушень і погіршення первинного стану. Що стосується міжнародно-правових контрзаходів у рамках міжнародних організацій, вони також практично не застосовуються: їх ефективність є сумнівною з огляду на те, що вони не спрямовані

на досягнення мети екологічного договору, адже не дають змогу державі-порушниці виконати свої міжнародно-правові зобов'язання, від чого страждають інтереси не стільки самої цієї держави, скільки колективний інтерес всього міжнародного співтовариства.

З іншого боку, саме економічні інструменти впливу на поведінку держав визнаються найбільш дієвим та ефективним засобом реалізації багатосторонніх природоохоронних угод. Серед торгових обмежень, які не є контрзаходами, проте використовуються державами індивідуально чи колективно з природоохоронною метою, ми виділили: 1) односторонні торгові обмеження, які спрямовані на виконання внутрішніх національних норм і правил та не пов'язані з міжнародно-протиправним діянням іншої держави; такі обмеження не застосовуються на виконання норм багатосторонніх природоохоронних угод, хоча досить часто мають за мету охорону спільних ресурсів, як-то морські живі ресурси, води Світового океану, проте через засоби внутрішньодержавного права, яке в такий спосіб набуває екстериторіальної дії; 2) торгові обмеження, які прямо передбачаються в договорах з охорони довкілля і мають за мету встановлення державами взаємних обмежень торговельних інтересів задля охорони навколишнього середовища і реалізації мети договору; при цьому торгові обмеження застосовуються не як відповідь на міжнародно-протиправне діяння, а як дозволений спосіб врегулювання відповідних відносин дво- чи багатостороннього характеру; 3) торгові обмеження, які визначаються багатостороннім природоохоронним договором проти держав – не учасниць з метою їх заохочення стати стороною договору і попередити ситуацію, за якої внаслідок дій цих третіх держав договір позбавляється свого об'єкта і мети.

Традиційні примусові засоби мирного вирішення міжнародних спорів природоохоронного і природоресурсного змісту за участю третіх осіб (міжнародні суди та арбітражі) на сьогодні доволі рідко застосовуються. Держави неохоче звертаються до цих процедур, воліючи зберегти нормальні політичні стосунки між собою, навіть за рахунок встановлення справедливості. Судові засоби вирішення спорів є більш дієвими для вирішення двосторонніх суперечок між державами, що підтверджується міжнародною судовою практикою, а не для суперечок, що

виникають під час реалізації багатостороннього договору з охорони того чи іншого компонента навколишнього середовища. Поліцентричний характер екологічних спорів, що полягає у поєднанні в них багатьох аспектів, зокрема правових, політичних, суто наукових, виявляється ще однією перешкодою для їх вирішення традиційними судами. Фактично жоден постійний міжнародний суд не був наділений компетенцією розглядати виключно екологічний спір, за винятком права Міжнародного трибуналу з морського права ухвалювати тимчасові заходи з метою попередження серйозної шкоди морському середовищу; більшість розглянутих справ у рамках МС ООН та інших судових структур стосувалася тлумачення чи застосування, як правило, двосторонніх договорів, реалізація яких мала певні екологічні наслідки. Міжнародні суди не мали нагоди реально застосувати норми багатосторонніх природоохоронних угод або через те, що сторони в спорі не були їх сторонами, або через визнання факту відсутності юрисдикції в справі, або через досягнення мирової угоди. Ціла низка справ завершилася винесенням не надто сприятливих рішень для міжнародного права навколишнього середовища (справи про морських котиків, озеро Лану), в інших випадках було досягнуто компромісу (справи про Габчиково–Надьмарош, целюлозні заводи на річці Уругвай). В недалекому минулому міжнародні суди досить неохоче висловлювали свою думку з приводу суперечливих питань міжнародного екологічного права, яка могла б бути досить авторитетним доказом констатації існування тих чи інших принципів та норм, що, в свою чергу, сприяло б ефективній реалізації природоохоронних норм. Нині ситуація поступово змінюється: оскільки екологічна проблематика проймає всі сфери людського життя, міжнародні суди мусять певним чином реагувати, тому все більш сміливо, хоч і обережно, висловлюють свою думку. Однією з основних перепон до ініціювання та розгляду екологічних спорів у міжнародних судах виступає принцип згоди держави на юрисдикцію суду, а також допустимість застережень до юрисдикції, які дають державі-порушниці змогу уникнути юридичного оформлення спору та його вирішення в несприятливому для себе руслі.

Водночас не можна не відзначити позитивного впливу традиційних примусових засобів вирішення спорів на розвиток та реалізацію міжнародного права

навколишнього середовища. Незважаючи на те, що рішення по справі часто виносилося міжнародним судом безвідносно до екологічних аспектів, заявлених позивачами, або справа взагалі не вирішувалася по суті, будучи обмеженою питаннями юрисдикції, механізм вирішення спорів ставав свого роду плацдармом для налагодження більш тісної співпраці між сторонами та пошуку ними ефективних способів врегулювання спору. МС ООН, як і Міжнародний трибунал з морського права, у своїх рішеннях неодноразово наголошував на необхідності подальшого вирішення конкретного спору між сторонами в дусі доброї волі. Значення вирішення спорів традиційними засобами полягає і в тому, що певна проблема стає доступною і доведеною до відома широких громадських кіл, які можуть вплинути на хід її вирішення. Стосовно вирішення екологічних спорів судами і квазісудовими структурами, «зовнішніми» для міжнародного екологічного права, то в низці випадків у практиці судів з прав людини та органів з вирішення спорів СОТ приверталась увага до екологічних проблем і констатувалося, що охорона навколишнього середовища на сьогодні виступає обмежувальним фактором для окремих видів людської діяльності. Така тенденція свідчить про «озеленення», або екологізацію, сучасного міжнародного права та окремих його галузей.

Проаналізувавши різноманітні доктринальні визначення міжнародного екологічного спору, ми надаємо власне визначення цього поняття з огляду на його специфічність: міжнародний екологічний спір – це спір між двома чи більше державами щодо порядку використання та/або охорони компонентів навколишнього середовища, що розташовуються в межах території однієї чи більше держав або за межами національної юрисдикції, який стосується питань тлумачення, застосування та виконання природоохоронних договорів, відповідних норм звичаєвого права, встановлення факту спричинення транскордонної шкоди, її наслідків для довкілля у довгостроковій перспективі, порядку її відшкодування, підлягає вирішенню засобами, передбаченими сучасним міжнародним правом, а також може характеризуватися залученням в якості *amicus curiae* або позивачів (скаржників) громадських природоохоронних організацій та фізичних осіб.

РОЗДІЛ 6. НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

6.1. Нормативно-правова основа реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища у внутрішньодержавному праві України

Загальні засади реалізації норм міжнародного права у національному праві України визначено в Декларації про державний суверенітет України 1990 р., Законі «Про правонаступництво України» 1991 р., Конституції України 1996 р. та Законі «Про міжнародні договори України» 2004 р., які тією чи іншою мірою визначають ставлення нашої держави до норм міжнародного права, засоби забезпечення обов'язковості міжнародно-правових актів, засоби інформування про зміст міжнародно-правових актів, засоби узгодження національно-правових актів з міжнародно-правовими тощо. Так, відповідно до ст. 8 і 9 Конституції в Україні проголошено моністичну теорію примату національного права, а саме – конституційного акта, над правом міжнародним. Водночас ст. 19 Закону «Про міжнародні договори України» проголошує теорію примату міжнародних договорів над правилами національного закону: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору». Отже, ці суперечливі питання потребують подальшого узгодження і доопрацювання. Так само не вирішено в національному праві проблеми щодо співвідношення національного права із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18 Конституції), нормами міжнародного звичаєвого права, рішеннями міжнародних організацій та судових установ, чинних міжнародних договорів, які не потребують надання згоди на обов'язковість з боку Верховної Ради України [1, с. 282], місця інкорпорованих міжнародних договорів в ієрархічній системі актів національного законодавства

[76], питання перевірки конституційності міжнародних договорів після визнання їх частиною внутрішнього законодавства [39, с. 46] тощо.

Закон «Про міжнародні договори України» утверджує принцип сумлінного дотримання міжнародних договорів з боку України та інших держав (ст. 15), визначає органи державної влади, які забезпечують дотримання і виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України, стежать за здійсненням прав, які випливають з таких договорів для України, і за виконанням іншими сторонами міжнародних договорів України їхніх зобов'язань (ст. 16), встановлює порядок здійснення загального нагляду за таким виконанням з боку Міністерства закордонних справ, а також загального контролю – з боку Кабінету Міністрів або Президента України (ст. 17), а також порядок застосування заходів, що вживаються у разі порушення міжнародного договору України іншими його сторонами (ст. 18). Щодо засобів узгодження національно-правових актів з міжнародно-правовими, Конституція України і зазначений Закон визнають теорію інкорпорації.

Україна «успадкувала» від СРСР основні проблеми у сфері співвідношення міжнародного і національного права. Так, Закон про порядок укладення, виконання і денонсації міжнародних договорів СРСР 1978 р. ніяким чином не визначав сутність природи міжнародних зобов'язань у внутрішньому правопорядку і зберіг порядок забезпечення міжнародних договорів, який вирізнявся низькою ефективністю, що неодноразово піддавалося критиці з боку радянських науковців-теоретиків [66, с. 18; 398]. Після здобуття незалежності перед Україною постало непросте завдання: підтримати свій авторитет на міжнародній арені шляхом приєднання до ключових природоохоронних угод за умов, коли на її території були розташовані і діяли екологічно небезпечні об'єкти енергетичної, вуглевидобувної, металургійної, хімічної промисловості. Україна поставила свій підпис на деяких угодах паралельно з підписом СРСР. При цьому деякі важливі договори (про заборону випробування зброї у трьох середовищах, про заборону розміщення на дні морів та океанів і в їх надрах зброї масового знищення, про біологічну і токсичну зброю тощо) фактично не могли бути ані виконані, ані порушені Україною, оскільки на той момент вона не мала своєї армії, зброї чи можливості використати будь-які засоби для воєнних цілей

[347, с. 130, 133]. Національне природоохоронне законодавство в роки здобуття незалежності України характеризувалося незадовільним станом імплементації екологічних стандартів у внутрішньодержавне право. У законах і кодексах не було передбачено ані реальних стимулів для екологічно сприятливого виробництва, ані покарань за порушення екологічних норм. У кінцевому результаті «все зводилось до перекладування грошей з однієї статті бюджету на іншу, в той час, як природне середовище продовжувало деградувати» [347, с. 131]. Сьогодні робляться спроби реформування національного законодавства, яке б відповідало нормам сучасного міжнародного права навколишнього середовища та враховувало позитивний досвід правового регулювання природоохоронної сфери інших держав.

Низка положень Конституції України 1996 р. містить загальні напрями та принципи природоохоронної та природоресурсної політики, наприклад, ст. 3, 13, 14, 16, 50, 66. В Україні існує досить ґрунтовна і широка система правових актів щодо регулювання охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів. У низці документів стратегічного характеру, ухвалених вищими органами влади України, визнається наявність широкого спектру серйозних екологічних проблем, з якими стикається країна. Такі документи, як Стратегія соціально-економічного розвитку України на 2004–2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції» (2004 р.), «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» 1998 р., Комплексна програма здійснення на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002), затверджена Комітетом Міністрів України в 2003 р., забезпечують окремим міністерствам основу для розробки заходів щодо вирішення екологічних питань, які вони вважають високопріоритетними. Завдання і цільові показники в галузі охорони навколишнього середовища включено в програму «Цілі розвитку тисячоліття: Україна», яка була розроблена урядом у 2003 р. на основі Декларації тисячоліття, ухваленої державами – членами ООН у 2002 р. [399, с. 26]. Для виконання своїх зобов’язань за міжнародними природоохоронними угодами Україна ухвалила низку законів: «Про охорону навколишнього природного

середовища» 1991 р., «Про правовий режим території, яка зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» 1991 р., «Про природно-заповідний фонд України» 1992 р., «Про охорону атмосферного повітря» 1992 р. із змінами 2002 р., «Про карантин рослин» 1993 р., «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» 1994 р., «Про пестициди і агрохімікати» 1995 р., «Про поводження з радіоактивними відходами» 1995 р., «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 р., «Про екологічну експертизу» 1995 р., «Про ветеринарну медицину» 1996 р., «Про відходи» 1998 р., «Про захист людини від іонізуючого випромінювання» 1998 р., «Про рослинний світ» 1999 р., «Про курорти» 2000 р., «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання» 2000 р., «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону» 2000 р., «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» 2000 р., «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» 2000 р., «Про мисливське господарство та полювання» 2000 р. , «Про правовий режим надзвичайного стану» 2000 р., «Про об’єкти підвищеної небезпеки» 2001 р., «Про тваринний світ» 2001 р., «Про питну воду та водопостачання» 2002 р., «Про Червону книгу України» 2002 р., «Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства» 2002 р., «Про альтернативні джерела енергії» 2003 р., «Про державний контроль за використанням та охороною земель» 2003 р., «Про охорону земель» 2003 р., «Про екологічний аудит» 2004 р., «Про екологічну мережу України» 2004 р., «Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництво ядерних установок і об’єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення» 2005 р., «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» 2010 р. тощо.

Загальні засади міжнародного співробітництва у природоохоронній сфері було закладено в «Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», ухвалених у 1998 р. Цей документ передбачає здійснення приблизно 70

двосторонніх і багатосторонніх договорів у галузі охорони навколишнього середовища, співробітництво з основними органами та програмами; двостороннє співробітництво із сусідніми країнами та країнами-донорами, регіональне співробітництво в галузі охорони Чорного та Азовського морів, річок Дніпро і Дунай, а також Карпатських гір; участь у міжнародних програмах з ліквідації наслідків Чорнобильської аварії [399, с. 77]. Проте, як зазначив І. І. Каракаш, положення зазначеного документа вже не відповідали вимогам сьогодення, тому було розроблено Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року [400]. Власне, цього вимагали міжнародні зобов'язання України перед ЄС (ухвалення стратегії є однією з передумов підписання Угоди про асоціацію), а також зобов'язання, що випливають з таких документів, як Цілі розвитку тисячоліття 2000 р., План дій Йоганнесбурзького саміту 2002 р., Екологічна стратегія для країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії (в рамках програми «Довкілля для Європи») 2003 р. та інших міжнародних природоохоронних актів [401, с. 11]. Втім, Стратегія не позбавлена недоліків. Так, у завданнях, які стосуються адаптації законодавства України до законодавства ЄС, переходу до природоохоронних стандартів ЄС, не вказано директиви та стандарти ЄС, у відповідність з якими необхідно привести законодавство України; з тексту документа не зрозуміло, хто відповідальний за виконання задекларованих завдань та подолання зазначених проблем; не завжди встановлено терміни виконання завдань; не зрозуміло, хто здійснює контроль за їх виконанням та яка відповідальність настає у випадку невиконання запланованих заходів [402].

На сьогодні деякі положення зазначених вище актів законодавства дещо застаріли, не відповідають один одному або не відповідають нормам міжнародного права навколишнього середовища, що засвідчує незадовільний стан імплементації міжнародно-правових зобов'язань України у внутрішньодержавному праві. Як зазначено в Постанові ВРУ «Про рекомендації парламентських слухань щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства в Україні» 2003 р., «природоохоронне законодавство ще не забезпечує повною мірою потреб

суспільства, а механізми його реалізації не розвинуті. Вжиті заходи щодо удосконалення природоохоронного законодавства, забезпечення державного контролю за його дотриманням є недостатніми… Виконання зобов'язань щодо міжнародних договорів України у сфері охорони навколишнього природного середовища, природокористування та забезпечення екологічної безпеки організаційно та фінансово не забезпечено» [403]. Така ситуація зберігається і дотепер. Виділимо найбільш принципові проблемні питання у сфері забезпечення національного нормативного та інституційного механізмів реалізації норм МПНС в Україні.

1. В Україні досі не існує єдиної концепції/стратегії/програми сталого розвитку. Проект «Концепції стратегії сталого розвитку», підготовлений у 1999 р., було передано до парламенту на затвердження, втім, так і не було офіційно схвалено і в кінцевому результаті було знято з розгляду. У 2003 р. Міністерство охорони навколишнього природного середовища почало підготовку нового проекту стратегії сталого розвитку. Проект містив цілі, принципи та завдання політики сталого розвитку, покликані збалансувати економічні, соціальні та екологічні міркування в процесі розвитку країни. Стратегія передбачала заходи для трьох етапів здійснення: у короткостроковій перспективі (2005–2006 роки), у середньостроковій перспективі (2006–2009 роки) і в довгостроковій перспективі (на період після 2009 року). У 2004 р. новий проект стратегії став предметом додаткових міжвідомчих консультацій і був представлений парламенту. Однак внаслідок певних причин політичного характеру проект було відкликано. У 2006 р. Міністерство економіки і Міністерство охорони навколишнього природного середовища отримали спільне завдання розробити проект рамкової стратегії з подальшим поданням до Кабінету Міністрів і парламенту для затвердження [404, с. 35–36]. Однак на сьогодні її так і не було схвалено. Прийняття Концепції сталого розвитку населених пунктів [405] на виконання вимог Порядку денного на XXI століття та утворення Національної ради із сталого розвитку України [406] як консультативно-дорадчого органу при Кабінеті Міністрів України не розв'язало проблему належного здійснення принципу сталого розвитку та імплементації міжнародних актів, ухвалених на Йоганнесбурзькому

саміті. Для порівняння: в РФ ухвалено Концепцію переходу до сталого розвитку 1996 р., а також Основні положення державної стратегії дій з охорони навколишнього середовища і забезпечення сталого розвитку 1994 р.

2. В Україні не здійснено системну кодифікацію екологічного законодавства. Такого зобов'язання міжнародно-правові акти не містять, оскільки держава сама обирає способи імплементації міжнародно-правових норм у внутрішньодержавне право, однак проведення такої кодифікації збільшило б ефективність реалізації міжнародних природоохоронних норм та принципів. Як і радянське законодавство, законодавство України формувалося за ресурсною ознакою [404, с. 44], що виявляється в існуванні окремих розділів природоохоронного змісту в природоресурсних кодексах: Водному кодексі 1995 р., Кодексі законів про надра 1994 р., Земельному кодексі 2001 р. і Лісовому кодексі 2006 р. Водночас Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. містить лише загальні напрями здійснення державної екологічної політики і не врегульовує багатьох сучасних проблемних питань охорони довкілля. Вітчизняні науковці, зокрема Ю. С. Шемшученко, стверджують, що «назріла потреба у системному вдосконаленні чинного екологічного законодавства … і підвищенні ефективності державного й громадського контролю за реалізацією екологічних приписів» [407, с. 368]. І основним засобом досягнення цієї мети визнають прийняття Екологічного кодексу України або Кодексу законів України про охорону навколишнього природного середовища [408]. Такі кодекси існують у багатьох європейських країнах (Франція, Швейцарія). Проте надалі необхідно також провести роботу щодо узгодження норм такого кодексу з існуючими поресурсовими кодексами та іншими актами законодавства як природоресурсного, так і природоохоронного змісту [407, с. 368]. Законодавство України розрізняє природоохоронний, природоресурсний аспекти екологічної політики, а також аспект екологічної безпеки (наприклад, п. 3 ст. 116 Конституції України). На нашу думку, таке розрізнення є штучним, оскільки всі ці напрями тісно пов'язані між собою та мають бути інтегровані в єдину систему державної політики: екологічна безпека та сталий розвиток повинні бути забезпечені в процесі користування природними ресурсами та під час ведення будь-

якої господарської діяльності, забезпечення раціонального користування природними ресурсами неможливе без забезпечення охорони цих ресурсів, а охорона довкілля має відбуватися з урахуванням принципів сталого розвитку.

3. Конституційним положенням, що визначають належність природних ресурсів до об'єктів права власності українського народу (ст. 13), бракує чіткості та реального механізму здійснення. Зокрема, не визначений порядок здійснення права володіння, користування і розпорядження такими ресурсами органами державної чи місцевої влади, порядок делегування народом цього права органам державної влади, а також співвідношення між правом народної, державної, комунальної та приватної власності на природні ресурси. Це дає науковцям підставу висувати альтернативні концепції праву власності народу на природні багатства, наприклад, ідею права народного надбання природних багатств [409]. Тим більше, що природоресурсні кодекси України містять неузгодженості між своїми нормами, які регулюють здійснення права власності на водні, земельні та лісові об'єкти [410, с. 131]. Стаття 4 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» ще більше ускладнює ситуацію, зазначаючи, що від імені народу України розпорядження природними ресурсами здійснює ВРУ. Така неузгодженість в нормах Конституції, законах та кодексах України призводить до нераціонального використання природних ресурсів внаслідок відсутності ефективної системи державного і громадського контролю та захисту порушених прав власників і користувачів.

Як стверджує Т. Харитонова у підручнику «Екологічне право України» під редакцією І. І. Каракаша, взаємодія міжнародного і національного права у сфері охорони навколишнього середовища здійснюється в Україні за такими напрямами. По-перше, в базовому Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплено принципи міжнародного співробітництва України в цій сфері, які відповідають принципам міжнародного права навколишнього середовища. По-друге, в багатьох законах і кодексах вміщено посилання на міжнародні договори України. По-третє, на законодавчому рівні в Україні приймаються спеціальні акти про порядок реалізації міжнародних угод [410, с. 53]. Так, Закон «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» 2011 р. у

ст. 23 згадує СІТЕС; Закон «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 р. – Віденську конвенцію про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р.; Постанова КМУ № 35 від 23 листопада 1995 р. «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» – Рамсарську конвенцію.

Інколи таке посилання забезпечується в непрямий спосіб. Наприклад, Закон «Про екологічну мережу» одним із принципів визначає забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних держав, що входять до Всеєвропейської екомережі (ст. 4), а у ст. 25 зазначає, що Україна бере участь у міжнародному співробітництві з питань формування, збереження та використання Всеєвропейської екомережі, створенні транскордонних елементів екомережі [411]. Таким чином, Закон містить непряме посилання на документи сформованої в рамках Ради Європи Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття 1995 та 2003 років, які, у свою чергу, визнають головними інструментами реалізації Всеєвропейської екомережі Програму ЄС «Натура 2000», засновану відповідно до вимог директив ЄС, та Смарагдову мережу, засновану відповідно до Бернської конвенції. Деякі національні нормативно-правові акти містять відсилання на рекомендаційні документи. Так, в Основних засадах державної екологічної політики України на період до 2020 року одним із завдань удосконалення регіональної екологічної політики визнається врахування вимог Ольборзької хартії під час проведення оцінки регіональних програм соціального та економічного розвитку, а також для забезпечення міжнародного співробітництва – рекомендацій всесвітніх самітів ООН зі сталого розвитку в містах Ріо-де-Жанейро та Йоганнесбурзі [412].

Серед спеціальних актів, які визначають порядок реалізації міжнародних угод, наведемо такі: Постанова КМУ від 13 грудня 2000 р. № 1822 «Про заходи щодо забезпечення виконання міжнародних зобов’язань України у зв’язку з її приєднанням до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення», Указ Президента України від 1 жовтня 2001 р. № 913 «Про заходи щодо забезпечення виконання зобов’язань, взятих

Україною за міжнародними договорами з питань ядерної та радіаційної безпеки», Постанова КМУ від 17 квітня 2008 р. № 392 «Про забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї», Розпорядження КМУ від 18 серпня 2005 р. №346-р «Про затвердження Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату», Розпорядження КМУ від 6 січня 2010 р. № 9-р «Про затвердження плану дій (стратегії) щодо виконання пунктів 11–12 рішення IV/2 Сторін Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті». Для здійснення Конвенції про захист Чорного моря від забруднення було ухвалено спеціальний Закон від 22 березня 2001 р. «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів», яка спрямована на забезпечення виконання зазначеної вище Конвенції, а також Міністерської декларації про захист Чорного моря 1993 р. та Стратегічного плану дій щодо відтворення та захисту Чорного моря 1996 р.

Було вжито низку заходів з приведення національного законодавства у відповідність із чинними міжнародними договорами України. Так, у 2004 р. після ратифікації Базельської конвенції Україна внесла поправки до свого Закону «Про пестициди і агрохімікати» 1995 р.

Задля виконання зобов'язань з упровадження неконфронтаційних засобів реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища в Україні ухвалюються підзаконні нормативно-правові акти, наприклад, Постанова КМУ від 30 березня 1998 р. № 391 «Про затвердження положення про державну систему моніторингу довкілля», Постанова КМУ від 9 березня 1999 р. № 343 «Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі моніторингу атмосферного повітря», Постанова КМУ від 19 липня 2006 р. № 997 «Про заходи щодо удосконалення державного контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища», Постанова КМУ від 5 грудня 2007 р. № 1376 «Про затвердження Державної цільової екологічної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища» тощо. Водночас існують значні проблеми

із впровадженням ринкових механізмів охорони природи та стимулювання «зеленого» підприємництва, хоча деякі кроки в цьому напрямі вже робляться, наприклад, впроваджуються екологічні податки згідно з Податковим кодексом 2011 р. Так само не працює ефективно та частина національного законодавства, яка стосується конфронтаційних засобів, наприклад, цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення.

6.2. Деякі проблемні питання реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища у внутрішньодержавному праві України

В Україні спостерігається різний рівень імплементації міжнародних природоохоронних угод. Наприклад, у сфері боротьби з транскордонним забрудненням повітря на великі відстані та зміною клімату такий рівень, на нашу думку, є незадовільним. Україна є державою – учасницею Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані і лише трьох з восьми (!) її протоколів – Протоколу ЄМЕП, Протоколу про обмеження викидів оксидів азоту або їх транскордонних потоків і Протоколу про скорочення викидів сірки або їх транскордонних потоків принаймні на 30%. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» в редакції 2001 р. не зміг врегулювати всі питання правової охорони атмосферного повітря, зокрема в ньому не приділено належної уваги суб'єктам правової охорони атмосферного повітря, взагалі не визначено функції, завдання та їхні повноваження [413, с. 10]. Крім того, незважаючи на досить значну кількість урядових актів у сфері охорони атмосферного повітря, й досі відсутні документи, що мають передбачити конкретні заходи щодо збереження, поліпшення і відновлення стану атмосферного повітря, регламентувати механізм його правової охорони і контролю [413, с. 13]. У процесі виконання положень РКЗК та Кіотського протоколу Україна зіткнулася з такими проблемами, як надмірна забюрократизованість і складність процедури реєстрації проектів спільного впровадження, відсутністю необхідних організаційно-правових передумов для реалізації проектів із торгівлі викидами [184, с. 32], складнощами, пов'язаними з

виконанням вимоги про додатковість проектів спільного впровадження і торгівлі викидами, проблемами, пов'язаними з розподілом і цільовим використанням коштів, отриманих за схемами «зелених інвестицій», тощо. Врешті-решт, відсутність прозорості та узгодженості на рівні діяльності відповідних державних структур призвела до ухвалення в 2011 р. рішення органами РКЗК про невиконання Україною вимог міжнародних угод у цій сфері. В Україні досі не ухвалено закон, який би врегульовував питання управління викидами парникових газів, здійснення торгівлі викидами та проектів спільного провадження, хоча ці механізми продовжуватимуть дію в наступному періоді виконання сторонами РКЗК і Кіотського протоколу своїх зобов'язань. На сьогодні до ВРУ було подано декілька законопроектів, однак лише один з них було прийнято в першому читанні (проект закону України № 7231 від 7 жовтня 2010 р. «Про регулювання у сфері енергозбереження»). Україна дала публічну обіцянку, яка виражається в її офіційній позиції щодо майбутнього кліматичного режиму (після 2012 року), підготовленою Національним агентством екологічних інвестицій: «Реалізуючи на практиці тезу «спільної, але диференційованої відповідальності», Україна переймає на себе зобов'язання щодо такого рівня викидів парникових газів, який на період до 2020 року не перевищуватиме 80% від рівня базового 1990 року, за умови функціонування міжнародних проектних та ринкових механізмів» [414]. Однак таке одностороннє зобов'язання зазнає критики з боку громадських організацій, оскільки ця цифра свідчить не про серйозні зобов'язання, а про звичайний сценарій розвитку економіки України [415].

Чи не найбільші проблеми Україна має з виконанням вимог Кіотського протоколу щодо підвищення ефективності використання енергії у відповідних секторах національної економіки, розробки і використання нових і відновлюваних видів енергії (ст. 2), а також ухвалення програм щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та заходів зі сприяння адекватній адаптації до зміни клімату, які, зокрема, стосуються сектора енергетики (ст. 10). Протокол з питань енергетичної ефективності і суміжних екологічних аспектів до Енергетичної Хартії 1994 р., який Україна ратифікувала разом з Енергетичною Хартією, також передбачає загальні

зобов'язання сторін щодо підвищення енергоефективності, зменшення негативних наслідків впливу енергетичного циклу на навколишнє середовище, а також заохочує сторони розробляти національні програми з енергоефективності. Україна є також учасницею Договору про заснування Енергетичного Співтовариства 2005 р., однак обов'язку з імплементації у своє національне законодавство *acqui communitaire* ЄС в енергетичній сфері ми поки що не маємо, оскільки зараз в ЄС діє нова Директива 2009/30/ЕС, на яку положення зазначеного Договору не поширюються, а Угода про партнерство і співробітництво 1994 р. цього зобов'язання для України не передбачає [416, с. 107–108]. В Україні діє низка актів законодавства щодо виконання зобов'язань у галузі енергозбереження та переходу до нових/альтернативних джерел енергії: Закон України «Про енергозбереження» 1994 р., Закон України «Про електроенергетику» 1997 р., Комплексна державна програма енергозбереження України (схвалена Кабінетом Міністрів України 5 лютого 1997 р.), Закон України «Про альтернативні види палива» 2000 р., Закон України«Про альтернативні джерела енергії» 2003 р., Закон України «Про комбіноване виробництво теплової і електричної енергії (когенерації) і використання непридатного енергопотенціалу» 2005 р., Енергетична стратегія України на період до 2030 року (затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.03.2006 р. № 45-р), Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про електроенергетику» щодо стимулювання використання альтернативних джерел енергії» 2009 р., Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння виробництву та використанню біологічних видів палива» 2009 р. тощо. Однак зазначене енергетичне законодавство України не позбавлене недоліків і внутрішніх суперечностей, які негативно позначаються на правозастосовчій діяльності. Для виконання міжнародних зобов'язань України необхідними вважаються ухвалення Енергетичного кодексу, закону про енергоефективність, законодавче врегулювання біоенергетики та розробка відповідних державних стандартів, правове забезпечення нагляду і контролю в зазначеній сфері [417]. «Енергетична стратегія України до 2030 року», затверджена Розпорядженням КМУ № 145-р від 15 березня 2006 р., не відповідає міжнародним і європейським стандартам, оскільки в ній закладено

надмірне зростання споживання енергії в країні, в результаті чого значні бюджетні кошти вкладаються в нарощування енергетичних потужностей, а не модернізацію енергетики шляхом розвитку альтернативних та відновлюваних джерел енергії [418].

Що стосується дотримання зобов'язань України у сфері забезпечення безпеки атомної енергетики та радіаційної безпеки, то відзначимо таке. Незважаючи на прагнення розробників Конвенції про ядерну безпеку 1994 р. забезпечити загальний режим ядерної безпеки, у багатьох країнах, зокрема постсоціалістичних, продовжують функціонувати АЕС, які не відповідають вимогам цього документа і навіть становлять серйозну загрозу виникнення ядерної аварії. Такими є, наприклад, АЕС у Чорнобилі (Україна), Ігналіні (Литва), Сосновому Борі, Полярних Зорях (РФ). Україна і РФ ратифікували Конвенцію про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р., проте не поспішають із закриттям перелічених енергоблоків через недостатньо жорсткі зобов'язання: ст. 6 зобов'язує держави здійснити план щодо закриття ядерної установки в найкоротші практично можливі строки, однак при їх визначенні можуть враховуватися ситуація в енергетиці, можливі альтернативи, а також соціальні, екологічні та економічні наслідки для держав, чим і користається Україна. Быльше того, в рамках Конвенції Еспо було розпочато розслідування за скаргою, поданою 20 квітня 2011 р. українською НУО «Екоклуб», стосовно продовження строків експлуатації ядерних реакторів в Україні. У грудні 2010 р. Державна інспекція ядерного регулювання видала нові ліцензії на експлуатацію першого та другого блоків Рівненської АЕС, продовживши строк їх експлуатації на 20 років [419]. Водночас у підготовленій Енергоатомом «Комплексній зведеній програмі підвищення безпеки енергоблоків АЕС України: Екологічна оцінка» від 2 травня 2011 р., який стосується Рівненської, Хмельницької, Запорізької та Південноукраїнської АЕС, зазначається, що «оскільки КЗПБ передбачає підвищення безпеки на всіх чотирьох існуючих АЕС без нового будівництва чи збільшення потужностей, ЕО КЗПБ не цілком підпадає під вимоги державних будівельних норм ДБН А.2.2-1-2003 щодо оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) для нових об'єктів. Процес ЕО регулюватиметься нормативним документом,

розробленим ДП НАЕК «Енергоатом» спеціально для даного випадку та погодженим Міністерством екології та природних ресурсів» [420, с. 16]. Більше того, стосовно дотримання міжнародних стандартів у звіті зазначено, що «Розташування чотирьох АЕС та очікуваний рівень впливів на навколишнє середовище, які є результатом реалізації КЗПБ, попередньо підтверджують відсутність необхідності проведення консультацій з суміжними країнами (!)» [420, с. 17]. Проте «Екоклуб» оприлюднив відповідь Енергоатому щодо добудови 3-го та 4-го блоків Хмельницької АЕС. У своєму зверненні до РНБО «Екоклуб» звернув увагу на зобов'язання України провести консультації із зачепленими сторонами з цього питання згідно з вимогами Конвенції Еспо [421]. 5 листопада 2012 р. до Комітету Конвенції Еспо надійшло ще одне звернення від білоруської НУО «Екодім» стосовно спорудження двох атомних енергоблоків в Україні, що свідчить про незавершеність процедур інформування та консультацій зачеплених сторін, як того вимагають положення Конвенції.

Сьогодні питання радіоактивного зараження, що виходить із Чорнобильської зони, не вирішено, оскільки в саркофазі, спорудженому над четвертим блоком, утворилися щілини, крізь які продовжує просочуватися радіація (під укриттям залишається близько 200 тонн радіоактивної суміші), а реалізація плану будівництва нового укриття (конфайнмента) просувається вкрай повільно. 9 лютого 2012 р. ВРУ прийняла Закон «Про поводження з відпрацьованим ядерним паливом щодо розміщення, проектування та будівництва централізованого сховища відпрацьованого ядерного палива реакторів типу ВВЕР вітчизняних атомних електростанцій», яке буде розташовуватися в зоні відчуження території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи [422]. Ідея будівництва ядерного могильника в Чорнобилі – вимога інвесторів при будівництві нового об'єкта «Укриття». У централізованому сховищі планується зберігати відпрацьоване ядерне паливо вітчизняних АЕС. Проте ЗМІ не раз застерігали про можливість захоронення в зоні відчуження радіоактивних відходів з усієї Європи. Українські екологи пропонують альтернативу сховищу в Чорнобилі – геологічне сховище в районі Коростенського щита в Житомирській області.

Імплементація міжнародних і європейських стандартів у сфері охорони вод залишається на низькому рівні. Характерними негативними рисами двосторонніх договорів України із сусідніми державами у сфері несудноплавного використання транскордонних водних ресурсів, укладених на виконання вимог Конвенції про транскордонні водотоки, є те, що більшість з них було укладено ще у 1990-х роках і вони пропонують нижчий рівень правового регулювання, ніж можна було б очікувати від України як держави – учасниці Конвенції 1992 р. та держави, яка має спільні водні ресурси з державами – членами Європейського Союзу. В них відсутнє чітке закріплення басейнового принципу управління, загальних принципів відповідальності за завдання шкоди, права доступу громадськості до інформації про стан транскордонних вод та заходи, які вживаються щодо них, сфера їх дії поширюється не на всі транскордонні води, які є спільними для територій відповідних держав, а лише на ділянки поверхневих та підземних вод, якими проходить державний кордон між договірними державами [423, с. 11–12, 185]. До сьогоднішнього дня відсутня необхідна конвенція, яка б вругулювала питання охорони та використання ріки Дніпро між всіма зацікавленими державами. Крім того, незадовільним залишається стан впровадження вимог Водної директиви ЄС 2000/60/ЕС, якою передбачається досягнення «доброго стану» водних ресурсів до кінця 2015 р. та запровадження інтегрованого управління водними ресурсами. Закон України «Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства» 2002 р. та Постанова КМУ «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства на період до 2020 року» 2009 р. вживають терміни «басейновий принцип управління» та «інтегроване управління водними ресурсами», однак цілі водної політики України розташовані за старими радянськими пріоритетами, зорієнтованими на ресурсний, а не природоохоронний підхід [424]. У Рішенні РНБО України «Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України» 2009 р. зазначається про недосконаліть нормативно-правової бази у сфері забезпечення безпечного стану водних ресурсів та якості питної води, а погіршення екологічного стану водних басейнів, зниження якості питної води, нераціональне, виснажливе

використання водних ресурсів, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру визнається загрозою національній безпеці України в екологічній, соціальній та економічній сферах [425].

Існує низка проблем із впровадженням вимог Бухарестської конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р., протоколів до неї, а також прийняттям та здійсненням відповідних планів дій, однак найбільше занепокоєння викликають питання регулювання екологічних наслідків розробки шельфу Чорного моря, неконтрольованого вилову рибних ресурсів та реагування на стихійні лиха в Азовсько-Чорноморському регіоні. У квітні 2006 р. компанія «Венко інтернешнл лімітед» (англ. – «*Vanco International Ltd*») перемогла у конкурсі на право геологічної розробки та видобутку вуглеводнів на Прикерченській ділянці української частини шельфу Чорного моря. У результаті 19 жовтня 2007 р. було укладено Угоду про розподіл вуглеводнів між *Vanco International Ltd* та Урядом України. Однак пізніше уряд України в односторонньому порядку припинив Угоду «у зв'язку з недотриманням вимог законодавства під час підготовки та укладення Угоди між Кабінетом Міністрів України та компанією «Венко інтернешнл лімітед» … з метою захисту національних інтересів відповідно до пунктів 3, 5, 7 статті 16 Конституції України» [154, с. 183]. Уряд посилався на той факт, що укладенню угоди не передувала державна експертиза з фінансових, правових і природоохоронних питань з обов'язковим включенням висновків такої експертизи в текст угоди [426]. «Венко» звернулася до Арбітражного інституту Торгової палати Стокгольму (Швеція) для вирішення спору. Розгляд справи було відкладено, оскільки сторони розпочали переговори з підписання мирової угоди, проект якої був затверджений урядом України 13 квітня 2011 р. Зазначена ситуація свідчить, по-перше, про ставлення України до інвесторів та виконання вимог підписаних з ними угод, по-друге, про непрозору систему проведення тендерів і конкурсів щодо права експлуатувати природні ресурси України. Іншим проблемним моментом є можлива розробка геологічної структури Паласа на шельфі Чорного моря. Свої плани щодо цього оголосили Україна спільно з Росією [154, с. 185]. Однак, незважаючи на відсутність будь-яких домовленостей з українською стороною, а також проблеми у

сфері делімітації та демаркації морського кордону в Чорному морі між двома державами, підтримувана і фінансована урядом РФ російська державна нафтова компанія «Роснефть» наприкінці 2011 р. уклала договір про спільну діяльність у сфері розвідки і промислову експлуатацію нафтогазоносних структур шельфу Чорного моря, а саме – Південно-Західної та Південно-Східної нафтогазової структури, які розташовані по периметру Паласа, з американською компанією «*ExxonMobil*» [427]. Таким чином, російська сторона порушила усні домовленості з Україною, а також принцип співробітництва у сфері використання спільних природних ресурсів. Питання ускладнюється тим фактом, що Росія не є стороною ані Орхуської конвенції, ані Конвенції Еспо. Зазначені приклади свідчать про недосконаліть нормативно-правової бази, несформованість державної політики та системи державного управління в питанні розвідки та розробки шельфу Чорного моря. Зважаючи на активні дії Румунії з розробки її власного шельфу, який було делімітовано з Україною на підставі рішення МС ООН 2009 р., очікується, що з цією сусідньою державою також виникатимуть певні проблеми, а саме ті, які пов'язані з належним здійсненням оцінки впливу на навколишнє середовище та реалізацією принципу співробітництва в сфері використання спільних природних ресурсів.

У зв'язку з відсутністю загальних домовленостей про вилов рибних ресурсів у Чорному морі з боку деяких держав, наприклад, Туреччини, здійснюється неконтрольований вилов риби навіть у межах виключної економічної зони і територіального моря (!) України. Ще у 2002 р. Постановою КМУ № 353 було затверджено Комплексну програму діяльності з припинення незаконного вилову риби іноземними суднами в територіальному морі та виключній (морській) економічній зоні України на 2002–2006 роки, однак до цього часу переговори щодо укладення угоди між урядами двох держав про співробітництво у галузі ведення рибного господарства та здійснення рибальства в Чорному морі не завершено. Співробітництво з охорони та використання рибних ресурсів Чорного та Азовського морів з РФ здійснюється на основі Угод 1992 р. та 1993 р.

Ще одна проблема Азовсько-Чорноморського регіону – відсутність належної системи реагування на стихійні лиха. Аварія російських нафтових танкерів у районі

Керченської протоки 11 листопада 2007 р. засвідчила неспроможність національної системи попередження та реагування відповідно до стандартів ММО, а також незадовільний стан імплементації Плану дій у надзвичайних ситуаціях на Чорному морі до Протоколу про співробітництво в боротьбі з забрудненням Чорного моря нафтою й іншими шкідливими речовинами внаслідок надзвичайних ситуацій 2006 р.

У галузі впровадження міжнародних стандартів оцінки впливу на навколишнє середовище, а також доступу громадськості до екологічної інформації, процесу ухвалення рішень та правосуддя у сфері охорони довкілля Україна має чи не найбільші проблеми. Україна ратифікувала Конвенцію Еспо та підписала Протокол про стратегічну екологічну оцінку, а також ратифікувала Орхуську конвенцію, однак рівень імплементації міжнародних зобов'язань України за цими договорами залишається на досить низькому рівні, про що свідчать, зокрема, ухвалені в 2011 р. органами цих Конвенцій рішення щодо України про невиконання їх положень, а також нещодавні проблеми із залученням громадськості та здійсненням оцінки впливу на довкілля в проектах з будівництва малих ГЕС на річках Карпатського регіону і видобутку сланцевого газу на території України. Загальні вимоги проведення оцінки впливу на навколишнє середовище/екологічної експертизи в Україні відображено в таких актах законодавства: Законах «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р., «Про екологічну експертизу» 1995 р., «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» 1994 р., «Про об'єкти підвищеної небезпеки» 2001 р. та ін. Положення Орхуської конвенції втілені в низці нормативно-правових актів України, наприклад, в Конституції, законах «Про інформацію» 1992 р. зі змінами 2011 р., «Про звернення громадян» 1996 р., «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р., «Про екологічну експертизу» 1995 р., «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» 1994 р., «Про доступ до публічної інформації» 2011 р., Постанові ВРУ «Про інформування громадськості з питань, що стосуються довкілля» 2004 р., Наказі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 168 «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» 2003 р. та ін. Про

незадовільний стан реалізації зазначених законів та відповідних міжнародно-правових актів свідчить зростаюча кількість судових справ, як правило, ініційованих громадськими природоохоронними організаціями проти органів державної влади України. Наприклад, відомою є справа про будівництво калійного терміналу, розпочата за позовом НУО «ЕкоПраво – Львів» проти Міністерства навколишнього середовища та ядерної безпеки, рішенням у якій Вищий арбітражний суд у 1997 р. ухвалив: «Наведені порушення вимог Закону та інших актів законодавства є грубими і суттєвими, вони порушують екологічні права громадян, принципи і завдання екологічної експертизи, права та охоронювані законом інтереси суб'єктів екологічної експертизи» [87, с. 166–167]. Прикладами судових справ у сфері захисту екологічних прав людини в Україні можуть слугувати: Благодійний фонд «ЕкоПраво – Львів» проти Бродиводоканалу 2001 р., «ЕкоПраво – Київ» проти Міністерства охорони навколишнього природного середовища і Державного комітету лісового господарства України 2007 р., «ЕкоПраво – Київ» проти Державного комітету лісового господарства України 2007 р. [428, с. 89–92]. Першим *SLAPP*-процесом стала справа активіста О. Малицького, який опублікував у 2005 р. в газеті «Вечірній Миколаїв» статтю під назвою «Ташлицька ГАЕС: чи так вона необхідна?», де висловив занепокоєння заходами безпеки, що вживаються на атомних електростанціях України, забрудненням навколишнього середовища в регіоні, а також висловив критику з приводу нової гідроакумулюючої електростанції [429, с. 80–84]. 10 лютого 2011 р. Європейський суд з прав людини виніс рішення у справі «Дубецька та інші проти України» на користь позивачів і визнав порушення з боку нашої держави ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Справа стосувалася незабезпечення державою права користуватися житлом та права на приватне життя у зв'язку із спричиненням екологічної шкоди двома державними підприємствами у присілку Вільшина с. Сілець Сокальського району Львівської області.

Особливе занепокоєння у громадських організацій викликало ухвалення Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» 2011 р., яким фактично скасовувалась необхідність проведення обов'язкової державної екологічної

експертизи. Згідно зі ст. 4 Закону «Про екологічну експертизу» метою останньої є запобігання негативному впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, а також оцінка ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах [430]. При цьому ст. 13 зазначає, що здійснення державної екологічної експертизи є обов'язковим для видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, а ст. 14 визначає об'єкти, які підлягають державній екологічній експертизі, висновки якої є обов'язковими для виконання. Як складова документації на об'єкти екологічної експертизи виступає оцінка впливу на навколишнє середовище (ст. 8 і 15), яка здійснюється самим замовником державної екологічної експертизи. Головна відмінність між екологічною експертизою та оцінкою впливу на навколишнє середовище полягає в тому, що перша є зовнішнім обмежувальним заходом щодо суб'єктів екологічно небезпечної діяльності, тоді як оцінка впливу є внутрішньою діяльністю таких суб'єктів, яка здійснюється з урахуванням інтересів самого замовника проекту екологічно небезпечної діяльності [410, с. 676]. До вступу в силу Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» редакція Закону України «Про екологічну експертизу» від 12 червня 2011 р. містила також посилання на передпроектні та проектні матеріали, у т.ч. проекти на будівництво і реконструкцію [431]. Чинна редакція Закону містить положення, згідно з яким експертиза проектів будівництва проводиться відповідно до статті 31 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності». 17 березня 2011 р. було ухвалено Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності», який у ст. 31 визначив, що експертиза проектів будівництва проводиться в установленому КМУ порядку експертними організаціями незалежно від форми власності (!), які відповідають критеріям, визначеним центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері містобудування [432]. Таким чином, було скасовано вимогу про обов'язкову державну екологічну експертизу для проектів будівництва, яка може проводитися навіть приватною компанією без залучення державного органу. Така система регулювання містобудівної діяльності, включаючи оцінку впливу на навколишнє

середовище, не могла забезпечити оцінку та попередження екологічних наслідків небезпечних видів господарської діяльності та мала низку недоліків, зокрема такі: процеси визначення, прогнозування, оцінки та врахування екологічних наслідків запланованої діяльності (містобудівна експертиза) здійснювалися приватними особами; механізм (підстави) визначення обов'язковості проведення містобудівної експертизи повністю виключав застосування загальноприйнятих у ЄС підходів (за переліком видів діяльності та пороговими величинами); процедура оцінки впливу на навколишнє середовище, зокрема її етапи, не відповідали міжнародній моделі оцінки впливу на довкілля, зокрема європейській; сучасні процедури оцінки впливу на довкілля в Україні не могли забезпечити один з ключових принципів та елементів європейської моделі – гласності та врахування громадської думки [433]. Таким чином ускладнювалася можливість участі зацікавленої громадськості в процесі ухвалення рішень зі схвалення планів на будівництво об'єктів, що можуть негативно впливати на довкілля [431], що аж ніяк не сприяло виконанню положень Орхуської конвенції в Україні та рішень її органів стосовно України 2011 р. Не в останню чергу завдяки діяльності громадських організацій 20 листопада 2012 р. було внесено зміни до статті 31 Закону «Про регулювання містобудівної діяльності», де передбачено: до проектної документації на будівництво об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, а також об'єктів, які підлягають оцінці впливу на навколишнє природне середовище у транскордонному контексті, додаються результати оцінки впливу на стан навколишнього природного середовища (матеріали оцінки та звіти про оцінку і громадське обговорення). Перелік таких об'єктів та порядок проведення оцінки визначаються Кабінетом Міністрів України. При цьому не підлягають обов'язковій експертизі проекти будівництва об'єктів I-III категорій складності (п. 3 ст. 31 Закону «Про регулювання містобудівної діяльності»). Внесені зміни мають низку переваг: оцінка впливу тепер є не лише частиною проектної документації, а процесом, який включає матеріали оцінки, звіт про оцінку і звіт про громадське обговорення; вперше введено поняття оцінки впливу на навколишнє природне середовище у транскордонному контексті. Проте запропонованим змінам бракує чіткості й однозначності (перелік об'єктів, що

становлять підвищену екологічну небезпеку, та порядок проведення оцінки мають визначатися КМУ, чого на даний момент не зроблено). Негативним моментом є також «додавання» оцінки впливу на довкілля до проектної документації. Вузьке тлумачення такої норми означатиме, що оцінка впливу на довкілля та участь громадськості закінчується на етапі затвердження проектної документації самим замовником (інвестором). У поєднанні із збереженими нормами щодо заборони погодження проектної документації державними органами та заборони проведення інших експертиз, це може означати чергову невдачу у імплементації як Орхуської конвенції, так і Конвенції Еспо [434].

Реалізація стандартів забезпечення екологічних прав громадян також є проблемною в Україні, оскільки діяльності неурядових природоохоронних організацій чиняться всілякі перешкоди та не враховується їхня думка з ключових питань у сфері екологічної політики. Як зазначено у Постанові № 14 Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10.12.2004 р., при розгляді справ, які стосуються злочинів та інших правопорушень проти довкілля, які посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, все ще допускаються порушення як матеріального, так і процесуального закону [435]. У визначенні екологічної інформації в законодавстві України спостерігається неузгодженість та непослідовність: Закон про охорону навколишнього природного середовища в ст. 25 містить визначення, яке відрізняється від визначення у ст. 13 Закону України «Про інформацію» в редакції 2011 р., крім того, список складових екологічної інформації згідно з останнім не є вичерпним. Слід відзначити, що саме визначення, закріплене в Законі України «Про інформацію», відповідає положенням ст. 2(3) Орхуської конвенції. Доступ громадськості до екологічної інформації повсякчас обмежується органами державної влади. Так, неурядова організація «Екологія-Право-Людина» неодноразово зверталася з інформаційними запитами до КМУ та Національного агентства екологічних інвестицій для з’ясування правової природи угоди про продаж квот на викиди парникових газів з Японією, відповідальності та контролю за

її виконанням, процедури витрачення коштів, отриманих від продажу квот, однак повної інформації свого часу їй не було надано [436]. Право на доступ до процесу прийняття рішень у сфері охорони довкілля забезпечується в Україні лише формально: результати громадських слухань, як правило, не враховуються в остаточних рішеннях. Реалізації права на доступ до правосуддя, передбаченого Орхуською конвенцією та законодавством України, перешкоджають такі фактори, як непомірно високі витрати на судовий процес, складність доведення причинно-наслідкового зв'язку між забрудненням та моральною чи матеріальною шкодою, непрозорість та недоступність інформації, необхідної для звернення до суду, відсутність контролю суду за виконанням винесених рішень [437, с. 32–35]. Ухвалена Постанова КМУ № 771 від 29 червня 2011 р. «Про затвердження Порядку залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на стан довкілля», яка була передбачена Планом дій, розробленим Урядом ще у 2008 р. на вимогу 3-ї Наради Сторін Орхуської конвенції, за визначенням експертів, «не витримує жодної критики», оскільки Порядок неспроможний в умовах сучасного стану речей забезпечити створення чіткої національної процедури залучення громадськості до процесів прийняття рішень стосовно окремих проектів, реалізація яких може мати вплив на довкілля. Сфера застосування Порядку не охоплює рішення в розумінні статті 6 Орхуської конвенції, тобто рішення, які дозволяють реалізацію проектів, що можуть негативно впливати на стан довкілля, а сама процедура є непослідовною, двозначною та незрозумілою [438]. НУО «Екологія-Право-Людина» оскаржила зазначений нормативний документ в Окружному адміністративному суді м. Києва, однак Київський апеляційний адміністративний суд та пізніше – Вищий адміністративний суд України скасували рішення місцевого суду, відмовивши цій громадській організації у задоволенні позову. Стаття 11 Закону «Про екологічну експертизу», що передбачає участь громадськості в процесі екологічної експертизи, ст. 16, 41, 42 цього ж Закону щодо громадської екологічної експертизи, а також ст. 21 Закону «Про регулювання містобудівної діяльності» не передбачають чітких механізмів реалізації екологічних процесуальних прав громадян, обов'язкового врахування думки громадськості під

час планування і головне – реалізації та функціонування об’єктів, що мають негативний вплив на довкілля.

Назвемо інші проблеми належної реалізації екологічного законодавства України та міжнародних природоохоронних документів у цій сфері. Реалією сьогодення є екологізація всіх сфер людської життєдіяльності та визнання необхідності й невідворотності цього процесу на міжнародному та національному рівнях. Незважаючи на згадку в п. 4.10 Основних засад (стратегії) державної екологічної політики на період до 2020 року серед інструментів реалізації такої політики екологічного підприємництва, цілеспрямовано жоден інший нормативно-правовий акт не містить навіть загальних засад щодо його регулювання, тому на сьогодні вкрай актуальним питанням є внесення відповідних змін до Господарського кодексу України 2003 р., Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про інноваційну діяльність», а також розробка спеціального закону про екологічне підприємництво, враховуючи, серед іншого, досвід Модельного закону СНД про засади екологічного підприємництва 2002 р. [439]. Ще одним проблемним моментом, який стає на заваді ефективному здійсненню природоохоронних настанов, є ситуація навколо природно-заповідного фонду України: території та об’єкти цього фонду перебувають у різному відомчому підпорядкуванні (Міністерства екології та природних ресурсів, НАН України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, Київського національного університету імені Тараса Шевченка тощо) [440], не проводиться належний моніторинг незаконних вирубок і забудівель охоронюваних територій, не проведено кордонів об’єктів природно-заповідного фонду, що перешкоджає належному здійсненню зобов’язань України за Рамсарською конвенцією, Конвенцією про всесвітню спадщину та Програмою ЮНЕСКО «Людина та біосфера». Не кращою є ситуація із впровадженням міжнародних стандартів щодо боротьби із стихійними природними та техногенними катастрофами (норм відповідних міжнародних природоохоронних конвенцій, договорів щодо космосу, документів Ради Європи тощо): національне законодавство не передбачає механізмів відповідальності за недотримання будівельних та інших інженерно-технічних норм; відсутні державні

програми розбудови системи заходів, спрямованих на скорочення ризиків від стихійних лих; відсутня відповідальність за дії, які підвищують ризики та небезпеки від стихійних лих; двосторонні угоди України з іншими державами укладаються за однією схемою, яка не передбачає спільних профілактичних заходів і не містить положень про реабілітаційну допомогу [441, с. 16–17]. Існують також певні проблеми із впровадженням схеми сертифікації лісів згідно з міжнародними та європейськими стандартами. ЄС застосовує заходи, згідно з якими вся деревина та вироби з неї зможуть реалізовуватися на ринках держав – членів ЄС лише за наявності доказів легальності їх походження, якими може слугувати наявність сертифіката Лісової наглядової ради (англ. – *Forest Stewardship Council*). Незважаючи на деякі позитивні зрушення, все ще спостерігаються суперечності між принципами і критеріями діяльності Лісової наглядової ради та вимогами національного законодавства [442], неузгодженість всередині національного законодавства України, зокрема між положеннями Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–15 роки та Державної програми «Ліси України» на 2002–15 роки [443]. Негативним чинником залишається відсутність комплексної державної політики щодо охорони та сталого розвитку Карпатського регіону відповідно до положень Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат 2003 р. [215, с. 14].

Негативним аспектом у питанні ефективної імплементації міжнародних зобов’язань України є формулювання застережень нашою державою під час приєднання до ключових природоохоронних договорів. Так, приєднання України до Бернської конвенції 1979 р. відбувалося з прийняттям застереження такого змісту: «1. В Україні допускається в обмеженій кількості в умовах відповідного контролю щодо таких видів тварин, перелічених у Додатку II до Конвенції: вибіркове регулювання чисельності вовка … і ведмедя бурого … з метою запобігання негативного впливу їх на популяції інших видів, серйозній шкоді худобі та іншим об’єктам власності; добування дупеля … в зв’язку з достатньо великою чисельністю та розповсюдженістю. 2. Дозволяється використання засобів і способів добування, відлову та інших форм полювання, перелічених у Додатку IV до Конвенції: пасток

та сіток — для відлову з науковою метою і переселення ссавців та птахів, перелічених у Додатку III до Конвенції; капканів — для добування вовка …, сурка звичайного …, бобра …, тхора чорного …, куниці лісової …, куниці кам'яної …, перелічених у Додатку III до Конвенції» [444]. Україна виключила дію цих положень Бернської конвенції щодо себе, однак сучасне мисливське законодавство, яке дозволяє вилов вовка і володіння його трофеями, порушує також CITEC [445], оскільки цей вид перебуває під охороною Додатка I CITEC, а Україна жодних застережень щодо цієї Конвенції не робила [446, с. 38]. Конвенцію про ядерну безпеку Україна ратифікувала із заявою та застереженням про незастосування ст. 3 Конвенції до об'єкта «Укриття» [447].

6.3. Інституційний механізм забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища в Україні

Одним із чинників забезпечення ефективного управління охороною довкілля є не лише створення державних органів управління та контролю в цій сфері, а й оптимізація їхньої діяльності, ефективний розподіл відповідних управлінських функцій. Потрібно віддати належне деяким спробам оптимізації організаційно-інституційної системи природоохоронної діяльності, до яких вдавалися органи державної влади в СРСР. Так, у Радянському Союзі було ухвалено низку нормативно-правових актів, які мали сприяти створенню ефективної системи державного регулювання охорони природи, наприклад, Постанову Верховної Ради СРСР «Про заходи щодо подальшого поліпшення охорони природи і раціонального використання природних ресурсів» 1972 р., Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» 1972 р. [448, с. 14]. Постановою «Про корінну перебудову справи охорони природи в країні» 1988 р. було передбачено створення Державного комітету СРСР з охорони навколишнього середовища та системи його органів, які створювалися відповідно до адміністративно-територіального поділу країни. Як відзначалось у самій Постанові, створення такого союзно-республіканського органу зумовлювалося

необхідністю уникнення дублювання функцій існуючих органів державної влади, підвищення ефективності їх роботи, підвищення відповідальності на всіх рівнях управління за якістю природного середовища, підвищення координації діяльності міністерств, відомств СРСР та Рад Міністрів союзних республік. Більше того, передбачався перехід від переважно адміністративних до переважно економічних методів управління природоохоронною діяльністю, наприклад, фінансових стимулів та податків [449, с. 187–188, 199]. Однак через домінування «залишкового» принципу фінансування природоохоронної сфери, бездіяльність відповідних органів контролю, незастосовність на практиці тих засобів покарання, які були передбачені діючими адміністративним і кримінальним кодексами, спроби будь-яких реформ було зведено нанівець. Ці проблеми відомі й характерні також для сучасного українського природоохоронного законодавства та національної системи органів державної і місцевої влади.

Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року серед першопричин екологічних проблем в Україні називають, зокрема, існуючу систему державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій, а також недотримання природоохоронного законодавства. Метою державного управління в природоохоронній сфері є реалізація екологічного законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища (ст. 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Таке управління полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності. Розрізняють функції державного управління, які здійснюються від імені держави через діяльність її органів (державний моніторинг, облік та ведення

державних кадастрів природних ресурсів, екологічне ліцензування, стандартизація та нормування, сертифікація), функції управління, які реалізуються на рівні суб'єктів господарювання (екологічний менеджмент, аудит, декларування), а також функції управління, здійснення яких одночасно покладається на державу та інших соціальних суб'єктів (екологічне програмування та прогнозування, екологічна експертиза) [450, с. 188]. Управлінська діяльність у галузі охорони довкілля має ґрунтуватися на таких принципах: законності, плановості, пріоритетності вимог охорони довкілля, комплексного підходу, гласності, залучення громадськості тощо [451, с. 79].

Зазначені функції природоохоронного управління здійснюють вплив на систему міжнародно-правового природоохоронного управління, і навпаки: ухвалення певних міжнародно-правових актів потребує внесення корективів і зміщення пріоритетів в національному праві, а прогресивні здобутки національного законодавства враховуються міжнародними органами під час напрацювання відповідних документів. Наприклад, екологічне планування, яке полягає в затвердженні органами державної влади програм соціально-економічного та екологічного розвитку держави, виявляється на міжнародному рівні в ухваленні різноманітних планів дій у сфері охорони довкілля (наприклад, Порядок денний на XXI століття); екологічна стандартизація, яка полягає у затвердженні загальнообов'язкових вимог до всіх суб'єктів господарювання, – у закріпленні вимог до обладнання, документації (наприклад, додатки до конвенцій чи протоколів з охорони прісноводного та морського середовища) тощо. Деякі міжнародні стандарти, що розробляються Міжнародною організацією зі стандартизації, сьогодні активно впроваджуються в законодавство України, наприклад, міжнародні природоохоронні стандарти серії ISO 14000. Що стосується моніторингу, то слід відзначити, що в національному і міжнародному праві він має дещо відмінне значення: моніторинг у міжнародному праві навколишнього середовища означає, крім відстеження наукових і технічних умов, які впливають на стан навколишнього середовища, незалежним органом чи групою експертів, також перевірку стану імплементації державами їхніх зобов'язань за конкретною природоохоронною угодою (перевірку

прийняття адміністративно-правових заходів на національному рівні), тоді як державний моніторинг навколишнього середовища створюється з метою забезпечення збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень (ст. 22 Закону про охорону навколишнього природного середовища), тобто він включає лише науково-інформаційний аспект. Дані державних кадастрів природних об'єктів виконують фактично таку ж функцію, як і, наприклад, реєстри викидів та перенесення забруднювачів, передбачених Протоколом 2003 р. до Орхуської конвенції. Щодо екологічного ліцензування, то на сьогодні є певні неузгодженості в законодавстві України: Закон про охорону навколишнього природного середовища та деякі інші закони передбачають функції державного управління з видачі дозволів на здійснення спеціального використання природних ресурсів, а Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» 2000 р. у ст. 9 серед видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, не згадує питання спеціального використання природних ресурсів [452, с. 110–112]. Крім того, в українському законодавстві існує деяка непослідовність у трактуванні та розмежуванні понять «екологічні нормативи» та «екологічні ліміти» [452, с. 115]. Зазначені терміни вимагають узгодження з поняттями, закріпленими в нормах міжнародних природоохоронних угод, зокрема Протоколу про воду та здоров'я 1999 р. до Конвенції про транскордонні водотоки.

Недостатньо ефективною залишається реалізація функцій державного управління, які пов'язані із залученням до співпраці громадських природоохоронних організацій. При цьому слід відзначити позитивний досвід підтримки КМУ Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України», останній з яких відбувся 24–26 квітня 2012 р. у м. Києві. Метою Форуму є інтеграція стратегії «зеленої» економіки в суспільно-політичне, економічне та соціальне життя України для забезпечення збалансованого (сталого) розвитку держави, співпраця органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, науки, бізнесу в розв'язанні екологічних проблем, впровадження «чистих», ресурсо- та

енергоефективних технологій в усіх галузях економіки, екологічно збалансованої системи природокористування і збереження екосистем, гарантування екологічної безпеки для здоров'я та життя населення, а також міжнародне співробітництво та розроблення рекомендацій для комплексної охорони довкілля [453].

Спеціальний інституційний механізм охорони навколишнього середовища в Україні представлений Комітетом ВРУ з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерством екології та природних ресурсів України, іншими центральними органами виконавчої влади: міністерствами (аграрної політики та продовольства, охорони здоров'я, енергетики та вугільної промисловості, регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, транспорту та зв'язку), державними агентствами (земельних ресурсів, лісових ресурсів, рибного господарства, сільського господарства, водних ресурсів, екологічних інвестицій, з управління зоною відчуження, з енергоефективності та енергозбереження), службами (з надзвичайних ситуацій, геології та надр, санітарно-епідеміологічна служба) та інспекціями (архітектурно-будівельна, екологічна інспекція). Для забезпечення реалізації державної політики із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів було створено Державну екологічну інспекцію України, яка, серед іншого, уповноважена здійснювати нагляд за додержанням вимог міжнародних конвенцій про запобігання забрудненню морського середовища, міжнародних договорів України в галузі регулювання рибальства, СІТЕС [454]. Крім того, створюються спеціальні органи або призначаються існуючі для виконання положень багатосторонніх природоохоронних угод. Низкою міжнародних договорів передбачено пряме зобов'язання сторін створити чи призначити органи державної влади для здійснення їх положень у внутрішньому праві. Наприклад, на виконання вимог ст. 19 Картахенського протоколу з біобезпеки Міністерство екології та природних ресурсів було призначено національним координаційним центром, який забезпечує зв'язок України із секретаріатом Протоколу. Міністерство екології та природних ресурсів

України є виконавчим органом таких міжнародних природоохоронних угод, як СІТЕС, Рамсарська конвенція, Конвенція про охорону біологічного різноманіття, Боннська, Бернська, Бухарестська, Карпатська конвенції, Конвенція Еспо та інші. Координатори цих конвенцій (англ. – *Focal Points*) є директорами департаментів (управлінь, відділів) Міністерства екології та природних ресурсів України, і вони зобов'язані узгоджувати між собою свої дії, а саме – пропозиції, проекти, рекомендації тощо, відповідно до національного законодавства та міжнародних зобов'язань [455], тим самим забезпечуючи синергію на рівні реалізації природоохоронних норм та принципів у внутрішньодержавному праві.

Україна бере активну участь у діяльності міжнародних урядових та неурядових організацій природоохоронного профілю, виступаючи, таким чином, безпосереднім суб'єктом міжнародних відносин у сфері охорони навколишнього середовища та забезпечуючи реалізацію міжнародних природоохоронних ініціатив на національному рівні. Нині представники України входять до складу таких МУО екологічного спрямування: Комісія ООН зі сталого розвитку, Бюро Конвенції про охорону біорізноманіття, Комітет з дотримання Картахенського протоколу з біобезпеки, Наглядовий комітет спільного впровадження Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату, Європейська економічна комісія ООН, Комісія із захисту Чорного моря від забруднення, Бюро Угоди про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану, Міжнародна комісія із захисту ріки Дунай, Комісія з хімічних речовин Роттердамської конвенції та ін.[3] Крім того, активно розвивається співпраця України з ЮНЕП (з 1994 р. створено Національний комітет ЮНЕП в Україні), ПРООН (підписано Меморандум про співпрацю щодо сталого розвитку, охорони довкілля та енергетики 2008 р., Меморандум про співпрацю із змін клімату 2004 р.), ЮНЕСКО (Національний комітет України з Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» діє з 1973 р. при Національній академії наук України), ЮНІДО (в рамках укладеної 1995 р. Угоди про співробітництво у сфері промислового розвитку), ЄС (у рамках підкомітету № 4 з енергетики, транспорту, ядерної безпеки та екології, а також ряду програм,

[3] За даними сайту Міністерства закордонних справ України http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/30301.htm

спрямованих на фінансування проектів у сфері охорони навколишнього середовища, на зразок *TAIEX*, *Twinning*, *TACIS*), а також НАТО (в рамках спільної робочої групи Україна-НАТО з питань науки і захисту довкілля, а також Ініціативи «Навколишнє середовище та безпека», створеної на основі Меморандуму про взаємопорозуміння між ЮНЕП, ПРООН та ОБСЄ 2003 р.)[4].

Україна в особі Міністерства екології та природних ресурсів є бенефіціаром міжнародної технічної допомоги, програми якої спрямовані на підтримку пріоритетів розвитку галузі охорони навколишнього природного середовища у сфері поводження з відходами, здійснення екологічного аудиту, управління якістю повітря, оздоровлення басейну Дніпра, управління природоохоронними територіями тощо. Головними донорами виступають Європейська Комісія та ГЕФ [456]. Україна є отримувачем коштів від Глобального екологічного фонду для реалізації природоохоронних програм (наприклад, «Відновлення екосистеми Чорного моря», «Збереження біорізноманіття у Азово-Чорноморському коридорі», «Розробка стратегічного плану дій і механізмів його здійснення для басейну Дніпра», «Створення транскордонних заповідних територій у верхній течії річки Прип'ять» та ін.). Україна є активним учасником процесу «Довкілля для Європи»: у 2003 р. ми приймали 5-ту Конференцію міністрів з довкілля, яка завершилась ухваленням важливих міжнародних природоохоронних угод.

Україна активно співпрацює з міжнародними неурядовими екологічними організаціями, наприклад, Міжнародним союзом з охорони природи, Всесвітнім альянсом екологічного права. Свого часу українські неурядові організації, що входили до складу коаліції екологічних неурядових організацій – Європейського Екофоруму, – зробили вагомий внесок у підготовку та прийняття Орхуської конвенції 1998 р.

Водночас співпраця нашої держави з відповідними міжнародними структурами не позбавлена певних проблемних моментів. Виділимо основні

[4] За даними сайту Міністерства екології та природних ресурсів України http://www.menr.gov.ua/cgi-bin/go?node=Mizn%20spivrob

актуальні проблеми загального та спеціального плану, які постають перед Україною в ході її співпраці з МУО і МНУО природоохоронного профілю.

1. Проблеми, пов'язані зі сплатою щорічних внесків до відповідних структур різних конвенцій, учасницею яких є Україна [184, с. 32]. В Україні дотримання договорів з охорони довкілля визнається недостатнім, перш за все через відсутність фінансових ресурсів, передбачених для виконання їх положень. Протягом кількох років Україна була не в змозі сплачувати щорічні внески за різними конвенціями. Ситуація ускладнювалася встановленою забороною на використання фінансових коштів Державного фонду навколишнього природного середовища для цих цілей. У 2005 р. заборону було знято, Україна сплатила борг і на нинішній момент не відстає від графіка виплати щорічних внесків [457, с. 21–73].

2. Недостатнє фінансування програм, розроблених за участю МУО та МНУО, на виконання міжнародних зобов'язань України, а також недостатньо ефективна система державного контролю за здійсненням цих проектів та програм. Так, проект ГЕФ «Збереження біорізноманіття в Азово-Чорноморському коридорі» у 2005 р. був скасований Світовим банком на тій підставі, що реципієнт (Україна) вживав недостатніх коригувальних заходів для подолання управлінських і технічних проблем, пов'язаних з імплементацією проекту.

3. Проблема вчасності подання та системності викладення матеріалів у національних доповідях до секретаріатів конвенцій. Так, відомими є проблеми зі своєчасним наданням національних повідомлень України секретаріату РКЗК, а також правдивістю, повнотою та прозорістю викладення інформації у національному кадастрі антропогенних викидів, поданих на виконання вимог Кіотського протоколу.

4. Низький рівень представництва у деяких міжнародних організаціях. Наприклад, Україна не є членом Ради керуючих ЮНЕП; Україна має лише неофіційне членство у Міжнародному союзі з охорони природи (Україна представлена на рівні лише неурядових організацій, тоді як інші держави представлені на рівні органів державної влади); відсутність українських делегацій на

важливих конференціях сторін природоохоронних конвенцій, наприклад, на конференціях зі зміни клімату.

5. Проте чи не основною проблемою для України сьогодні є виконання рішень органів багатосторонніх природоохоронних договорів. Після оцінки плану дій щодо виконання Україною рекомендацій Групи експертів 9 березня 2012 р. Комітет Кіотського протоколу ухвалив рішення про те, що питання імплементації щодо України знято і вона відповідає вимогам участі в гнучких механізмах Протоколу. Однак проблема невиконання залишається актуальною стосовно рішень органів Конвенції Еспо та Орхуської конвенції, які були ухвалені в 2011 р. у справі про будівництво каналу «Дунай – Чорне море». Зокрема, в процесі дослідження правових аспектів реалізації Україною зазначених рішень виділимо такі проблемні питання:

1). Чи можна вважати рішення конференцій сторін у зазначеній справі щодо України неконфронтаційними? Ми з'ясували вище, що головна риса процедур з дотримання – «управлінський» і неконфронтаційний підхід, який на відміну від механізму реалізації норм про міжнародну відповідальність та санкції, що супроводжується настанням небажаних, негативних, несприятливих наслідків для держави-порушниці, спрямований на те, щоб допомогти державі, яка не виконала свої зобов'язання, зробити це в найбільш ефективний спосіб. Постає питання: як оцінювати жорсткі і негативні наслідки рішень проти України, які підірвали політичний імідж країни у світі?

У 2008 р. Нарада Сторін Конвенції Еспо прийняла рішення IV/2, яким схвалила висновки Комітету із застосування щодо того, що Україна не дотримується своїх зобов'язань згідно з Конвенцією, зокрема, ст. 2, 3, 4, 5 і 6; оголосила заяву про недотримання з боку України; закликала уряд України остаточно анулювати рішення від 28 лютого 2007 р. стосовно здійснення проекту глибоководного суднового ходу Дунай – Чорне море, не проводити роботи з другої черги цього проекту до повної реалізації положень Конвенції; винесла попередження уряду України, яке мало вступити в силу 31 жовтня 2008 р. у тому випадку, якщо уряд України не припинить роботи і не виконає положення Конвенції; попросила уряд

України надати Комітету до кінця 2009 р. стратегію з виконання вимог договору [458, с. 108–109]. Цікаво, що у своїй первинній доповіді Комітет визначив факт недотримання Україною Конвенції стосовно І етапу проекту у тому, що вона не направила повідомлення зачепленій стороні, а стосовно ІІ етапу Комітет дійшов висновку, що Україна «не може вважатися такою, що порушила свої зобов'язання за Конвенцією, оскільки остаточне рішення щодо ІІ етапу не прийнято … Україна не вважатиметься такою, що порушила свої зобов'язання за Конвенцією в тому випадку, якщо направить Румунії остаточне рішення щодо проекту з відповідним урахуванням всіх зауважень і домовиться з нею про можливість процедури постпроектного моніторингу» [459, с. 12–13]. Тим часом Україна приховала факт прийняття остаточного рішення урядом ще у травні 2007 р. [460]. Тому Комітет спочатку не розглядав фактів щодо порушення Україною Конвенції Еспо в процесі прийняття рішення щодо етапу ІІ проекту, а зосередився лише на порушеннях І етапу [461]. Пізніше він ухвалив доповнення до своїх висновків, де врахував вищезазначене та зробив висновок про недотримання Україною вимог Конвенції під час реалізації обох етапів проекту [462]. У жовтні 2008 р. Комітет прийняв рішення про не набуття чинності попередження для України на тій підставі, що роботи з будівництва І та ІІ черг зупинено і рішення щодо ІІ етапу відкликано. Однак насправді таке рішення знову-таки було ухвалено, тому у зв'язку з дезінформацією виконавчий секретар ЄЕК ООН направив у березні 2009 р. відповідним посадовим особам України листа з проханням прояснити ситуацію [461]. Пояснення української сторони полягало в тому, що рішення Наради Сторін IV/2 було сформульовано двозначно і не зрозуміло, чи стосується вимога припинити роботи лише щодо ІІ етапу проекту чи також і І етапу. А оскільки Комітет не наділений повноваженнями тлумачити рішення нарад сторін, то Україна розтлумачила його на свій розсуд. У результаті рішення 2011 р. вводить в дію попередження, ухвалене Нарадою Сторін ще в 2008 р. Вищенаведене засвідчує «м'якість» і неконфронтаційність всієї процедури у справі проти України. Це виявляється й у винесенні умовного попередження, яке не набувало чинності через дезінформацію з боку України, і в наданні технічної допомоги Україні: до України було направлено

експертні місії з метою розробити стратегію імплементації Конвенції у національний правопорядок [463, с. 50], в остаточному рішенні 2011 р. згадується допомога у вигляді незалежного огляду заходів правового, адміністративного та іншого характеру, які вживаються Україною для здійснення положень Конвенції (ECE/MP.EIA/IC/2009/5), а також фінансований ЄС Проект «Допомога Україні у впровадженні Конвенції Еспо та Орхуської конвенції», присвячений визначенню конкретних заходів та термінів їх виконання, необхідних для приведення реалізації проекту будівництва каналу у гирлі Бистре у відповідність із зобов'язаннями України в рамках відповідних конвенцій [464]. Крім того, у рішенні 2011 р. схвально оцінюються кроки України з остаточного відкликання рішення 2007 року з імплементації проекту, надання повідомлення Румунії, перепровадження їй документації з оцінки впливу на навколишнє середовище, проведення громадських слухань в 2009 р., представлення стратегії з виконання Конвенції 2009 р., а також кроки з укладення двосторонніх угод з державами-сусідами, які є сторонами Конвенції. У пункті 25 рішення прямо зазначається про можливість надання Україні подальшої допомоги у виконанні своїх зобов'язань за Конвенцією, а в пункті 26 – про рішення надати Україні технічну допомогу в частині приведення національного законодавства у відповідність із вимогами договору. З вересня 2011 р. відбувалось систематичне листування між Секретаріатом Конвенції Еспо та українською стороною, під час якого уряд України надавав необхідну інформацію, ця інформація не повною мірою відповідала встановленим вимогам та міжнародним зобов'язанням України, і уряду надавалась чергова можливість виправити ситуацію.

Рішення Наради Сторін Орхуської конвенції 2011 р. характеризується дещо меншою конфронтаційністю, оскільки воно дає державі можливість зняти попередження за умови виконання певних вимог. На другій Нараді Сторін 2005 р. було прийнято рішення II/5b, в якому передбачалося таке: 1) не забезпечивши такої участі громадськості, якої вимагає стаття 6 Конвенції, Україна не дотримується пункту 1 (a) статті 6 і, у зв'язку з цим, пунктів 2–8 статті 6 і пункту 9 (друге речення) статті 6; 2) не забезпечивши того, щоб відповідальні державні органи, після отримання відповідних доповідей, надавали інформацію, Україна не дотримується

пункту 1 статті 4 Конвенції; 3) відсутність чіткості щодо вимог, які стосуються участі громадськості в оцінюванні впливу на навколишнє середовище і в процедурах прийняття рішень з екологічних аспектів різних проектів, наприклад, щодо термінів і методів здійснення процесу консультацій з громадськістю, вимог, що стосуються врахування їх результатів, і зобов'язань про надання інформації, наявної в контексті статті 6, свідчить про відсутність чіткої, транспарентної та злагодженої структури для здійснення Конвенції і являє собою недотримання пункту 1 статті 3 Конвенції. Нарада Сторін просила уряд України привести своє законодавство та практику у відповідність із положеннями Конвенції і включити у свою доповідь для наступної Наради Сторін інформацію про заходи, вжиті з цією метою; а також просила уряд України подати до Комітету з питань дотримання не пізніше кінця 2005 р. стратегію, включаючи відповідний графік інтеграції положень Конвенції в національне законодавство і розробки практичних механізмів та імплементуючого законодавства, що встановлює чіткі процедури їх введення в дію [465]. На третій Нараді Сторін було ухвалено рішення III/6f, у якому підтверджено факт недотримання Україною Конвенції і винесено пропозицію надати Україні необхідну допомогу для виконання своїх зобов'язань [466]. План дій, затверджений Розпорядженням КМУ від 27 грудня 2008 року № 1628-р, надійшов до Комітету вчасно, тому питання щодо санкції було тимчасово знято [467]. В рішенні 2011 р. йдеться про те, що умовне попередження може бути зняте 1 липня 2012 р., якщо Україна виконає необхідні умови, зазначені в рішенні Наради Сторін II/5b, повідомить про це секретаріат і надасть усі необхідні докази до 1 квітня 2012 р. У разі невиконання цих умов у рішенні 2011 р. також зазначено про можливість призупинення спеціальних прав і привілеїв у зв'язку з участю нашої держави в Орхуській конвенції. Неконфронтаційність цієї процедури щодо України засвідчується такими фактами: ненабуттям чинності першим попередженням з 1 травня 2009 р.; схвальною оцінкою дій з боку України (надання Плану дій 2009 р.), розглядом можливості надання допомоги у вигляді направлення місії експертів, закликом до секретаріату і відповідних міжнародних та регіональних організацій консультувати Україну. З листування української сторони із Секретаріатом

Орхуської конвенції стає очевидно, що незважаючи на вжиті заходи (розробка проекту Закону України «Про про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації положень Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті» та проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо реалізації положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля»), значного прогресу у виконанні своїх зобов'язань з боку України не спостерігається, отже, попередження щодо України залишається в силі.

2). До якої міри міжнародні квазісудові органи мають право приймати рішення про невідповідність актів національного законодавства вимогам міжнародного договору та вимагати здійснення змін у національному законодавстві? У рішеннях Наради Сторін Орхуської конвенції зазначається про нездійснення Україною заходів, які передбачають прийняття чітких національних правил, що регулюють строки і процедури проведення консультацій з громадськістю, направлення зауважень і надання громадськості інформації, що покладена в основу ухвалених рішень. На засіданні 2009 р. Комітет Орхуської конвенції розглядав питання виконання Україною вимог щодо приведення свого законодавства у відповідність із Конвенцією (зміни до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», підзаконні акти про надання і поширення екологічної інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень екологічного характеру). На 31-й нараді Комітету (22–25 лютого 2011 р.) було зауважено про низький темп цього процесу та знову констатовано невиконання Україною рішення 3-ої Наради Сторін [468]. В усіх подальших офіційних документах Комітету зазначається про низький темп приведення національного законодавства України у відповідність до вимог Конвенції, включаючи ухвалення та набуття чинності зазначеними вище двома законами про реалізацію положень Орхуської конвенції та Конвенції Еспо, внесення подальших змін до Закону «Про регулювання містобудівної діяльності», Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» та деякі інші.

Загально визнано, що міжнародні суди застосовують норми національного права для визначення дотримання чи недотримання міжнародних зобов'язань сторонами [88, с. 137]. Міжнародні суди не мають компетенції для заяви про недійсність, неефективність або анулювання національно-правових актів, оскільки це належить до внутрішньої компетенції держави [1, с. 288]. Згідно із ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись, а згідно із ст. 27 учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору. Це означає, що держава для сумлінного виконання договору повинна належним чином імплементувати його положення в національну правову систему. Засоби такої імплементації обираються на розсуд держави. Таким чином, очевидно, що за аналогією з міжнародними судами, політичні органи в особі нарад чи конференцій сторін конвенції мають право ухвалити рішення про недотримання державою своїх зобов'язань, які вона добровільно брала на себе при ратифікації договору, а також контролювати хід такого виконання. Тим більше, якщо ухвалення відповідного національного законодавства належить до такого зобов'язання. Наприклад, згідно із ст. 3 Орхуської конвенції кожна сторона вживає необхідних законодавчих, регламентуючих та інших заходів, які регулюють порядок здійснення положень Конвенції, а також належні заходи із забезпечення їх застосування, для створення чіткої, відкритої та узгодженої структури для здійснення положень Конвенції. При цьому простої констатації у Конституції України та Законі «Про міжнародні договори України» 2004 р. того факту, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», «недостатньо для належного здійснення Конвенції без більш детальних положень у законодавстві» [469] і без чіткої організаційної структури. У справі про глибоководний судновий хід «Дунай – Чорне море» ст. 27 Віденської конвенції знайшла своє практичне застосування: в 2006 р. уряд України звертав увагу Комітету Орхуської конвенції на складну політичну ситуацію та процес реорганізації Міністерства охорони навколишнього природного середовища,

у зв’язку з чим просив відстрочити термін виконання рішення II/5b, однак Комітет ухвалив рішення, що посилання на внутрішні проблеми, реорганізацію органів влади та зміни в законодавстві не можуть слугувати підставою для невиконання рішень міжнародних органів, ухвалених на здійснення положень міжнародних договорів.

У зв’язку із досліджуваним питанням слід зауважити, що в поданнях від Румунії та неурядової організації «ЕкоПраво-Львів» зазначалося про порушення Україною вимог Орхуської конвенції щодо конкретної ситуації – будівництва каналу Дунай – Чорне море, проте в результаті Комітет і Нарада Сторін висловили низку зауважень стосовно загальної невідповідності національного законодавства основним вимогам цього договору. Комітет дійшов такого висновку на підставі додаткової інформації, отриманої ним, в якій повідомлялося про неясність та нечіткість національного законодавства України у відповідних сферах та практику регулярних порушень відповідних зобов’язань [294]. Таким чином, первинний предмет подання було змінено, в результаті чого рішення ухвалено не стосовно конкретної ситуації, а стосовно невідповідності актів національного законодавства вимогам міжнародного договору, що мало наслідком висунення вимоги про здійснення змін у цьому національному законодавстві.

3). Чи є рішення конференцій/нарад сторін обов’язковими для виконання Україною? Це питання ми досліджували у попередніх розділах і дійшли висновку, що оскільки в тексті природоохоронних угод містяться положення, які передбачають у майбутньому прийняття процедур з дотримання або рішень конференціями сторін у разі необхідності, а держави висловили свою згоду на обов’язковість усіх положень міжнародної конвенції, то вони повинні прийняти і будь-яке рішення конференції сторін, спрямоване на виконання зазначених положень – чи-то деталізовані правила процедури, чи-то рішення про недотримання. Стаття 15 Орхуської конвенції уповноважує Нараду Сторін схвалити процедуру з питань дотримання на основі консенсусу, а ст. 10 Орхуської конвенції і ст. 11 Конвенції Еспо визначають повноваження нарад сторін, серед яких – розгляд і затвердження будь-яких заходів, що можуть знадобитися для досягнення цілей цих

конвенцій, проте чіткої вказівки на спосіб ухвалення рішення з питань дотримання в текстах конвенцій немає. У процедурах з питань дотримання Орхуської конвенції і Конвенції Еспо зазначається, що нарада сторін може після розгляду доповіді та будь-яких рекомендацій комітету з дотримання ухвалити рішення про відповідні заходи з метою забезпечення повного дотримання положень конвенції [231; 227], при цьому лише в процедурних правилах Конвенції Еспо сказано, що сторони докладають зусиль для ухвалення рішень на основі консенсусу; якщо ж це неможливо, то рішення як крайній захід ухвалюється більшістю в три чверті голосів сторін, які присутні на нараді і беруть участь у голосуванні. У цьому випадку знову-таки порушується проблема наднаціональності, адже виникає ситуація, за якої воля «більшості» нав'язується меншості. Однак Україна, яка зацікавлена в подальшій багатосторонній співпраці в рамках цих міжнародних договорів, вимушена виконувати відповідні рішення, тим більше, що весь процес відбувається в сприятливому неконфронтаційному руслі для нашої держави. Це набагато вигідніше, ніж постати перед міжнародним судом з можливістю бути визнаною винною і зобов'язаною відшкодовувати шкоду зачепленим державам.

Висновки до розділу 6

На сьогоднішній день деякі положення актів національного законодавства в природоохоронній сфері є застарілими, мають невідповідності один одному або невідповідності нормам міжнародного права навколишнього середовища, що засвідчує незадовільний стан імплементації міжнародно-правових зобов'язань України у внутрішньодержавному праві. Про це, зокрема, свідчать такі досі не вирішені проблеми, як відсутність єдиної концепції/стратегії/програми сталого розвитку України, системної кодифікації екологічного законодавства, реального механізму здійснення права власності українського народу щодо природних ресурсів відповідно до конституційних положень. Негативним аспектом у питанні ефективної імплементації міжнародних зобов'язань України є формулювання

застережень нашою державою під час приєднання до ключових природоохоронних договорів.

Найбільше проблем Україна має з виконанням своїх міжнародних зобов'язань у сферах боротьби з транскордонним забрудненням повітря на великі відстані, зміни клімату, забезпечення енергоефективності, енергозбереження, розвитку альтернативної енергетики, безпеки атомної енергетики та радіаційної безпеки, поводження з відходами, охорони прісноводного та морського середовища, регулювання екологічних наслідків розробки континентального шельфу, боротьби з неконтрольованим виловом рибних ресурсів, стихійними лихами. Рішення нарад сторін Конвенцій Еспо та Орхуської конвенції 2011 р. свідчать про незадовільне впровадження в Україні міжнародних стандартів оцінки впливу на навколишнє середовище, а також доступу громадськості до екологічної інформації, процесу ухвалення рішень та правосуддя у сфері охорони довкілля.

Україна бере активну участь у діяльності міжнародних урядових та неурядових організацій природоохоронного профілю, виступаючи, таким чином, безпосереднім суб'єктом міжнародних відносин у сфері охорони навколишнього середовища та забезпечуючи реалізацію міжнародних природоохоронних ініціатив на національному рівні. Проте співпраця нашої держави з відповідними міжнародними структурами не позбавлена певних проблемних моментів. Серед основних проблем – ті, що пов'язані зі сплатою щорічних внесків до відповідних структур різних конвенцій, учасницею яких є Україна, недостатнє фінансування програм, розроблених за участю МУО та МНУО, на виконання міжнародних зобов'язань України, недостатньо ефективна система державного контролю над здійсненням цих проектів і програм, проблема вчасності подання та системності викладення матеріалів у національних доповідях до секретаріатів конвенцій, низький рівень представництва у деяких міжнародних організаціях, виконання рішень органів деяких міжнародних природоохоронних конвенцій про недотримання Україною вимог цих конвенцій (у рамках Конвенції Еспо, Орхуської конвенції, Кіотського протоколу).

Враховуючи вищезазначене, запропонуємо низку рекомендацій, які, на нашу думку, значно підвищать ефективність правореалізації на національному рівні:

1. Верховному Суду України та Конституційному Суду України – надати роз'яснення (тлумачення) щодо питання співвідношення норм національного права з нормами міжнародного права: з міжнародними договорами, загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, зокрема звичаєвого.

2. Кабінету Міністрів України – затвердити постанову про порядок функціонування і склад Міжвідомчої комісії з імплементації в Україні міжнародного права навколишнього середовища.

3. Збільшити представництво членів, які безпосередньо опікуються природоохоронною проблематикою, у Національній раді із сталого розвитку України.

4. Ухвалити Екологічний кодекс України, Енергетичний кодекс України, а також закони: про Концепцію сталого розвитку України, взявши за основу проект Концепції переходу України на сталий розвиток 2006 р. НАН України, з подальшим внесенням змін у законодавчі акти, а також ухвалити закони про екологічну безпеку, екологічне страхування, екологічну інформацію, екологічну освіту, екологічне підприємництво, енергоефективність, джерела викидів парникових газів та поглиначів, шумове забруднення, ландшафти, континентальний шельф, посилення державного контролю за використанням природних ресурсів, що перебувають у приватній власності. Ухвалити підзаконні нормативно-правові акти: про економічні механізми стимулювання суб'єктів господарської діяльності у сфері охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, сертифікацію лісів та лісоматеріалів, правила відшкодування збитків, завданих внаслідок порушення природоохоронного законодавства.

5. Запровадити систему екологічного виховання та освіти, інформування населення щодо стану навколишнього природного середовища; розширити використання можливостей ЗМІ щодо популяризації екологічних знань шляхом створення спеціальних теле- та радіопрограм, видання відповідної літератури; відновити чи запровадити у шкільних програмах дисципліну «екологія»;

запроваджувати курс «Екологічне право» та/або «Міжнародне право навколишнього середовища» для студентів юридичних і неюридичних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

6. Спрямувати діяльність територіальних органів та інспекцій у галузі охорони навколишнього природного середовища на активізацію співпраці з громадськими інспекторами, неурядовими організаціями та громадянами; забезпечити залучення коштів місцевих бюджетів на природоохоронні заходи, зокрема фінансування будівництва та реконструкції очисних споруд, створення системи роздільного збирання і зберігання побутових відходів, їх спалювання на спеціальних підприємствах з метою отримання теплової або електричної енергії, розроблення проектів водоохоронних зон.

7. Подолати проблему застарілого обладнання та недостатності фінансування, а також створити єдину систему моніторингу довкілля.

8. Сприяти міжсекторальному партнерству та залученню всіх зацікавлених сторін до питання охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, зокрема на виконання положень Закону «Про державно-приватне партнерство» 2010 р.

9. Привести у відповідність визначення екологічної інформації, наведене у ст. 25 Закону про охорону навколишнього природного середовища, з вимогами Орхуської конвенції; затвердити положення про мережу загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації та місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем.

10. Привести національне законодавство з питань екологічної експертизи, оцінки впливу на довкілля та участі громадськості у відповідність з нормами міжнародного права, зокрема з положеннями Орхуської конвенції та Конвенції Еспо, а саме – ст. 11, 16, 41, 42 Закону «Про екологічну експертизу» та ст. 21 Закону «Про регулювання містобудівної діяльності» викласти таким чином, щоб вони передбачали чіткі механізми реалізації екологічних процесуальних прав громадян,

обов’язкового врахування думки громадськості під час планування, реалізації та функціонування об’єктів, що мають негативний вплив на довкілля.

11. Ратифікувати Протокол про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції Еспо та ухвалити відповідне законодавство; ухвалити закон про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті.

12. Збільшити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафні санкції за викиди забруднюючих речовин в атмосферу, водне, морське середовище, нераціональне поводження з усіма видами відходів; запровадити збір за неенергоефективний спосіб господарювання.

13. Забезпечити підвищення ефективності роботи Державної виконавчої служби Міністерства юстиції щодо примусового відшкодування збитків та стягнення штрафів за порушення природоохоронного законодавства.

14. Заснувати спеціальні екологічні суди, які б розглядали питання охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів.

15. Створити дієвий механізм застосування економічних стимулів (пільги, субсидії та екологічні податки), яким слід віддавати перевагу перед застосуванням відповідальності (цивільної, адміністративної, кримінальної); зробити систему впровадження останньої більш ефективною.

16. Створювати спеціальні екологічні фонди на рівні місцевих і центральних органів влади, куди будуть надходити гроші від зборів та податків і звідки фінансуватимуться природоохоронні заходи.

17. Зняти застереження до міжнародних угод з охорони довкілля.

РОЗДІЛ 7. ЕФЕКТИВНІСТЬ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

7.1. Загальнотеоретичні засади визначення поняття, критеріїв та умов ефективності норм міжнародного права

Питання ефективності права, правових норм чи дії норм права посідало вагоме місце серед тематики досліджень радянської юридичної науки. Наприклад, М. П. Лебедєв розумів під ефективністю правового впливу на суспільні відносини отримання найбільшого результату в досягненні мети конкретного правового припису [470]. В. А. Федосова аналізує різні концепції ефективності дії норм права: функціонально-цільову, згідно з якою під ефективністю правових норм розуміють відношення між фактично досягнутим результатом і тією метою, заради якої були ухвалені відповідні правові приписи; причинно-функціонально-цільову, згідно з якою оцінюється досконалість правової норми як такої шляхом врахування таких елементів, як соціально корисний характер результату дії правової норми, врахування витрат матеріальних засобів, людської енергії та часу при вирішенні поставлених завдань, оптимальний варіант досягнення поставленої мети [471, с. 19–22]. В. М. Кудрявцев, В. І. Нікітінський, І. С. Самощенко і В. В. Глазирін визначили ефективність правових норм як співвідношення між фактичним результатом їхньої дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці правові норми були ухвалені [472, с. 22]. Ці автори належать до прихильників функціонально-цільової концепції ефективності. Представники більш широкого розуміння ефективності правових норм (О. С. Пашков, Л. С. Явич, Е. О. Фомін) стверджують, що поряд з аналізом співвідношення мети і результату, основну увагу необхідно зосереджувати на аналізі якісних властивостей самої правової норми [473, с. 38–39].

Проблема ефективності норм права не оминула і міжнародно-правову доктрину. Так, І. І. Лукашук визначав ефективність міжнародного права тим, наскільки воно досягає поставлених перед ним цілей, до якої міри реальні відносини відповідають його нормам, пояснюючи причину ефективності цього права не існуванням

механізму примусу, а його соціальною необхідністю [43, с. 48–49]. Г. І. Курдюков стверджував, що ефективність діяльності держав з правореалізації оцінюється правовою активністю та ініціативою, при цьому досягається відповідність між правом і фактом (дією), правом і політикою держав [8, с. 59]. В. М. Ліхачов вважав, що ефективність міжнародного права визначається як результат і стан цілеспрямованого впливу принципів і норм на міжнародні відносини відповідно до вимог об'єктивних закономірностей суспільного розвитку [474, с. 79]. С. Ю. Марочкін визначає ефективність норм міжнародного права як комплексну характеристику їх внутрішньої якості (обґрунтованості, реальності, гарантованості тощо), успішної дії, реалізації, оптимальності витрат і досягнення цілі, що відповідає потребам прогресивного розвитку міжнародних відносин [14, с. 25]. Л. Х. Мінгазов вважає, що вираженням ефективності (результативності) на стадії правореалізації є ступінь досягнення соціальної цілі норми, а на стадії правотворчості – сама правова норма [33, с. 11]. Т. І. Тарахонич стверджує, що загальна ефективність правового регулювання забезпечується ефективністю самого нормативно-правового акта, ефективністю процедурно-процесуального механізму його застосування, а також ефективністю діяльності щодо його реалізації [475]. О. С. Тимошенко писав, що різноманітні фактори (політичні, соціально-економічні) можуть не лише стимулювати, але й гальмувати міжнародно-правове регулювання охорони навколишнього середовища. Відповідно ефективність міжнародно-правової норми адекватна здатності пригнічувати негативні фактори і створювати сприятливі умови для узгоджених дій держав у галузі навколишнього середовища [97, с. 10].

Ефективність міжнародно-правових природоохоронних актів визначається ступенем зміни поведінки його адресатів, вирішенням екологічної проблеми та економічною ефективністю, в результаті чого досягається мета міжнародно-правового регулювання. На нашу думку, неможливо оцінювати окремо ефективність реалізації міжнародно-правової норми з відривом від стадії правотворчості, оскільки саме на ній закладаються засади функціонування майбутнього правового режиму. Водночас, на нашу думку, часто навіть найповніше врахування всіх чинників, що сприяють підвищенню ефективності міжнародно-правових норм на стадії

правотворчості, не може повністю гарантувати ефективну правореалізацію, оскільки в процесі функціонування міжнародного договору відбуваються зміни в суспільній правовій свідомості, зрушення в науково-технічному прогресі, що не може не позначатися на здійсненні нормативних приписів на практиці. Особливо сказане стосується саме МПНС.

Ефективність дії правової норми, зокрема міжнародно-правової, можна визначити, виходячи з аналізу всієї сукупності факторів, які можуть мати вплив на ефективність норми як на стадії правотворчості, так і на стадії правореалізації. Розуміння цілей правових норм та співвідношення їх з кінцевим результатом є невід'ємною умовою визначення ефективності дії будь-якої норми. І. І. Лукашук писав, що цілі відіграють важливу роль у визначенні ефективності нормативної системи. Ефективність нормативної системи залежить від правильного вибору цілей. Задля забезпечення ефективності міжнародно-правової нормативної системи державам з різними цілями необхідно їх узгоджувати і правильно розуміти як національні, так і інтернаціональні цілі [5, с. 68]. Експерти оцінюють Монреальський протокол як один з найефективніших з огляду на досягнення ним поставлених цілей [476; 477], тоді як, наприклад, Конвенція про біорізноманіття виявилася неефективною, оскільки одна з трьох основних цілей Конвенції – зобов'язання зберегти біорізноманіття – не була визначена пріоритетною під час переговорів та укладання договору; натомість головну увагу було сконцентровано на досягненні іншої цілі – доступ до генетичних ресурсів та захист прав біотехнологічних компаній [478]. Ціль може бути досягнута в найбільш ефективний спосіб лише в тому випадку, якщо вона відповідає загальним інтересам розвитку співтовариства держав. Інтереси як передумову ефективності міжнародного права Л. Х. Мінгазов розглядає з двох сторін: по-перше, з точки зору впливу інтересів держав на формування норм міжнародного права, по-друге, з точки зору зворотного впливу міжнародно-правових норм на інтереси держав у процесі їх реалізації, тобто на правомірну поведінку [33, с. 72]. Узгодження інтересів та формулювання цілей міждержавного співробітництва має тим вагоміше значення, коли торкається розв'язання глобальних проблем і втілюється в загальних багатосторонніх

договорах. Утім, зі зміною історичних умов, розвитком науково-технічного прогресу, трансформацією правової свідомості просте формулювання цілі та втілення загального інтересу в текст багатостороннього договору можуть виявитися недостатніми без створення дієвих засобів правореалізації. Наприклад, у Конвенції про регулювання китобійного промислу в преамбулі зазначається про зацікавленість народів усього світу в збереженні для майбутніх поколінь тих природних багатств, які являють собою стада китів. Однак ефективність цієї конвенції є чи не найнижчою з усіх багатосторонніх природоохоронних угод. С. Белл і Д. МакДжілліврей зазначають ще про один фактор впливу на ефективність правотворення та правореалізації – суспільні цінності, які сприяють формулюванню, зміні, тлумаченню чи застосуванню правових заходів з охорони довкілля [479, с. 42–46].

Таким чином, ефективність розв’язання глобальних екологічних проблем та забезпечення раціонального природокористування залежить від узгодження різних національних цілей, які врешті-решт повинні відповідати загальним інтересам у збереженні екосистеми Землі та виживанні всього людства. Держави повинні розуміти, що досягнення тимчасової економічної вигоди, наприклад, у результаті неприєднання до природоохоронної угоди чи організації, зрештою принесуть їм перманентні витрати, які будуть у багато разів перевищувати ці вигоди. У зв’язку з цим основним засобом досягнення спільної мети має бути посилення міжнародного співробітництва шляхом обмеження національного суверенітету та створення відповідних дієвих механізмів, навіть з наднаціональним компонентом. Л. Сусскінд підтверджує цю тезу, відзначаючи, що доки принцип національного суверенітету розвиватиметься в межах як національних кордонів, так і спільних районів, доти буде складно досягти ефективної правотворчості у сфері охорони навколишнього середовища [105, с. 23]. Дж. ДіМенто погоджується, що для забезпечення ефективності міжнародного екологічного права механізм його дотримання не може бути добровільним і вибірковим, розуміючи під першим необхідність в обмеженнях національного суверенітету, під другим – небажаність застережень [93, с. 48–49].

Під умовами ефективності правових норм учені розуміють ті обставини (фактори), від яких залежить реалізація їх здатності здійснювати сприятливий вплив на суспільні відносини у заданому напрямі, а під критеріями (показниками) цієї ефективності – ті об'єктивні фактичні дані та їх співвідношення, які характеризують реальні зміни, що мали місце в об'єкті впливу цих норм, та пов'язані з їх функціонуванням витрати [480, с. 38, 51]. С. Ю. Марочкін виділяє: 1) загальні умови ефективності норм міжнародного права: відповідність об'єктивним законам суспільного розвитку, врахування реального стану міжнародних відносин, удосконалення самих міждержавних відносин, динамізм або стабільність міжнародних відносин, гармонійність міжнародної правової системи, оптимальність співвідношення принципів і норм, кодифікація, універсальність, міжнародна і внутрішньодержавна правосвідомість, більш широкий ступінь згоди і співробітництва; 2) умови ефективності, які стосуються правотворчості та якості норм: способи забезпечення виконання норм міжнародного права, юридична гарантованість норм міжнародного права, порядок захисту прав, вибір оптимального методу міжнародно-правового регулювання, нормативне закріплення змісту понять, конкретизація, точність формулювань, реальність норм; 3) умови ефективності, які стосуються дії та реалізації норм: міжнародні гарантії, міжнародний контроль, створення спеціальних комітетів, конференції з розгляду дії договорів, дотримання норм і досягнення їх цілей, внутрішньодержавне виконання міжнародних зобов'язань [14, с. 50–136]. Таким чином, цей автор до умов ефективності, які стосуються правореалізації, відносить умови підвищення ефективності функціонування всіх складових міжнародного і національного правового та організаційного механізмів реалізації міжнародно-правових норм. На наше переконання, зазначеній класифікації умов ефективності, які стосуються правотворчості, бракує таких важливих елементів, як узгодженість норм та принципів, оскільки лише внутрішньо узгоджена, взаємопов'язана і цілісна система норм і принципів будь-якої галузі є запорукою її ефективного функціонування; більше того, важливою є також узгодженість норм і принципів однієї галузі з іншими міжнародно-правовими галузями та інститутами; а також урахування

системного підходу, що має актуальне значення в природоохоронній сфері, оскільки ефективність правового регулювання прямо залежить від урахування всіх зв'язків та елементів усередині екосистеми та між екосистемами, іншими словами, врахування екосистемного підходу.

Дещо менш послідовними виявляються визначення та класифікація показників, передумов та умов ефективності, наведені Л. Х. Мінгазовим, оскільки під цими різними, на його думку, категоріями, він наводить ті самі умови, які стосуються ефективності норми або на стадії правотворчості, або на стадії правореалізації. Проте слід віддати належне дослідникові, який акцентує увагу на узгодженості норм та принципів як умові ефективності міжнародного права. Ми цілком підтримуємо слушну думку автора, який наводить приклад Женевської конвенції про рибальство і збереження живих ресурсів відкритого моря 1958 р. як такої, в процесі створення норм якої не враховувався зв'язок з іншими нормами і принципами міжнародного права: під час встановлення прав і обов'язків держав з реалізації принципу збереження та раціонального використання морських живих ресурсів було порушено об'єктивну вимогу узгодженості положень – як всередині самої конвенції, так і її положень з положеннями інших загальновизнаних норм міжнародного права. Мова йде про визнання права прибережної держави на вжиття односторонніх охоронних заходів у прилеглих районах відкритого моря без визначення меж поширення цього права і чіткої регламентації його здійснення, що суперечило принципу свободи рибальства і принципу свободи відкритого моря [33, с. 94]. Як відомо, Конвенція 1982 р. з метою розширення зазначених повноважень прибережної держави встановила інститут виключної економічної зони, віддала перевагу багатостороннім формам співробітництва в збереженні морських живих ресурсів у відкритому морі, а Угода 1995 р. детально врегулювала умови застосування односторонніх примусових дій на виконання вимог цих міжнародних договорів та регіональних угод з рибальства. Крім того, Л. Х. Мінгазов серед умов ефективної правотворчості називає також удосконалення переговорного процесу, вибір адекватної форми нормативного акта, дотримання правил законодавчої техніки [33, с. 111, 118–119].

Звернімося до аналізу зарубіжної доктрини міжнародного права та міжнародного права навколишнього середовища в аспекті теоретичного обґрунтування ефективної реалізації міжнародних природоохоронних норм. Як відомо, представники природно-правового напряму бачать джерело обов'язкової сили норм міжнародного права у законах природи, природному розумі, природі речей, волі Бога, людському розумі, природі людини, вищій волі [1, с. 40]. Представники позитивістського напряму виводять джерело юридичної обов'язковості міжнародного права зі згоди держав на створення та чинність норм міжнародного договору чи звичаю для себе [213, с. 7] і обґрунтовують її дією принципу *pacta sunt servanda*. Більшість учених пояснює юридичну обов'язковість міжнародного права об'єктивною необхідністю [1, с. 40]. Такою ж необхідністю, як вони вважають, є і виконання міжнародно-правових приписів, дотримання заборон та застосування відповідних норм міжнародного права. Проте деякі вчені намагаються пояснити питання, чому все-таки держави дотримуються міжнародно-правових норм, які фактори впливають на стан виконання норм міжнародного права і які фактори підвищення ефективності такого виконання. Наприклад, Д. Боданський стверджує, що у зв'язку зі складністю та погіршенням глобальних екологічних проблем зростає необхідність у створенні інституцій з більшими нормотворчими, адміністративними та судовими повноваженнями, які б ефективно впроваджували міжнародні норми, однак для їх сприйняття міжнародним співтовариством необхідним є обґрунтування їх легітимності, або законності (англ. – *legitimacy*) [481]. Таким чином, автор шукає пояснення факторам збільшення ефективності правореалізації в легітимності міжнародних інститутів та створених ними режимів, при цьому під легітимністю він розуміє, крім традиційної згоди держав, також демократичність режиму, участь громадськості та прозорість ухвалення рішень, заснованість певного режиму на науково-технічній експертизі [481]. Д. Боданський вирізняє три значення ефективності: 1) правова ефективність – вимірюється ступенем відповідності результатів правилу поведінки, закріпленому в правовій нормі; 2) поведінкова ефективність – здатність МПНС змінювати поведінку держав та індивідів «в правильному напрямку»; 3) ефективність у вирішенні проблеми –

вимірюється ступенем вирішення екологічної проблеми, або досягненні поставлених цілей [27, с. 253]. Дж. Нагтзаам аналізує дві основні концепції теорії міжнародних відносин, які пояснюють процес створення та реалізації природоохоронних договорів: неолібералізм, який спирається переважно на механізми міжурядового співробітництва та колективних механізмів правозастосування, і крім того, конструктивізм, який визнає вплив сили та інтересів окремих держав, а також участь недержавних акторів у процесі нормотворення та нормоздійснення. Як вважає автор, ці дві концепції не є взаємовиключними, а тісно взаємодіють, і тому застосування кожної з них впливає на підвищення ефективності правотворення та правореалізації у сфері охорони довкілля [482]. Ж. Вігнерон виділяє інші дві теорії – теорію реалістів та інституціоналістів [23]. Так, реалісти стверджують, що держави дотримуються міжнародних природоохоронних угод лише в тому випадку, якщо це відповідає їхнім інтересам, дотримання цих угод відбувається більш ефективно тоді, коли вони відображають інтереси найбільш впливових держав; інституціоналісти вважають, що самі міжнародні договори впливають на мотивацію держав у дотриманні їх положень, або через існування об'єктивної необхідності у їх дотриманні, або через усвідомлення взаємозалежності інтересів всієї світової спільноти [23]. А. і А. Чейз представляють управлінську (англ. – *managerial*) теорію дотримання міжнародних угод, яка спирається на механізми співробітництва у розв'язанні проблем з імплементацією, а не на системи примусу. Автори стверджують, що стратегії з підвищення ефективності правореалізації повинні базуватися на аналізі та врахуванні причин недотримання державами своїх зобов'язань та вирішувати ці проблеми «позитивними» неконфронтаційними засобами. Недотримання державами угод – результат прорахунків та незапланованих змін обставин, а не навмисне бажання порушити умови договорів, тому найефективніший спосіб відновлення ситуації – не санкції, а система заохочень [203, с. 3, 10, 22]. На противагу цій теорії Дж. Даунс, Д. Рокі та П. Барсум обстоюють протилежну позицію: лише дієва система правозастосування, включаючи санкції, спроможна попередити недотримання та відновити попередній стан. Особливо необхідною, на думку авторів, виявляється система санкцій у тому

випадку, коли існують сильні стимули для недотримання державами міжнародних угод [483]. Б. Чемберс визначає такі критерії ефективності міжнародних природоохоронних угод: а) ступінь дотримання без застосування системи санкцій; б) існування і результативність додаткових не правових інструментів, що підвищують рівень дотримання (створення потенціалу); в) відсутність конфлікту з іншими міжнародними договорами. Автор виокремлює такі моделі розуміння ефективності міжнародних угод загалом і міжнародних природоохоронних угод зокрема: позитивістська модель (ефективність вимірюється досягненням мети), соціологічна модель (ефективними визнаються ті правові норми, які найбільше відповідають соціальним нормам і цінностям), економічна модель (ефективність вимірюється співвідношенням переваг та недоліків, користі та ризику від виконання договорів), природнича модель (ефективними є ті правові норми, які ґрунтуються на універсальних моральних принципах справедливості, рівності, чесності), модель міжнародних відносин (ефективність визначається ступенем впливу недержавних акторів та різних інституцій) [484]. Ф. Сітума вважає, що найважливішим критерієм ефективності міжнародного екологічного права слугуватиме створена інституційна система, яка базуватиметься на засадах відкритості та моніторингу і певною мірою матиме наднаціональні повноваження [485].

На нашу думку, кожна з розглянутих теорій має право на існування, має свої недоліки та переваги. Ці теорії доповнюють одна одну в поясненні причин недотримання та запропонуванні засобів підвищення ефективності правореалізації.

Як противагу МПНС або Міжнародному екологічному праву деякі дослідники висувають і обґрунтовують ідею про формування більш ефективної системи норм – Глобального права навколишнього середовища або Глобального екологічного права, під яким розуміється система правових принципів, розроблених національними, міжнародними та транснаціональними системами регулювання охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів [486; 487]. Глобальне екологічне право включає міжнародне публічне право навколишнього середовища, національне екологічне право та транснаціональне право, яке регулює транскордонні природоохоронні та природоресурсні відносини між приватними

особами, в результаті чого межа між публічним і приватним, міжнародним і національним стирається та досягається інтеграція й гармонізація екологічних приписів і настанов. На відміну від МПНС, мета глобального екологічного права досягається шляхом конвергенції, взаємопроникнення і гармонізації національних екологічних законодавств різних держав, включення національних принципів регулювання в міжнародні договори і, навпаки, принципів МПНС – в національні акти законодавства. При цьому глобальне екологічне право прямо регулює поведінку приватних осіб. У зарубіжній літературі іноді зустрічаються інші концепції, спрямовані на подолання проблеми недієвості та неефективності сучасної системи міжнародного екологічного права, наприклад, концепція «Міжнародного права сталого розвитку» (англ. – *International Law of Sustainable Development*) або «Міжнародного права природних ресурсів/Міжнародного природоресурсного права» (англ. – *International Natural Resources Law*). Міжнародне право сталого розвитку має більш широкий предмет регулювання, ніж МПНС, оскільки включає також економічні та соціальні аспекти. На нашу думку, сталий розвиток – це міждисциплінарна концепція, яка пронизує кілька галузей міжнародного права (екологічного, економічного, морського, прав людини), національного права, а також окремі сектори економіки, соціології, політики тощо. Міжнародне природоресурсне право, навпаки, має більш вузький предмет регулювання, ніж МПНС, оскільки стосується виключно проблеми раціонального використання природних ресурсів. На нашу думку, забезпечення охорони природних ресурсів шляхом їх раціонального використання завжди криє в собі небезпеку надмірної та прихованої експлуатації і виснаження цих ресурсів.

У розділі 4 роботи визначалася роль ЮНЕП у справі сприяння ефективній реалізації міжнародних договорів з охорони довкілля. У частині 38 Порядку денного на XXI століття визнається необхідність забезпечення імплементації міжнародного екологічного права з боку ЮНЕП [488]. Мандат ЮНЕП у сфері забезпечення дотримання та застосування природоохоронних угод визначено Програмами Монтевідео, а стратегія зі збільшення ефективності цього процесу втілена у т. зв. Процес Коломбо – робоча платформа, заснована 2006 р., яка об’єднує незалежних

експертів, уряди, представників структур багатосторонніх природоохоронних угод та громадянське суспільство, метою якої є розробка стратегії вдосконалення механізму правореалізації [489]. Керівні принципи, що стосуються дотримання та забезпечення виконання багатосторонніх природоохоронних угод, 2002 р. спрямовані на покращення дотримання цих угод, а також посилення забезпечення їх виконання, іншими словами, містять у собі перелік рекомендованих заходів, спрямованих на підвищення ефективності реалізації природоохоронних норм як на міжнародному, так і національному рівнях. Документ містить два розділи: перший розділ присвячений посиленню дотримання багатосторонніх природоохоронних угод переважно на міжнародному рівні, у другому розділі мова йде про правозастосування на національному рівні та міжнародне співробітництво у боротьбі з порушеннями законів, спрямованих на здійснення багатосторонніх природоохоронних угод. При цьому важливо відзначити, що у Керівних принципах термін «дотримання» має два різні визначення для кожного розділу. Для цілей першого розділу воно означає виконання Договірними Сторонами своїх зобов'язань, що випливають з багатосторонньої природоохоронної угоди і будь-яких поправок до неї; для цілей другого розділу – такий стан, за якого дії суб'єктів, що підпадають під режим регулювання, відповідають зобов'язанням щодо здійснення багатосторонніх природоохоронних угод, покладених на них державою, її компетентними органами та установами, що забезпечується безпосередньо або за рахунок виконання умов і вимог, закріплених у дозволах та ліцензіях. «Здійснення» означає виконання всіх відповідних законів, норм, політики й інших заходів та ініціатив, які приймаються Договірними Сторонами з метою виконання зобов'язань, що випливають з багатосторонньої природоохоронної угоди або поправок до неї, якщо такі є. «Забезпечення виконання» означає комплекс процедур і заходів, які використовуються державою, її компетентними органами та установами для забезпечення того, щоб організації або особи, що потенційно порушують природоохоронні закони або норми, спрямовані на здійснення багатосторонніх природоохоронних угод, почали знову дотримуватися відповідних норм та/або

зазнали покарання відповідно до цивільного, адміністративного або кримінального законодавства [490].

Керівні принципи містять рекомендації щодо підвищення ефективності на стадії правотворення і стадії правореалізації, зокрема підвищення ефективності як міжнародно-правового конвенційного та національно-правового механізму реалізації, так і міжнародного та національного інституційного механізму реалізації. У документі наголошується, що для підвищення ефективності дотримання природоохоронних угод на міжнародному рівні необхідно вживати заходів ще на ранніх стадіях підготовки до переговорів, сприяти ефективній участі держав у переговорах (серед заходів щодо стимулювання участі держав у будь-якому договорі з охорони довкілля названо принцип спільної, але диференційованої відповідальності, рамковий характер природоохоронних угод, обмеження сфери дії запропонованої багатосторонньої природоохоронної угоди тими галузями, щодо яких можливе досягнення згоди всіх учасників переговорів), адекватно оцінювати національні можливості на момент проведення переговорів, вживати заходів, спрямованих на поліпшення дотримання договорів (а саме – прийняття національних планів щодо здійснення, включення в текст договору вимог звітності, моніторингу, перевірки, створення неконфронтаційних механізмів з питань дотримання), проводити огляд ефективності міжнародних природоохоронних угод, забезпечувати механізми їх дотримання після вступу в силу, передбачати та реалізовувати положення договорів, що стосуються врегулювання спорів. Для підвищення ефективності дотримання міжнародних угод з охорони навколишнього середовища на національному рівні Керівні принципи визначають вимоги до національних законів, що підвищують ефективність правозастосування, до організаційної структури (наприклад, забезпечення контролю за імпортом-експортом регульованих речовин і видів, використання економічних інструментів, доступ громадськості до екологічної інформації та ін.), а також окреслюють рамки можливої координації на національному рівні. Кожна держава має повну свободу дій у розробці заходів щодо здійснення та забезпечення виконання, які б

найбільшою мірою відповідали її правовій системі і враховували відповідні соціальні, культурні та економічні умови.

На основі Керівних принципів ЮНЕП Європейська економічна комісія ООН розробила схожий документ у рамках програми «Довкілля для Європи» – Керівні принципи більш суворого дотримання та здійснення багатосторонніх екологічних угод у регіоні ЄЕК ООН 2003 р., які містять перелік рекомендацій з підвищення ефективності реалізації цих угод з урахуванням регіональних умов. Документ відрізняється від аналогічного документа ЮНЕП тим, що, по-перше, містить перелік перепон, які стають на заваді дотриманню і здійсненню міжнародних конвенцій на національному рівні, по-друге, серед заходів забезпечення здійснення значну увагу приділяє неурядовим системам забезпечення застосування, по-третє, детально описує процедури звітності, а також механізми фінансування в регіоні ЄЕК ООН [491].

За підтримки ОЕСР для нових незалежних держав Східної Європи у 2002 р. було розроблено документ «Забезпечення дотримання нормативно-правових вимог у сфері охорони навколишнього середовища», присвячений удосконаленню екологічного контролю за виконанням національних і міжнародних правових актів у сфері охорони довкілля, зокрема формулюванню та реалізації елементів стратегічного планування, управління кадрами, фінансовими та матеріальними ресурсами під час організації та функціонування екологічних інспекцій, аналізу основних функцій екологічних інспекторів, оцінці ефективності контрольної діяльності, плануванню перевірок, функціонуванню систем звітності тощо [492]. КАРІКОМ (Спільний ринок країн Карибського басейну) ухвалив Керівні принципи щодо імплементації багатосторонніх природоохоронних угод ще раніше – у 1999 р.

Більшість заходів з підвищення ефективності реалізації міжнародних природоохоронних угод, передбачених документами ЮНЕП, ЄЕК ООН, ОЕСР, перегукується з умовами ефективності міжнародного права, визначеними міжнародно-правовою доктриною, однак інколи не враховує важливих складових. Проаналізувавши ці документи і доктринальні підходи, ми запропонуємо власну

класифікацію заходів, які, на нашу думку, найбільше сприяють підвищенню ефективності реалізації міжнародних природоохоронних угод.

7.2. Значення проблеми фрагментації міжнародного права для реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища

Питання фрагментації міжнародного права включено до порядку денного Комісії ООН з міжнародного права під назвою: «Фрагментація міжнародного права: труднощі, зумовлені диверсифікацією та розширенням сфери охоплення міжнародного права». Комісія встановила, що фрагментація міжнародного соціального світу набуває юридичного значення з огляду на те, що вона супроводжується появою спеціалізованих і (відносно) автономних норм або сукупності норм, правових інститутів і сфер юридичної практики. Що колись здавалося регульованим «загальним міжнародним правом», стало сферою дії таких спеціалізованих систем, як «торговельне право», «право в галузі прав людини», «екологічне право», «морське право», «європейське право», «інвестиційне право», «міжнародне право біженців» тощо, – кожне з яких має свої принципи та інститути. Фрагментація створює як інституційні проблеми, так і проблеми, що стосуються сутності. Перші пов’язані з юрисдикцією і компетенцією різних інститутів, які застосовують міжнародно-правові норми та їх ієрархічні зв’язки *inter se*. Другі пов’язані з проблемою розщеплення права на вузькоспеціалізовані «осередки», що претендують на відносну автономію один від одного і від загального права. З одного боку, фрагментація пов’язана з небезпекою появи колідуючих і взаємовиключних норм, принципів, систем норм та інституційної практики, які здатні підірвати ефективне здійснення міжнародного права. З іншого боку, фрагментація відображає поширення міжнародно-правового регулювання на нові галузі і пов’язану з цим диверсифікацію його предметів і методів [493].

У доктрині міжнародного права проблема фрагментації теж знайшла достатнє висвітлення. Одні вчені вважають, що розвиток міжнародного права в напрямі утворення квазіавтономних галузей розчленовує це право, інші стверджують, що

децентралізація здатна сприяти досягненню цілей міжнародної спільноти, яких не можна досягти засобами більш загальних міжнародно-правових норм. А. Мартінью зазначає, що розвиток міжнародного права через спеціалізовані механізми інколи розглядається в науці як «здоровий плюралізм» або «диверсифікація», а інколи – як «небезпечне розділення» або «фрагментація» [494, с. 2]. Т. Стефенс вважає, що «певний ступінь фрагментації є природним і конструктивним процесом, який дозволяє розробляти спеціальні правила з метою реагування на потреби, що задовольняються загальним міжнародним правом не достатньо адекватно» [495]. М. Коскенн'ємі вважає, що «серцевина проблеми полягає не стільки в появі нових субсистем, скільки у використанні загального права новими органами, які представляють інтереси та погляди, що не є ідентичними до тих, які були представлені у старих органах» [496, с. 561]. Автор стверджує, що проблема фрагментації сама по собі не є проблемою права, це – платформа для політики, головне, щоб рішення міжнародних установ були вільними від цієї політики [497]. Б. Сімма і Д. Пулковський звертають увагу на ті суперечливі питання, які заклала стаття 55 Проекту статей КМП про відповідальність 2001 р. у проблему співвідношення й застосування загального міжнародного права та спеціальних «самодостатніх» режимів. На їхню думку, в «сильних» режимах загальне міжнародне право слугує джерелом легітимності, тоді як норми цих режимів забезпечують «оперативну ефективність», що допомагає досягти поставлених цілей. У «слабких» режимах саме норми режимів уособлюють найвищу легітимність. Нові спеціальні режими міжнародного права виникли як реакція на недосконаліть та недоліки функціонування загальної системи, водночас спеціальні режими залишаються залежними від загального права, що виступає як крайній та останній засіб [498].

У будь-якому разі концептуальною основою врегулювання питання фрагментації повинно виступати право міжнародних договорів, зокрема положення ВКПМД 1969 р. Деякі види загального права не допускають відхилень з огляду на спеціальне право [493, с. 411, 414]. Так, у рішенні про завод з виробництва оксидного палива Постійна палата третейського суду відзначила, що «Навіть у

цьому випадку [Трибунал] повинен звернутися до відповідних норм *jus cogens*, яким *lex specialis* учасників може суперечити» [499]. Незважаючи на те, що спеціальне право в деяких випадках відступає від загального права, такі справи, як Габчиково–Надьмарош свідчать про те, що загальне право не обходиться стороною, а все ще здійснює вплив «на задньому плані» [493, с. 283–284]. Таким чином, автономізація деяких правових режимів, наприклад, права прав людини, права СОТ, екологічного права, не означає виключення дії норм та принципів загального міжнародного права. Важливим засобом подолання фрагментації міжнародного права слугує врахування статті 31 (3)(c) ВКПМД 1969 р., де йдеться про те, що під час тлумачення будь-якого міжнародного договору поряд з контекстом враховуються будь-які відповідні норми міжнародного права, які застосовуються у відносинах між учасниками. Зазначена стаття аналізувалася в рішеннях МТМП, ППТС і арбітражного трибуналу у справі про завод з виробництва оксидного палива, СОТ – у справі *Shrimp-Turtle* (1998), а також МС ООН – у справі про целюлозні заводи на річці Уругвай. Така динамічна форма тлумачення, на думку Р. Вольфрума і Н. Матц, сприятиме гармонізації екологічних угод шляхом пристосування до нових підходів та принципів [500].

Комісія МП виділила три типи фрагментації: а) фрагментація через конфліктуючі тлумачення загального міжнародного права; б) фрагментація з причини появи спеціального права як винятку із загального міжнародного права, і в) фрагментація як результат колізії між різними типами спеціального права [493, с. 281].

З викладеного вище випливає, що фрагментація МПНС пов’язана з існуванням спеціальних автономних режимів усередині галузі, часто неузгоджених і конфліктуючих як між собою, так і зі спеціальними режимами в рамках інших галузей міжнародного права. Як наслідок – відсутність єдиних уніфікованих принципів і норм, що регулюють охорону навколишнього середовища і раціональне природокористування, проблеми в правовій регламентації багатьох питань, паралельне регулювання того самого питання різними міжнародними природоохоронними угодами, відсутність злагодженого механізму здійснення споріднених договорів і всього МПНС як на універсальному, так і на національному

рівнях. М. Коскенн'ємі у 1996 р. писав, що міжнародне екологічне право «має мінімальне відношення до загального міжнародного права» [501, с. 247]. Прикладами фрагментації з причини появи спеціального права як винятку із загального міжнародного права можуть слугувати: функціонування інституційних утворень у рамках міжнародних природоохоронних угод, які ухвалюють обов'язкові для держав рішення незалежно від їх згоди та сприяють утвердженню елементів наднаціональності в МПНС. Галузь міжнародного екологічного права сприяє фрагментації міжнародного права ще й у тому сенсі, що має свої специфічні правила реагування на порушення природоохоронних норм – механізми з питань дотримання багатосторонніх договорів, які є відмінними від механізму відповідальності за міжнародне правопорушення. Ще приклади – положення Угоди 1995 р. та регіональних рибних конвенцій, які суперечать принципу свободи морів, закріпленій у джерелах загального міжнародного права; положення Конвенції про біорізноманіття, які, ґрунтуючись на концепції екосистемного підходу, суперечать положенням Конвенції ООН з морського права, які у справі збереження морських живих ресурсів оперують поняттям «максимально сталого вилову». Розширення сфери охоплення міжнародного права відбувається некоординовано, і основна увага приділяється вирішенню конкретних проблем [493, с. 408]. МПНС не стало винятком: відомо, що більшість багатосторонніх природоохоронних угод ухвалювалась як реакція на конкретну екологічну проблему чи катастрофу, без застосування методу прогнозування, в результаті чого в їх рамках було створено відносно автономні правові режими, які дублюють зусилля та ініціативи в рамках споріднених правових режимів. Наприклад, такою є ситуація з регулюванням поводження з небезпечними хімічними речовинами: Базельська конвенція регулює поводження з небезпечними відходами, значна частина яких потрапляє у сферу регулювання Роттердамської та Стокгольмської конвенцій. Дві останні, охоплюючи ті самі речовини, використовують різні методи правового регулювання: на відміну від Стокгольмської конвенції, яка встановлює загальні зобов'язання для всіх учасників щодо заборони виробництва певних стійких органічних забруднювачів, Роттердамська конвенція надає кожній державі можливість самостійно вирішувати,

які з небезпечних хімічних речовин і пестицидів забороняти для імпорту, а які дозволяти [502, с. 3].

Прикладами фрагментації як результату колізії між різними типами спеціального права можуть слугувати положення міжнародних природоохоронних угод, що містять спеціальні торгові зобов'язання і здатні вступати в конфлікт із торговельними зобов'язаннями за угодами, ухваленими в рамках Світової організації торгівлі, оскільки порушують основні принципи права цієї організації. Незважаючи на те, що у своїх прецедентах СОТ не раз підтверджувала, що ГАТТ і всі додаткові до неї угоди не повинні тлумачитись у «клінічній ізоляції від міжнародного публічного права», органи з вирішення спорів цієї організації надто неохоче застосовують при розгляді спорів норми інших міжнародних договорів, зокрема природоохоронних (справи *Tuna-Dolphin* (1991 та 1994), *Beef Hormones* (1998), *EU – Biotech* (2006)). Фрагментація присутня і всередині самої галузі міжнародного екологічного права. Так, включення в список парникових газів гідрофторвуглеців згідно з положеннями Кіотського протоколу суперечить положенням Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, який дозволяє використовувати цей газ як альтернативу іншим озоноруйнівним газам (хлорфторвуглецям і гідрохлорфторвуглецям). Згідно з Кіотським протоколом держави зобов'язані стимулювати діяльність, спрямовану на створення монокультурних плантацій лісів з метою підвищення абсорбції вуглекислого газу, однак це положення суперечить основній меті Конвенції про біорізноманіття. Відсутність єдиної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду навколишньому середовищу призвело до існування секторальних режимів відповідальності (за ядерну шкоду, за шкоду від перевезення морем нафти та інших небезпечних речовин тощо), що містять різні правила і принципи.

Інституційна/організаційна фрагментація МПНС виявляється у створенні, відповідно до положень міжнародних природоохоронних угод або рішень конференцій сторін, численних організаційних структур (комітетів, комісій), діяльність яких часто не скоординована, внаслідок чого вони займаються тими самими питаннями. Така фрагментація зменшує ефективність МПНС у зв'язку з

тим, що відсутність координації ускладнює процес обміну інформацією, збільшує тягар, що покладається на держави для фінансування цих структур, стає перешкодою до виконання міжнародно-правових зобов'язань на національному рівні. Розгляд міжнародного спору одночасно в кількох судових/квазісудових установах, кожна з яких потенційно здатна винести рішення, що суперечить одне одному, також є проявом інституційної фрагментації, оскільки призводить до проблем конкуруючої юрисдикції, пошуку «зручного» суду, неналежної реалізації цих рішень. Прикладами такого паралельного існування та функціонування судових органів, які мають компетенцію виносити рішення з «екологічних» спорів, можуть слугувати наведені нижче. Перші дві справи – приклад «внутрішньої» фрагментації міжнародного права навколишнього середовища, коли конфлікт юрисдикцій виникає між інституціями, які саме на основі джерел міжнародного права навколишнього середовища вирішують «екологічний» спір, що, як правило, стосується суперечностей у тлумаченні та застосуванні двох або більше споріднених угод [388], останні дві справи – приклад «зовнішньої» фрагментації, коли виносяться рішення судовими установами, які оперують джерелами різних галузей міжнародного права (в даному випадку – міжнародного екологічного і міжнародного торгового права), що часто суперечать одне одному.

1. Справа про південного блакитного тунця (англ. – *Southern bluefin tuna case)* (Нова Зеландія і Австралія проти Японії) розглядалася Міжнародним трибуналом з морського права у 1999 р. та арбітражним трибуналом, створеним на основі Додатка VII до Конвенції ООН з морського права, у 2000 р., які дійшли протилежних висновків [495, с. 232] стосовно взаємодії способів вирішення спорів згідно з Конвенцією ООН з морського права 1982 р. і Конвенцією щодо збереження південного блакитного тунця 1993 р., укладеною між трьома сторонами спору – Австралією, Новою Зеландією і Японією. Так, Міжнародний трибунал з морського права зробив висновок, що «той факт, що Конвенція 1993 р. застосовується між сторонами, не перешкоджає можливості звернення до процедур, передбачених у Частині XV, розділі 2, Конвенції з морського права», і попередньо визнав, що арбітражний трибунал матиме юрисдикцію у цій справі [141]. У рішенні

арбітражного трибуналу, створеного на основі Додатка VII до Конвенції з морського права, 2000 р. йшлося про існування паралелізму істотних та процедурних положень двох споріднених договорів – Конвенції щодо збереження південного блакитного тунця 1993 р. і Конвенції ООН з морського права. У рішенні зазначається: «Немає причин стверджувати, що ... акт держави не може порушити її зобов'язання за більш ніж одним договором. Досить часто існує паралелізм договорів стосовно як істотних його положень, так і положень, які передбачають процедуру вирішення спорів... Трибунал доходить висновку, що до спору між Австралією та Новою Зеландією, з одного боку, і Японією, з іншого, ... застосовуються як Конвенція 1993 р., так і Конвенція ООН з морського права…», однак Трибунал дійшов висновку, що він не має юрисдикції у цій справі, тобто не може розглядати спір згідно з Конвенцією ООН з морського права на тій підставі, що стаття 16 Конвенції 1993 р. виключає застосування будь-якої іншої процедури, як це передбачено в ст. 281 (1) Конвенції ООН з морського права, є угодою між сторонами домагатися врегулювання спору мирними засобами на свій вибір, а засоби, перелічені в статті 16, не було використано, оскільки позивачі не погодилися на пропозицію Японії вдатися до посередництва й арбітражу відповідно до Конвенції 1993 р. Таким чином, перша інституція визнала можливим розгляд спору одночасно згідно з Конвенцією 1982 р. і Конвенцією 1993 р., тоді як друга заперечила це. Значення рішення Міжнародного трибуналу з морського права для питання реалізації багатосторонніх природоохоронних угод полягає в тому, що Трибунал нагадав, що південний блакитний тунець належить до видів, які охороняються Конвенцією з морського права і містяться в Додатку I до неї, а також закликав сторони вжити «термінових заходів щодо запобігання подальшого виснаження популяцій південного блакитного тунця», а сторони «повинні без зволікання відновити переговори з метою досягнення згоди щодо заходів з охорони й управління південним блакитним тунцем» [503, с. 44–45].

2. Справа про завод з виробництва оксидного палива (англ. – *MOX plant case*) (Ірландія проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії), яка розглядалася Міжнародним трибуналом з морського права в 2001 р. на підставі

Конвенції 1982 р., арбітражним трибуналом, створеним відповідно до Додатка VII до Конвенції ООН з морського права, у 2003 р., Постійною палатою третейського суду в 2003 р. на підставі Конвенції ОСПАР, і Судом ЄС у 2006 р. на підставі відповідної директиви. Ця справа, за висловом Д. Боданського, є «живим прикладом» фрагментації в міжнародному праві [504]. Так, Міжнародний трибунал з морського права цього разу обрав інший підхід, порівняно з рішенням у справі про південного блакитного тунця, зокрема він зазначив, що «навіть якщо Конвенція ОСПАР, Договір про ЄС та Договір про Євроатом матимуть права та обов'язки, подібні або ідентичні до прав та обов'язків, передбачених Конвенцією [ООН з морського права], права та обов'язки згідно з цими угодами існують окремо від тих, що містяться в Конвенції», і дійшов висновку, що лише процедура розгляду спорів, передбачена Конвенцією ООН з морського права, має застосовуватись у цьому спорі і що саме арбітражний трибунал Додатка VII матиме юрисдикцію у справі [197]. В рішенні Постійної палати третейського суду у справі 2003 р. йшлося про те, що Конвенція ОСПАР і Директива ЄС 90/313 щодо свободи доступу до інформації з екологічних питань – незалежні джерела права, що встановлюють різні правові режими [499], таким чином визнавши і свою юрисдикцію у справі на противагу рішенню Міжнародного трибуналу з морського права, який заперечував розгляд спору в рамках регіональних режимів, яким є Конвенція ОСПАР. А в рішенні арбітражного трибуналу, створеного відповідно до Додатка VII, говорилося про те, що процедура, яка може мати результатом два конфліктуючі рішення з приводу того самого питання, не сприятиме вирішенню спору між сторонами [505]. Трибунал визнав свою юрисдикцію у справі, підтвердив тимчасові заходи, прописані Міжнародним трибуналом з морського права, проте вирішив відстрочити ухвалення рішення доти, доки Суд ЄС не розгляне справу, оскільки вона тісно пов'язана з правом і компетенцією Співтовариств, а також ухвалив протилежне до рішення Міжнародного трибуналу з морського права рішення щодо звернення до регіональних режимів.

Незважаючи на деякі суперечливі висновки різних судових структур стосовно взаємодії засобів вирішення спорів за різними багатосторонніми

природоохоронними угодами чи регіональними системами права, вони зробили свій внесок у справу реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища. Наприклад, Міжнародний трибунал з морського права визнав: «...Зобов'язання співпрацювати є фундаментальним принципом у справі запобігання забрудненню морського середовища згідно з частиною XII Конвенції та загальним міжнародним правом...» [197]. Трибунал вирішив, що сторони зобов'язані співпрацювати і проводити консультації з цього питання, серед іншого вживаючи заходів щодо запобігання забрудненню морського середовища внаслідок діяльності заводу. З іншого боку, рішення Постійної палати третейського суду у цій справі не має такого позитивного ефекту для реалізації природоохоронних норм універсального значення. Хоча Суд визнав вимогу Ірландії такою, що відповідає положеннями п. 1 ст. 9 Конвенції ОСПАР, проте ухвалив, що вона не підпадає під дію п. 2 цієї ж статті. Ірландія провела низку консультацій з громадськістю з приводу ризиків функціонування заводу і вимагала від Великої Британії надати громадськості інформацію, що виходить за межі статті 9 Конвенції. Ірландія посилалася в обґрунтування своїх вимог на положення Орхуської конвенції, які закріплюють право на доступ до екологічної інформації, проте Суд визнав, що цей міжнародно-правовий акт не застосовується у зазначеній справі, оскільки сторони не ратифікували його. Хоча Суд ЄС розглядав справу на підставі норм права ЄС, однак у своєму рішенні 2006 р. зробив посилання на ст. 204–206 Конвенції ООН з морського права, що стосуються моніторингу та оцінки впливу на довкілля, підтвердив, що така оцінка впливу на навколишнє середовище Ірландського моря від функціонування заводу з виробництва оксидного палива належить до сфери регулювання Директиви 85/337, і в результаті задовольнив вимогу Ірландії щодо порушення Сполученим Королівством положень цієї директиви при проведенні оцінки екологічних наслідків 1993 р.: «...Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії не виконало своїх зобов'язань згідно з правом Співтовариств ... про оцінку наслідків деяких публічних і приватних проектів на навколишнє середовище, ... оцінка повинна бути проведена лише на початковій стадії надання такого дозволу, а не на більш пізньому ... етапі» [506-508].

3. Справа про меч-рибу (англ. – *Swordfish case*) (Чилі проти ЄС), ініційована одночасно в Міжнародному трибуналі з морського права на вимогу Чилі [509] та СОТ на вимогу ЄС [510], вирішення якої наразі відкладено у зв'язку з досягненням сторонами спору мирової угоди у 2001 р. Чилі, порушивши розгляд у Трибуналі, стверджувала, що цей спір не має комерційного характеру, а стосується необхідності встановлення охоронних заходів з метою забезпечення сталого вилову меч-риби. Вилов з боку ЄС зазначеного виду рибних запасів у водах, прилеглих до виключної економічної зони Чилі, дав привід останній посилатися на порушення положень Конвенції ООН з морського права, що стосуються зобов'язання співпрацювати у збереженні далеко мігруючих видів. Крім того, на думку Чилі, ЄС порушив також зобов'язання щодо збереження морських живих ресурсів відкритого моря, вирішення міжнародних спорів, незловживання правами, забезпечення вжиття та дотримання охоронних заходів на суднах, які займаються рибальством у цьому районі, надання інформаційних даних щодо обсягу вилову відповідній міжнародній організації (ФАО). Зі свого боку, 19 квітня 2000 р. ЄС попросив СОТ про ініціювання процедури консультацій з Чилі щодо встановленої нею на підставі Закону про рибальство заборони розвантажувати меч-рибу в чилійських портах, і як наслідок – заборони транзиту цього виду риби через чилійські порти. ЄС стверджував, що такі заходи несумісні із зобов'язаннями за ГАТТ, зокрема ст. V і XI. У січні 2001 р. Чилі та ЄС уклали тимчасову угоду, згідно з якою всі процедури в рамках Міжнародного трибуналу з морського права і СОТ призупиняються, засновується технічна двостороння комісія, дозволяється вхід у чилійські порти відповідно до нової програми Чилі про наукові дослідження у сфері рибальства, а також планується заснування природоохоронного багатостороннього форуму для Південно-Східної частини Тихого океану. Сторони залишали за собою право відновити будь-яку з процедур вирішення спорів у разі невдалого результату подальших переговорів, однак на сьогодні відомо, що Трибунал задовольнив прохання сторін припинити будь-які подальші провадження, натомість у рамках СОТ спір може відновитися. У 2008 р. сторони також уклали «Порозуміння стосовно збереження запасів меч-риби у Південно-Східній частині Тихого океану»,

яке поки що чекає на ратифікацію з боку ЄС [511]. Таким чином, у разі відсутності угоди 2001 р. і подальшого розгляду спору існувала б ймовірність ухвалення суперечливого рішення Трибуналом і Групою експертів СОТ.

4. Справа про целюлозні заводи на річці Уругвай (англ. – *Pulp mills case*) (Аргентина проти Уругваю), рішення щодо якої винесли Міжнародний Суд ООН у 2006–2007 рр. і 2010 р. на користь Аргентини та арбітражний трибунал МЕРКОСУР у 2006 р. – на користь Уругваю. 4 травня 2006 р. Аргентина ініціювала розгляд спору в МС ООН проти Уругваю щодо порушень з його боку зобов'язань за Статутом ріки Уругвай 1975 р. Аргентина стверджувала, що Уругвай дозволив будівництво двох целюлозних заводів на річці без дотримання зобов'язань щодо обов'язкового попереднього повідомлення і без проведення консультацій з Аргентиною. Суд в 2006–2007 рр. відхилив прохання обох сторін стосовно призначення тимчасових заходів. 20 квітня 2010 р. МС ООН ухвалив остаточне рішення у цій справі: з одного боку, він визнав порушення Уругваєм процесуальних зобов'язань щодо інформування про заплановану діяльність і співпраці з Аргентиною та Адміністративною комісією ріки Уругвай під час розробки планів зі спорудження заводів, проте, з другого боку, не визнав порушення відповідачем будь-яких матеріальних зобов'язань щодо охорони навколишнього середовища, передбачених у Статуті ріки Уругвай, внаслідок схвалення зазначених проектів [118]. У 2006 р. Уругвай ініціював процедуру розгляду цього спору в рамках МЕРКОСУР, пославшись на порушення Аргентиною зобов'язання забезпечити в межах своєї суверенної території вільне пересування товарів і послуг між членами цього регіонального інтеграційного об'єднання. Трибунал виніс рішення на користь Уругваю, ухваливши, що Аргентина несе відповідальність за порушення зобов'язання «належної обачності», тому що не забезпечила ситуацію, при якій дії приватних осіб не завдають шкоди іншим державам [512]. Таким чином, зазначена справа – яскравий приклад інституційної фрагментації міжнародного права навколишнього середовища.

Європейська система прав людини, а також меншою мірою – американська є відносно автономними правовими режимами, які, в свою чергу, також сприяють

фрагментації міжнародного права навколишнього середовища і всього міжнародного права. Про це свідчить, наприклад, розгляд Європейським судом з прав людини справи *Guerra and others v. Italy* 1998 р., у якій Суд вирішив, що ст.10 Європейської конвенції 1950 р. не включає позитивне зобов'язання держави з власної ініціативи поширювати екологічну інформацію [513], тоді як спеціалізована міжнародна угода – Орхуська конвенція – такий обов'язок прямо передбачає. У низці розглянутих Судом справ (*Fredin v. Sweden* 1991 р., *Matos e Silva, Lda., and others v. Portugal* 1996 р., *Pine Valley Developments Ltd. and others v. Ireland* 1991 р.) норми природоохоронного законодавства та публічна природоохоронна політика держави «конкурували» з індивідуальним правом на приватну власність, закріплену в ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції. Європейський суд з прав людини вирішує такі колізії шляхом визначення рівня забезпечення з боку держави «справедливого балансу між інтересами економічного благополуччя ... і ефективним здійсненням права позивача на повагу до житла, приватного і сімейного життя» [514]. У практиці Комітету ООН з прав людини та Міжамериканської комісії та суду з прав людини вирішувалися конфлікти між правами корінних народів на землі і природні ресурси на них, їх культурними і соціальними правами, пов'язаними з цими землями, з одного боку, та правом на розвиток, передусім економічний, всього населення держави, з іншого.

Поза тим, практика розгляду скарг Європейським судом з прав людини, які хоча прямо і не стосуються охорони навколишнього середовища чи права людини на сприятливе довкілля, проте мають природоохоронне значення, свідчить про тенденцію щодо посилення позитивної «співпраці» двох галузей – міжнародного права навколишнього середовища і міжнародного права прав людини. Захищаючи право людини на життя, повагу приватного та сімейного життя і житла, доступ до інформації та інші права, закріплені в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Суд робить внесок у справу забезпечення здорового і сприятливого навколишнього середовища, нехай навіть через призму антропоцентричного підходу. Хоча зазвичай Суд не посилався на багатосторонні природоохоронні угоди у своїх рішеннях, однак зробив низку важливих висновків

для розвитку прецедентної практики у сфері захисту екологічних прав людини. Загалом, експерти відзначають, що європейська система захисту прав людини непридатна для розгляду справ, у яких позивачі посилаються на необхідність охорони навколишнього середовища, тим більше що в кожному конкретному випадку необхідно доводити свою причетність до «жертви» порушення та дотримуватися процедурних вимог подачі скарги, зокрема правило про вичерпаність усіх внутрішніх засобів захисту, чого немає, наприклад, в правилах комітетів з дотримання багатосторонніх природоохоронних угод. Однак останні справи, наприклад, *Fagerskiold v. Sweden* 2008 р., свідчать про схильність Європейського суду з прав людини зважати на суто публічні інтереси в охороні довкілля, на противагу індивідуальним правам [515].

Міжнародна судова практика і доктрина виробили два основні підходи до розв'язання проблеми інституційної фрагментації міжнародного права навколишнього середовища і паралельного судового вирішення того самого міжнародного спору: 1) принцип «самодостатнього режиму», коли рішення виноситься міжнародним судом на підставі права, яке він уповноважений застосовувати в даній справі, без урахування інших екологічних угод, які також мають стосунок до предмета спору, проте застосовуються або застосовуватимуться іншим міжнародним судом (рішення 2003 р. арбітражного трибуналу, створеного відповідно до Додатка VII до Конвенції ООН з морського права, у справі про завод з виробництва оксидного палива, а також рішення арбітражного трибуналу, створеного на підставі Додатка VII до Конвенції з морського права, у справі про південного блакитного тунця 2000 р.); 2) принцип «гармонізації», коли рішення міжнародного суду ухвалюється не лише на підставі спеціалізованих угод, які він уповноважений застосовувати в конкретній справі, а з урахуванням всіх міжнародних договорів, які так чи інакше стосуються спору (рішення Постійної палати третейського суду у справі про завод з виробництва оксидного палива 2003 р.). Видається, що другий підхід є більш бажаним у вирішенні міжнародних екологічних спорів, щодо яких різні міжнародні судові та квазісудові структури

мають юрисдикцію, проте, звичайно, в кожному окремому випадку підхід повинен обиратися залежно від конкретних обставин справи.

Вчені виділяють як позитивні, так і негативні сторони тенденції до поширення міжнародних судів та можливості розгляду одного спору різними судовими інстанціями. З одного боку, це дає змогу врахувати позиції протилежних сторін і робить увесь процес більш відкритим, незалежним та об'єктивним, інколи створює політичне підґрунтя для вирішення спору та пошуку суду, який найбільшою мірою задовольнить усі сторони спору [516]. На нашу думку, таке твердження має право на існування, особливо з огляду на те, що це дає можливість розглянути не лише екологічний, а й інші важливі аспекти спору. З іншого боку, відсутність чітко прописаних правових механізмів взаємодії цих судів, врахування рішень один одного, небажання застосовувати джерела інших галузей міжнародного права поглиблює проблему автономних режимів [380]. До негативних сторін належить також проблема, яка дістала назву в англомовній доктрині *forum shopping* (дослівно – «купівля форуму») – пошук «зручного» суду, коли суб'єкт скарги чи позивач має змогу обирати суд, в якому розглядатиметься справа і який, імовірно, винесе найбільш сприятливе для нього рішення, з можливістю подальшого звернення в іншу судову установу для повторного розгляду в разі несприятливого вирішення спору. З одного боку, зазначене явище сприяє розвитку міжнародного права шляхом заохочення «здорової конкуренції» між міжнародними судами, проте з іншого, може вилитись у нескінченний процес судового розгляду тієї самої справи численними інстанціями.

У доктрині міжнародного права поширеною є думка про те, що для викорінення явища фрагментації у вирішенні спорів природоохоронного та природоресурсного змісту необхідно створити окрему судову установу універсального значення. На нашу думку, фрагментацію міжнародного права навколишнього середовища у частині, що стосується паралельного вирішення міжнародних спорів екологічного і природоресурсного змісту в декількох судових інстанціях, неможливо подолати простим створенням додаткової спеціалізованої судової установи для вирішення екологічних спорів. Потрібне також гармонізоване узгодження позицій усіх задіяних

судів, врахування максимальної кількості джерел міжнародного права, які стосуються конкретного міжнародного спору.

Деякі автори вважають, що особливості міжнародних екологічних спорів повинні визначати й особливість процесу ухвалення та змісту рішення, яке виноситься міжнародним судом, оскільки, екологічний спір, як правило, зачіпає інтереси не лише безпосередніх сторін у спорі, а й спільні цінності всієї світової спільноти та інтереси інших держав. Тому ефективність традиційних засобів ад'юдикації слід оцінювати з точки зору не лише їх «приватної» функції – вирішення конкретного спору між сторонами, а й «публічної» – забезпечення інтересів усіх зацікавлених гравців в аспекті спільної турботи про глобальне довкілля [517].

7.3. Способи підвищення ефективності створення та реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища на універсальному, регіональному та національному рівнях

Відповідність об'єктивним законам суспільного розвитку. Існують приклади, коли норми міжнародного права вже не відповідають потребам суспільного розвитку, природоохоронним цілям та інтересам міжнародного співтовариства держав, а інколи навіть суперечать основним принципам міжнародного права, стаючи таким чином неефективними та недійсними. Таким прикладом слугує принцип абсолютного суверенітету над природними ресурсами і побудована на його основі доктрина Хармона – доктрина абсолютного територіального суверенітету, – яка обстоювала необмежену абсолютну свободу держави використовувати на власний розсуд будь-які транскордонні води, що знаходяться в межах її території, та використовувалася державами, що знаходилися вверх за течією [100, с. 269, 432–433]. Сьогодні загальновизнано, що принципу абсолютного суверенітету не існує, оскільки він суперечить основоположним засадам міжнародного права, яке передбачає необхідність співробітництва держав, суверенної рівності, поваги суверенітету один одного та взаємних обмежень. Т. Куокканен називає доктрину Хармона «примітивною» і такою, якій бракує

«аналітичної міці за умови застосування до конкретних правових проблем», зокрема в разі передачі певного спору до суду [303, с. 21]. Доктрина Хармона була заміщена теорією «спільності інтересів» (теорія інтегрованого/спільного управління транскордонними водними ресурсами), що знайшла своє правове закріплення в міжнародних угодах щодо охорони міжнародних водотоків та водному праві ЄС. Інший приклад – ухвалення Конвенції з регулювання освоєння мінеральних ресурсів Антарктики 1988 р., яка дозволяла видобуток мінеральних ресурсів у цьому районі. Проте усвідомлення світовою спільнотою згубних наслідків промислової розробки Антарктики привело до прийняття ГА ООН резолюції, в якій висловлювався «глибокий жаль» у зв'язку з прийняттям Конвенції, що, у свою чергу, сприяло включенню ст. 7 до тексту Протоколу з охорони навколишнього середовища до Договору про Антарктику 1991 р., яка проголошує: будь-яка діяльність, пов'язана з мінеральними ресурсами, за винятком наукових досліджень, забороняється.

Особливо вагому роль у підвищенні ефективності будь-якого міжнародного природоохоронного режиму відіграє відповідність правових норм наявній на момент укладання угоди науковій інформації. Наприклад, П. Хаас у своїй праці стосовно контролю над забрудненням Середземного моря (1990) стверджує, що успіх цієї регіональної ініціативи пояснюється узгодженою єдиною і міцною позицією екологів та вчених з досліджень моря, які поставили на порядок денний питання, визначили, за підтримки ЮНЕП, засоби боротьби із забрудненням у Плані дій з охорони Середземного моря та домоглися від національних урядів ухвалення цих заходів у внутрішньодержавному праві незалежно від внутрішніх політичних чинників та інтересів. Учений називає ці угруповання однодумців, які складаються з урядовців, науковців, членів секретаріатів спеціалізованих міжнародних установ, «епістемічними общинами» – угрупованнями, які поділяють спільні екологічні цінності, розуміння причин та ступеня забруднення і правових заходів реагування на проблему [518]. Задля забезпечення об'єктивності, всебічності та неупередженості наукової інформації, на підставі якої надалі ухвалюватимуться природоохоронні договори та акти «м'якого права», необхідно, на нашу думку, створювати національні наукові моніторингові центри, які відстежуватимуть вплив тих чи інших

забруднювачів або людської діяльності на довкілля, передаватимуть оброблені дані відповідним міжнародним центрам, відповідальним за надання кінцевої аналітичної доповіді, секретаріату міжнародної організації чи дипломатичній конференції.

Врахування реального стану міжнародних відносин. На сьогодні очевидно, що екологічні проблеми стрімко збільшуються, а існуючих механізмів боротьби з ними недостатньо, тому об'єктивною необхідністю є посилення співпраці всіх зацікавлених акторів. При цьому своєчасність ухвалення певної правової норми відіграє ключову роль. Міжнародно-правова норма повинна відповідати інтересам і потребам міжнародної спільноти в конкретний історичний період – лише тоді вона буде справді ефективною. Ефективність будь-якої правової норми залежить також від своєчасності, оперативності та обґрунтованості внесення тих змін, яких вона потребує [480, с. 42]. Конвенція ЕНМОД є прикладом документа, ухваленого на перспективу, оскільки в 70-ті роки XX ст. не існувало достатньо обґрунтованих наукових розробок прикладного значення щодо можливого управління природними процесами з мирною або воєнною метою. Сьогодні, коли проводяться подібні експерименти, більше того, розробляється заснована на них зброя, Конвенція – явище надзвичайно актуальне. Тому можна стверджувати, що довший час положення документа залишалися недієвими, однак його значення не слід недооцінювати, оскільки існують всі підстави для ефективного застосування у найближчому майбутньому.

В МПНС є випадки, коли ухвалена норма не закріплює реально існуючі відносини: мораторій на видобуток китів, ухвалений в рамках Міжнародної китобійної комісії, визначається експертами саме як такий, що не є ефективним через відсутність у Міжнародної китобійної комісії реальних правозастосовчих повноважень [105, с. 103] і як наслідок – продовження значного незаконного вилову китів з боку держав, які використовують «наукове застереження» Конвенції. О. Шемякін в С. Благодельський звертають увагу на низьку ефективність міжнародних морських конвенцій, які, зокрема, стосуються обов'язку держави прапора щодо забезпечення належного контролю за забрудненням морського

середовища, в результаті чого було знайдено інший вихід – створення системи контролю держави порту [519].

Кодифікація природоохоронних принципів в окремому договорі підвищила б ефективність реалізації МПНС завдяки налагодженню координаційних зв'язків між ними та подоланню можливих неузгодженостей у застосуванні. Як відомо, перші природоохоронні договори укладалися досить спорадично, фрагментарно, як відповідь на погіршення екологічних умов чи надзвичайну ситуацію техногенного чи природного характеру; правотворчість кінця XIX – середини XX століть можна назвати такою, що здійснювалася «час від часу». Договірна правотворчість у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів сьогодення є більш прагматичною, спрямованою в майбутнє, більш системною. Однак, незважаючи на ухвалені правові заходи, стан навколишнього середовища Землі стрімко погіршується. Однією з головних причин є незадовільне виконання державами своїх міжнародно-правових зобов'язань, відсутність ефективної системи примусу та санкцій за порушення нормативних приписів, а також відсутність єдиного кодифікаційного акта, який би містив основні принципи галузі, прописував механізми їх імплементації і сприяв би в такий спосіб їх уніфікованому, узгодженому і послідовному тлумаченню та застосуванню. Кодифікаційний акт – це запорука стабільності природоохоронного режиму і правопорядку. Як зазначає О. С. Тимошенко, «кодифікація принципів міжнародного права навколишнього середовища в універсальному договорі надасть їм характеру загальновизнаних норм, які будуть враховувати всі члени міжнародного співтовариства незалежно від їх участі у конвенції. Такий порядок різко підвищить ефективність міжнародно-правового регулювання природоохоронної сфери на основі одноманітності дій держав по відношенню до навколишнього природного середовища» [97, с. 100]. На нашу думку, кодифікаційний акт у зазначеній галузі необхідний, проте, з огляду на специфічність та різносторонність предмета правового регулювання, відмінність підходів до регламентації природоохоронної діяльності в національних законодавствах різних держав, низький рівень екологічної свідомості державних та недержавних акторів, різноманітні економічні, політичні та соціальні фактори, його

укладення потребуватиме значних зусиль, взаємних поступок та компромісів, що врешті-решт може призвести до застосування абстрактних і нечітких формулювань і в кінцевому рахунку – зниження його ефективності. Після створення в 1972 р. ЮНЕП у системі ООН з'явився орган, прямо уповноважений займатися питаннями кодифікації і прогресивного розвитку МПНС. Організація та координація діяльності ЮНЕП щодо МПНС провадяться в рамках програм Монтевідео з розвитку та періодичного перегляду права навколишнього середовища (першу програму було прийнято в 1981 р., другу – в 1992 р., третю – в 2000 р.; на сьогодні ЮНЕП почала роботу над Програмою Монтевідео IV). При цьому в останніх двох програмах присутні такі елементи, як ефективність права навколишнього середовища, здійснення, дотримання та забезпечення дотримання багатосторонніх природоохоронних угод, синергія між багатосторонніми угодами з охорони навколишнього середовища, узгодження та координація, запобігання і врегулювання міжнародних спорів, пов'язаних з навколишнім середовищем, тощо. Проте ЮНЕП лише координує діяльність органів системи ООН у природоохоронній сфері і не має достатніх повноважень для ухвалення юридично обов'язкового акта, який би кодифікував принципи МПНС. Комісія міжнародного права ООН могла б виступити альтернативним органом з кодифікації та прогресивного розвитку зазначеної галузі, результати якої могли б утілитися спочатку в декларацію принципів, проголошену ГА ООН, а потім – відповідний міжнародний договір. Значну роботу в цьому напрямі здійснили МНУО: прикладом неофіційної кодифікації МПНС може слугувати Міжнародний пакт з навколишнього середовища та розвитку, розроблений спільно Комісією з права навколишнього середовища Міжнародного союзу охорони природи, Міжнародною радою з права навколишнього середовища і за допомогою Центру програмної діяльності в галузі права навколишнього середовища і природоохоронних установ, схвалений на Конгресі ООН з міжнародного публічного права (Нью-Йорк, 13–17 березня 1995 р.) [520]. Сьогодні активно лунають заклики з боку громадських НУО та окремих політичних діячів з приводу актуальності та необхідності ухвалення універсальної конвенції з оцінки впливу на навколишнє середовище, яка значною мірою підвищить ефективність

реалізації природоохоронних норм і принципів на глобальному рівні. Українські науковці обстоюють ідею про ухвалення єдиного універсального кодифікаційного акта у формі Екологічної конституції Землі [521] або Всесвітнього договору про охорону природи Землі [300].

Універсальність. Як зазначає В. Н. Денисов, універсальність міжнародного права тісно пов'язана з його ефективністю і, відповідно, авторитетом міжнародного права як такого [66, с. 8]. Г. В. Ігнатенко стверджував, що ефективність міжнародно-правового регулювання невід'ємна від його універсальності і що «Взаємозв'язок універсальності та ефективності – специфічна риса саме міжнародного права» [522]. На думку В. М. Клюєва, питання універсалізації загальних міжнародних договорів мають безпосередній стосунок до процесів демократизації та підвищення ефективності сучасного міжнародного права [523, с. 66]. Н. М. Ульянова підтверджує цю думку: «При визначенні ролі загального багатостороннього договору необхідно враховувати системний характер сучасного міжнародного права, значення універсальної системи міжнародно-правового регулювання як необхідної умови ефективного регулювання сучасних міжнародних відносин» [524, с. 52–53]. Дослідниця наголошує на важливій ролі загальних багатосторонніх договорів саме у вирішенні глобальних міжнародних проблем, які становлять загальний інтерес, зокрема у такій галузі, як охорона навколишнього середовища, у створенні нових універсальних норм, становленні та закріпленні основних і галузевих принципів міжнародного права, створенні постійних організаційних основ міждержавного співробітництва, кодифікації та прогресивному розвитку міжнародного права, договірному закріпленні цілей і перспективних завдань правового регулювання [524, с. 53–133].

Врегулювання і розв'язання екологічних проблем потребує укладення загальних багатосторонніх договорів, у яких повинна брати участь якомога більша кількість держав, і така участь має бути реальною, що виявляється у виконанні взятих зобов'язань та реалізації міжнародно-правової відповідальності в разі потреби. Ефективне виконання багатьох загальних багатосторонніх договорів залежить від участі в них конкретної групи держав [14, с. 70]. Неприєднання до

договору держав, від яких залежить його функціонування, робить цілі такого договору недосяжними. Так, відповідно до ст. 25 Кіотського протоколу, він набуває чинності на дев'яностий день після того, як не менше 55 Сторін Конвенції, в тому числі Сторони, включені до Додатка I, на частку яких припадає в сукупності як мінімум 55% загальних викидів CO2 Сторін, включених до Додатка I, за 1990 рік, здадуть на зберігання свої документи про ратифікацію, прийняття, затвердження чи приєднання. З таких Сторін Протокол ратифікували Японія, ЄС, Канада і РФ, що стало достатнім для того, щоб зазначений міжнародно-правовий акт набув чинності і почав діяти. Неприєднання до кліматичного режиму таких значних емітерів, як США і Китай, безсумнівно, зменшує його ефективність. Низка резолюцій ГА ООН містить заклик до держав долучатися до переговорного процесу в галузі боротьби зі зміною клімату та забезпечувати універсальну участь в досягнутих домовленостях, наприклад, резолюція «Захист глобального клімату для теперішнього і майбутніх поколінь» 65/159 від 4 березня 2011 р. [525].

Міжнародна і внутрішньодержавна правосвідомість. О. О. Мережко пояснює відповідь на питання про те, чому держави дотримуються чи не дотримуються норм міжнародного права, психологічною теорією права. Він вважає, що головним фактором, який сприяє дотриманню міжнародного права, є достатній рівень міжнародно-правової свідомості, перш за все у тих осіб, які виступають на міжнародній арені від імені своїх держав і мають повноваження ухвалювати важливі рішення у сфері зовнішньої політики [526]. Тлумачення та різні форми реалізації норм міжнародного права відбуваються відповідно до рівня правосвідомості конкретних суб'єктів цього процесу. Про підвищення рівня правової екологічної свідомості сьогодні свідчать рішення МС ООН у справі про целюлозні заводи на річці Уругвай 2010 р. та Консультативний висновок МТМП щодо діяльності в Районі 2011 р., у яких ці міжнародні органи надали авторитетне тлумачення принципу оцінки впливу на навколишнє середовище як звичаєвої норми сучасного міжнародного права. В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року стратегічною ціллю № 1 національної екологічної політики визначено саме підвищення рівня суспільної екологічної свідомості [412].

Позиція православної церкви щодо проблеми екології полягає в тому, що однією з головних причин забруднення навколишнього середовища є «небачене і невиправдане зростання суспільного споживання …, де стремління до необмеженого достатку і розкоші стало нормою життя» [527, с. 14]. На наше глибоке переконання, високий рівень екологічної свідомості є одним з найдієвіших чинників впливу на процес правотворення та правореалізації у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Рішення у внутрішньодержавній та міжнародній сферах ухвалюються конкретними людьми з різними уявленнями, інтересами, бажаннями. Якщо люди навчаться контролювати свої бажання, обмежуючи свій споживацький менталітет, це в найбільш сприятливий спосіб позначиться на ефективній реалізації природоохоронних норм та принципів.

Удосконалення переговорного процесу. Найефективніше відбуваються ті переговори, у яких держави об’єднуються в певні блоки для обстоювання своїх позицій та інтересів, тим більше, якщо до таких блоків залучаються держави, які мають особливе значення з погляду розв’язання певної екологічної проблеми. Наприклад, під час переговорів з ухвалення Картахенського протоколу сформувалися такі групи зацікавлених держав: Група Маямі (США, Канада, Австралія, Аргентина, Чилі, Уругвай – найбільші виробники та експортери ГМО), Компромісна Група (Норвегія, Швейцарія, Японія, Мексика, Південна Корея), Група ЄС та Група однодумців (найменш розвинені країни) [113, с. 17]; під час переговорів з ухвалення Кіотського протоколу – Група країн Європейського Союзу, Парасолькова група (об’єднувала низку країн, що входять до Додатка І до РКЗК, серед яких – Японія, США, Швейцарія, Канада, Австралія, Норвегія, Нова Зеландія, Російська Федерація, Україна), Група 77 і Китай, Альянс малих острівних держав, Найменш розвинені країни і Група екологічної єдності. Шляхом об’єднання в такі групи держави економлять на фінансових та людських ресурсах для участі в переговорах, економлять час для досягнення компромісу, посилюють свої спільні позиції в дискусіях з протилежною стороною.

Для залучення представників країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою до переговорів міжнародні органи створюють спеціальні фонди для надання відповідної фінансової допомоги, наприклад, фонди ЮНЕП і деяких міжнародних природоохоронних конвенцій. Взагалі, застосування на переговорах такого дипломатичного прийому, як пов'язаність вирішення екологічних питань з фінансово-економічними питаннями, наприклад, наданням допомоги, сплатою боргів, передачею технологій (англ. – *issue-linkages*), значною мірою сприяє їх успішності та результативності. Дієвими інструментами підвищення участі в переговорному процесі може слугувати надання технічної допомоги державам у допереговорний період шляхом організації семінарів, брифінгів з поясненнями переваг та втрат від розробки та приєднання до міжнародного договору, особливостей процесу реалізації, а також поширення декількох альтернативних варіантів природоохоронної угоди з проханням до представників держав висловити свої зауваження та побажання.

Вибір юридичної форми міжнародно-правового акта у сфері охорони навколишнього середовища (юридично обов'язковий договір або акт «м'якого права»). Однозначної відповіді на те, що є більш ефективним – міжнародний договір чи міжнародно-правовий акт, який має лише рекомендаційну силу (резолюція, декларація), – не існує. Питання ефективності слід розглядати окремо в кожному конкретному випадку. Серед основних переваг ухвалення документа у формі договору назвемо: існування механізму контролю за дотриманням, звітності, правозастосовчих процедур, механізмів вирішення спорів. Однак ефективність будь-якої природоохоронної угоди може бути підірвана у зв'язку з такими факторами, як необхідність досягнення компромісу на переговорах щодо прийняття документа будь-якою ціною, наприклад, шляхом пом'якшення зобов'язань окремих країн щодо квот на викиди забруднюючих речовин, неучасть у договорі з охорони довкілля ключових гравців, наприклад, держав, відповідальних за значне забруднення певного середовища або компонентів навколишнього середовища, відсутність ефективної системи контролю за дотриманням і механізму вирішення спорів, тривалість і складність процедур укладання договору та впровадження його

положень у національне законодавство, незалучення до переговорів і реалізації документа недержавних акторів, а саме – МНУО, бізнесу, громадськості [254]. Перелічені вади договірної форми (досягнення компромісу, участь ключових гравців, тривалість і складність процедур, участь недержавних акторів) долаються при укладенні документа «м'якого» права. Більше того, деякі рекомендаційні документи супроводжуються своєрідним механізмом контролю за дотриманням (наприклад, держави – учасниці Йоганнесбурзького саміту зі сталого розвитку 2002 р. зобов'язалися надати свої національні доповіді щодо здійснення основних положень і впровадження результатів досягнутих домовленостей), проте такі механізми застосовуються державами на власний розсуд.

Нормативне закріплення змісту понять і точність формулювань мають особливе значення в досліджуваній галузі, оскільки від цього часто залежить ефективність реалізації правових приписів, зокрема ступінь та міра відповідальності за порушення міжнародних природоохоронних норм. Так, міжнародні конвенції та правові акти рекомендаційного характеру містять різні визначення поняття «навколишнє середовище». Юридичне визначення поняття «навколишнє середовище» важливе з кількох причин. По-перше, з точки зору імплементації положень природоохоронних конвенцій і правової практики відповідних організацій. Наприклад, невизначеність термінів «китоподібні» і «кити» відповідно до Конвенції про регулювання китобійного промислу призвела до дискусій з приводу того, чи підпадають під дію її положень дельфіни [38, с. 16]. По-друге, поняття навколишнього середовища безпосередньо пов'язане з поняттям «екологічної» шкоди і відповідальністю за неї, адже чим ширше перше, тим більше дій підпадає під визначення шкоди, тим вищою буде межа відповідальності. Невизначеність поняття «велика, довгострокова і серйозна шкода» у Додатковому протоколі 1977 р. до Женевських конвенцій призвели до критики документа як неефективного. В міжнародних природоохоронних договорах часто відсутні норми про відповідальність та компенсацію за шкоду довкіллю, більше того, первинним нормам, що фіксують зобов'язання сторін і які визначають межі правомірної та неправомірної поведінки, бракує чіткості та однозначності. Внаслідок цього

підривається ефективність всього механізму прикликання до відповідальності та відшкодування шкоди.

Закріплення істотних зобов'язань. Донедавна (до початку 90-х рр.) практично всі міжнародно-правові інструменти з охорони довкілля містили превентивні зобов'язання загального характеру, реалізація яких не вимагала особливих «жертв» з боку держави. Норми таких договорів належать до категорії «м'яких», оскільки вони не покладали на учасників ніяких конкретних зобов'язань. У більшості випадків держави намагалися встановити перш за все загальні зобов'язання технічного та інформаційного характеру щодо обміну досвідом, інформацією, передачі технології; якщо ж мова заходила про «жорсткі» зобов'язання, у багатосторонніх інструментах робилися застереження стосовно їх здатності до реалізації («у міру можливості», «відповідно до економічних можливостей») [528, с. 118–120]. Проте сьогодні у зв'язку зі зростаючими масштабами забруднення, транскордонним і глобальним характером шкоди довкіллю держави вимушені брати на себе більш «жорсткі» зобов'язання, що значно обмежує їх суверенітет, зокрема суверенне право здійснювати експлуатацію природних ресурсів у межах своєї території. На нашу думку, найбільш ефективними є ті угоди, в яких визначено чіткий графік виконання зобов'язань державами, оскільки в такому разі значно легше відстежити невиконання чи порушення положень відповідного договору.

Допустимість застережень і винятків із загального правила. Питанню обмеження застосовувати застереження та винятки у договорах не приділено належної уваги як факторам підвищення ефективності їх дії та реалізації, однак, на нашу думку, часто саме ці чинники є ключовими у визначенні подальшої долі природоохоронної угоди. Можливість робити застереження передбачено в багатьох конвенціях, наприклад, Боннській конвенції, СІТЕС, Конвенції з регулювання китобійного промислу. Крім того, ефективність деяких міжнародних природоохоронних угод знижується у зв'язку з тим, що їх положення дозволяють торгівлю небезпечними речовинами (наприклад, озоноруйнівними) з державами – не учасницями за умови дотримання останніми їх основних умов.

Неприєднання ключових гравців і проблема унілатералізму (односторонніх актів держав). Деякі вчені-теоретики і політики вважають, що краще вдатися до односторонніх дій для врегулювання термінової екологічної проблеми, ніж нічого не робити взагалі через відсутність міжнародно-правових домовленостей у певній сфері. Унілатералізм може мати форму як неприєднання до міжнародної угоди з охорони довкілля (відмова США ратифікувати Кіотський і Картахенський протоколи), так і активних дій, які не регулюються міжнародним правом (наприклад, вимога низки законів США до імпортерів дотримуватися внутрішніх екологічних стандартів, що приймаються з метою охорони видів фауни і флори за межами національної юрисдикції). На сьогодні переважає думка, що унілатералізм небажаний у міжнародному праві, суперечить основам міжнародного правопорядку, тому повністю має бути заміщений багатосторонніми формами співробітництва. З іншого боку, унілатералізм інколи породжує мультилатералізм, як це сталося в результаті розгляду в рамках СОТ спорів *Shrimp-Turtle* (після рішення в 2001 р. під егідою Боннської конвенції було укладено Меморандум про взаєморозуміння щодо збереження та управління популяціями морських черепах та охорони місць їх існування в Індійському океані і Південно-Східній Азії) і *Tuna-Dolphin* (після рішення СОТ було укладено Угоду щодо зниження смертності дельфінів у Східній частині Тихого океану 1994 р.).

Проблема співвідношення універсалізму та регіоналізму. Дія регіонального регулювання певної проблеми може виявлятися більш ефективною порівняно з її регулюванням на універсальному рівні. Рівень і глибина регіонального регулювання може збільшуватися з урахуванням висунення альтернативних рішень [529, с. 94]. Регіональне співробітництво є однією з поширених форм об’єднань дій держав, пов’язаних спільними інтересами або необхідністю вирішувати проблему, яка потребує колективних зусиль [97, с. 141]. Як зазначав М. Коскенн’ємі у своїй доповіді з фрагментації 2006 р., «Часто вважають, що міжнародне право ... повинно розроблятися в регіональному контексті, оскільки відносна однорідність інтересів чи світобачення суб’єктів тим самим забезпечить більш дієве і справедливе здійснення відповідних норм» [530, с.

114]. На сьогодні можемо спостерігати цікаву тенденцію, яка свідчить про ефективність «регіоналізму» у вирішенні не лише регіональних, а й глобальних екологічних проблем. Так, членами регіональної комісії ЕКОСОР – ЄЕК ООН, поряд з державами Центральної, Східної та Західної Європи, є також такі неєвропейські держави, як Канада, США, Туреччина. Ці держави стали сторонами регіональних угод, укладених під егідою ЄЕК, – Конвенції про транскордонне забруднення повітря; Конвенції Еспо (Канада). До Конвенції Еспо та Конвенції про транскордонні водотоки у 2001 р. та 2003 р., відповідно, було ухвалено поправки, які у випадку їх вступу в силу нададуть можливість державам – не членам ЄЕК ООН ставати учасницями конвенцій, внаслідок чого вони набудуть універсального характеру. Ухвалені в 2005 р. на виконання ст. 3(7) Орхуської конвенції Алмаатинські керівні принципи заохочують сторони Конвенції впроваджувати її основні ідеї на різних міжнародних форумах [293], в результаті чого очікується, що положення документа застосовуватимуться на універсальному рівні. Деякі регіональні угоди є більш ефективними в природоохоронному плані, ніж універсальні. Наприклад, Бамакську конвенцію про заборону імпорту в Африку і контроль над транскордонним перевезенням та управлінням небезпечними відходами в межах Африки 1991 р. було ухвалено під егідою ОАЄ, яка своєю резолюцією 1199 оголосила універсальну Базельську конвенцію нездатною захистити інтереси африканських країн. Хоча цей міжнародно-правовий акт ґрунтується на Базельській конвенції, він містить більш жорсткі зобов’язання сторін.

Як зазначають автори монографії «Світовий океан і міжнародне право», «враховуючи ту роль, яка відводиться регіональному співробітництву держав з охорони морського середовища від забруднення в Конвенції ООН з морського права 1982 р., а також великий позитивний досвід, накопичений в багатьох районах Світового океану з міжнародно-правового регулювання охорони морського середовища на регіональному рівні, можна констатувати, що регіональний підхід на сьогоднішній день є ефективним і дієвим засобом вирішення глобальної екологічної проблеми Світового океану» [61, с. 77]. Л. Д. Тимченко підтримує ідею, згідно з якою задля забезпечення ефективної охорони довкілля Арктики недостатньо

універсального договору типу Конвенції ООН з морського права та двосторонніх домовленостей – необхідно застосувати регіональний підхід [531, с. 270-271]. Зі свого боку відзначимо, що ефективність реалізації правових норм з охорони навколишнього середовища цієї частини Земної кулі, закріплених у такому регіональному договорі, залежатиме від максимальної участі саме приарктичних держав.

Таким чином, з одного боку, регіональні угоди більш ефективні у зв'язку з тим, що залучають до переговорного процесу всі зацікавлені держави конкретного регіону і полегшують досягнення компромісу у вирішенні певного питання, але, з іншого боку, вони ж і сприяють фрагментації МПНС, бо часто містять положення, які підривають ефективність глобальних зусиль у боротьбі з екологічною проблемою. Наприклад, ст. 11 Базельської конвенції дозволяє державам укладати двосторонні, регіональні та багатосторонні угоди, здатні значно пом'якшити встановлений нею режим. Регіональні конвенції з регулювання рибного промислу критикуються в доктрині на тих підставах, що вони підривають ефективність універсального режиму, встановленого Конвенцією ООН з морського права щодо свободи рибальства.

Співвідношення конфронтаційних і неконфронтаційних засобів реалізації. На наше переконання, багатосторонні природоохоронні угоди повинні включати оптимальне співвідношення конфронтаційних і неконфронтаційних засобів реалізації, при цьому першочерговість у застосуванні слід віддавати першим – як засобам попередження виникнення спорів, а другі слід розглядати як невід'ємну, проте субсидіарну, складову механізму реалізації. Якщо в конвенції відсутні норми про відповідальність, не визначено коло правопорушень, чітко не прописано види і форми санкцій або механізм вирішення спорів, їй бракуватиме реальної дієвості у правозастосуванні. Якщо ж перевага віддається, наприклад, економічним стимулам виконання, то існує загроза перетворення природоохоронної конвенції на договір з регулювання міжнародної торгівлі, в чому звинувачують цілу низку угод, зокрема Картахенський протокол з біобезпеки, Кіотський протокол, СІТЕС. Якщо перевага віддається інформаційним засобам реалізації, то договір

ризикує втратити ефективність через недостатню жорсткість систем забезпечення його виконання. Тому в угоді з охорони довкілля має бути дотримане оптимальне співвідношення методів «батога і пряника», аби вона стала справді ефективною і досягла визначених цілей. Багатосторонні природоохоронні договори повинні передбачати систему «кримінальних» санкцій стосовно окремих індивідів у випадку порушень; ці санкції могли б застосовуватися в рамках Міжнародного кримінального суду (у випадку екологічних злочинів) або Світовою митною організацією чи Інтерполом (у випадку транскордонних злочинів, пов'язаних з нелегальним переміщенням охоронюваних видів або шкідливих речовин).

На наше переконання, закріплення в міжнародних природоохоронних угодах і застосування на практиці системи економічних санкцій, наприклад, торговельних обмежень, є одним з найефективніших засобів забезпечення їх виконання. Застосування економічних санкцій чи погроз їх впровадження з метою спонукати держави до зміни своєї поведінки у природоохоронній сфері «спрацьовує частіше, ніж використання санкцій у вирішенні інших міжнародних проблем» [532]. Ефективність санкцій в галузі МПНС пояснюється їх відносною поміркованістю, реальністю в застосуванні та кінцевою користю як для самої держави-порушниці, так і для всієї світової спільноти [532, с. 53]. Торговельні обмеження, на думку Ф. Бендера, можуть використовуватись як ефективний механізм сприяння збереженню та охороні видів дикої фауни і флори [533].

В аспекті питання про ефективність слід розрізняти поняття «порушення» зобов'язання (англ. – *breach*) та недотримання положень угоди (англ. – *non-compliance*), оскільки кваліфікація діяння держави впливає на застосування засобів примусу: в першому випадку настають усі наслідки, характерні для права міжнародної відповідальності та санкцій, у другому – вступають в дію засоби реагування, передбачені в рамках конкретного природоохоронного договору. В літературі [534] та деяких офіційних документах міжнародних організацій [535] зазначається, що термін «недотримання» є альтернативою терміна «порушення» і означає, що відсутність виконання договірного зобов'язання може не неодмінно призводити до вимог оцінки порушення (наприклад, у випадку невиконання

обов’язку належної обачності) та може випливати не так з небажання держави дотримуватися природоохоронних норм, як з неспроможності це робити. В доктрині і практиці міжнародного права «порушення» визначається як той випадок, коли діяння (дія чи бездіяльність) певної держави не відповідає тому, чого вимагало від неї конкретне зобов’язання, незалежно від його походження і характеру [16]. Це означає, що «порушенням» можуть визнаватися випадки неухвалення національного законодавства, ухвалення законодавства, яке суперечить нормам міжнародного права (випадок України з Орхуською конвенцією), недотримання процедурних зобов’язань (випадок України з Кіотським протоколом) тощо. У справі про целюлозні заводи на річці Уругвай МС ООН зазначив, що «справді, існує зв’язок … між двома категоріями зобов’язань [істотними і процедурними], однак цей зв’язок не перешкоджає ситуації, коли держави зобов’язані відповідати за ці зобов’язання окремо … і нести …відповідальність за їх порушення відповідно до обставин» [118]. На нашу думку, недотримання будь-яких положень угоди, чи-то процедурних, чи-то істотних, є порушенням, однак саме з метою підвищення ефективності правореалізації міжнародні природоохоронні режими уникають застосовувати термін «порушення» – для того, аби дати можливість державі, що провинилася, виправитися шляхом надання їй всебічної допомоги і підтримки (такі наслідки права міжнародної відповідальності, як припинення договору, як зазначалося вище, не є прийнятними у МПНС), в результаті чого буде досягнуто мети угоди. На наше переконання, застосування терміна «недотримання» – це, скоріше, дипломатичний прийом, який дає підстави впроваджувати санкції проти держави не одразу, а після вичерпання «управлінських» неконфронтаційних процедур. Оскільки більшість багатосторонніх природоохоронних угод закріплює значну кількість саме процедурних зобов’язань держав, виконати які не так просто, «творці» конвенційних природоохоронних режимів пішли на своєрідний компроміс з метою уникнення міждержавних спорів, намагаючись зробити механізм виправлення ситуації «недотримання» максимально простим і ефективним. Процедура розгляду справи України в рамках Кіотського протоколу засвідчує ефективність такого підходу: Україна виправила ситуацію за досить короткий термін – п’ять місяців.

Скликання конференцій чи створення спеціальних органів для перегляду та оцінки ефективності природоохоронної угоди. Такі конференції можуть скликатися в міру потреби через певний проміжок часу після вступу в силу договору. Наприклад, Конвенція ЕНМОД передбачає скликання такої конференції через п’ять років після вступу в силу документа, яка розгляне «питання про те, як діє Конвенція, щоб мати впевненість у тому, що її цілі та положення здійснюються і, зокрема, розгляне ефективність положень, що містяться в пункті 1 статті I …» (ст. VIII). Або ж це питання належить до компетенції конференцій сторін, які скликаються регулярно для вирішення передбачених договором питань функціонування певного природоохоронного режиму. Наприклад, Базельська конвенція зазначає, що Конференція Сторін «постійно слідкує за ефективним виконанням цієї Конвенції» (ст. 15). Інколи функція перевірки загального стану імплементації конвенції та оцінки ефективності її здійснення покладається на комітети з питань дотримання з подальшим затвердженням доповіді конференцією сторін, наприклад, такі повноваження має Орхуський комітет, Комітет Еспо тощо. Повноваження з оцінки ефективності конвенції можуть передбачатися в самому договорі або прописуватись у подальших рішеннях конференцій чи нарад сторін. Оцінка ефективності (англ. – *effectiveness review*) відрізняється від загального огляду виконання договору (англ. – *implementation review*) тим, що в другому випадку оцінюється стан виконання зобов’язань держав щодо кожної статті конвенції, висвітлюються загальні тенденції, аналізуються конкретні труднощі у виконанні нормативних приписів, а в першому випадку аналізується загальний огляд ефективності конвенції з точки зору досягнення поставлених перед нею цілей, а також розглядаються шляхи підвищення ефективності угоди. Відзначимо, що загальні огляди не можуть повною мірою об’єктивно свідчити про загальні тенденції та проблеми в реалізації природоохоронних угод, оскільки доповіді, як правило, готуються самими органами державної влади, відповідальними за імплементацію у внутрішньодержавному праві, і без залучення представників громадськості, що позначається на неупередженості та повноті викладеної в них інформації. На відміну від загального огляду виконання договору, оцінка

ефективності здійснюється в рамках природоохоронних угод доволі нечасто. Оцінка ефективності передбачається ст. 6 Монреальського протоколу (сторони повинні проводити оцінку заходів регулювання на основі наукової, екологічної, технічної та економічної інформації). Саме завдяки таким оцінкам було ухвалено рішення про посилення режиму контролю над озоноруйнівними речовинами шляхом впровадження Лондонської та Копенгагенської поправок, а також створено Багатосторонній фонд [21, с. 38]. Допоміжним засобом визначення ефективності або, іншими словами, ступеня досягнення конвенцією цілей слугують різноманітні оцінки стану навколишнього середовища, які здійснюють як міжурядові, так і неурядові інституції, наприклад, *Global Environment Outlook (GEO)* ЮНЕП, *Global Biodiversity Outlook (GBO)* Конвенції з біорізноманіття, *World Resources Report* Інституту світових ресурсів [59, с. 158-159]. Оцінка стану дотримання (англ. – *compliance review*) – ще одна процедура, яка здійснюється з метою визначення стану виконання сторонами, проти яких було застосовано механізми з питань дотримання, своїх зобов'язань з виправлення ситуації. Як правило, оцінці стану дотримання передує загальний огляд виконання договору [21, с. 13], в результаті чого виявляються проблеми в дотриманні конкретних положень конвенції певними сторонами.

Удосконалення інституційної основи. Питання вдосконалення інституційної основи МПНС, створення універсальної екологічної організації та екологічного суду ми аналізували в попередніх розділах. З одного боку, створення таких універсальних структур з широкою компетенцією могло б підвищити ефективність реалізації природоохоронних норм та принципів, однак з другого, відомо, що більш дієвими виступають ті інституції, які мають вузьку спеціалізацію та стосуються співробітництва держав з конкретних питань [536, с. 222]. Вагому роль у цьому процесі повинні й надалі відігравати механізми з питань дотримання, оскільки вони довели свою ефективність. П. Бірні, А. Бойль і К. Реджвелл вважають, що ефективність інституційних утворень в рамках природоохоронних угод залежить від таких факторів, як відкритий та публічний процес ухвалення рішень, що залучає всіх зацікавлених акторів, а також доступність технічної, фінансової допомоги

країнам, що розвиваються [108, с. 86]. В Йоганнесбурзькій декларації зі сталого розвитку зазначається, що для досягнення цілей сталого розвитку необхідні більш ефективні, демократичні та підзвітні міжнародні та багатосторонні установи. Таке ж завдання визначено і в Порядку денному на XXI століття. Ключову роль у вдосконаленні інституційного механізму реалізації МПНС відіграє можливість приватних осіб звертатися до міжнародних судів для подання скарг на порушення своїх прав або неефективне впровадження державою громадянства чи перебування природоохоронних законів. Як слушно зазначив Ф. Моремен, можливість приватних сторін ініціювати провадження проти держав у міжнародних структурах збільшує ефективність правозастосовчих механізмів [537]. Слід відзначити, що саме екологічні процесуальні права мають найбільший потенціал для ефективної реалізації [538]. Важливим механізмом подолання інституційної фрагментації є забезпечення врахування ініціатив та рішень, ухвалених у рамках різних природоохоронних режимів чи міжнародними судовими або квазісудовими структурами з приводу того самого чи споріднених питань, а також налагодження синергії в діяльності міжнародних режимів з охорони довкілля.

Залучення громадськості. Значення залучення неурядових організацій і громадськості загалом на всіх етапах правореалізації та правотворення було висвітлено в попередніх розділах. Найбільш влучним прикладом такої ефективної участі є Орхуська конвенція. Створена для участі в переговорах з ухвалення Конвенції коаліція НУО «Європейський ЕКО Форум» відіграла вирішальну роль не лише в переговорному процесі, а й у подальшому процесі її імплементації. Громадські об’єднання повинні також долучатися до розгляду судових справ у формі *amicus curiae*, а також як позивачі та відповідачі. Втім, задля забезпечення ефективності переговорного процесу НУО не повинні мати права голосу, крім випадків, коли вони входять до складу урядової делегації [105, с. 61].

У розділі 4 ми зазначали про феномен «глобальних інформаційних мереж», або «трансурядових мереж», які уособлюють ідею глобального управління в різних сферах суспільного життя і становлять форму співробітництва, що включає урядових акторів, НУО, бізнес, без створення формалізованих інституцій чи

договорів, що забезпечує їх гнучкість та ефективність у досягненні поставлених завдань [539]. Такими мережами є Міжнародна мережа з дотримання та застосування природоохоронного законодавства (англ. – *INECE*), Мережа Європейського Союзу з імплементації та застосування екологічного права (англ. – *IMPEL*), Мережа з дотримання та застосування природоохоронного законодавства нових незалежних держав (англ. – *NISECEN*), Балканська мережа з дотримання та застосування нормативних актів у галузі охорони довкілля (англ. – *BERCEN*). Зазначені мережі роблять свій внесок у підвищення ефективності реалізації міжнародних природоохоронних норм [540].

Засоби підвищення ефективності міжнародних природоохоронних норм на національному рівні. Як зазначалося в одній з доповідей на Дев'ятій міжнародній конференції з дотримання і застосування екологічних угод Глобальної мережі *INECE*, без імплементації у внутрішньодержавному праві багатосторонні природоохоронні угоди залишаються лише «м'яким правом» без будь-яких суттєвих результатів; національні закони необхідні для перетворення цих угод у норми «твердого права», оскільки вони втілюють цілі угод на практиці [541, с. 81]. Для підвищення ефективної реалізації на національному рівні значну увагу слід приділяти підготовчим процедурам, які передують приєднанню держави до договору, а також подальшим крокам у забезпеченні його виконання. По-перше, до ратифікації природоохоронної угоди держава повинна здійснити оцінку своєї готовності дотримуватися зобов'язань за нею, яка може сприяти виявленню необхідності провести зміни в механізмі правового та організаційно-інституційного забезпечення виконання певного договору. Показовим у цьому аспекті є приклад Хорватії: під час дискусій та обговорень на національному рівні на предмет ратифікації Орхуської конвенції та здатності держави імплементувати положення документа спеціально створена група з представників Департаменту природних ресурсів та екологічної політики Інституту міжнародних відносин Хорватії та консалтингової компанії *COWI* підготувала доповідь з аналізом користі та витрат трьох сценаріїв імплементації Конвенції. Проект був складовою загального проекту «Імплементація Орхуської конвенції в Хорватії (2001–2002)», що здійснювався під

егідою Підрозділу з Центральної та Східної Європи Агенції охорони навколишнього середовища Данії, а згодом був врахований урядом Хорватії. У 2007 р. ця держава ратифікувала Конвенцію [59, с. 49].

По-друге, у випадку, якщо після того, як держава стала стороною договору, вона виявить проблеми в його належному здійсненні, існує можливість розробки національного плану дій із забезпечення дотримання [59, с. 181–182]. План дій може вимагатися також в рамках процедури з дотримання багатосторонніх природоохоронних угод як засіб реагування на недотримання тією чи іншою стороною своїх зобов'язань. Так, Підрозділ із застосування Кіотського протоколу уповноважений, серед іншого, вимагати від держави надання плану дій, що включає аналіз причин недотримання, коригуючі заходи і графік оцінки прогресу у здійсненні плану, що і було виконано Україною: в результаті позитивної оцінки плану Комітет зняв 9 березня 2012 р. «санкції» щодо нашої держави в плані можливостей реалізовувати гнучкі механізми Протоколу.

По-третє, в рамках самих багатосторонніх природоохоронних угод до держав-учасниць висувається загальна вимога готувати національні плани щодо їх здійснення: Конвенція з біорізноманіття, Картахенський протокол, Конвенція про спустелення, Стокгольмська конвенція, Роттердамська конвенція тощо. Такі плани сприяють тому, що держава визначає правові, політичні, інституційні «слабкі і сильні сторони» процесу імплементації, оцінює свої фінансові можливості [59, с. 125], а також враховує свої міжнародні зобов'язання в національних заходах з планування, стратегіях і програмах та відповідних видах діяльності. Наприклад, в Україні було підготовлено Національний план дій з реалізації Кіотського протоколу, однак, на відміну від інших держав, ще досі не підготовлено Національного плану з адаптації до змін клімату, як того вимагають положення РКЗК, хоча його розробка була запланована в Національному плані реалізації РКЗК і Кіотського протоколу 2005 р. [542]. Як зазначається на офіційному сайті Конвенції з біорізноманіття, Україна має лише Національну стратегію з біорізноманіття 1998 р., проте на офіційному сайті ВРУ відсутня як Національна стратегія, так і Національний план дій з біорізноманіття.

По-четверте, ключову роль в ефективній реалізації природоохоронних норм відіграє ухвалення відповідних нормативно-правових актів та створення організаційної структури. Цілі, завдання нормативно-правових актів повинні бути реалістичними та чітко сформульованими, як і права та обов'язки суб'єктів державного управління та господарської діяльності, в них повинні передбачатись ефективні заходи контролю та нагляду за їх здійсненням, у тому числі за рахунок застосування засобів примусу у випадку порушень. Правове закріплення та практичне застосування економічних стимулів (екологічні податки, субсидії) особливо сприяють процесу правозастосування. Заходи із забезпечення дотримання національного законодавства повинні включати дієвий механізм інспектування, самозвітності, моніторингу тощо. Значний вплив на процес імплементації міжнародних конвенцій з охорони довкілля чинять, з одного боку, різноманітні керівні принципи чи керівництва з імплементації певної конвенції, а з другого, модельні закони, що розробляються під егідою міжнародних організацій, зокрема таких, як РЄ, СНД, наприклад, Модельний екологічний кодекс РЄ для країн Центральної і Східної Європи, Модельний екологічний кодекс для держав – учасниць СНД.

Держави можуть призначати національні координаційні центри, які опікуватимуться здійсненням конкретної природоохоронної угоди. При цьому такі координаційні центри можуть бути політичними, наприклад, міністерство закордонних справ, або технічними, наприклад, глава міністерства охорони навколишнього середовища [59, с. 196]. Створення національних координаційних центрів, відповідальних за налагодження зв'язку із секретаріатами конвенцій, може становити одну із форм міжнародної технічної чи фінансової допомоги. Так, Багатосторонній фонд Монреальського протоколу надає країнам Статті 5 фінансову і технічну допомогу у створенні та забезпеченні функціонування т. зв. Національних озонових частин (англ. – *National ozone units*) [543]. Ефективність реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм безпосередньо залежить від злагодженості та скоординованості діяльності всіх відомств, міністерств і центральних органів державної влади, залучення до процесів правотворення та

правореалізації всіх зацікавлених акторів, зокрема громадськості, місцевих громад, засобів масової інформації, приватного сектору тощо. Не останню роль у процесі реалізації відіграє посилення науково-технічного потенціалу, вдосконалення систем звітності, контролю та моніторингу, підготовка і забезпечення кадрами, мобілізація фінансових ресурсів, підвищення правової екологічної свідомості та культури, налагодження транскордонного співробітництва в зазначених питаннях.

Висновки до розділу 7

Ефективність міжнародно-правових природоохоронних актів визначається ступенем зміни поведінки його адресатів, розв'язанням екологічної проблеми та економічною ефективністю, в результаті чого досягається мета міжнародно-правового регулювання. На нашу думку, неможливо оцінювати окремо ефективність реалізації міжнародно-правової норми з відривом від стадії правотворчості, оскільки саме на ній закладаються засади функціонування майбутнього правового режиму. Водночас часто навіть найповніше врахування всіх факторів, що сприяють підвищенню ефективності міжнародно-правових норм на стадії правотворчості, не може повністю гарантувати ефективну правореалізацію, оскільки в процесі функціонування міжнародного договору відбуваються зміни в суспільній правовій свідомості, зрушення в науково-технічному прогресі, що не може не позначатися на здійсненні нормативних приписів на практиці. Ефективність розв'язання глобальних екологічних проблем та забезпечення раціонального природокористування залежить від узгодження різних національних цілей, які врешті-решт повинні відповідати загальним інтересам у збереженні екосистеми Землі та виживанні всього людства. Держави повинні розуміти, що досягнення тимчасової економічної вигоди, наприклад, у результаті неприєднання до природоохоронної угоди чи організації, зрештою принесуть їм перманентні витрати, які в багато разів перевищуватимуть ці вигоди в майбутньому. У зв'язку з цим основним засобом досягнення спільної мети має бути посилення міжнародного співробітництва шляхом обмеження

національного суверенітету та створення відповідних дієвих механізмів, навіть з наднаціональним компонентом.

Негативним явищем, яке підриває всю систему функціонування МПНС, є його фрагментація. Фрагментація МПНС пов'язана з існуванням спеціальних автономних режимів усередині галузі, часто неузгоджених і конфліктуючих як між собою, так і зі спеціальними режимами в рамках інших галузей міжнародного права. Як наслідок – відсутність єдиних уніфікованих принципів і норм, що регулюють охорону навколишнього середовища і раціональне природокористування, проблеми в правовій регламентації багатьох питань, паралельне регулювання того самого питання різними міжнародними природоохоронними угодами, відсутність злагодженого механізму здійснення споріднених договорів і всього МПНС як на універсальному, так і на національному рівнях. Фрагментація створює як інституційні проблеми, так і проблеми, що стосуються сутності. Інституційна/організаційна фрагментація МПНС виявляється у створенні, відповідно до положень міжнародних природоохоронних угод або рішень конференцій сторін, численних організаційних структур (комітетів, комісій), діяльність яких часто не скоординована, внаслідок чого вони займаються тими самими питаннями. Розгляд міжнародного спору одночасно в кількох судових/квазісудових установах, кожна з яких потенційно здатна винести рішення, що суперечить одне одному, також є проявом інституційної фрагментації, оскільки призводить до проблем конкуруючої юрисдикції, «пошуку зручного суду», неналежної реалізації цих рішень.

На основі аналізу Керівних принципів ЮНЕП, що стосуються дотримання та забезпечення виконання багатосторонніх природоохоронних угод, 2002 р., керівних принципів інших організацій, зокрема ЄЕК ООН, ОЕСР, доктрини і практики міжнародного права ми запропонували власні способи підвищення ефективності створення та реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища на універсальному та регіональному рівнях, серед яких – забезпечення відповідності міжнародних природоохоронних норм об'єктивним законам суспільного розвитку, врахування міжнародними природоохоронними нормами

реального стану міжнародних відносин, кодифікація природоохоронних принципів, забезпечення універсальної участі в багатосторонніх природоохоронних договорах, підвищення рівня міжнародної і внутрішньодержавної екологічної правосвідомості, удосконалення переговорного процесу, відповідальний вибір юридичної форми міжнародно-правового акта, нормативне закріплення змісту понять і точність формулювань, вибір належного способу закріплення істотних зобов'язань, небажаність застережень і винятків із загального правила, забезпечення приєднання ключових гравців, адекватне співвідношення універсалізму та регіоналізму, ефективне співвідношення конфронтаційних і неконфронтаційних засобів реалізації, скликання конференцій чи створення спеціальних органів для перегляду та оцінки ефективності природоохоронної угоди, удосконалення інституційної основи, залучення громадськості, а також засоби підвищення ефективності міжнародних природоохоронних норм на національному рівні, зокрема, забезпечення оцінки готовності держави дотримуватися зобов'язань за природоохоронною угодою до її ратифікації, розробка національного плану дій із забезпечення дотримання у випадку виявлення проблем в належному здійснення договору після того, як держава стала його стороною, підготовка національних планів щодо здійсненні багатосторонніх природоохоронних угод на регулярній основі, ухвалення відповідних нормативно-правових актів та створення організаційної структури.

ВИСНОВКИ

1. На основі доктринальних вчень розроблено авторську класифікацію засобів реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища, згідно з якою вони поділяються на неконфронтаційні та конфронтаційні. До неконфронтаційних засобів належать: 1) механізм обміну інформацією, оцінка впливу на навколишнє середовище, повідомлення зачепленої держави, проведення консультацій, надання доповідей, здійснення моніторингу, верифікації та інспекцій (інформаційне забезпечення реалізації); 2) технічна і фінансова допомога, науково-технічне співробітництво, економічні стимули/ринкові механізми (науково-технічне та фінансове забезпечення реалізації); 3) механізми з питань дотримання природоохоронних договорів; 4) дипломатичні засоби вирішення міжнародних спорів. До конфронтаційних засобів забезпечення дотримання міжнародних природоохоронних угод належать: 1) прикликання до відповідальності; 2) застосування санкцій (контрзаходів), дозволених міжнародним правом; 3) односторонні торговельні обмеження, що не є санкціями; 4) вирішення спорів шляхом звернення в міжнародні арбітражні, судові та квазісудові установи.

2. Міжнародне право навколишнього середовища є тією галуззю, для ефективної реалізації якої необхідне особливе сприяння з боку національного права. Саме на стадії реалізації виникають неузгодженості та проблеми у застосуванні норм міжнародного і національного екологічного права. На думку автора, теорії дуалізму і монізму в їх чистому вигляді є на сьогодні малопридатними для пояснення всіх особливостей взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права, оскільки вони не враховують можливого взаємовпливу обох систем права. Практика реалізації багатосторонніх природоохоронних угод засвідчує, що найбільш оптимальними є ті доктринальні погляди, які визнають та відображають не одностороннє пристосування однієї системи права до іншої, а двосторонній процес, метою якого є гармонізація та уніфікація правових настанов. При цьому гармонізація в сфері правового регулювання охорони довкілля відбувається в таких напрямах: міжнародного екологічного права з національним екологічним правом,

національного екологічного права з міжнародним екологічним правом, а також між різними національними правовими системами, що регулюють відносини з природокористування та охорони навколишнього середовища.

3. Звичай довший час не відігравав істотної ролі у формуванні природоохоронних норм, оскільки, по-перше, виявлення постійної, одноманітної, загальної, тривалої практики держав у сфері охорони навколишнього середовища з метою встановлення звичаю є складним завданням, по-друге, у звичаєвих нормах міжнародного екологічного права держави намагаються втілювати і вбачати не стільки правило поведінки, скільки ідеальний стандарт такої поведінки, досягти і проконтролювати виконання якого на практиці важко. Лише шляхом втілення цих стандартів у норми міжнародного договору з'являються реальні механізми їх дотримання, виконання, використання і застосування. Часто позиції держав та думки вчених є різко протилежними з приводу існування тієї чи іншої звичаєвої норми у природоохоронній сфері, що позначається на процесі реалізації МПНС. З одного боку, міжнародний звичай стає все більш непридатним для регулювання природоохоронної сфери, яка, з огляду на погіршення екологічних умов життя, потребує більш чіткої, деталізованої та однозначної правової регламентації шляхом укладання договору чи ухвалення рішень його органами, проте, з другого, сьогодні спостерігається тенденція до поступового збільшення ролі звичаю у формуванні природоохоронних норм, що підтверджується міжнародною судовою практикою і практикою окремих держав та інтеграційних утворень на зразок ЄС.

4. Договір з охорони навколишнього середовища є головним і необхідним інструментом регулювання природоохоронних відносин, оскільки деталізація та конкретизація зобов'язань держав у ньому, визначення правомірної та неправомірної поведінки, окреслення принципів відповідальності за останню дає можливість спростити процес реалізації природоохоронних принципів і норм. Ефективність природоохоронної діяльності прямо пропорційна ступеню точності та деталізації міжнародно-правового регулювання, що забезпечується саме договірною формою правотворчості. Належне виконання багатьох загальних багатосторонніх договорів залежить від універсальної участі в них, особливо – від участі конкретної

групи держав, відповідальних за ту чи іншу небезпечну діяльність. Неприєднання до договору держав, від яких залежить його функціонування, робить цілі такого договору недосяжними.

5. Кодифікаційний акт у зазначеній галузі необхідний, проте, з огляду на специфічність та різносторонність предмета правового регулювання, відмінність підходів до регламентації природоохоронної діяльності в національних законодавствах різних держав, низький рівень екологічної свідомості державних та «недержавних акторів», різноманітні економічні, політичні та соціальні фактори, його укладення потребуватиме значних зусиль, взаємних поступок та компромісів, що врешті-решт може призвести до застосування абстрактних і нечітких формулювань, та в кінцевому підсумку – до зниження його ефективності. Комісія міжнародного права ООН могла б виступити альтернативним (до ЮНЕП) органом з кодифікації та прогресивного розвитку зазначеної галузі, результати якої могли б утілитися спочатку в декларацію принципів, проголошену ГА ООН, а потім – відповідний міжнародний договір.

6. Через недоліки договірної та звичаєвої форм міжнародної правотворчості суб'єкти міжнародного права намагаються виробити ті чи інші стандарти поведінки шляхом звернення до таких актів «м'якого права», що, з одного боку, інколи дають змогу більш деталізовано й чітко сформулювати зобов'язання, які держави жодним чином не погодились би втілити у міжнародному природоохоронному договорі, але, з іншого боку, часто визначають лише загальні напрями співпраці та взаємодії суб'єктів, хоча і використовують при цьому різні засоби контролю за їх виконанням.

7. Односторонні дії держав в умовах неминучої загрози навколишньому середовищу можуть виявитись більш ефективними, ніж довготривалі багатосторонні переговори з укладення відповідної угоди, до того ж їм надається перевага перед бездіяльністю, яка може сприяти забрудненню довкілля. Тим більше, що унілатералізм часто породжує мультилатералізм: як правило, односторонні акти засвідчували наявність важливої проблеми, спонукали уряди зацікавлених держав до пошуку універсальних ефективних механізмів співпраці, наприклад, у формі укладення міжнародного договору. Односторонні акти держав можуть розглядатися

як початковий етап становлення міжнародно-правового звичаю – формування постійної одноманітної загальної практики (у формі мовчазної згоди або ж активної підтримки такої практики), яка потребує подальшого визнання з боку держав як юридично обов'язкова (*opinio juris*). З іншого боку, унілатералізм визначається одним із чинників фрагментації та однією з перепон до ефективної реалізації міжнародного права взагалі і міжнародного права навколишнього середовища зокрема. Унілатералізм небажаний у міжнародному праві, суперечить основам міжнародного правопорядку, тому повинен бути заміщений багатосторонніми формами співробітництва.

8. Доведено, що принципами МПНС є такі: принцип невід'ємного суверенітету над природними ресурсами, принцип незаподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав і районів, що перебувають за межами національної юрисдикції, принцип попередньої оцінки впливу на природне середовище, принцип обміну інформацією та консультацій у сфері навколишнього середовища. Принцип перестороги, принцип спільної, але диференційованої відповідальності держав, принцип сталого розвитку, принцип «забруднювач платить», принцип врахування екосистемних зв'язків є принципами МПНС, які перебувають у стані формування.

9. Багатосторонні природоохоронні угоди повинні включати оптимальне співвідношення неконфронтаційних і конфронтаційних засобів реалізації, при цьому першочерговість у застосуванні слід віддавати першим – як засобам попередження виникнення спорів, а другі слід розглядати як невід'ємну, проте субсидіарну складову механізму реалізації. Традиційні (конфронтаційні) методи забезпечення дотримання міжнародних природоохоронних угод не завжди виявляються ефективними, оскільки вони не вирішують проблеми забруднення довкілля і не сприяють захисту «колективного інтересу».

10. Визнання в багатосторонній природоохоронній угоді тієї чи іншої категорії інформації конфіденційною, з одного боку, є необхідною умовою забезпечення відповідних суверенних прав держав, але, з іншого, воно здатне підривати ефективність реалізації істотних зобов'язань. Інформація про хід реалізації

міжнародного договору, про виявлені порушення та ініційовані процедури стосовно порушника ні за яких умов не може бути конфіденційною.

11. Існують три способи перевірки національних доповідей залежно від її мети і наслідків: 1) перевірка стану імплементації, яка спрямована на визначення національних заходів організаційно-правового характеру, які були вжиті державою на виконання вимог багатосторонніх природоохоронних угод; при цьому оцінюється стан виконання зобов'язань держави за кожною статтею конвенції, аналізуються конкретні труднощі у виконанні нею нормативних приписів; 2) перевірка стану дотримання, яка спрямована на встановлення фактів дотримання чи недотримання зобов'язань держав за конвенцією; здійснюється з метою визначення стану виконання сторонами, проти яких було застосовано механізми з питань дотримання, своїх зобов'язань з виправлення ситуації; 3) перевірка ефективності, яка спрямована на визначення ефективності режиму, встановленого певною природоохоронною угодою, визначення стану досягнення поставлених у ній цілей; полягає не в перевірці індивідуальних дій держав, а в оцінці сукупного впливу колективних дій всіх держав-учасниць на вирішення тієї чи іншої екологічної проблеми.

12. Доведено, що між традиційними засобами мирного вирішення спорів та процедурами з питань дотримання немає ієрархії, вони повинні взаємодоповнювати один одного, оскільки комітети з дотримання мають політичне підґрунтя, а суди – правове (юридичне), однак у процесі своєї діяльності міжнародні суди повинні враховувати наслідки розгляду певної справи в рамках процедур з дотримання багатосторонніх природоохоронних угод, і навпаки, задля забезпечення ефективності реалізації міжнародного права та подолання проблеми його фрагментації.

13. Механізм надання фінансово-технічної допомоги має декілька аспектів: 1) надання такої допомоги може розглядатись як складова забезпечення обов'язку співпрацювати або як складова принципу спільної, але диференційованої відповідальності; 2) з одного боку, така допомога може виступати як метод заохочення і сприяння виконанню багатосторонніх природоохоронних угод, попередження невиконання, а з другого боку, – як реакція на невиконання норм

природоохоронних договорів, тобто як засіб реагування на порушення положень міжнародного природоохоронного договору в рамках процедур з питань дотримання.

14. Інституційні утворення багатосторонніх угод з охорони довкілля займають проміжне місце між традиційною міжурядовою організацією та міжнародною конференцією, однак з огляду на характер їх діяльності автор стверджує, що їм властиві всі основні ознаки міжнародної міжурядової організації – договірна основа, постійний характер діяльності, внутрішньоорганізаційний механізм (регулярні конференції сторін, постійний секретаріат, допоміжні комітети), окрім такої ознаки, як заснування на підставі установчого акта. Рішення інституційних утворень, які спрямовані на реалізацію природоохоронних норм «первинної» угоди, та рішення про недотримання цих угод мають зобов'язальну силу для держав – сторін цих угод.

15. Існуючі тенденції у сфері інституціоналізації МПНС – налагодження синергії між існуючими організаціями та створення універсальної екологічної організації – не є взаємовиключними. У випадку створення універсальна природоохоронна організація повинна мати централізований характер, істотні нормотворчі та правозастосовчі повноваження, включаючи застосування примусових санкцій до держави-порушниці, до її структури мають входити представники «недержавних акторів». Така організація повинна інкорпорувати в себе ЮНЕП, оскільки остання нагромадила чималий досвід у зазначеній галузі, однак має бути створена за межами ООН, бо в іншому випадку з метою підвищення ефективності її функціонування необхідні зміни Статуту ООН, чого досягти практично неможливо. Крім того, з метою подолання явища фрагментації вона повинна здійснювати загальне керівництво діяльністю інституційних утворень в рамках угод з охорони довкілля.

16. Позитивними сторонами створення спеціалізованого міжнародного екологічного суду є такі: доступ різних «недержавних акторів», а не лише традиційних суб'єктів міжнародного права, більш активне формування і застосування міжнародного права навколишнього середовища, зокрема звичаєвого, прискорене й ефективне вирішення складних екологічних спорів, підвищення

ефективності реалізації міжнародних природоохоронних угод, розгляд спорів професійними і фаховими суддями, обізнаними з екологічною проблематикою; негативні сторони: створення чергової судової інституції може послабити авторитет вже існуючих структур, призвести до інституційної фрагментації, несумісності рішень, паралельно винесених різними інстанціями, а також до проблеми пошуку більш «зручного» суду.

17. Такі «недержавні актори», як міжнародні НУО, фізичні особи, ТНК, сприяють реалізації міжнародного права навколишнього середовища шляхом прямого використання прав, передбачених у багатосторонніх природоохоронних угодах та джерелах інших галузей міжнародного права, виконання обов'язків, дотримання заборон та застосування норм з охорони довкілля в міжнародних судах. Видається бажаним зміцнення ролі НУО в процесах правотворення та правореалізації, зокрема активізація їхньої участі в процедурах з питань дотримання на зразок того, що передбачає процедура Орхуської конвенції. Участь НУО має бути забезпечена як у процесі ініціювання справи проти держави, так і в процесі її розгляду, при цьому звернення по інформацію до НУО та її розгляд мають бути обов'язковими для відповідного комітету. Посилення ролі НУО в міжнародному судовому процесі також є необхідним.

18. Для забезпечення ефективного захисту екологічних прав людини процедур індивідуальних скарг, передбачених традиційними механізмами захисту прав людини, недостатньо – необхідне забезпечення права осіб чи їх угруповань подавати позови проти держав свого громадянства чи перебування стосовно недотримання (порушення) останніми зобов'язань за багатосторонніми конвенціями з охорони довкілля чи звичаєвих природоохоронних норм, незалежно від того, чи є вони жертвами такого порушення, а також без необхідності доводити причинно-наслідковий зв'язок між забрудненням довкілля та порушенням індивідуального права.

19. У МПНС відсутня достатня договірна та судова практика застосування міжнародно-правових санкцій (контрзаходів), які здійснюються в порядку самодопомоги, за винятком практики регіональних рибних організацій, практики

діяльності органів Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення, а також рішення МС ООН у справі Габчиково–Надьмарош 1997 р. «Відплатні» взаємні заходи, передбачені статтею 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., є неефективними контрзаходами, оскільки виконання багатосторонніх природоохоронних угод ставить за мету досягнення спільного блага, а взаємне невиконання призведе до нових порушень і погіршення первинного стану. Односторонні торгові санкції, вжиті державами на виконання норм багатосторонніх природоохоронних угод, можуть піднімати питання щодо їх правомірності як контрзаходів, оскільки часто держава, що їх застосовує, не є безпосередньо потерпілою в сенсі ст. 49 Проекту статей Комісії міжнародного права ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., а держава, проти якої вони застосовуються, є третьою стороною, що не висловила згоди на обов'язковість для себе певного міжнародного договору.

20. Ефективність міжнародно-правових санкцій, які здійснюються в рамках органів міжнародних природоохоронних конвенцій, інколи ставиться під сумнів з огляду на те, що вони не спрямовані на досягнення мети екологічного договору, адже не дають змогу державі-порушниці виконати свої міжнародно-правові зобов'язання, від чого страждають інтереси не так самої цієї держави, як колективний інтерес всього міжнародного співтовариства. Водночас доведено, що фактичне застосування торгових обмежень колективно проти держави – порушниці багатосторонньої природоохоронної угоди або загроза позбавлення відповідних прав та привілеїв у більшості випадків виявлялось ефективним інструментом її реалізації, оскільки змінювало поведінку цих держав у такий спосіб, що вони виконували свої зобов'язання, якщо мова йде про державу-учасницю, або виконували приписи конвенції чи ставали сторонами договору, якщо мова йде про державу – не учасницю.

21. Традиційні примусові засоби мирного вирішення міжнародних спорів природоохоронного і природоресурсного змісту за участю третіх осіб (міжнародні суди та арбітражі) на сьогодні доволі рідко застосовуються. Судові засоби

вирішення спорів є більш дієвими для вирішення двосторонніх суперечок між державами, що підтверджується міжнародною судовою практикою, а не для суперечок, що виникають під час реалізації багатостороннього договору з охорони навколишнього середовища. Традиційні засоби мирного вирішення міжнародних спорів є дієвим способом реалізації природоохоронних норм лише в тому випадку, коли порушення багатосторонніх чи двосторонніх угод з охорони довкілля призводить до спричинення конкретної шкоди, яка може бути моральною або матеріальною, одній чи більше державам, а також коли справа стосується тлумачення і застосування міжнародного договору. Якщо ж мова йде про реалізацію норм з охорони глобального довкілля, яке є «спільним інтересом/турботою» всього людства, причому конкретна пряма шкода певній державі відсутня, в цьому випадку традиційні засоби мирного вирішення міжнародних спорів є безсилими, що пов'язано з визначенням потерпілої держави, *locus standi*, застосуванням концепції *actio popularis* тощо.

22. Розрізнення понять «порушення» зобов'язання та «недотримання» положень угоди є важливим в тому аспекті, що кваліфікація діяння держави впливає на застосування засобів примусу: в першому випадку настають усі наслідки, характерні для права міжнародної відповідальності та санкцій, у другому – вступають в дію засоби реагування, передбачені в рамках конкретного природоохоронного договору. «Порушенням» можуть визнаватися випадки неухвалення національного законодавства, ухвалення законодавства, яке суперечить нормам міжнародного права (випадок України з Орхуською конвенцією), недотримання процедурних зобов'язань (випадок України з Кіотським протоколом) тощо. На думку автора, недотримання будь-яких положень угоди, чи-то процедурних, чи-то істотних, є порушенням, однак саме з метою підвищення ефективності правореалізації міжнародні природоохоронні режими уникають застосовувати термін «порушення» – для того, аби дати можливість державі, що провинилася, виправитися, надаючи їй всебічну допомогу і підтримку, в результаті чого буде досягнуто мети угоди. Застосування терміна «недотримання» – це дипломатичний прийом, який дає підстави впроваджувати санкції проти держави не одразу, а після вичерпання

«управлінських» неконфронтаційних процедур. Оскільки більшість багатосторонніх природоохоронних угод закріплює значну кількість саме процедурних зобов'язань держав, виконати які не так просто, творці конвенційних природоохоронних режимів пішли на своєрідний компроміс з метою уникнення міждержавних спорів, намагаючись зробити механізм виправлення ситуації «недотримання» максимально простим і ефективним.

23. Запропоновано рекомендації з підвищення ефективності правореалізації на національному рівні, серед яких: ухвалення необхідних актів законодавства, внесення змін в існуючі закони та підзаконні нормативно-правові акти України; здійснення інституційної реорганізації; проведення інформаційно-просвітницьких заходів; залучення громадськості до співпраці з органами державної влади на всіх етапах ухвалення та реалізації рішень з питань, що стосуються довкілля і природокористування; застосування фінансово-економічних засобів реалізації природоохоронних норм. Внаслідок вивчення правових аспектів рішень органів деяких багатосторонніх природоохоронних конвенцій (Конвенції Еспо та Орхуської конвенції) встановлено, що за своїм характером ці рішення є неконфронтаційними по відношенню до України; органи зазначених конвенцій мають право вимагати від України здійснення конкретних змін у національному законодавстві з метою приведення його у відповідність з вимогами міжнародних договорів; рішення конференцій/нарад сторін є обов'язковими для виконання Україною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міжнародне право. Основи теорії: Підруч. / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
2. Лукашук И.И. Механизм международно-правового регулирования: Учеб. пособие для юрид. ин-тов и фак. – К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1980. – 165 с.
3. Международное право: Учебник для студ. вузов, обуч. по спец. и напр. «Юриспруденция» [Электронный ресурс] / Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов, В.Я. Суворова и др.; отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – Режим доступа: http://www.bibliotekar.ru/mezhdunarodnoe-pravo-2
4. Черниченко С.В. Реализация международно-правовых норм, ее предпосылки и результаты / С.В. Черниченко // Советский ежегодник международного права. 1980. – М.,1981. – С. 53-65.
5. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И.И. Лукашук. – М.: Изд-во «Спарк», 1997. – 322 с.
6. Игнатенко Г.В. Акты о порядке исполнения международных договоров СССР в механизме реализации международно-правовых норм / Г.В. Игнатенко // Проблемы реализации норм международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1989. – С. 12-25.
7. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М.Н. Марченко. – Т. 2. Теория права. – М.: Издательство «Зерцало», 1998. –640 с.
8. Курдюков Г.И. Эффективность деятельности государств по реализации норм международного права / Г.И. Курдюков // Вопросы универсальности и эффективности международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1981. – С. 54-65.

9. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. – К.: Голов. изд-во издательского объединения «Вища школа», 1980. – 319 с.
10. Суворова В.Я. Реализация норм международного права. Текст лекции / В.Я. Суворова. – Екатеринбург: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1992. – 44 с.
11. Ганюшкин Б.В. Проблемы трансформации и имплементации международно-правовых норм в отечественной доктрине международного права / Б.В. Ганюшкин // Общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры в практике конституционного правосудия: Матер. Всерос. совещ. (Москва, 24 декабря 2002 года) / Под ред. М.А. Митюкова, С.В. Кабышева, В.К. Бобровой и А.В. Сычёвой. — М.: Междунар. отнош., 2004. – С. 77-86.
12. Талалаев А.Н. Право международных договоров: Действие и применение договоров / А.Н. Талалаев. – М.: Междунар. отношения, 1985. – 296 с.
13. Тиунов О.И. Международно-правовые средства реализации международных договоров / О.И. Тиунов // Вопросы универсальности и эффективности международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1981. – С. 27-37.
14. Марочкин С.Ю. Проблема эффективности норм международного права / С.Ю. Марочкин. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1988. – 152 с.
15. Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права / Н.А. Ушаков; отв. ред. д.ю.н., проф. А.И. Иойрыш; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М.: Наука, 1988. – 191 с.
16. Draft articles on responsibility of states for internationally wrongful acts, with commentaries, 2001 // The Yearbook of the International Law Commission. – 2001. – Vol. II, Part Two. – P. 31-143.
17. Общая теория права / Отв. ред. А.С. Пиголкин. – 2-е изд. – М.: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1995. – 385 с.
18. Теория государства и права / Под ред. Н.А. Катаева и В.В. Лазарева. – Уфа, 1994. – 399 с.

19. Weiss E. Understanding compliance with international environmental agreements: The baker's dozen myths / Edith Brown Weiss / University of Richmond Law Review. – 1999. – Vol. 32, No. 5. – P. 1555-1585.
20. Crossen T. Multilateral environmental agreements and the compliance continuum / Teall Crossen // Georgetown International Environmental Law Review. – 2003-2004. – Vol. 16. – P. 473-500.
21. Raustiala K. Reporting and review institutions in 10 multilateral environmental agreements / K. Raustiala. – Nairobi: UNEP, 2001. – 82 p.
22. Rose G. Compliance mechanisms under selected multilateral environmental agreements / G. Rose, L. Kurukulasuriya, A. Perera and M. Krebs. – UNEP: Earthprint, 2007. – 142 p.
23. Vigneron G. Compliance and international environmental agreements: A case study of the 1995 United Nations Straddling Fish Stocks Agreement / Giselle Vigneron // Georgetown International Environmental Law Review. – 1998. – Vol. 10. – P. 581-623.
24. Ehrmann M. Procedures of compliance control in international environmental treaties / Markus Ehrmann // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 2002. – Vol. 13, Issue 2. – P. 377-443.
25. Bafundo N.E. Compliance with the Ozone Treaty: Weak states and the principle of common but differentiated responsibility / Nina E. Bafundo // American University International Law Review. – 2006. – Vol. 21, No. 3. – P. 461-495.
26. Rinceanu J. Enforcement mechanisms in international environmental law: Quo vadunt? / Johanna Rinceanu // Journal of Environmental Law and Litigation. – 2000. – Vol.15, No. 2. – P. 147-178.
27. Bodansky D. The art and craft of international envoronmental law / Daniel Bodansky. – Cambridge: Harvard University Press, 2010. – 359 p.
28. Wang X. The implementation and compliance regimes under the Climate Change Convention and its Kyoto Protocol / X. Wang, G. Wiser // Review of European Community and International Environmental Law. – 2002. – Vol. 11, No. 2. – P. 181–184.

29. Mrema E. Cross-cutting issuies in compliance with and enforcement of multilateral environmental agreements [Electronic resource] / Elizabeth Maruma Mrema. – Mode of access: http://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/C08-0031-Mrema-Crosscutting.pdf
30. Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia), Judgment of the International Court of Justice of 25 September 1997 // ICJ Reports. – 1997. – P. 7-84.
31. Тиунов О.И. Принцип соблюдения международных обязательств / О.И. Тиунов. – М.: Междунар. отношения, 1979. – 184 с.
32. Динь Н. Международное публичное право: в 2-х т. / Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пелле; пер. с фр. Евгений Маричев; науч. ред. д.ю.н. Владимир Евинтов. – Т. 1: Кн. 1.: Формирование международного права. Кн. 2.: Международное сообщество. – К.: Сфера, 2000. – 440 с.
33. Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права / Л.Х. Мингазов. – Казань; Изд-во Казанского ун-та, 1990. – 208 с.
34. Стремоусов А.А. О некоторых особенностях принуждения в международном праве / А.А. Стремоусов // Вопросы универсальности и эффективности международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1981. – С. 85-92.
35. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения / В.А. Василенко. – К.: Издательское объединение «Вища школа», 1976. – 268 с.
36. Суворова В.Я. Конкретизация как мера обеспечения эффективной реализации международно-правовых норм / В.Я. Суворова // Вопросы универсальности и эффективности международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1981. – С. 38-53.
37. Ушаков Н.А. Международное право: Учебник / Н.А. Ушаков. – М.: Юристъ, 2000. – 304 с.

38. Sands Ph. Principles of international environmental law / Philippe Sands. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 2-d ed. – 1248 p.
39. Черкес М.Ю. Міжнародне право: Підручник / М.Ю. Черкес. – К.: Правова єдність, 2009. – 392 с.
40. Котляров И.И. Контроль за соблюдением международных обязательств / И.И. Котляров // Советское государство и право. – 1977. – №7. – 139-143.
41. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Монография. – 2-е изд., перераб. и доп. – Казань: Центр инновационных технологий, 2003. – 321 с.
42. Суворова В.Я. Роль обмена информацией в обеспечении реализации норм международного права / В.Я. Суворова // Проблемы реализации норм международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1989. – С. 25-40.
43. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государсрвта и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 432 с.
44. Резолюція 687 (1991) від 3 квітня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/documen/scresol/1991/res687.htm
45. Василенко В.А. Основы теории международного права / В.А. Василенко. – К.: Вища школа, Головное изд-во, 1988. – 288 с.
46. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах / С.В. Черниченко. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – М.: Издательство «НИМП», 1999. –336 с.
47. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. – Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы / С.В. Черниченко. – М.: Издательство «НИМП», 1999. – 531 с.
48. Case concerning questions of interpretation and application of the 1971 Montreal Convention arising from the aerial incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v.

United States of America), Preliminary objections, Judgment of the International Court of Justice of 27 February 1998 // ICJ Reports. – 1998. – P. 115-137.

49. Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций / Н.Б. Крылов; отв. ред. д.ю.н., проф. И.И. Лукашук; Ак. наук СССР, Ин-т г-ва и права. – М.: Наука, 1988. – 170 с.
50. Шибаева Е.А. Право международных организаций: Вопросы теории / Е.А. Шибаева. – М.: Междунар. отношения, 1986. – 160 с.
51. Курс международного права. В 7 т. – Т.6. Отрасли международного права (И.Н. Арцибасов, И.И. Лукашук, Б.М. Ашавский и др.). – М.: Наука, 1992. – 312 с.
52. Churchill R.R. Autonomous institutional arrangements in multilateral environmental agreements: A little-noticed phenomenon in international law / Robin R. Churchill and Geir Ulfstein // The American Journal of International Law. – 2000. – Vol. 94, No. 4. – P. 623-659.
53. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании / Т.Н. Нешатаева; Академия народного хозяйства при Правительстве Росийской Федерации. – М.: Дело, 1998. – 272 с.
54. Тункин Г.И. Теория международного права / Г.И. Тункин; под общей ред. проф. Л.Н. Шестакова; Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Юридический факультет. – М.: Издательство «Зерцало», 2000. – 416 с.
55. Мережко О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: Монографія / О.О. Мережко. – К.: Таксон, 2002. – 344 с.
56. Лукашук И.И. Международное право в судах государств / И.И. Лукашук. – СПб.: СКФ «Россия-Нева», 1993. – 302 с.
57. Короткий Т.Р. Імплементація норм рекомендацій Міжнародної морської організації з охорони морського середовища у законодавство України / Т.Р. Короткий // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 45. – С. 72-83.

58. Малинин С.А. Правотворческая деятельность международной организации как способ реализации учредительного акта / С.А. Малинин, Т.М. Ковалева // Проблемы реализации норм международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1989. – С. 441-451.
59. Manual on compliance with and enforcement of multilateral environmental agreements / Director of publication Bakary Kante; Writers/Project Coordinators: Carl Bruch and Elizabeth Mrema. – UNEP: Nairobi, 2006. – 792 p.
60. Закон України «Про міжнародні договори України» 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
61. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды / [авт. коллектив: А. П. Мовчан, С. В. Виноградов, С. П. Головатый и др.]. – М.: Наука, 1990. – 248 с.
62. Конвенция между Правительством Союза Советских Социалистических Республик и Правительством Японии об охране перелетных птиц и птиц, находящихся под угрозой исчезновения, и среды их обитания, 10 октября 1973 года // Ведомости ВС СССР. – 15 февраля 1989 г. – № 7. – Ст. 49.
63. Лукашук И.И. Взаимодействие международного права и внутригосударственного права в условиях глобализации / И.И. Лукашук // Журнал российского права. – 2002. – №3. – С. 115-128.
64. Марочкин С.Ю. Применение в СССР норм международных договоров (к разработке проблемы) / С.Ю. Марочкин // Проблемы реализации норм международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1989. – С. 4-11.
65. Игнатенко Г.В. Международное и советское право: проблемы взаимодействия правовых систем / Г.В. Игнатенко // Советское государство и право. – 1985. – №1. – С. 73-81.
66. Денисов В.Н. Развитие теории и практики взаимодействия международного права и внутреннего права / В.Н. Денисов // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Отв. ред. В.Н. Денисов, В.И. Евинтов;

Академия правовых наук Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 7-24.

67. Оппенгейм Л. Международное право. – Т.I Мир, полутом 1 / Ласса Оппенгейм; пер. с 6-го англ. изд., дополненного Г. Лаутерпахтом, под ред. и с пред. проф. С.Б. Крылова. – М.: Гос-ное изд-во иностран. лит-ры, 1948. – 408 с. – (Библиотека внешней политики).
68. Анцилотти Д. Курс международного права. – Т.1 «Введение – Общая теория» / Диониссио Анцилотти; пер. с четвертого итальянского издания А.Л. Сакетти и Э.М. Фабрикова; под ред. и с предисл. д.ю.н. Д.Б. Левина. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 448 с.
69. Курс международного права. В 7 т. – Т.1. Понятие, предмет и система международного права / Ю.А. Баскин, Н.Б. Крылов, Д.Б. Левин и др. – М.: Наука, 1989. – 360 с.
70. Кельзен Г. Чисте правознавство: З додатком : Проблема справедливості / Ганс Кельзен; пер. з нім. Олександра Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
71. Фердросс А. Международное право / А. Фердросс; пер. с нем. Ф.А. Кублицкого и Р.Л. Нарышкиной; под ред. и с предисловием д.ю.н. Г.И. Тункина. – М.: Изд-во Иностранной лит-ры, 1959. – 652 с.
72. Евинтов В.И. Международный и внутренний правопорядок в структуре международного сообщества / В.И. Евинтов // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Отв. ред. В.Н. Денисов, В.И. Евинтов; Академия правовых наук Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 25-40.
73. Гаврилов В.В. Теории трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине / В.В. Гаврилов // Московский журнал международного права. – 2001. – № 2. – С. 39-61.
74. Дмитрієв А.І. Проблема співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права / А.І. Дмитрієв // Правова держава: Ювіл. щоріч. наук. пр. – К., 1999. – Вип.10. – С. 359-363.

75. Броунли Я. Международное право. В 2-х кн. – Кн. 1 / Ян Броунли; пер. с англ. к.ю.н. С.Н. Андрианова. – М.: Издательство «Прогресс», 1977. – 538 с.
76. Денисов В.Н. Розвиток правових засад та механізмів верховенства міжнародного права у внутрішньодержавному праві України / В.Н. Денисов, А.Я. Мельник // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова; Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького. – К.: Юстініан, 2006. – С. 12-39.
77. Malanczuk P. Akehurst's modern introduction to International Law / P. Malanczuk. – 7-th revised ed. – London and New York: Routledge, 1997. – 449 p.
78. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права / Д.Б. Левин. – М.: Наука, 1974. – 264 с.
79. Осминин Б.И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств. Монография / Осминин Борис Иванович. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 408 с.
80. Международное право: учеб. / Отв. ред. д.ю.н., проф. А.А. Ковалев, д.ю.н., проф. С.В. Черниченко; Дипломатическая академия МИД России. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 832 с.
81. Рабінович П.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації / Рабінович П.М., Раданович Н.М. // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. – Сер. І Дослідження та реферати. – Вип. 4. – Львів: Астрон, 2002. – С. 12-13.
82. Баймуратов М.О. Актуальні проблеми національної імплементації Україною норм міжнародного права / М.О. Баймуратов // Юридична Україна. – 2003. – № 1. – С. 33-36.
83. Международное право: Учебник / Под. ред. Г.И. Тункина. – М.: Юрид. лит., 1982. – 568 с.
84. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

85. Буткевич В.Г. Соотношение внутригосударственного и международного права / В.Г. Буткевич. – К.: Головное издательство Издательского объединения «Вища школа», 1981. – 312 с.
86. Precaution in international sustainable development law [Electronic resource] / A CISDL legal brief, 2002. – Mode of access: www.cisdl.org/pdf/brief_precaution.pdf
87. Кравченко С.М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища / С.М. Кравченко, А.О. Андрусевич, Дж.Е. Бонайн / [Під заг. ред. проф. С.М. Кравченко]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2002. – 336 с.
88. Shaw M. International law / Malcolm Shaw. – 6-th ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 1542 p.
89. Fisheries Case (United Kingdom v. Norway), Judgment of the International Court of Justice of 18 December 1951 // ICJ Reports. – 1951. – P. 116-144.
90. Fisheries Jurisdiction Case (Federal Republic of Germany v. Iceland), Judgment of the International Court of Justice of 25 July 1974 // ICJ Reports. – 1974. – P. 175-216.
91. Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom v. Iceland), Judgment of the International Court of Justice of 25 July 1974 // ICJ Reports. – 1974. – P. 3-45.
92. International environmental law in national courts / Eds. M. Anderson, P. Galizzi. – BIICL, 2002. – 246 p.
93. DiMento J. The global environment and international law / Joseph F.C. DiMento. – Texas: The University of Texas Press, 2003. – 250 p.
94. Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища як галузь сучасного міжнародного права / М.О. Медведєва // Порівняльно-правові дослідження. – 2009. – №2. – С. 46-51.
95. Louka E. International environmental law: Fairness, effectiveness and world order / E. Louka. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 536 p.
96. Чичварин В.А. Охрана природы и международные отношения / В.А. Чичварин. – М.: Международные отношения, 1970. – 287 с.

97. Тимошенко А.С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / Александр Сергеевич Тимошенко; отв. ред. д.ю.н., проф. О.С. Колбасов; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М.: «Наука», 1986. – 192 с.
98. Kiss A. International environmental law / A. Kiss, D. Shelton. – Nairobi: UNEP, 2004. –446 p.
99. Byelyakov O. Cultural and spiritual values of biodiversity: Review / O. Byelyakov // Cultural Survival Quarterly. – 2002. – Vol. 26, № 3. – P. 74-80.
100. Fitzmaurice M.A. International protection of the environment / M.A. Fitzmaurice. – The Hague; Boston; London: Martinus Nijhoff Publishers, 2002. – 488 p.
101. Соколова Н.А. Антропоцентрический подход в международном праве окружающей среды / Н.А. Соколова // Международное право – International Law. – 2009. – №2(38). – С. 34-46.
102. Boyle A. Human rights or environmental rights? A reassessment / Alan Boyle // Fordham Environmental Law Review. – 2007. – Vol. 18. – P. 471-511.
103. Kingsbury B. Sovereignty and inequality / Benedict Kingsbury // The European Journal of International Law. – 1998. – Vol. 9, No. 4. – P. 599-625.
104. Jackson J. H. Sovereignty-modern: A new approach to an outdated concept / John H. Jackson // The American Journal of International Law. – 2003. – Vol. 97, No. 4. – P. 782-802.
105. Susskind L. Environmental diplomacy: Negotiating more effective global agreements / Lawrence E. Susskind. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1994. – 201 p.
106. Bodansky D.M. What is international environmental law? [Electronic resource] / D.M. Bodansky // University of Georgia School of Law Research Paper Series. – 2009. – No. 09-012. – Mode of access: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1448809

107. Brunnee J. Environmental security in the twenty-first century: New momentum for the development of international environmental law? / J. Brunnee // Fordham International Law Journal. – 1995. – Vol.18. – P.1742-1747.

108. Birnie P. International law and the environment / Patricia Birnie, Alan Boyle, Catherine Redgwell. – 3-rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 851 p.

109. Алексидзе Л.А. Некоторые вопросы теории международного права: Императивные нормы jus cogens / Л.А. Алексидзе. – Тбилиси; Изд-во Тбил. ун-та, 1982. – 406 с.

110. Даниленко Г.М. Обычай в современном международном праве / Г.М. Даниленко; отв. ред. д.ю.н., проф. А.П. Мовчан; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

111. Marceau G. The precautionary principle and WTO law [Electronic resource] / G. Marceau // Precaution from Rio to Johannesburg: Proceedings of a Geneva Environment Network roundtable. – Mode of access: www.environmenthouse.ch/Roundtables/pp%20report/pp%20report%20e.pdf.

112. Cooney R. The precautionary principle in biodiversity conservation and natural resource management: An issues paper for policy-makers, researchers and practitioners [Electronic resource] / Rosie Cooney. – IUCN Policy and Global Change Series No.2. – IUCN: Gland and Cambridge, 2004. – Mode of access: http://data.iucn.org/dbtw-wpd/edocs/PGC-002.pdf

113. Медведєва М.О. Міжнародне право та біотехнології / М. О. Медведєва; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К.: Видавничий дім «Промені», 2006. – 256 с.

114. Communication from the Commission on the precautionary principle, COM (2000) 1 final [Electronic resource] / Commission of the European Communities. – Brussels, 2 February 2000. – Mode of access: http://europa.eu.int/comm/dgs/health_consumer/library/pub/pub07_en.pdf

115. The role of customary law in sustainable development / Peter Ørebech, Fred Bosselman, Jes Bjarup, David Callies, Martin Chanock and Hanne Petersen. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 502 p.

116. Блищенко И. П. Прецеденты в международном публичном и частном праве / И. П. Блищенко, Ж. Дориа. – Изд. 2-е, доп. – М.: Издательство МНИМП, 1999. – 472 с.

117. Задорожній О.В. Міжнародне право навколишнього середовища: підручник для ВНЗ / О.В. Задорожній, М.О. Медведєва; Київ. нац. ун. ім. Тараса Шевченка, Ін. міжнар. відносин. – К.: Видавничий дім «Промені», 2010. – 510 с.

118. Case concerning pulp mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), Judgment of the International Court of Justice of 20 April 2010 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.icj-cij.org/docket/files/135/15877.pdf.

119. Schachter O. Emergence of international environmental law / Oscar Schachter // Journal of International Affairs. – 1991. – Vol.44, No. 2. – P. 457-493.

120. Birnie P. International Law and the environment / Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 563 p.

121. Legality of the threat or use of nuclear weapons. Advisory opinion of the International Court of Justice, 8 July 1996 // Reports of Judgments, Advisory opinions and Orders. – 1996. – P. 226–267.

122. Simcock A. OSPAR Convention on the protection of the marine environment of the North-East Atlantic / Alan Simcock // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 97-113.

123. Roberts A. Traditional and modern approaches to customary international law: A reconciliation / Roberts, Anthea Elizabeth // American Journal of International Law. – 2001. – Vol. 95, No. 4. – P. 757-791.

124. Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища: питання віри / М.О. Медведєва // Олександру Задорожньому – 50: статті та есе учнів і колег. – Одеса: «Фенікс», 2010. – С. 219-247.

125. Меркулов А.А. Международно-правовые вопросы сохранения трансграничных рыбных запасов и запасов далеко мигрирующих рыб и

управления ими / А.А. Меркулов // Московский журнал международного права. – 2004. – № 4. – С. 96-110.

126. Курс международного права. В 7 т. – Т.5. Отрасли международного права (В.С. Верещетин, С.В. Виноградов, Г.М. Даниленко и др.). – М.: Наука, 1992. – 336 с.

127. Boyle A. Soft law in international law-making / Alan Boyle // Evans M. International law. – 2-nd ed. – Oxford University Press, 2006. – P. 141-158

128. Копылов М.Н. Место норм «мягкого» права в системе международного экологического права / М.Н. Копылов // Международное право – International Law. – М., 2005. – №4(24). – С. 34-52.

129. Шпакович О. «М'яке право» і міжнародні організації / Ольга Шпакович // Публічне право. – 2011. – №4. – С. 173-179.

130. Міжнародне публічне право: підручник / За ред. В.М. Репецького. – К.: Знання, 2011. – 437 с.

131. Обзор ядерной безопасности за 2005 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iaea.org/About/Policy/GC/GC50/GC50InfDocuments/Russian/gc50inf-2_rus.pdf.

132. McMillan K. Strengthening the international legal framework for nuclear energy [Electronic resource] / K. McMillan // Georgetown International Environmental Law Review. – Summer 2001. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200107/ai_n8979890/.

133. Односторонние акты государств: Доклад Комиссии международного права Организации Объединенных Наций на 61-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Дополнение № 10 (A/61/10). Приложение E [Электронный ресурс] / Комиссия международного права. – С. 368-387. – Режим доступа: http://untreaty.un.org/ilc/reports/2006/russian/annexes.pdf.

134. Действующее международное право: в 3-х т. / [сост. Колосов Ю.М., Кривчикова Э.С.]. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 3. – 832 с.

135. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию, 4 сентября 2002 г. [Электронный ресурс] / Комиссия ЕС. – Режим доступа: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2004/april/tradoc_116827.pdf.

136. Каламкарян Р.А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств / Рубен Амаякович Каламкарян; отв. ред. д.ю.н. В.И. Менжинский; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М.: Издательсвто «Наука», 1984. – 136 с.

137. Мельник С.О. Односторонні акти держав у міжнародному праві: деякі аспекти практики України / С.О. Мельник // // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. В.Н. Денисова; Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького. – К.: Юстініан, 2006. – С. 58-73.

138. Мельник С.А. Односторонние акты государств в современном международном праве: монография / Светлана Александровна Мельник. – Одесса: Феникс, 2011. – 336 с.

139. De Chazournes B.L. Unilateralism and environmental protection: Issues of perception and reality of issues / B. L. de Chazournes // European Journal of International Law. – 2000. – Vol.11, No.2. – P. 315-338.

140. Nuclear tests case (Australia v. France), Judgment of the International Court of Justice, 20 December 1974 // ICJ Reports. – 1947. – P. 253-274.

141. Southern bluefin tuna cases (New Zealand v. Japan; Australia v. Japan), Order of the International Tribunal for the Law of the Sea: Requests for provisional measures, 27 August 1999 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.itlos.org/start2_en.html.

142. From Copenhagen accord to climate action: Tracking national commitments to curb global warming [Electronic resource] / Natural Resources Defence Council. – Mode of access: http://www.nrdc.org/international/copenhagenaccords/

143. Certain phosphate lands in Nauru (Nauru v. Australia), Preliminary objections, Judgment of the International Court of Justice of 26 June 1992 // ICJ Reports. – 1992. – P. 240–269.

144. Behring Fur Seals Arbitration (Great Britain v. United States), 1893 [Electronic resource] // Reports of International Arbitral Awards. – 1893. – Vol. XXVIII. – P.263-276.

145. Byers M. Reciprocity and the making of international environmental law [Electronic resource] / M. Byers. – Mode of access: http://www.law.duke.edu/news/papers/strategyandpersuasion.pdf

146. Fisheries Jurisdiction Case (Spain v. Canada), Judgment of the International Court of Justice, 4 December 1998 // ICJ Reports. – 1998. – P.432-469.

147. Hongyuan Y. EU aviation tax generates heat, and it is not just hot air [Electronic resource] / Yu Hongyuan. – Mode of access: http://www.siis.org.cn/en/zhuanti_view_en.aspx?id=10111.

148. Kanter J. Countries seek retaliation to Europe's carbon tax on airlines [Electronic resource] / James Kanter and Nicola Clark. – February 17, 2012. – Mode of access: http://www.nytimes.com/2012/02/18/business/global/countries-seek-retaliation-to-europes-carbon-tax-on-airlines.html?pagewanted=all.

149. O'Connell K. Whaling update: higher quotas and additional species targeted [Electronic resource] / K. O'Connel // Whales Alive! – Vol. XVI, No. 1 – January 2007. – Mode of access: http://csiwhalesalive.org/csi07102.html

150. Brunnee J. The United States and international environmental law: Living with the elephant / J. Brunnee // European Journal of International Law. – 2004. – Vol.15, No.4. – P. 617-649.

151. Bodansky D. What's so bad about unilateral action to protect the environment / D. Bodansky // European Journal of International Law. – 2000. – Vol.11, No.2. – P. 339-347.

152. Кукушкина А.В. Международно-правовая охрана окружающей среды / А.В. Кукушкина // Международное право: Учебник; отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М.: Международные отношения, 2000. – С.597-621.

153. Соколова Н.А. Международно-правовые проблемы управления в сфере охраны окружающей среды: монография / Н.А. Соколова; отв. ред. К.А. Бекяшев. – Москва: Проспект, 2010. – 320 с.

154. Бездєнєжна М.Ю. Міжнародно-правовий режим природних ресурсів спільного використання: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.11 / Марія Юріївна Бездєнєжна. – К., 2012. – 234 с.

155. Косарева М.А. Трансграничные природные ресурсы в международном праве: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.10 / Мария Александровна Косарева. – М., 2008. – 187 с.

156. Gillespie A. Protected areas and international environmental law / Gillespie Alexander. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007. – 318 p.

157. Соколова Н.А. Международно-правовые пределы осуществления суверентитета над природными ресурсами / Н.А. Соколова // Международное право – International law. – М., 2009. – №1(37). – С. 5-16.

158. Koskenniemi M. From apology to utopia. The structure of international legal argument. Reissue with a new epilogue / Martti Koskenniemi. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 683 p.

159. Draft articles on prevention of transboundary harm from hazardous activities, with commentaries, 2001 // The Yearbook of the International Law Commission. – 2001. – Vol. II, Part Two. – P. 148-170.

160. Craik N. The international law of environmental impact assessment: Process, substance and integration / Neil Craik. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 335 p.

161. Sands Ph. International law in the field of sustainable development / Ph. Sands // British Yearbook of International Law. – 1994. – Vol. 64, Issue 1. – P. 357-358.

162. Рассмотрение осуществления Конвенции об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте (2006–2009 годы) / Европейская экономическая комиссия ООН. – Нью-Йорк, Женева: ООН, 2011. – 56 с.

163. Theory and practice of transboundary environmental impact assessment / Kees Bastmeijer and Timo Koivurova (eds). – Leiden/Boston: Brill/Martinus Nijhoff Publishers, 2008. – 397 p.

164. Raffensperger C. In defense of the precautionary principle / C. Raffensperger, K. Barrett // Nature Biotechnology. – 2001. – Vol. 19, № 9. – P. 811–812.

165. Garrett N. Life is the risk we cannot refuse: A precautionary approach to the toxic risks we can / N. Garrett // Georgetown International Environmental Law Review. – 2005. – Vol. 17, Issue 3. – P. 517-545.

166. Medvedieva M. The status of the precautionary principle in international law and its place in international governance of agricultural biotechnology / M. Medvedieva // Przeglad prawa ochrony srodowiska. – 2010. – No.2. – P. 91-109.

167. WTO, Japan – Measures affecting the importation of apples // Report of the Appellate Body: WT/DS245/AB/R. – 26 November 2003. – 95 p.

168. Van Dyke J.M. The evolution and international acceptance of the precautionary principle / J.M. Van Dyke // Bringing new law to ocean waters / Caron D.D., Scheiber H. (eds.). – The Netherlands: Koninklijke Brill N.V., 2004. – P.357-379.

169. Sands Ph. International courts and the precautionary principles. Precaution from Rio to Johannesburg: Proceedings of a Geneva Environment Network roundtable [Electronic resource] / Ph. Sands. – Mode of access: www.environmenthouse.ch/Roundtables/pp%20report/pp%20report%20e.pdf.

170. Applegate J. The taming of the precautionary principle / J. Applegate // William and Mary Environmental Law and Policy Review. – 2002. – Vol. 27, Issue 1. – P. 13-78.

171. Fitzmaurice M.A. The contribution of environmental law to the development of modern international law // M.A. Fitzmaurice, J. Makarczyk (ed.). Theory of international law at the threshold of the 21-st century: Essays in honour of Krzysztof Skubiszewski. – The Hague: Kluwer Law International, 1966. – P. 909-925.

172. Award of the Arbitral Tribunal regarding the Iron Rhine («Ijzeren Rijn») Railway of 24 May 2005 (The Kingdom of Belgium v. the Kingdom of the Netherlands) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.pca-cpa.org/upload/files/BE-NL%20Award%20corrected%20200905.pdf

173. Shelton D. Judicial handbook on environmental law / D. Shelton, A. Kiss. – Nairobi: United Nations Environment Programme, 2005. – 446 p.

174. Case concerning the auditing of accounts between the Kingdom of the Netherlands and the French Republic pursuant to the Additional Protocol of 25 September 1991 to the Convention on the protection of the Rhine against pollution by chlorides of 3 December 1976 / Permanent Court of Arbitration Award of 12 March 2004 // Permanent Court of Arbitration Award Series. – TMC Asser Press, 2008. – 225 p.

175. Report of the International Workshop on the «Further development of the ecosystem approach» / Korn H., Schliep R. and Stadler J. (eds.). – Bonn: BfN – Skripten 78, 2003. – 119 p.

176. Hartje V. The international debate on the ecosystem approach. Critical review – International actors: Obstacles and challenges / Hartje V., Klaphake A. and Schliep R. – Bonn: BfN – Skripten 80, 2003. – 50 p.

177. Brunnee J. «Common Interest» – Echoes from an empty shell? Some thoughts on common interest and international environmental law / J. Brunnee // Heidelberg Journal of International Law. – 1989. – Vol. 49. – P.791-808.

178. Евинтов В.И. Международное сообщество и правопорядок (анализ современных концепций) / В.И. Евинтов; Академия наук Украинской ССР, Институт государства и права. – К.: Наукова думка, 1990. – 128 с.

179. Zemanek K. New trends in the enforcement of erga omnes obligations / K. Zemanek // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2000. – Vol.4. – P.1-52.

180. Safeguarding multilateral environmental agreements from international trade rules and settling trade and environment disputes outside the WTO. Is the WTO the only way? Briefing paper published by Adelphi Consult, Friends of the Earth Europe and Greenpeace [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.foeeurope.org/publications/2005/alternatives_wto.pdf

181. Wolfrum R. Means of ensuring compliance with and enforcement of international environmental law / R. Wolfrum // Recueil des cours. – 1998. – Vol. 272. – P. 9-154.

182. Бекяшев К.А. Международное сотрудничество в научно-технической и иных областях / Бекяшев К. А., Кожеуров Я. С., Моисеев Е. Г.; Международное публичное право: учеб. / Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекяшев, К. А. Бекяшев, В. В. Устинов [и др.] / Отв. ред. К. А. Бекяшев. – Изд. 4-е, перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – С. 709-740.

183. Swan J. Regional fishery bodies and governance: Issues, actions and future directions / Judith Swan; International institutions and Liaison Service, FAO Fisheries Department. – FAO Fisheries Circular No. 959. – FAO: Rome, 2000. – 47 p.

184. Ukraine's report on demonstrable progress under the Kyoto Protocol / Ministry of Environmental Protection of Ukraine. – Kiev, 2006 [Electronic resource]. – Mode of access: http://unfccc.int/resource/docs/dpr/ukr1.pdf

185. Kiss A. Reporting obligations and assessment of reports / Alexandre Kiss // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 229-246.

186. Operational guidelines for the implementation of the World Heritage Convention [Electronic resource] / Intergovernmental Committee for the protection of the World Cultural and Natural Heritage, WHC.05/2. – Paris: UNESCO, 2005. – Mode of access: http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf

187. WTO, United States – import prohibition of certain shrimp and shrimp products // Report of the Appelate Body: WT/DS58/AB/R. – 12 October 1998. – 77 p.

188. Breidenich C. Measurement, reporting and verification in a post-2012 Climate Agreement / Clare Breidenich, Daniel Bodansky; University of Georgia School of Law. – 2009. – 32 p.

189. Сводный доклад о положении дел в области осуществления Конвенции: Доклад секретариата / ЕЭК ООН, ECE/MP.PP/2011/7, 8 August 2011. – 39 p.

190. Fourteenth report of the Implementation Committee / Executive Body for the Convention on Long-range Transboundary Air Pollution; Economic Commission for Europe, ECE/EB.AIR/2011/2, 30 September 2011. – 21 p.

191. Matters for consideration or action by the Conference of the Parties: effectiveness evaluation, Note by the Secretariat / Conference of the Parties of the Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, Fourth meeting, Geneva, 4–8 May 2009, UNEP/POPS/COP.4/30. – 5 February 2009. – 21 p.

192. Compilation and synthesis of fifth national communications, Executive summary, Note by the secretariat / UNFCCC Subsidiary Body for Implementation, Thirty-fourth session, Bonn, 6–16 June 2011, FCCC/SBI/2011/INF.1 [Electronic resource]. – Mode of access: http://unfccc.int/resource/docs/2011/sbi/eng/inf01.pdf

193. Advisory opinion of the Seabed disputes chamber of International Tribunal for the Law of the Sea on «Responsibilities and obligations of states sponsoring persons and entities with respect to activities in the area», 1 February 2011 [Electronic resource]. – Mode of access: www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_17/adv_op_010211.pdf

194. Lake Lanoux arbitration (France v. Spain). Arbitral Tribunal Award of 16 November 1957 // International Law Reports. – 1957. – Vol. 24. – P. 101-138.

195. Report on the likely siginificant adverse transboundary impacts of the Danube – Black Sea Navigation Route at the border of Romania and the Ukraine dated Jule, 2006 [Electronic resource] / Espoo Inquiry Commission. – Mode of access: http://www.unece.org/env/eia/documents/inquiry/Final%20Report%2010%20July%202006.pdf

196. Review of the work done by the Working group on environmental impact assessment and adoption of decisions, Review of compliance with the Convention, Findings and recommendations further to a submission by Romania regarding Ukraine [Electronic resource] / UNECE, EIA/IC/S/1), 27 February 2008. – Mode of access:

http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2008/eia/ece.mp.eia.2008.6.e.pdf

197. The MOX Plant case (Ireland v. the United Kingdom), Request for provisional measures, Order of the International Tribunal for the Law of the Sea, 3 December 2001 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.itlos.org/cgi-bin/cases/case_detail.pl?id=10&lang=en#order

198. Шишко А.А. Предупреждение трансграничного загрязнения (международно-правовые проблемы) / А. А. Шишко. – К.: Наукова думка, 1990. – 167 с.

199. Report of the individual review of the annual submission of Ukraine submitted in 2010, Note bu the Secretariat / The United Nations Framework Convention on Climate Change Compliance Committee, CC-ERT/ARR/2011/28, 6 June 2011. – 57 p.

200. Україна може втратити право торгувати парниковими квотами [Electronic resource] // Український тиждень. – 15 червня 2011 р. – Режим доступу: http://www.ut.net.ua/News/24637

201. Copenhagen Accord, 18 December 2009. Decision-/CP.15 [Electronic resource]. – Mode of access: http://unfccc.int/resource/docs/2009/cop15/eng/l07.pdf

202. Bodansky D. The Copenhagen Climate Change Accord [Electronic resource] / Daniel Bodansky // ASIL Insights. – 2010. – Vol. 14. – Issue 3. – Mode of access: http://www.asil.org/insights100212.cfm

203. Chayes A. The new sovereignty: Compliance with international regulatory agreements / Abram Chayes, Antonia Handler Chayes. – Harvard: Harvard University Press, 1995. – 417 p.

204. АНТКОМ – управление Антарктикой / Комиссия по сохранению морских живых ресурсов Антарктики. – Хобарт: АНТКОМ, 2001. – 23 с.

205. Resolution IX.1 Annex E «An integrated framework for wetland inventory, assessment and monitoring», 9th Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Wetlands, 8-15 November 2005 [Electronic resource]. – Mode of access: www.ramsar.org/pdf/key_guide_framework_inventory_e.pdf

206. Mitchell R. Regime design matters: Intentional oil pollution and treaty compliance / Ronald B. Mitchell // International Organization. – 1994. – Vol. 48. – P. 425-458.

207. Edeson W. Practice of compliance control within the framework of the protection of marine living resources / William R. Edeson // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 151-174.

208. Harris A.W. The best scientific evidence available: The whaling moratorium and divergent interpretations of science / A.W. Harris // William and Mary Environmental Law and Policy Review. – 2005. – Vol. 29, Issue 2. – P. 375-450.

209. Kobayashi L. Lifting the international whaling commission's moratorium on commercial whaling as the most effective global regulation of whaling / Lisa Kobayashi // Environs: Environmental Law and Policy Journal. – 2006. – Vol. 29, Issue 2. – P. 177-220.

210. Report of the United States antarctic inspection: Team report of the inspection conducted in accordance with Article VII of the Antarctic Treaty and Article XIV of the Protocol under the auspices of the United States Department of State, February 2 to February 16, 2001 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.ats.aq/documents/ATCM24/att/ATCM24_att002_e.pdf

211. Bothe M. Ensuring compliance with multilateral environmental agreements – Systems of inspection and external monitoring / Michael Bothe // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 247-258.

212. Handl G. Compliance control mechanisms and international environmental obligations / Gunther Handl // Tulane Journal of International and Comparative Law. – 1997. – Vol. 5. – P. 29-49.

213. Brunnée J. Enforcement mechanisms in international law and international environmental law / Jutta Brunnée // Ensuring compliance with multilateral

environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 1-24.

214. Omura R. Chasing hamlet's ghost: state responsibility and the use of countermeasures to compel compliance with multilateral environmental agreements / Robert K. Omura // Appeal: Review of Current Law and Law Reform. – 2010. – Vol. 15, No. 1. – P. 86-113.

215. Сухорольський П.М. Міжнародно-правовий механізм реалізації Альпійської та Карпатської конвенцій з охорони та сталого розвитку гірських регіонів / П.М. Сухорольський // Держава і право. – Вип. 45. – С. 538-544.

216. Handbook for the Montreal Protocol on substances that deplete the ozone layer / Ozone Secretariat, UNEP. – 8-th ed. – UNEP: Nairobi, 2009. – P. 506-508.

217. Non-compliance procedure. Annex V of the Report of the Fourth Meeting of the Parties to the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, UNEP/OzL.Pro.4/15 of 25 November 1992 [Electronic resource]. – Mode of access: http://ozone.unep.org/Meeting_Documents/mop/04mop/4mop-15.e.pdf

218. Sarma K. Compliance with the multilateral environmental agreements to protect the ozone layer / K. Madhava Sarma // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 25-38.

219. Koskenniemi M. Breach of treaty or non-compliance? / Martti Koskenniemi // Yearbook of International Environmental Law. – 1992. – Vol. 3, No. 1. – P. 123-162.

220. Decision X/27: Compliance with the Montreal Protocol by Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: http://ozone.unep.org/Publications/MP_Handbook/Section_2_Decisions/Article_8/decs-non-compliance/Decision_X-27.shtml

221. Decision VII/18: Compliance with the Montreal Protocol by the Russian Federation [Electronic resource]. – Mode of access:

http://ozone.unep.org/Publications/MP_Handbook/Section_2_Decisions/Article_8/decs-non-compliance/Decision_VII-18.shtml

222. Yoshida O. Soft enforcement of treaties: The Montreal protocol's noncompliance procedure and the functions of internal international institutions / O. Yoshida // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 1999. – Vol. 10, Issue 1. – P. 95-141.

223. Decision 24/CP.7. Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto protocol // Report of the Conference of the Parties on its seventh session, held at Marrakesh from 29 October to 10 November 2001, FCCC/CP/2001/13/Add.3, 21 January 2002. – P. 64-77.

224. Implementing the climate regime: International compliance / Ed. by Olav Schram Stokke, Jon Hovi and Geir Ulfstein. – London: Earthscan, 2005. – 240 p.

225. Brunnee J. A fine balance: Facilitation and enforcement in the design of a compliance regime for the Kyoto protocol / Jutta Brunnee // Tulane Environmental Law Journal. – 2000. – Vol. 13, Issue. 2. – P. 223-270.

226. Wolfrum R. The Framework convention on climate change and the Kyoto protocol / Rüdiger Wolfrum, Jürgen Friedrich // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 53-68.

227. Структура и функции комитета по осуществлению и процедуры рассмотрения соблюдения. Добавление, ECE/MP.EIA/6. [Electronic resource]. – Mode of access: http://live.unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/ImplementationCommittee/IC_functions_ru.pdf

228. Kravchenko S. The Aarhus convention and innovations in compliance with multilateral environmental agreements / Svitlana Kravchenko // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 2007. – Vol. 18, Issue 1. – P. 1-50.

229. Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: підручник для ВУЗів / В.В. Мицик; Київ. нац. ун. Ім.

Тараса Шевченка, Ін. міжнар. відносин. – К.: Видавничий дім «Промені», 2010. – 722 с. – (Бібліотека кафедри міжнародного права).

230. Заявления от представителей общественности. Версия 1.2., 26 января 2004 г. / Комитет по соблюдению норм Орхусской конвенции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unece.org/env/pp/pubcom.htm

231. Решение I/7 «Рассмотрение соблюдения». Доклад о работе первого Совещания Сторон [Электронный ресурс] / Европейская Экономическая Комиссия ООН, ECE/MP.PP/2/Add.8, 2 April 2004. – Режим доступа: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/mop1/ece.mp.pp.2.add.8.r.pdf

232. Медведєва М.О. Міжнародні «екологічні» спори та фрагментація міжнародного права навколишнього середовища / М.О. Медведєва // Європейські перспективи. – 2011. – № 1. – С . 180-187.

233. Sands Ph. Non-compliance and dispute settlement / Philippe Sands // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 353-358.

234. Kuokkanen T. Practice of the Implementation committee under the Convention on long-range transboundary air pollution / Tuomas Kuokkanen // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 39-52.

235. Tabau A.-S. Non-compliance mechanisms: Interaction between the Kyoto protocol system and the European Union / Anne-Sophie Tabau and Sandrine Maljean-Dubois // The European Journal of International Law. – 2010. – Vol. 21, No. 3. – P. 749-763.

236. Boisson de Chazournes L. Technical and financial assistance and compliance: The interplay / Laurence Boisson de Chazournes // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and

academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 273-300.

237. Drumbl M.A. Poverty, wealth, and obligation in international environmental law / M.A. Drumbl // Tulane Law Review. – 2001-2002. – Vol. 76. – P. 843-960.

238. Barrett S. Environment and statecraft: The strategy of environmental treaty-making / Scott Barrett. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 437 p.

239. Matz N. Financial and other incentives for complying with MEA obligations / Nele Matz // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 301-318.

240. Hardy B. A regional approach to whaling: How the North Atlantic Marine Mammal Commission is shifting the tides for whale management // Duke Journal of Comparative and International Law. – 2006. – Vol. 17, No. 1. – P. 169–198.

241. Molenaar E. J. Regional fisheries management organizations: Issues of participation, allocation and unregulated fishing / Erik Jaap Molenaar // Oceans Management in the 21st century: Institutional frameworks and responses / ed. by Alex G. Oude Elferink, Donald R. Rothwell. – Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2004. – Vol. 44. – P. 69-86.

242. Ануфриев В.П. Энергоэффективность и проблема изменения климата: Учебный курс для студентов энергетических специальностей технических высших учебных заведений / В. П. Ануфриев, А.В. Чазов. – Москва: УЦЭЭ; WWF России, 2006. – 192 с.

243. Cumberlege S. Multilateral environmental agreements: From Montreal to Kyoto – A theoretical approach to an improved climate change regime // Sean Cumberlege // Denver Journal of International Law and Policy. – 2009. – Vol. 37, No. 2. – P. 303-329.

244. Boyle A. Saving the world? Implementation and enforcement of international environmental law through international institutions / Alan E. Boyle // Journal of Environmental Law. – 1991. – Vol. 3, No. 2. – P. 229-245.

245. Beyerlin B. State community interests and institution-building in international environmental law / Ulrich Beyerlin // Heidelberg Journal of International Law . – 1996. – Vol. – P. 602-627.

246. Марченко Ю. О роли и месте ООН в системе международного природоохранного сотрудничества [Электронный ресурс] / Ю. Марченко // Белорусский журнал международного права. – 1999. – № 2. – Режим доступа: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=287&Itemid=50

247. Sommer J. Environmental law-making by international organisations / J. Sommer // Heidelberg Journal of International Law. – 1996. – Vol. 56. – P. 628–667.

248. Копылов М.Н. Экологическая компетенция ООН: вчера, сегодня, завтра / М.Н. Копылов // Международное право – International Law. – М., 2005. – № 3(23). – С. 173-195.

249. Бекяшев К.А. Международное экологическое право / К.А. Бекяшев // Международное публичное право: Учеб. / Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекяшев, К. А. Бекяшев, В. В. Устинов [и др.]; отв. ред. К. А. Бекяшев. – Изд. 4-е, перераб. и доп. – М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2007. – С. 625–670.

250. Chambers W. Interlinkages and the effectiveness of multilateral environmental agreements / W. Brandee Chambers. – Hong Kong: United Nations University Press, 2008. – 311 p.

251. Plan of implementation of the World Summit on Sustainable Development, 2002 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/WSSD_PlanImpl.pdf

252. Майбутнє, якого ми (не) хочемо. Актуальний коментар [Електронний ресурс] // Екологічна політика та право: Інформаційно-аналітичний огляд тижня / Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». – 11-22 червня 2012 р. – Режим доступу:

http://www.rac.org.ua/fileadmin/user_upload/documents/weekly_reviews/2012/2012_June_11_22.pdf

253. UNEP: Organization profile [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.unep.org/PDF/UNEPOrganizationProfile.pdf

254. Zovko I. International law-making for the environment: A question of effectiveness / I. Zovko [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.joensuu.fi/unep/envlaw/Julkaisut/Review/2005ReviewPartII.pdf

255. Churchill R.R. Autonomous institutional arrangements in multilateral environmental agreements: A little-noticed phenomenon in international law / Robin R. Churchill and Geir Ulfstein // The American Journal of International Law. – 2000. – Vol. 94, No. 4. – P. 623-659.

256. Speth J.G. Global environmental governance / James Gustave Speth and Peter M. Haas. – Washington: Islandpress, 2006. – 180 p.

257. Кулеба Д.І. Принцип наднаціональності у міжнародному праві: Наукова доповідь / Кулеба Дмитро Іванович // [Кафедра міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українська асоціація міжнародного права], Київ, 2011. – 20 с.

258. Bowen R. Walking the talk: The effectiveness of environmental commitments made by Multilateral Development Banks / Rachel Bowen // Georgetown International Environmental Law Review. – 2010. – Vol. 22, Issue 4. – P. 731-753.

259. Malone L. Defending the environment civil society strategies to enforce international environmental law / Linda A. Malone and Scott Pasternack. – Washington, Covelo, London: Island Press, 2005. – 359 p.

260. Orellana M. Indigenous peoples, energy, and environmental justice: The Pangue/Ralco hydroelectric project in Chile's Alto BíoBío / Marcos A. Orellana [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.ciel.org/Publications/Ralco_Brief_22Jul04.pdf

261. Objective and themes of the United Nations Conference on Sustainable Development [Electronic resource] / Report of the Secretary-General, Preparatory Committee for the United Nations Conference on Sustainable Development,

A/CONF.216/PC/7, 22 December 2010. – Mode of access: http://www.uncsd2012.org/rio20/content/documents/N1070657.pdf

262. Кравченко С. Зміна клімату, біорізноманіття і права людини: вплив, синергія й інтегрування / Світлана Кравченко // Екологія. Право. Людина. – 2011. – № 13-14. – С. 9-28.

263. Climate change and biodiversity / Convention on biological diversity [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.cbd.int/climate/intro.shtml

264. Impacts of climate-related geoengineering on biological diversity. Note by the Executive Secretary / Subsidiary Body on Scientific, Technical and Technological Advice, UNEP/CBD/SBSTTA/16/INF/28, 5 April 2012. – 83 p.

265. Resolution LC-LP.1(2008) «On the regulation of ocean fertilization», 31 October 2008, the thirtieth meeting of the Contracting Parties to the London convention and the third meeting of the Contracting Parties to the London protocol, Annex [Electronic resource] // Note by the International Maritime Organization, Input to the FCCC/AWGLCA/2008/16 – The Assembly document / International maritime organization. – Mode of access: http://unfccc.int/resource/docs/2008/smsn/igo/026.pdf

266. COP 9 Decision IX/16 «Biodiversity and climate change», Ninth meeting of the Conference of the Parties to the Convention on biological diversity, Bonn, Germany 19-30 May 2008 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.cbd.int/doc/decisions/cop-09/cop-09-dec-16-en.pdf

267. Decision adopted by the Conference of the Parties to the Convention on biological diversity at its tenth meeting X/33 «Biodiversity and climate change» [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.cbd.int/decision/cop/?id=12299

268. Agenda Item: 4.2. the IPCC fifth assessment report (AR5), Proposal for an IPCC Expert Meeting on geoengineering (Submitted by the Co-Chairs of Working Group I, II and III), Thirty-second session of the IPCC, Busan, 11-14 October 2010, IPCC-XXXII/Doc. 5 (3.IX.2010) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.ipcc-wg3.de/meetings/expert-meetings-and-workshops/files/doc05-p32-proposal-EM-on-geoengineering.pdf

269. Von Moltke K. On clustering international environmental change / Konrad von Moltke // Multilevel Governance of Global Environmental Change: Perspectives from Science, Sociology and Law / Gerd Winter, ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – C. 409–429.

270. Interlinkages: Synergies and coordination between multilateral environmental agreements / The United Nations University. – Tokyo, 1999. – 31 p.

271. Report by the Chairman, Ambassador Manuel A.J. Teehankee, to the Trade Negotiations Committee / WTO, Committee on Trade and Environment in Special Session, TN/TE/20, 21 April 2011. – 46 p.

272. Trade and environment: Where do we stand after Doha. Presentation by N. Bernasconi-Osterwalder [Electronic resource] / Center for International Environmental Law. – 2005. – Mode of access: http://www.ciel.org/Publications/IDDRIpresentation_Bernasconi_24Oct05.pdf

273. Hunter D. International environmental law and policy / David Hunter, James Salzman and Durwood Zaelke; Robert C. Clark et al. eds. – Foundation Press, 2002. – 2-d ed. – 1547 p.

274. Alkoby A. Global networks and international environmental lawmaking: A discourse approach / A. Alkoby // Chicago Journal of International Law. – 2008. – Vol.8., No.2. – P.377-407.

275. Schreck S.C. The role of nongovernmental organizations in international environmental law / S.C. Schreck // Gonzaga Journal of International Law. – 2006. – Vol.10, No. 2. – P.252-269.

276. Hollis D. Private actors in public international law: Amicus curiae and the case for the retention of state sovereignty / Duncan B. Hollis // Boston College International and Comparative Law Review. – 2002. – Vol. 25, Issue 2. – P. 235-255.

277. Руководящие указания по требованиям в отношении отчетности / Европейская Экономическая Комиссия, Совещание Сторон Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей

среды, Рабочая группа Сторон Конвенции, ECE/MP.PP/WG.1/2007/L.4, 20 February 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://live.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2007/pp/ece_mp_pp_wg_1_2007_L_4_r.pdf

278. Beyerlin U. The role of NGOs in international environmental litigation / Ulrich Beyerlin // Heidelberg Journal of International Law. – 2001. – Vol. 61. – P. 357-378.

279. Sobol T. An NGO's fight to save Ukraine's Danube delta: The case for granting nongovernmental organizations formal powers of enforcement / Tanya D. Sobol // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 2006. – Vol. 17, Issue 1. – P. 123-164.

280. Rebasti E. A legal status for NGOs in contemporary international law? / Emanuele Rebasti and Luisa Vierucci; Workshop on «A legal status for NGOs in contemporary international law? A contribution to the debate on «non-state actors» and public international law at the beginning of the twenty-first century», 2002 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.esil-sedi.eu/fichiers/en/VieruccіRebasti_971.pdf

281. Gemmill B. The role of NGOs and civil society in global environmental governance / Barbara Gemmill and Abimbola Bamidele-Izu // Global environmental governance, options and opportunities / Esty D.C. and Ivanova M.H. (eds.). – New Haven: Yale Center for Environmental Law and Policy, 2002. – P. 1-24.

282. Pallemaerts M. The role of «stakeholders» in international environmental governance / Marc Pallemaerts, Marlène Moreau // Global Governance. – 2004. – № 7. – 43 p.

283. Копылов М.Н. Международно-правовые основы структуры и деятельности Всемирного фонда дикой природы / М.Н. Копылов // Московский журнал международного права. – 2006. – № 2. – С. 136–145.

284. Beyerlin U. The Johannesburg Summit: Outcome and overall assessment / Beyerlin U., Reichard M. // Heidelberg Journal of International Law. – 2003. – Vol. 63. – P. 213–237.

285. Gupta J. The role of non-state actors in international environmental affairs / J. Gupta // Heidelberg Journal of International Law. – 2003. – Vol.63. – P.459-486.

286. Streck Ch. The World Summit on Sustainable Development: Partnerships as new tools in environmental governance / Charlotte Streck // Yearbook of International Environmental Law. – 2003. – Vol. 13. – No. 1. – P. 63-95.

287. Jacob S. Johannesburg and beyond: The 2002 World Summit on sustainable development and the rise of partnerships / Scherr S. Jacob, Gregg R. Juge // Georgetown International Environmental Law Review. – Spring 2006 [Electronic resource]. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200604/ai_n17187880/pg_24/

288. Закон України «Про державно-приватне партнерство» 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 524.

289. Knox J. A new approach to compliance with international environmental law: The submissions procedure of the NAFTA Environmental Commission / John H. Knox // Ecology Law Quarterly. – 2001. – Vol. 28, No. 1. – P. 1-122.

290. Dove Ch. Can voluntary compliance protect the environment?: The North American agreement on environmental cooperation / Chris Dove // Kansas Law Review. – 2002. – Vol. 50. – P. 867-899.

291. Studer I. The NAFTA side agreements: Toward a more cooperative approach? / Isabel Studer // Wake Forest Law Review. – 2010. – Vol. 45, No. 2. – P. 469-490.

292. Dannenmaier E. A european commitment to environmental citizenship: Article 3.7 of the Aarhus convention and public participation in international forums / Eric Dannenmaier // Yearbook of International Environmental Law. – 2008. – Vol. 18, No. 1. – P. 32-64.

293. Promoting the application of the principles of the Aarhus convention in international forums. Report of the second meeting of the Parties, Addendum, Decision II/4 ECE/MP.PP/2005/2/Add.5, 20 June 2005 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.unece.org/env/documents/2005/pp/ece/ece.mp.pp.2005.2.add.5.e.pdf

294. Андрусевич А. Щодо виконання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля / Андрій Андрусевич // Екологія. Право. Людина. – 2006. – № 1 (31). – С. 9-15.

295. Review of further developments in fields with which the Sub-Commission has been concerned «Human rights and the environment». Final report prepared by Mrs. Fatma Zohra Ksentini, Special Rapporteur / ESCOR Commission on human rights, Sub-Commission on prevention of discrimination and protection of minorities, UN.Doc.E/CN.4/Sub.2/1994/9, 6 July 1994 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/eeab2b6937bccaa18025675c005779c3?Opendocument

296. Resolution of Inter-American Commission on human rights No. 12/85, Case No. 7615 (Brazil), March 5, 1985 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.wcl.american.edu/pub/humright/digest/Interamerican/english/annual/1984_85/res1285.html

297. Mafessanti M. Responsibility for environmental damage under international law: Can MNCs bear the burden? ... and how? / Miriam Mafessanti // Buffalo Environmental Law Journal. – 2009-2010. – Vol. 17, No. 1/2. – P. 87-98.

298. Affolder N. The private life of environmental treaties / Natasha A. Affolder // American Journal of International Law. – 2009. – Vol. 103, No. 3. – P. 510-525.

299. French D. Finding autonomy in international environmental law and governance / D. French // Journal of Environmental Law. – 2009. – Vol.21, No.2. – P.255-289.

300. Василенко В.А. Генеза, зміст і шляхи реалізації концепці міжнародної екологічної безпеки / В.А. Василенко // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник науково-технічних праць. – 2006. – Вип. 16.8. – С. 13-22.

301. Соколова Н.А. Международно-правовые аспекты управления в сфере охраны окружающей среды: автореф. дис. на соискание ученой степени док.

юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право; Европейское право» / Наталия Александровна Соколова. – Москва, 2010. – 48 с.

302. Our global neighborhood. The report of the Commission on Global Governance [Electronic resource]. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – Mode of access: http://humanbeingsfirst.files.wordpress.com/2009/10/cacheof-pdf-our-global-neighborhood-from-sovereignty-net.pdf

303. Kuokkanen T. International law and the environment: Variations on a theme / Tuomas Kuokkanen; general ed. Martii Koskenniemi; the Erik Castren Institute. – The Hague, London, New York: Kluwer Law International, 2002. – 414 p.

304. Копылов М.Н. Международное экологическое право на пороге реформ / М.Н. Копылов, А.М. Солнцев // Московский журнал международного права. – 2010. – №1 (77). – С. 110-130.

305. Knight A. Global environmental threats: Can the Security Council protect our Earth? / Alexandra Knight // New York University Law Review. – 2005. – Vol. 80, No. 5. – P. 1549-1558.

306. Environmental change and international law: New challenges and dimensions [Electronic resource] / Ed. by E. Brown Weiss. – Tokyo: The United Nations University Press, 1992. – Mode of access: http://www.unu.edu/unupress/unupbooks/uu25ee/uu25ee00.htm

307. Beardslee W. International law and the environment: The need for an aggregate organization / William Beardslee // Journal of International Law and Practice. – 1996. – Vol. 5. – P. 379-402.

308. Dena M. An organization for the world environment: Three models and analysis [Electronic resource] / Marshall Dena // Georgetown International Environmental Law Review. – Fall 2002. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200210/ai_n9111105/

309. Stephens T. International courts and environmental protection / T. Stephens. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 410 p.

310. Hinde S. The international environmental court: Its broad jurisdiction as a possible fatal flaw / S.M. Hinde // Hofstra Law Review. – 2003. – Vol. 32. – P.727-757.

311. The global demand for an International Court of the Environment: International report 1998 / International Court of the Environment Foundation (ICEF). – Roma: [s. n.], 1998. – 222 p.

312. «Responsibility and liability under international law for environmental damage» [Electronic resource] / Institut de Droit International, Session of Strasbourg, 1997. – Mode of access: http://www.idi-iil.org/idiE/resolutionsE/1997_str_03_en.PDF.

313. Vicuna O.F. Reponsibility and liability for environmental damage under international law: Issues and trends / Francisco Orrego Vicuna // Georgetown International Environmental Law Review. – 1998. – Vol. 10, No. 2. – P. 279-308.

314. Berwick T.A. Responsibility and liability for environmental damage: A roadmap for international environmental regimes / Teresa A. Berwick // Georgetown International Environmental Law Review. – 1998. – Vol. 10, No. 2. – P. 257-267.

315. Kiss A. Strict liability in international environmental law / Kiss A., Shelton D. // Law of the sea, environmental law and settlement of disputes: Liber amicorum Judge Thomas A. Mensah / Tafsir Malick Ndiaye and Rüdiger Wolfrum, eds. – The Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers, 2007. – P. 1131-1151.

316. Gehring T. Liability for transboundary environmental damage: Towards a general liability regime? / Thomas Gehring and Markus Jachtenfuchs // European Journal of International law. – 1993. – Vol. 4, No. 1. – P. 92-106.

317. Jabbari-Gharabagh M. Type of state responsibility for environmental matters in international law / Mansour Jabbari-Gharabagh // Revue Juridique Themis. – 1999. – Vol. 33, No. 1. – P. 59-121.

318. Виноградов С.В. Международное право и охрана атмосферы / С.В. Виноградов. – М.: Наука, 1987. – 160 с.

319. Trail Smelter (United States v. Canada), 16 April 1938 and 11 March 1941 // Reports of international arbitral awards. – 2006. – Vol. III. – P. 1905–1982.

320. Строчук В. Обязательства государств по предотвращению трансграничного ущерба в международном праве [Электронный ресурс] / В. Строчук // Белорусский журнал международного права. – 2003. – № 4. – Режим доступа: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=899&Itemid=143

321. Advisory opinion of the Seabed disputes chamber of International Tribunal for the Law of the Sea on «Responsibilities and obligations of states sponsoring persons and entities with respect to activities in the area», 1 February 2011 [Electronic resource]. – Mode of access: www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_17/adv_op_010211.pdf.

322. Лукашук И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 432 с.

323. Keiver M. The Pacific salmon war: The defence of necessity revisited / Michael F. Keiver // Dalhousie Law Journal. – 1998. – Vol. 21. – P. 408-428.

324. Строчук В.М. Понятие трансграничного ущерба окружающей среде в международном праве / В.М. Строчук // Московский журнал международного права. – 2004. – № 1. – С. 114–128.

325. Criteria for additional categories of claims: Decision taken by the Governing Council of the United Nations Compensation Commission during its third session, at the 18th meeting, held on 28 November 1991, as revised at the 24th meeting held on 16 March 1992 [Electronic resource] / UN Compensation Commission Governing Council, S/AC.26/1991/7/Rev.1, 17 March 1992. – Mode of access: http://www.uncc.ch/decision/dec_07r.pdf.

326. Лісученко Є. Міжнародне екологічне правопорушення як фактична підстава екологічної відповідальності держав / Євген Лісученко // Порівняльно-правові дослідження. – 2008. – № 2. – С. 211-219.

327. Settlement of claim between Canada and the Union of Soviet Socialist Republics for damage caused by «Cosmos 954» (Released on April 2, 1981) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.jaxa.jp/library/space_law/chapter_3/3-2-2-1_e.html.

328. Сперанская Л.В. Международно-правовая охрана морской среды / Л.В. Сперанская. – М.: Наука, 1978. – 176 с.

329. Мохончук С. Еволюція міжнародно-правових норм регламентації злочину екоциду в міжнародному кримінальному праві / Сергій Мохончук // Публічне право. – 2011. – № 4. – С. 187-193.

330. Kornicker-Uhlmann E.M. State community interests, jus cogens and protection of the global environment : Developing criteria for premptory norms / E. M. Kornicker-Uhlmann // The Georgtown International Environmental Law Review. – 1998. – Vol. 11, Issue 1. – P. 101-135.

331. Gray M.A. The international crime of ecocide / Mark Allan Gray // California Western International Law Journal. – 1996. – Vol. 26, No. 2. – P. 215-271.

332. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / Герхард Верле; пер. с англ. С.В. Саяпина. – Одесса: Феникс, 2011. – 910 с.

333. McLaughlin R. Improving compliance: Making non-state international actors responsible for environmental crimes / Robert McLaughlin // Colorado Journal of International Environmental Law. – 2000. – Vol. 11, Issue 2. – P. 377-409.

334. White R. Crimes against nature. Environmental criminology and ecological justice / Rob White. – Portland, 2008. – 313 p.

335. Rome statute of the International Criminal Court, 17 July 1998 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.un.org/law/icc/statute/99_corr/cstatute.htm

336. Действующее международное право: в 3-х т. / [сост. Колосов Ю.М., Кривчикова Э.С.]. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 2. – 832 с.

337. Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду, 18 мая 1977 г. //

Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля / [Відп. ред. проф. С. Кравченко]. – Вид. 2-ге, доп. – Львів: Норма, 2002. – С. 32–34.

338. Orellana M.A. Criminal punishment for environmental damage: Individual and state responsibility at a crossroad / Marcos A. Orellana // Georgetown International Environmental Law Review. – 2005. – Vol. 17, No. 4. – P. 673-696.

339. Малеев Ю.Н. Территория в международном праве / Ю.Н. Малеев // Международное право: Учеб. / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 112-144.

340. Толстых В.Л. Курс международного права: учебник / Толстых Владислав Леонидович. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 1056 с.

341. Кукушкина А.В. Становление принципа экологической безопасности в современном международном праве / А.В. Кукушкина // Московский журнал международного права. – 1994. – № 4. – С.86–98.

342. M. Ragazzi. The concept of international obligations erga omnes / M. Ragazzi. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 304 p.

343. Separate Opinion of Vice-President Weeramantry, Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.icj-cij.org/docket/files/92/7383.pdf

344. Действующее международное право: В 3-х т. / [Сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова]. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 1. – 864 с.

345. Mensah T. Compliance control in international conventions on the protection of the marine environment against oil pollution / Thomas A. Mensah // Ensuring compliance with multilateral environmental agreements: A dialogue between practitioners and academia / Ed. by Beyerlin U., Stoll P.-T., Wolfrum R. – Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 133-150.

346. Sachs N. Beyond the liability wall: Strengthening tort remedies in international environmental law / Noah Sachs // UCLA Law Review. – 2008. – Vol. 55, Issue 4. – P. 837-904.

347. Шишко А.А. Международное природоохранительное сотрудничество и реализация суверенитета государства / А.А. Шишко // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Отв. ред. В.Н. Денисов, В.И. Евинтов; Академия правовых наук Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 129-150.

348. Савельева Л.В. Итоги работы Комиссии международного права над первой частью проекта статей «Международная ответственность за вредные последствия действий, не запрещенных международным правом» / Л.В. Савельева // Московский журнал международного права. – 2005. – № 2. – С. 234–245.

349. Draft principles on the allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities, with commentaries, 2006 [Electronic resource]. – Mode of access: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_10_2006.pdf

350. Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? [Electronic resource] / Weinstein Tara // Georgetown International Environmental Law Review. – Summer 2005. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4

351. Cho B.-S. Emergence of an international environmental criminal law? / Byung-Sun Cho // UCLA Journal of Environmental Law and Policy. – 2000-2001. – Vol. 19, No. 1. – P. 11-47.

352. Василенко В.А. Международно-правовые санкции / В.А. Василенко. – К.: «Вища школа», 1982. – 231 с.

353. Sverrisson H. Countermeasures, the international legal system and environmental violations: When two wrongs make a right for the environment / Hjörtur B. Sverrisson. – New York: Cambria Press, 2008. – 404 p.

354. Guilfoyle D. Interdicting vessels to enforce the common interest: Maritime countermeasures and the use of force on the high seas / Douglas Guilfoyle // International and Comparative Law Quarterly. – 2007. – Vol. 56, No. 1. – P. 69-82.

355. Rayfuse R. Countermeasures and high seas fisheries enforcement / Rosemary Rayfuse // Netherlands International Law Review. – 2004. – Vol. 51, No. 1. – P. 41-76.

356. Orellana M.A. The law on highly migratory fish stocks: ITLOS jurisprudence in context / Marcos A. Orellana // Golden Gate University Law Review. – 2010. – Vol. 34, Issue 3. – P. 459-495.

357. Calamita N. Countermeasures and jurisdiction: Between effectiveness and fragmentation / N. Jansen Calamita // Georgetown Journal of International Law. – 2011. – Vol. 42, Issue 2. – P. 233-301.

358. Swan J. Regional fishery bodies and governance: Issues, actions and future directions / Judith Swan; International institutions and Liaison Service, FAO Fisheries Department. – FAO Fisheries Circular No. 959. – FAO: Rome, 2000. – 47 p.

359. Rayfuse R. Australia and Canada in regional fisheries organizations: Implementing the United Nations Fish Stocks Agreement / Rosemary Rayfuse, Marcus Haward, Gregory Rose, Sali Bache, Dawn Russell and Ted L. McDorman // Dalhousie Law Journal. – 2003. – Vol. 26, No. 1. – P. 47-83.

360. Yang T. International treaty enforcement as a public good: Institutional deterrent sanctions in international environmental agreements / Tseming Yang // Michigan Journal of International Law. – 2006. – Vol. 27. – P. 1131-1184.

361. Charnovitz S. Environmental trade sanctions and the GATT: An analysis of the Pelly Amendment on foreign environmental practices / Steve Charnovitz // The American University Journal of International Law and Policy. – 1994. – Vol. 9, Issue 3. – P. 751-807.

362. Sand P.H. Commodity or taboo? International regulation of trade in endangered species / P.H. Sand // European Journal of International Law. – 1997. – Vol. 8, No. 1. – P. 29–58.

363. O'Connell K. Whaling update: higher quotas and additional species targeted [Electronic resource] / K. O'Connell // Whales Alive! – 2007. – Vol. XVI., No. 1. – Mode of access: http://csiwhalesalive.org/csi07102.html

364. Interpretation and implementation of the Convention: Possible measures for non-compliance. Document prepared by the CITES Secretariat for the 46th meeting of the Standing Committee, 12–15 March 2002, SC46 Doc. 11.3 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.cites.org/eng/com/sc/46/46-11-3.pdf

365. Hoffmann U. Specific trade obligations in multilateral environmental agreements and their relationship with the rules of the multilateral trading system – A developing country perspective / U. Hoffmann [Electronic resource]. – Mode of access: http://r0.unctad.org/trade_env/test1/publications/TER2003eversion/Lead1.htm

366. Reeve R. Wildlife trade, sanctions and compliance: Lessons from the Cites regime / Rosalind Reeve // Intrnational Affairs. – 2006. – Vol. 82, No. 5. – P. 881-897.

367. CITES compliance procedures, Resolution Conf. 14.3. Fourteenth meeting of the Conference of the Parties, The Hague (Netherlands), 3-15 June 2007 [Electronic resource]. – Mode of access: www.cites.org/eng/res/14/14-03C15.shtml

368. Werksman J. Trade sanctions under the Montreal Protocol / Jacob D. Werksman // Review of European Community and International Environmental Law. – 1992. – Vol. 1, Isssue 1. – P. 69–72.

369. Jenkins L. Trade sanctions: An effective enforcement tool / Leesteffy Jenkins // Review of European Community and International Environmental Law. – 1993. – Vol. 1, Issue 4. – P. 362-369.

370. Tyler Z. Saving fisheries on the high seas: The use of trade sanctions to force compliance with multilateral fisheries agreements / Zachary Tyler // Tulane Environmental Law Journal. – 2006. – Vol. 20, Issue 1. – P. 43-96.

371. Understanding on rules and procedures governing the settlement of disputes, 15 April 1994 // Annex 2 to WTO Agreement, GATT Secretariat, Results of the Uruguay round of multilateral trade negotiations: The legal texts (1994). – P. 353–377.

372. Charnovitz S. Rethinking WTO trade sanctions / Steve Charnovitz // American Journal of International Law. – 2001. – Vol. 95, Issue 4. – P. 792-832.

373. Weiss E. Strengthening national compliance with trade law: Insights from environment / Edith Brown Weiss // New directions in international economic law: Essays in honour of John h. Jackson / Marco Bronckers and Reinhard Quick (eds.). – Kluwer, Deventer and Boston, 2000. – P. 457-472.

374. Medrado R. Renegotiating remedies in the WTO: A multilateral approach / Rene Guilherme S. Medrado // Wisconsin International Law Journal. – 2004. – Vol. 22, Issue 2. – P. 323-392.

375. Trade and environment at the WTO. – Geneva: WTO Secretariat, 2004. – 76 p.

376. Environment and trade: a guide to WTO jurisprudence / Bernasconi-Osterwalder N., Magraw D., Oliva M. J. and others. – London and Sterling: Earthscan, 2006. – 370 p.

377. Trujillo E. The WTO Appellate Body knocks down U.S. "Dolphin-Safe" tuna labels but leaves a crack for PPMs [Electronic resource] / Elizabeth Trujillo. – ASIL Insights. – July 26, 2012. – Vol. 16, Issue 25. – Mode of access: http://www.asil.org/insights120726.cfm

378. WTO, United States – import prohibition of certain shrimp and shrimp products («Shrimp/Turtle 21.5») // Report of the Appelate Body: WT/DS58/AB/RW. – 21 November 2001. – 52 p.

379. Pauwelyn J. Recent books on trade and environment: GATT phantoms still haunt the WTO / J. Pauwelyn // European Journal of International Law. – 2004. – Vol.15. – No.3. – P.575-592.

380. Shih W. Conflicting jurisdictions over disputes arising from the application of trade-related environmental measures / Wen-chen Shih // Richmond Journal of Global Law and Business. – 2009. – Vol. 8, Issue 3. – P. 351-396.

381. Gray K. Accommodating MEAs in trade agreements [Electronic resource] / Kevin R. Gray; IDDRI – International Environmental Governance. – Paris, 15-16 March 2004. – Mode of access: http://www.worldtradelaw.net/articles/graymea.pdf

382. Report by the Chairman, Ambassador Manuel A.J. Teehankee, to the Trade Negotiations Committee / WTO, Committee on Trade and Environment in Special Session, TN/TE/20, 21 April 2011. – 46 p.

383. Victor D. Enforcing international law: Implications for an effective global warming regime / David G. Victor // Duke Environmental Law and Policy Forum. – 1999. – Vol. 10, No. 1. – P. 147-184.

384. Trade, global policy and the environment / Ed. Per G. Fredriksson; World Bank discussion paper No. 402. – Washington: The International Bank for Reconstruction and Development, 1999. – 214 p.

385. Effectiveness of trade and positive measures in multilateral environmental agreements: Lessons from the Montreal Protocol [Electronic resource] / Center for International Environmental Law. – Mode of access: http://www.ciel.org/Publications/EffectivenessofTradeandPosMeasures.pdf

386. Parrish A. Trail Smelter deja vu: Extraterritoriality, international environmental law, and the search for solutions to Canadian – U.S. transboundary water pollution disputes / Austen L. Parrish // Boston University Law Review. – 2005. – Vol. 85. – P. 363-429.

387. Bilder R. The settlement of international environment disputes / R.M. Bilder // Recueil de cours. – 1975. – Vol. I. – P. 141-238.

388. Dagne T. Compulsory dispute settlement and the problems of multiple fora under international environmental law [Electronic resource] / T.W. Dagne. – Mode of access: http://ssrn.com/abstract=1460942

389. Romano C. International dispute settlement / Cesare P.R. Romano // Oxford Handbook of International Environmental Law / Daniel Bodansky, Jutta Brunnée, and Ellen Hey (eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 1038-1056.

390. Sands Ph. Guidelines for negotiating and drafting dispute settlement clauses for international environmental agreements [Electronic resource] / Philippe Sands and Ruth MacKenzie; Annex I: Guidelines for dispute settlement clauses. – Mode of access: http://www.pca-cpa.org/upload/files/envannex1.pdf

391. Winham G. International regime conflict in trade and environment: The Biosafety protocol and the WTO / G. Winham // World Trade Review. – 2003. – Vol.2, No. 2. – P. 1–24.

392. Avgerinopoulou D. The role of the international judiciary in the settlement of environmental disputes and alternative proposals for strengthening international environmental adjudication [Electronic resource] / Dionysia – Theodora Avgerinopoulou; Yale Center for Environmental Law and Policy. – 2003. – Mode of access: http://www.yale.edu/gegdialogue/docs/dialogue/oct03/papers/Avgerinopoulou.pdf

393. Knox J. A new approach to compliance with international environmental law: The submissions procedure of the NAFTA Environmental Commission / John H. Knox // Ecology Law Quarterly. – 2001. – Vol. 28, No. 1. – P. 1-122.

394. Rest A. Enhanced implementation of international environmental treaties by judiciary – Access to justice in international environmental law for individuals and NGOS: Efficacious enforcement by the Permanent Court of Arbitration / Alfred Rest // Macquarie Journal of International and Comparative Environmental Law. – 2004. – Vol. 1. – P. 1-28.

395. Колбасов О.С. Международный экологический суд // Государство и право. – 1996. – №5. – С. 158-159.

396. Schiffman H. The dispute settlement mechanism of UNCLOS: A potentially important apparatus for marine wildlife management / Howard Schiffman // Journal of International Wildlife Law and Policy. – 1998. – Vol. 1, No. 2. – P. 293-306.

397. The «Volga» case (Russian Federation *v.* Australia), Application for prompt release, Judgment of the International Tribunal for the Law of the Sea, 23 December 2002 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no_11/Judgment.Volga.E.pdf

398. Блищенко И.П. Некоторые проблемы советской науки международного права / И.П. Блищенко // Советское государство и право. – 1991. – №3. – С. 134-142.

399. Обзоры результативности экологической деятельности: Украина. Второй обзор / Европейская Экономическая Комиссия: Комитет по экологической политике. – Организация Объединенных Наций: Нью-Йорк и Женева, 2007. – 287 с. – (Серия обзоров результативности экологической деятельности. – Вып. № 24).

400. Каракаш І.І. Правове забезпечення реалізації нової Стратегії державної екологічної політики України // Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю юрид. ф-ту НГУ, 20-річчю Закону України «Про охорону навколишнього середовища» та 15-річчю приєднання України до Конвенції 1979 р. «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі», м. Дніпропетровськ, 7-8 жовт. 2011 р. / Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т», Євраз. асоц. прав. шк. та правників; [редкол.: Андрейцев В. І. та ін.]. – Д.: НГУ, 2011. – С. 72-80.

401. Злочевський М.В. Національна екологічна політика: основні завдання // Національна екологічна політика в контексті європейської інтеграції України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27 жовтня 2010 р. / Міжнар. екол. форум «Довкілля 2010»; [відп. ред. Тимочко Т. В.]. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2010. – С. 11-14.

402. Коментарі та пропозиції Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина» до проекту Стратегії національної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epl.org.ua/fileadmin/user_upload/Docs/Komentar/Strategy_nationall_ecology_politic_2020.pdf

403. Постанова ВРУ «Про рекомендації парламентських слухань щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства в Україні» 20 лютого 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 182.

404. Екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку / Під ред. В.Я. Шевчука; Програма розвитку ООН/Глобальний екологічний фонд. – К., 2007. – 204 с.

405. Постанова ВРУ «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів» 24 грудня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 1. – Ст. 6. – С. 29.

406. Постанова КМУ «Про утворення Національної ради із сталого розвитку України» 16 вересня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 73. – Ст. 2502. – С. 20.

407. Шемшученко Ю.С. Проблеми кодифікації українського та міжнародного екологічного права / Ю.С. Шемшученко // Європейське право та порівняльне правознавство: Збірник статей / За ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Гриценка, О.В. Кресіна; упор. О.В. Кресін, О.Д. Рожко. – Київ – Шамборі: Логос, 2012. – С. 367-374.

408. Каракаш І.І. Прийняття екологічного кодексу України як чинника підвищення ефективності правової охорони довкілля / І.І. Каракаш // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Еколоічне законодавство України: стан та перспективи розвитку». – Харків: Право, 2008. – С. 11-14.

409. Каракаш И.И. Народное достояние или право собственности на природные ресурсы: Материалы «круглого стола» / И.И. Каракаш // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 84-85.

410. Екологічне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Каракаша І.І. – Одеса: Фенікс, 2012. – 788 с.

411. Закон України «Про екологічну мережу України» 24 червні 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 502.

412. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» 21 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

413. Правова охорона атмосферного повітря: Практичні аспекти. Legal Protection of Air: Practical Aspects / За заг. ред. Жиравецького Т.М., Кравченко О.В.; Екологія. Право. Людина, Sigrid Rausing trust. – Львів: ЕПЛ, 2011. – 120 с.

414. Позиція України щодо майбутнього кліматичного режиму (після 2012 року) / Національне агентство екологічних інвестицій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.climategroup.org.ua/wp-content/plugins/download.../download.php

415. Булгакова М. Як Україна підготувалась до міжнародних переговорів зі зміни клімату / М. Булгакова // Екологія. Право. Людина. – 2009. – № 4-5. – С. 10-14.

416. Білоцький С.Д. Роль міжнародного права у розвитку екологічної альтернативи сучасній енергетиці / С.Д. Білоцький // Альтернативна енергетика і енергетична безпека в міжнародному і національному праві. Тематичний додаток до Українського щорічника міжнародного права: Збірка матеріалів Міжнародної наукової конференції «Роль міжнародного права в розвитку екологічної альтернативи сучасній енергетиці» (Київ, 25 квітня 2012 р.) / За ред. О.В. Задорожнього і В.І. Олещенка; Відповідальний секретар С.Д. Білоцький. – К.: ПП «Фенікс», 2012. – С. 11-130.

417. Кострюков С.В. Формування законодавства України про альтернативну енергетику // Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю юрид. ф-ту НГУ, 20-річчю Закону України «Про охорону навколишнього середовища» та 15-річчю приєднання України до Конвенції 1979 р. «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі», м. Дніпропетровськ, 7-8 жовт. 2011 р. / Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т», Євраз. асоц. прав. шк. та правників; [редкол.: Андрейцев В. І. та ін.]. – Д.: НГУ, 2011. – С. 136-141.

418. Коментар Міжнародної благодійної організації «Екологія – Право – Людина» до Оновленої Енергетичної стратегії України до 2030 року в сфері атомної енергетики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://epl.org.ua/fileadmin/user_upload/dodatky_do_konsult/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80_%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9.pdf

419. Андрусевич А. Атомна енергетика [Електронний ресурс] / Андрій Андрусевич // Екологічні підсумки 2011: Коментарі експертів РАЦ «Суспільство і довкілля» щодо основних подій у сфері екологічної політики в Україні. – С. 5-6. – Режим доступу: http://www.rac.org.ua/fileadmin/user_upload/documents/ppapers/Annual_Summary_2011.pdf

420. Комплексна зведена програма підвищення безпеки енергоблоків АЕС України: Екологічна оцінка. Звіт про визначення масштабів робіт / ДП НАЕК «Енергоатом». – 2011. – 84 с.

421. Добудова Хмельницької АЕС: пастка міжнародних консультацій / РАЦ «Суспільство і довкілля», новини від 19.05.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rac.org.ua/skhovishche-novin/novina/article/dobudova-khmelnickoji-aes-pastka-mizhnarodnikh-konsul/

422. Закон України «Про поводження з відпрацьованим ядерним паливом щодо розміщення, проектування та будівництва централізованого сховища відпрацьованого ядерного палива реакторів типу ВВЕР вітчизняних атомних електростанцій» 9 лютого 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 19. – Ст. 705. – С. 11.

423. Мельник О.З. Міжнародно-правове регулювання несудноплавного використання транскордонних водних ресурсів: дис. … к.ю.н.: 12.00.11 / Оксана Зіновіївна Мельник. – К., 2009. – 226 с.

424. Демиденко А. Оцінка водних цілей екологічної політики України в контексті європейської інтеграції та впровадження інтегрованого управління водними ресурсами / А. Демиденко // Національна екологічна політика в контексті європейської інтеграції України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27 жовтня 2010 р. / Міжнар. екол. форум «Довкілля 2010»; [відп. ред. Тимочко Т. В.]. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2010. – С. 88-92.

425. Рішення РНБО України «Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України»

27 лютого 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 26. – Ст. 863. – С. 41.

426. Еременко А. VANCO – енка / А. Еременко // Зеркало недели. – № 23(702). – 21 июня 2008 г.

427. Комментарии. – 3 февраля 2012 г. – № 5. – С. 12-13.

428. «Тільки для внутрішнього використання». Чи готова постчорнобильська Україна мати доступ до екологічної інформації? / ЕкоПрово – Київ, Article 19, 2008. – 110 с.

429. Андрусевич А. Право на гнездо / Андрусевич А., Масия Х. – Львов-Мурсия, 2006. – 84 с.

430. Закон України «Про екологічну експертизу» 9 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.

431. Алексеева Е. Упразднение государственной экологической экспертизы проектов строительства и перспективы реализации права на участие общественности в процессе принятия решений в новых делах [Електронный ресурс] / Е. Алексеева. – Режим доступа: http://epl.org.ua/novini/anons/browse/4/backPid/393/article/4276/

432. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» 17 березня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – Ст. 343. – С. 1544.

433. Оцінка впливу на довкілля в Україні: вирішення проблеми по-європейськи. Аналітичний документ. Резюме / Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rac.org.ua/fileadmin/user_upload/documents/ppapers/Ocinka_vplivu_na_dovkillja_v_Ukrajini.pdf

434. Андрусевич А. Оцінка впливу на довкілля: Крига скресла / Андрій Андрусевич [Електронний ресурс] // Екологічна політика та право: Інформаційно-аналітичний огляд тижня / Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». – 1-13 січня 2013 р. – Режим доступу:

http://www.rac.org.ua/fileadmin/user_upload/documents/weekly_reviews/2013/2013_Jan_1_13.pdf

435. Постанова № 14 Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» 10 грудня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04

436. Булгакова М. Доступ до інформації про міжнародну торгівлю квотами на викиди парникових газів / М. Булгакова // Екологія. Право. Людина. – 2009. – №4-5. – С. 79.

437. Доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля / Під заг. ред. Кравченко О.В.; Авт кол.: Кравченко С.М., Бонайн Дж., Адам В.М., Алексєєва Є.А., Булгакова М.Г. та інш. – Львів, 2010. – 144 с.

438. Алексєєва Є. Порядок неврахування думки громадськості / Єлизавета Алексєєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.epl.org.ua/fileadmin/user_upload/dodatky.../liza_poriadok_2.doc

439. Бобкова А.Г. Щодо розвитку екологічного підприємництва в контексті державної екологічної політики України // Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю юрид. ф-ту НГУ, 20-річчю Закону України «Про охорону навколишнього середовища» та 15-річчю приєднання України до Конвенції 1979 р. «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі», м. Дніпропетровськ, 7-8 жовт. 2011 р. / Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т», Євраз. асоц. прав. шк. та правників; [редкол.: Андрейцев В. І. та ін.]. – Д.: НГУ, 2011. – С. 58-64.

440. Товкун М.О. Проблеми оптимізації управління природними заповідниками // Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю юрид. ф-ту НГУ, 20-річчю Закону України «Про охорону навколишнього середовища» та 15-річчю приєднання України до Конвенції 1979 р. «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі», м. Дніпропетровськ, 7-8

жовт. 2011 р. / Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т», Євраз. асоц. прав. шк. та правників; [редкол.: Андрейцев В. І. та ін.]. – Д.: НГУ, 2011. – С. 118-124.

441. Кузьменко Л.Р. Міжнародно-правова регламентація відносин, пов'язаних із діяльністю на випадок стихійних лих: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Лідія Рудольфівна Кузьменко. – К., 2010. – 24 с.

442. Стан, проблеми та перспективи лісової сертифікації в Україні / Левицький А.Ю., Білик Л.І., Чемерис І.А., Зражевський С.Ф. // Національна екологічна політика в контексті європейської інтеграції України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27 жовтня 2010 р. / Міжнар. екол. форум «Довкілля 2010»; [відп. ред. Тимочко Т. В.]. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2010. – С. 171-176.

443. Лебедевич С.І. Сертифікація лісів як метод підвищення надійності системи екологічного менеджменту лісовиробничого комплексу України / Лебедевич С.І., Шутка С.Є. // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – Львів: НЛТУ України. – 2006. – Вип. 16.5. – С. 33-38.

444. Передмова до Конвенції про охорону дикої флори та фауни та природних середовищ існування в Європі. – К.: Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, 1998. – 76 С.

445. Борейко В. Юридичекие и этические проблемы охраны биоразнообразия в Украине / В. Борейко // Екологія. Право. Людина. – 2009. – №4-5. – С. 27-34.

446. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля / Кол. авт.: Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З. – Львів, 2009. – 203 с.

447. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про ядерну безпеку» 17 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 16. – Ст. 70.

448. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики : монографія / В. І.

Андрейцев; ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т», Євраз. асоц. правн. шк. та правників, Центр правн. допомоги та дослідж. – Д.: НГУ, 2011. – 373 с.

449. Бринчук М.М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсичными веществами / Михаил Михайлович Бринчук / Отв. ред. д.ю.н., проф. О.С. Колбасов; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М.: «Наука», 1990. – 214 с.

450. Екологічне право України. Академічний курс: підручник для студ. вищих навч. закл. / Г. І. Балюк [та ін.]; заг. ред. Ю. С. Шемшученко; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Київський ун-т права. – 2-ге вид. – К.: Юридична думка, 2008. – 720 с.

451. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: навч. посіб. / Н.Р. Кобецька. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.

452. Орлов М.О. Правові проблеми забезпечення сталого розвитку України в сфері охорони навколишнього середовища / Орлов Микола Олександрович; Крим. юрид. ін-т Одес. держ. ун-ту внутр. справ. – Сімф. : Таврія, 2011. – 399 с.

453. Форум «Довкілля для України» 2012 / Міністерство екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/content/article/9953

454. Указ Президента України «Про Положення про Державну екологічну інспекцію України» 13 квітня 2011 р // Офіційний вісник Президента України. – 2011. – № 11. – Ст. 617. – С. 86.

455. Національна доповідь України про виконання Рамсарської конвенції про водно-болотні угіддя / Міністерство екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/content/article/10001

456. Список проектів міжнародної технічної допомоги, бенефіціаром яких є Мінприроди / Міністерство екології та природних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/content/article/6915

457. Огляд результативності природоохоронної діяльності. Україна. Другий огляд / Європейська економічна комісія ООН, Комітет з екологічної політики. – ООН: Нью-Йорк і Женева, 2007. – 223 с.

458. Доклад Совещания Сторон Конвенции об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте о работе его четвертого совещания, состоявшегося в Бухаресте 19-21 мая 2008 года / Европейская Экономическая Комиссия, ЭКОСОР, ECE/MP.EIA/10, 28 July 2008. – 215 с.

459. Review of the work done by the Working group on environmental impact assessment and adoption of decisions. Review of compliance with the Convention. Findings and recommendations further to a submission by Romania regarding Ukraine (EIA/IC/S/1) [Electronic resource] / Report by the Implementation Committee, ECE/MP.EIA/2008/6, 27 February 2008. – Mode of access: www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2008/eia/ece.mp.eia.2008.6.e.pdf

460. Розпорядження КМУ «Про затвердження робочого проекту та титулу будови «Створення глибоководного суднового ходу р. Дунай – Чорне море на українській ділянці дельти. Повний розвиток» 30 травня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/351-2007-%D1%80

461. Мелень О. Війни дипломатів за Дунай / Ольга Мелень // Екологія. Право. Людина. – 2010. – № 6-7. – С. 43-48.

462. Addendum to findings and recommendations further to a submission by Romania regarding Ukraine (EIA/IC/S/1), EIA/IC/S/1/Rev.1, Final: 07.05.2008 [Electronic resource]. – Mode of access: www.unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/documents/bucharest/eia.ic.s.1.rev.1.pdf

463. Механізми дотримання в рамках деяких багатосторонніх природохоронних угод, стороною яких є Україна. Посібник / Кол. авт.: Андрусевич Н., Андрусевич А., Козак З., Вихрист С. – Львів. – 2011. – 92 с.

464. Support to Ukraine to implement the Espoo and Aarhus conventions. Draft Final Report / European Commission, EuropeAid CoOperations Office. – August 2010. – 236 p.

465. Доклад о работе Второго Совещания Сторон, решение II/5b «Соблюдение Украиной своих обязательств по Орхусской конвенции». Добавление [Электронный ресурс] / ЕЭК ООН, ECE/MP.PP/2005/2/Add.8, 13 June 2005. – Режим доступа: www.unece.org/index.php?eID=tx_nawsecuredl&u=0&file=fileadmin/DAM/env/documents/2005/pp/ece/ece.mp.pp.2005.2.add.8.r.pdf&t=1322644819&hash=da91f94c89acccf804520d93ee971520704a74f2

466. Доклад о работе Третьего Совещания Сторон, решение III/6f «Соблюдение Украиной своих обязательств по Конвенции». Добавление [Электронный ресурс] / ЕЭК ООН, ECE/MP.PP/2008/2/Add.14, 26 September 2008. – Режим доступа: www.unece.org/index.php?eID=tx_nawsecuredl&u=0&file=fileadmin/DAM/env/pp/compliance/MoP3decisions/Ukraine/ece_mp_pp_2008_2_add_14_r_UkraineODS.pdf&t=1322645032&hash=442c5a7d77eeae60c58865694124a735009b539a

467. Алексєєва Є. І знову про Оргуську конвенцію та невиконання Україною своїх зобов'язань / Єлизавета Алексєєва, Андрій Петрів // Екологія. Право. Людина. – 2009. – № 4-5. – С. 53-56.

468. Report of the Compliance Committee on its thirty-first meeting. Compliance by Ukraine with its obligations under the Convention. Addendum [Electronic resource] / Economic Commission for Europe, Compliance Committee, ECE/MP.PP/C.1/2011/2/Add.8, 22–25 February 2011. – Mode of access: www.unece.org/env/pp/compliance/CC31/ece_mp.pp_c.1_2011_2_add.8_adv%20edited.pdf

469. Осуществление контроля за выполнением решения IV/2 в отношении Украины. Независимый обзор мер правового, административного и иного характера, принимаемых Украиной с целью осуществления положений Конвенции. Записка Секретариата [Электронный ресурс] / Европейская Єкономичекая Комиссия ООН, ECE/MP.EIA/IC/2009/5, 2 July 2009. – Режим доступа:

www.menr.gov.ua/media/files/Articles/Normativna_baza/Mijnarodne_zakonodavstvo/Zapiska_Sekretariatu_EEK_OON_041110.pdf

470. Лебедев М.П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения / М.П. Лебедев // Советское государство и право. – 1963. – №1. – С. 22-31.

471. Федосова В.А. Эффективность действия норм советского государственного права / Валентина Андреевна Федосова. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1984. – 157 с.

472. Эффективность правовых норм / Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. – М.: Издательство Юридическая литература, 1980. – 280 с.

473. Эффективность действия правовых норм / Ред. коллегия: проф. Пашков А.С., проф. Явич Л.С., с.н.с. Фомин Э.А.; Ленинградский Ордена Ленина и Ордена Красного Знамени Государственный Университет имени А.А. Жданова, Научно-исследовательский институт комплексных социальных исследований. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1977. – 144 с.

474. Лихачев В.Н. Об эффективности применения международно-правового принципа универсальности / В.Н. Лихачев // Вопросы универсальности и эффективности международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1981. – С. 78-84.

475. Тарахонич Т.І. Ефективність правового регулювання (питання теорії) / Т.І. Тарахонич // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 11-17.

476. Mäder J.A. Evidence for the effectiveness of the Montreal Protocol to protect the ozone layer / Mäder, J.A., Staehelin, J., Peter, T. et al // Atmospheric Chemistry and Physics. – 2010. – Vol. 10. – P. 12161-12171.

477. Монреальский протокол по веществам, разрушающим озоновый слой, 2007: в процессе достижения успеха [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ozone.unep.org/Publications/MP_A_Success_in_the_making-R.pdf

478. Adam R. Missing the 2010 Biodiversity Target: A wake-up call for the Convention on biodiversity? / Rachelle Adam // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 2010. – Vol. 21, No. 1. – P. 123-166.

479. Bell S. Environmental law / Stuart Bell, Donald McGillivray. – 7th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 783 p.

480. Фаткуллин Ф.Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Фаткуллин Ф.Н., Чулюкин Л.Д. – Казань: Издательство Казанского университета, 1977. –120 с.

481. Bodansky D. Legitimacy / D. Bodansky // The Oxford Handbook of International Environmental Law / Daniel Bodansky, Jutta Brunnée, and Ellen Hey (eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 704-723.

482. Nagtzaam G. The making of international environmental treaties. Neoliberal and constructivist analyses of normative evolution / Gerry Nagtzaam. – Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing Limited, 2009. – 376 p.

483. Downs G. Is the good news about compliance good news about cooperation? / George W. Downs, D.M. Rocke, P.N. Barsoom // International Organization. – 1996. – Vol. 50. – P. 379-406.

484. Chambers B. Towards an improved understanding of legal effectiveness of international environmental treaties [Electronic resource] / B. Chambers // Georgetown International Environmental Law Review. – Spring 2004. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200404/ai_n9406096/

485. Situma F. The efficacy of international environmental law: A personal reflection / Francis D. P. Situma // ILSA Journal of International and Comparative Law – 1995. – Vol. 2. – P. 61-98.

486. Yang T. The emergence of global environmental law / T. Yang, R.V. Percival // Ecology Law Quarterly. – 2009. – Vol.36, Issue 3. – P.615-664.

487. Hey E. Global environmental law / E. Hey // Finnish Yearbook of International law. – 2008. – Vol. 19. – P. 5-67.

488. Agenda 21: The United Nations programme of action from Rio [Electronic resource] / United Nations Conference on Environment and Development. – Mode of access: http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/res_agenda21_00.shtml

489. Compliance with and enforcement of multilateral environmental agreements [Electronic resource] / UNEP Governing Council, U.N. Doc. UNEP/GC/24/INF/23, 29 December 2007. – Mode of access: http://www.google.com.ua/search?hl=uk&noj=1&q=Compliance+with+and+Enforcement+of+Multilateral+Environmental+Agreements+U.N.+Doc.+UNEP%2FGC%2F24%2FINF%2F23&oq=Compliance+with+and+Enforcement+of+Multilateral+Environmental+Agreements+U.N.+Doc.+UNEP%2FGC%2F24%2FINF%2F23&aq=f&aqi=&aql=&gs_l=serp.3...795.16567.0.20414.31.17.0.0.0.0.458.458.4-1.1.0...0.0.JGbjBB-zAXE

490. UNEP Guidelines «Compliance with and enforcement of multilateral environmental agreements» 2002 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.unep.org/dec/onlinemanual/Home/tabid/36/Default.aspx

491. Руководящие принципы более строгого соблюдения и осуществления многосторонних экологических соглашений (МЭС) в регионе ЕЭК, 2003 г. / Комитет по экологической политике ЕЭК ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/efe/Kiev/proceedings/files.pdf/Item%203/3Documents/ece.cep.107.r.pdf

492. Обеспечение соблюдения нормативно-правовых требований в сфере охраны окружающей среды: Практическое пособие по совершенствованию государственного экологического контроля в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. – OECD, 2004. – 441 p.

493. Фрагментация международного права: трудности, обусловленные диверсификацией и расширением сферы охвата международного права / Организация Объединенных Наций // Доклад Комиссии международного

права. Пятьдесят восьмая сессия (1 мая – 9 июня и 3 июля – 11 августа 2006 года), A/61/10. – ООН, 2006. – С. 405–427.

494. Martineau A. The rhetoric of fragmentation: Fear and faith in international law / Anne-Charlotte Martineau // Leiden Journal of International Law. – 2009. – Vol. 22. – P. 1-28.

495. Stephens T. Multiple international courts and the fragmentation of international environmental law / T. Stephens // Australian Year Book of International Law. – 2006. – Vol. 25. – P. 227-271.

496. Koskenniemi M. Fragmentation of international law? Postmodern anxieties / Koskenniemi Martti and Leino Päivi // Leiden Journal of International Law. – 2002. – Vol. 15. – P. 553-579.

497. Koskenniemi M. Global legal pluralism: Multiple regimes and multiple modes of thought [Electronic resource] / Koskenniemi Martti // Lecture at Harvard University, 5 March 2005. – Mode of access: http://www.helsinki.fi/eci/Publications/Koskenniemi/MKPluralism-Harvard-05d%5B1%5D.pdf

498. Simma B. Of planets and the universe: Self-contained regimes in international law / Simma Bruno and Pulkowski Dirk // European Journal of International Law. – 2006. – Vol. 17, No. 3. – P. 483–529.

499. Dispute concerning access to information under article 9 of the OSPAR Convention (Ireland v. the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland). Final award of the Permanent Court of Arbitration of 2 July 2003 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.pca-cpa.org/showfile.asp?fil_id=447

500. Wolfrum R. Conflicts in international environmental law / Wolfrum Rüdiger, Nelle Matz. – Berlin/London: Springer, 2003. – 213 p.

501. Koskenniemi M. New institutions and procedures of implementation control and reaction / M. Koskenniemi // Greening international institutions / ed. by Jacob Werksman. – London: Earthscan, 1996. – P. 236-248.

502. Synergies success stories: Enhancing cooperation and coordination among the Basel, Rotterdam and Stockholm conventions / UNDESA, UNEP, FAO. – New York: The UN, 2011. – 45 p.

503. Southern bluefin tuna case (Australia and New Zealand v. Japan). Award on jurisdiction and admissibility, rendered by the Arbitral tribunal constituted under Annex VII of the United Nations Convention on the Law of the Sea, August 4, 2000 [Electronic resource]. – Mode of access: http://icsid.worldbank.org/ICSID/FrontServlet?requestType=ICSIDPublicationsRH&actionVal=ViewAnnouncePDF&AnnouncementType=archive&AnnounceNo=7_10.pdf

504. Bodansky D. The OSPAR arbitration of the MOX plant dispute [Electronic resource] / Daniel M. Bodansky // University of Georgia School of Law Research Paper Series. – 2008. – No. 08-002. – Mode of access: http://ssrn.com/abstract=1087417

505. The MOX Plant case (Ireland v. United Kingdom). Order No. 3 «Suspension of proceedings on jurisdiction and merits, and request for further provisional measures» of 24 June 2003 [Electronic resource] / Arbitral tribunal constituted pursuant to Article 287, and Article 1 of Annex VII, of the United Nations Convention on the Law of the Sea for the dispute concerning the MOX Plant: International movements of radioactive materials, and the protection of the marine environment of the Irish Sea. – Mode of access: http://www.pca-cpa.org/showpage.asp?pag_id=1148

506. Case C-459/03: Judgment of the Court (Grand Chamber) of 30 May 2006 – Commission of the European Communities v. Ireland // Official Journal of the European Union. – 15 July 2006. – Vol. 49. – C 165. – P. 2–3.

507. Case C-508/03: Judgment of the Court (First Chamber) of 4 May 2006 – Commission of the European Communities v. the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland // Official Journal of the European Union. – 15 July 2006. – Vol. 49. – C 165. – P. 3.

508. Case C-98/04: Judgment of the Court (Second Chamber) of 4 May 2006 – Commission of the European Communities v. the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland // Official Journal of the European Union. – 15 July 2006. – Vol. 49. – C 165. – P. 3.

509. Case concerning the conservation and sustainable exploitation of swordfish stocks in the South-Eastern Pacific Ocean (Chile v. European Community). Order of International Tribunal for the Law of the Sea of 29 December 2005 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.itlos.org/start2_en.html

510. WTO, Chile — measures affecting the transit and importing of swordfish [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds193_e.htm

511. Badanova Ye. Modern practices in international dispute resolution: Chile-EU Swordfish case / Ye. Badanova // Студентський юридичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 116-123.

512. Piscitello D.P. The conflict between Argentina and Uruguay concerning the installation and commissioning of pulp mills before the International Court of Justice and MERCOSUR / Piscitello D.P., Andrés G.E. // Heidelberg Journal of International Law. – 2007. – Vol. 67. – P. 159–183.

513. Case of Guerra and others v. Italy. Judgment of the European Cort of human rights of 19 February 1998 [Electronic resource]. – Mode of access: http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=696012&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649

514. Case of Lopez Ostra v. Spain. Judgment of the European Cort of human rights of 23 November 1994 [Electronic resource]. – Mode of access: http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Lopez%20%7C%20Ostra%20%7C%20Spain&sessionid=19716309&skin=hudoc-en

515. Schall Ch. Public interest litigation concerning environmental matters before human rights courts: A promising future concept? / Christian Schall // Journal of Environmental Law. – 2008. – Vol. 20, Issue 3. – P. 417-453.

516. Granger C. The role of international tribunals in natural resource disputes in Latin America / C. Leah Granger // Ecology Law Quarterly. – 2007. – Vol. 34, Issue 4. – P. 1297-1348.

517. Craik A. Recalcitrant reality and chosen ideals: The public function of dispute settlement in international environmental law / A. Neil Craik // Georgetown International Environmental Law Review. – 1998. – Vol. 10. – P. 551-580.

518. Haas P. Saving the Mediterranean: The politics of international environmental cooperation / Peter Haas. – New York: Columbia University Press, 1990. – 303 p.

519. Шемякін О. Імплементація міжнародних норм і стандартів у сфері використання Світового океану: деякі сучасні проблеми / Шемякін О., Благодельський С. // Право України. – 2004. – № 4. – С. 142-145.

520. Draft international covenant on environment and development / IUCN Commission on Environmental Law. – 3-rd ed.: updated text. – IUCN: Gland, Cambridge and Bonn, 2004. – 193 p.

521. Чорноус О.В. Деякі аспекти глобалізації в екологічному праві / О.В. Чорноус // Правова держава. – 2010. – Вип. 21. – С. 393-398.

522. Игнатенко Г.В. Универсальность и эффективность международного права как взаимодействующие категории / Г.В. Игнатенко // Вопросы универсальности и эффективности международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1981. – С. 3-16.

523. Клюев В.Н. К вопросу об участии в общих международных договрах: соотношение права и обязанности / В.Н. Клюев // Вопросы универсальности и эффективности международного права: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1981. – С. 66-74.

524. Ульянова Н.Н. Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях (некоторые вопросы теории) / Н.Н. Ульянова. – К.: «Наукова думка», 1981. – 260 с.

525. Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Second Committee (A/65/436/Add.4)] 65/159. Protection of global climate for present and future generations of humankind, A/RES/65/159, 4 March 2011 [Electronic resource]. – Mode of access: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/522/08/PDF/N1052208.pdf?OpenElement

526. Мережко А.А. Международная мораль и проблема соблюдения международного права / А.А. Мережко // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 45. – С. 66-72.

527. Доповідь Патріарха Київського і Всієї Руси-України Філарета на Помісному соборі з нагоди 2000-ліття Різдва Христового 9-10 січня 2001 р. – К., 2001. – 36 с.

528. Мави В. Действие норм международного права во внутреннем праве по вопросам окружающей среды / В. Мави // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Отв. ред. В.Н. Денисов, В.И. Евинтов; Академия правовых наук Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 116-128.

529. Герцег Г. Защита национальных меньшинств во взаимодействии международного и внутреннего права / Г. Герцег // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Отв. ред. В.Н. Денисов, В.И. Евинтов; Академия правовых наук Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 90-98.

530. Фрагментация международного права: трудности, обусловленные диверсификацией и расширением сферы охвата международного права: Доклад Исследовательской группы Комиссии международного права. Окончательно подготовлен Мартии Коскенниеми // Организация Объединенных Наций; Комиссия международного права. Пятьдесят восьмая

сессия (1 мая – 9 июня и 3 июля – 11 августа 2006 года), A/CN.4/L.682. – ООН, 2006. – 276 с.

531. Timtchenko L. Quo vadis, Arcticum? The International Law Regime of the Arctic and Trends in its Development. – Kharkiv: Osnova, 1996. – 376 p.

532. Нурмухаметова Э.Ф. Способы воздействия на государства с целью вовлечения их в договоры в области охраны окружающей среды / Э.Ф. Нурмухаметова // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 50-58.

533. Bender Ph. Trade restrictions for Antarctic conservation under the free trade principles of the WTO system / Philip Bender // Southeastern Environmental Law Journal. – 2006. – Vol. 14. – P. 163-222.

534. Vykhryst S. Compliance Review Mechanism under UNECE MEAs / S. Vykhryst // Право і держава в умовах глобалізації та регіоналізації: Матеріали науково-практичної конференції, 14 жовтня 2011 року / Державна податкова служба України; Національний університет ДПС України, 2011. – С. 57-60.

535. Considerations on a facilitative implementation mechanism under the Water convention. Discussion Paper submitted by the Chairperson of the Legal Board / Legal Board of the Convention on protection and use of transboundary watercourses and international lakes, LB/2010/INF.1, 15–16 April 2010 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/legal_board/2010/Facilitative_mechanism_inf1.pdf

536. Высторобец Е.А. Экологическое право – мотивации в международном сотрудничестве / Е.А. Высторобец; [предисл. Ю.Е. Винокурова]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 2006. – 383 с.

537. Moremen Ph. Private rights of action to enforce rules of international regimes / Philip M. Moremen // Temple Law Review. – 2006. – Vol. 79. – P. 1127-1158.

538. Сучкова В.А. ООН и обеспечение соблюдения экологических прав человека / В.А. Сучкова // Международное право – International Law. – 2005. – № 3(23). – С. 308-319.

539. Making law work: Environmental compliance and sustainable development [Electronic resource] / INECE Secretariat; Durwood Zaelke, Donald Kaniaru, and Eva Kružíkov (Eds.). – London: Cameron May, 2005. – Vol. 2, Ch. 9. – Mode of access: http://www.inece.org/makinglawwork.html

540. Principles of environmental compliance and enforcement handbook / International Network for Environmental Compliance and Enforcement. – Washington: USEPA's publications, 2009. – 124 p.

541. 9th International conference on environmental compliance and enforcement, Conference proceedings, Whistler, British Columbia, Canada, 20-24 June 2011. – Washington: INECE Secretariat, 2011. – 855 p.

542. Желєзний А. Огляд «Адаптація до змін клімату»: Україна / Андрій Желєзний // Екологія. Право. Людина. – 2011. – № 13-14. – С. 35-39.

543. Multilateral Fund for the implementation of the Montreal Protocol: Policies, procedures, guidelines and criteria, 2011) / The Multilateral Fund Secretariat. – UNEP, 2011. – 870 p.

ДОДАТОК

Проект Екологічного кодексу України[5]

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Глава 1. Основні положення.

Стаття 1. Основні поняття, які застосовуються у Кодексі.

Стаття 2. Екологічне законодавство та його завдання.

Стаття 3. Взаємодія Кодексу з іншими актами національного законодавства.

Стаття 4. Співвідношення національного екологічного законодавства з нормами міжнародного права.

Стаття 5. Дія Кодексу у просторі, часі та за колом осіб.

Стаття 6. Принципи охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 7. Правове регулювання екологічних відносин.

Стаття 8. Об’єкти екологічних правовідносин.

Стаття 9. Суб’єкти екологічних правовідносин.

Стаття 10. Право власності на природні ресурси.

Стаття 11. Використання природних ресурсів.

Глава 2. Повноваження органів державної влади у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 12. Завдання державного регулювання у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 13. Інтегроване екологічне управління.

Стаття 14. Повноваження Президента України у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 15. Повноваження Верховної Ради України у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 16. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

[5] Під час роботи над проектом Екологічного кодексу України автор використовувала екологічні кодекси Франції, Швеції, Казахстану, Киргистану, Модельний екологічний кодекс для держав-учасниць СНД, проект Екологічного кодексу України, внесений 2004 р. до Верховної Ради України Ю. С. Шемшученком, Н. Р. Малишевою та А. П. Гетьманом.

Стаття 17. Повноваження центрального органу державної влади з питань у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 18. Повноваження Верховної Ради та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 19. Повноваження обласних, міських, районних, районних у містах, сільських, селищних рад у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 20. Повноваження місцевих державних адміністрацій у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 21. Повноваження центрального органу державної влади в галузі охорони та використання вод.

Стаття 22. Повноваження центрального органу державної влади в галузі охорони та використання надр.

Стаття 23. Повноваження центрального органу державної влади в галузі охорони та використання земель.

Стаття 24. Повноваження центрального органу державної влади в галузі охорони та використання атмосферного повітря.

Стаття 25. Повноваження центрального органу державної влади в галузі охорони та використання об’єктів рослинного і тваринного світу.

Стаття 26. Повноваження центрального органу державної влади з надзвичайних ситуацій в галузі охорони навколишнього середовища.

Стаття 27. Обов’язки та відповідальність органів державної влади у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 28. Регіональна екологічна політика.

Глава 3. Права та обов’язки громадян та недержавних організацій у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 29. Права громадян України у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 30. Права недержавних організацій у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 31. Гарантії прав громадян та недержавних організацій України у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 32. Обов'язки громадян України у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 33. Обов'язки недержавних організацій у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 34. Доступ громадян України та недержавних організацій до екологічної інформації.

Стаття 35. Види екологічної інформації.

Стаття 36. Участь громадян України та недержавних організацій у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища.

Стаття 37. Доступ громадян України та недержавних організацій до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища.

Глава 4. Екологічне планування та наукові дослідження в галузі охорони та використання навколишнього середовища.

Стаття 38. Принципи екологічного планування.

Стаття 39. Національна стратегія екологічної безпеки та сталого розвитку України.

Стаття 40. Державні програми з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 41. Наукові дослідження у сфері охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 42. Міжнародне співробітництво в галузі наукових досліджень.

Глава 5. Екологічна освіта та формування екологічної культури.

Стаття 43. Загальність і комплексність екологічної освіти.

Стаття 44. Екологічне навчання в освітніх установах.

Стаття 45. Підготовка керівників організацій і фахівців в галузі охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки.

Стаття 46. Екологічна просвіта та екологічна культура.

Стаття 47. Формування екологічної свідомості.

Глава 6. Спостереження, прогнозування та облік в галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 48. Моніторинг навколишнього природного середовища.

Стаття 49. Кадастри природних ресурсів.

Стаття 50. Державний облік навколишнього природного середовища та природних ресурсів.

Стаття 51. Державні реєстри.

Стаття 52. Прогнози про стан навколишнього середовища та природних ресурсів.

Глава 7. Нормування, стандартизація, ліцензування та сертифікація у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 53. Принципи екологічної стандартизації та нормування.

Стаття 54. Нормативи і стандарти у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 55. Вимоги до розробки екологічних нормативів і стандартів.

Стаття 56. Нормативи якості навколишнього середовища.

Стаття 57. Нормативи гранично допустимого шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Стаття 58. Нормативи гранично допустимих викидів та скидів забруднюючих речовин.

Стаття 59. Нормативи допустимих вилучень з навколишнього середовища.

Стаття 60. Нормативи допустимого антропогенного навантаження на навколишнє середовище.

Стаття 61. Інші нормативи у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 62. Державні стандарти у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 63. Ліцензування видів діяльності у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 64. Види діяльності, що потребують отримання екологічних дозволів.

Стаття 65. Порядок видачі та скасування дозволів.

Стаття 66. Сертифікація у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 67. Екологічне маркування.

Глава 8. Оцінка впливу на навколишнє середовище та екологічна експертиза.

Стаття 68. Обов'язковість оцінки впливу на навколишнє середовище.

Стаття 69. Види оцінки впливу на навколишнє середовище.

Стаття 70. Процедура оцінки впливу на навколишнє середовище.

Стаття 71. Документація з оцінки впливу на навколишнє середовище.

Стаття 72. Оцінка впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті.

Стаття 73. Екологічна експертиза та її види.

Стаття 74. Цілі, завдання та принципи екологічної експертизи.

Стаття 75. Спеціально уповноважені державні органи в галузі державної екологічної експертизи.

Стаття 76. Об'єкти державної екологічної експертизи.

Стаття 77. Використання матеріалів оцінки впливу на навколишнє середовище у процесі державної екологічної експертизи.

Стаття 78. Подання документації на державну екологічну експертизу.

Стаття 79. Процедура державної екологічної експертизи.

Стаття 80. Громадська екологічна експертиза.

Стаття 81. Висновок державної екологічної експертизи.

Стаття 82. Післяпроектний аналіз.

Стаття 83. Стратегічна екологічна оцінка.

Глава 9. Екологічний контроль.

Стаття 84. Цілі і завдання контролю в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 85. Види контролю в галузі охорони навколишнього середовища.

Стаття 86. Органи, що здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 87. Інспекторські перевірки у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 88. Виробничий екологічний контроль.

Стаття 89. Громадський екологічний контроль.

Глава 10. Економічні механізми регулювання відносин у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 90. Економічне стимулювання господарської діяльності у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 91. Фінансування господарської діяльності у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 92. Підприємницька діяльність у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Стаття 93. Плата за використання природних об’єктів.

Стаття 94. Плата за забруднення навколишнього середовища. Екологічний податок.

Стаття 95. Екологічні фонди.

Стаття 96. Екологічний аудит.

Стаття 97. Екологічне страхування.

Стаття 98. Державно-приватні партнерства у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 99. Участь України в міжнародних економічних механізмах у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Глава 11. Відповідальність за спричинення екологічної шкоди і вирішення спорів у галузі охорони навколишнього середовища.

Стаття 100. Дисциплінарна відповідальність.

Стаття 101. Цивільна відповідальність.

Стаття 102. Адміністративна відповідальність.

Стаття 103. Кримінальна відповідальність.

Стаття 104. Відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням.

Стаття 105. Порядок компенсації шкоди навколишньому середовищу, заподіяної порушенням законодавства в галузі охорони навколишнього середовища.

Стаття 106. Відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю та майну громадян внаслідок порушення законодавства в галузі охорони навколишнього середовища.

Стаття 107. Система запобіжних заходів.

Стаття 108. Вирішення спорів у галузі охорони навколишнього середовища.

Стаття 109. Екологічні суди.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА.

Глава 12. Особливо охоронювані території та об'єкти.

Стаття 110. Природно-заповідний фонд України.

Стаття 111. Екологічна мережа.

Стаття 112.Екологічне зонування.

Стаття 113. Курортні і лікувально-оздоровчі зони.

Стаття 114. Рекреаційні території.

Стаття 115. Охорона ландшафтів.

Стаття 116. Охорона гірських комплексів.

Стаття 117. Охорона культурної та природної спадщини.

Стаття 118. Природні ресурси спільного використання.

Глава 13. Надзвичайні екологічні ситуації.

Стаття 119. Державна система запобігання та ліквідації надзвичайних екологічних ситуацій.

Стаття 120. Система цивільного захисту населення і територій внаслідок надзвичайних екологічних ситуацій.

Стаття 121. Правовий режим екологічно уражених територій та зон екологічного лиха.

Стаття 122. Гласність у сфері захисту населення і територій від надзвичайних екологічних ситуацій.

Стаття 123. Фінансування заходів з ліквідації надзвичайних екологічних ситуацій.

Стаття 124. Надзвичайний стан.

Стаття 125. Карантин.

Глава 14. Використання й охорона земель.

Стаття 126. Регулювання земельних відносин.

Стаття 127. Цілі і завдання охорони земель.

Стаття 128. Екологічні вимоги при використанні земель.

Стаття 129. Нормативи гранично допустимих концентрацій хімічних речовин у грунті.

Стаття 130. Екологічні вимоги до проектування і введенню в експлуатацію об’єктів, будівель і споруд, що впливають на стан земель і грунтів.

Стаття 131. Використання земель, що зазнали радіоактивного і хімічного забруднення.

Стаття 132. Рекультивація і консервація земель.

Стаття 133. Охорона рідкісних і тих, які перебувають під загрозою зникнення, грунтів.

Глава 15. Використання й охорона надр.

Стаття 134. Регулювання відносин надрокористування.

Стаття 135. Цілі і завдання охорони надр.

Стаття 136. Загальні екологічні вимоги при використанні надр.

Стаття 137. Екологічні вимоги при видобутку підземних вод.

Глава 16. Використання й охорона водних ресурсів.

Стаття 138. Регулювання відносин водокористування та охорони вод.

Стаття 139. Цілі і завдання охорони вод.

Стаття 140. Екологічні вимоги при використанні вод.

Стаття 141. Нормативи гранично допустимих концентрацій хімічних речовин у воді.

Стаття 142. Екологічні вимоги до проектування і введенню в експлуатацію об’єктів, будівель і споруд, що впливають на стан вод.

Стаття 143. Екологічні вимоги при скиданні стічних вод.

Стаття 144. Екологічні вимоги при використанні водних об’єктів та водогосподарських споруд.

Стаття 145. Охорона внутрішніх морських вод і територіального моря України.

Стаття 146. Використання й охорона природних ресурсів виключної (економічної) зони та континентального шельфу України.

Стаття 147. Запобігання впливу аварій на водних об’єктах.

Глава 17. Використання й охорона атмосферного повітря.

Стаття 148. Основні принципи державного управління в галузі охорони атмосферного повітря.

Стаття 149. Цілі і завдання охорони атмосферного повітря.

Стаття 150. Нормування якості атмосферного повітря і шкідливих фізичних впливів на атмосферне повітря.

Стаття 151. Нормативи викидів шкідливих (забруднюючих) речовин в атмосферне повітря і шкідливих фізичних впливів на атмосферне повітря.

Стаття 152. Транскордонне забруднення атмосферного повітря.

Глава 18. Охорона озонового шару, навколоземного космічного простору та боротьба із зміною клімату.

Стаття 153. Охорона озонового шару Землі.

Стаття 154. Охорона навколоземного космічного простору.

Стаття 155. Боротьба зі зміною клімату.

Стаття 156. Енергозбереження та відновлювані джерела енергії.

Глава 19. Використання й охорона лісів.

Стаття 157. Регулювання відносин лісокористування та охорони лісів.

Стаття 158. Основні екологічні вимоги при використанні лісів.

Стаття 159. Цілі і завдання охорони лісів.

Стаття 160. Екологічні вимоги при розміщенні будівель, споруд та інших об’єктів на лісових землях.

Стаття 161. Екологічні вимоги при здійсненні лісокористування на ділянках лісового фонду.

Стаття 162. Екологічні вимоги при лісокористуванні в міських лісах і лісопарках.

Стаття 163. Відновлення, відтворення лісів та лісорозведення.

Стаття 164. Збереження біорізноманіття в лісах.

Глава 20. Використання й охорона рослинного світу.

Стаття 165. Регулювання відносин охорони рослинного світу.

Стаття 166. Цілі і завдання охорони рослинного світу.

Стаття 167. Збереження різноманіття рослинного світу.

Стаття 168. Основні екологічні вимоги при використанні об’єктів рослинного світу.

Стаття 169. Охорона рідкісних і тих, які перебувають під загрозою зникнення, рослин.

Глава 21. Використання й охорона тваринного світу.

Стаття 170. Регулювання відносин охорони тваринного світу.

Стаття 171. Цілі і завдання охорони тваринного світу.

Стаття 172. Збереження різноманіття тваринного світу.

Стаття 173. Основні екологічні вимоги при використанні об’єктів тваринного світу.

Стаття 174. Охорона рідкісних і тих, які перебувають під загрозою зникнення, тварин.

Стаття 175. Екологічні вимоги при розміщенні, проектуванні і будівництві населених пунктів, підприємств, залізничних шляхів, автомобільних доріг, магістральних трубопроводів, ліній електропередачі і зв’язку, каналів, гребель, інших споруд та об’єктів.

Стаття 176. Екологічні вимоги при веденні мисливського та рибного господарства.

Глава 22. Поводження з небезпечними речовинами та відходами.

Стаття 177. Екологічні вимоги при створенні, випробуванні, транспортуванні, використанні, зберіганні, переробці, утилізації та захороненні небезпечних хімічних речовин та відходів.

Стаття 178. Поводження з радіоактивними відходами.

Стаття 179. Поводження з генетично модифікованими організмами.

Стаття 180. Державні реєстри небезпечних речовин.

Стаття 181. Охорона навколишнього середовища від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення.

Глава 23. Екологічні вимоги до різних видів господарської діяльності.

Стаття 182. Екологічні вимоги до проектування і будівництва населених пунктів.

Стаття 183. Екологічні вимоги до розміщення підприємств, споруд та інших об’єктів.

Стаття 184. Екологічні вимоги до будівництва і реконструкції підприємств, споруд та інших об’єктів.

Стаття 185. Екологічні вимоги при експлуатації об’єктів промисловості та енергетики.

Стаття 186. Екологічні вимоги при експлуатації об’єктів транспорту і зв’язку.

Стаття 187. Екологічні вимоги при експлуатації об’єктів сільськогосподарського призначення.

Стаття 188. Екологічні вимоги до розміщення атомних, теплових і гідроелектростанцій.

Стаття 189. Екологічні вимоги до військових і оборонних об’єктах, військової діяльності.

Стаття 190. Екологічні вимоги до технологій, техніки та устаткування.

Стаття 191. Екологічні вимоги до житлово-комунального сектору.

Стаття 192. Екологічні вимоги в галузі туризму і рекреації.

Стаття 193. Екологічні вимоги в галузі торгівлі та зовнішньо-економічної діяльності.

Стаття 194. Охорона навколишнього природного середовища при застосуванні засобів захисту рослин та мінеральних добрив.

Стаття 195. Охорона навколишнього природного середовища при застосуванні нафти і нафтопродуктів.

Стаття 196. Обмеження антропогенних викидів парникових газів із джерел та забезпечення їх абсорбції поглиначами.

Глава 24. Міжнародні відносини України у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 197. Участь України у міжнародному співробітництві у галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Стаття 198. Виконання рішень органів багатосторонніх природоохоронних договорів.

Стаття 199. Обов’язок іноземних юридичних осіб, громадян та осіб без громадянства щодо додержання законодавства України про охорону навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

04119, м. Київ, вул. Мельникова, 36/1
Тел: (044) 481-44-37
Факс: (044) 481-45-55
E-mail: office@iir.kiev.ua

INSTITUTE OF
INTERNATIONAL RELATIONS
TARAS SHEVCHENKO NATIONAL
UNIVERSITY OF KYIV

36/1, Melnikova St., Kyiv 04119 Ukraine
Phone: (044) 481-44-37
Fax: (044) 481-45-55
E-mail: office@iir.kiev.ua

25.12.2012р. № 048/11-490
на _____ від _____

ДОВІДКА

про практичне впровадження результатів дисертаційного дослідження «Реалізація міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища» Медведєвої Марини Олександрівни

Видана к.ю.н., доценту кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка Медведєвій Марині Олександрівні про те, що теоретичні положення та практичні рекомендації її дисертаційного дослідження, поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право, впроваджені у практику науково-педагогічної діяльності кафедри.

Окремі положення дисертації щодо особливостей створення та застосування міжнародно-правових звичаєвих і договірних норм з охорони довкілля, системи спеціальних принципів міжнародного екологічного права, а також інституційного механізму реалізації міжнародно-правових природоохоронних норм використані при підготовці та викладанні навчальних дисциплін «Міжнародне право навколишнього середовища», «Міжнародне публічне право».

Директор **В.В. Копійка**

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

03035, м. Київ, 35, вул. Урицького, 35, тел.: (044) 206-31-00; факс: (044) 206-31-07
E-mail: secr@menr.gov.ua

11.04.2013 №_____
на №_____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження Медведєвої М. О. на тему «Реалізація міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право.

Наукові висновки та практичні пропозиції дисертаційного дослідження, поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право, к.ю.н., доцента кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка Медведєвої Марини Олександрівни, зокрема, висновки та рекомендації щодо підвищення ефективності національно-правового механізму забезпечення реалізації міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища були враховані у роботі Управління міжнародної діяльності Міністерства екології та природних ресурсів України.

Начальник Управління міжнародної діяльності **М.Ю. Камаса**